

Անարիությունը - Մայր Չարեաց
(Խորհրդածություններ Վարդանանց տոնի առթիւ)

**Հին է սրա պատմությունը
Վատերը կարճայուշ են լինում
Սակայն, իրենից ի՞նչ է ներկայացնում ներքին թշնամին
Անարի փառասերն իր հետքերն է թողել
Մեր ներքին թշնամին
Եթէ անարիությունը՝ մայրը բոլոր չարագործների եւ չարեաց**

Ներքին թշնամին: Հին է սրա պատմությունը: Նա երեկ չէ ծնւել եւ վաղը չպիտի մեռնի: Խօսել սրա մասին կը նշանակէ պատմել մեր ցեղի պատմութեան ամենա- տխուր էջերը:

Դա զինակիցն է ու եղբայրը արտաքին թշնամու, որի մասին հայոց պատմութիւնն ասում է գայրոյթով՝ "Շապուհի գորքերը կ'առաջնորդէին հայանուն դաւաճանները՝ ծանօթ Հայաստանի դիրքերին ու դրութեան":

Ազգադան է նա, որի սեւ գործերի մասին խօսելիս վաղուայ պատմիչը զգուանքով պիտի գրէ՝ "Տաճիկ գորքերին դէպի Հայաստան կ'առաջնորդէին հայանուն կարմիրները":

Երեկ նա չէր ճանաչում ազգային անկախ պետութիւն, այսօր ներքին թշնամին կաշուից դուրս է գալիս արդարացնելու եւ ամրացնելու օտար իշխանութիւնը Հայաստանում:

Օտարի լուծը ժամանակին նա արդարացրել է Պարսկահայաստանում, Տաճկահայաստանում, Ռուսահայաստանում, եւ վաղը եթէ իրերու բերումով թաթարները մտան մեր երկիրը, եւ վաղը եթէ մեր երկրում ապրող մի բուռ եզիդներն իսկ արիութիւն ունեցան հայութեան պարտադրելու իրենց գերիշխանութիւնը - ներքին թշնամին՝ անարի հայը, ծափ կը զարնէ եւ սրանց:

Միայն ազգային իշխանութիւն չէ ճանաչում դա:

Վաղը նա չպիտի ճանաչի եւ երրորդ Հայաստանը, եթէ այնտեղ յեղափոխականների փոխարէն իշխեն հայ-կաթոլիկները՝ ամենից չէզոքները:

Այս է, այսպիսին է մեր ներքին թշնամին, որը այնքան սեւ դարեր եւ օրեր է ապրեցրել հայութեան, որը քանիցս ու քանիցս ներսէն է պայթեցրել մեր բերդերը եւ հեշտացրել օտարների մուտքն ու իշխանութիւնը Հայաստանում:

Վատերը կարճայուշ են լինում:

Մենք գիտենք, սակայն, թէ ի՞նչպէս պատժուեց Ե. դարի հայու վատութիւնը: Քաղաքական հեռատեսութեան դիմակի տակ գործող Վասակի դաւաճանութիւնը չմնաց անպատիժ, իսկ Աւարայրի խնկելի "արկածախնդիրը" հայ ժողովրդի կողմից հռչակուեց սուրբ:

Նոյն ձեւով պատժուեցին եւ Դավիթ Բէկի հակառակորդները ԺԸ. դարում:

Աւելի խստագոյնս պիտի պատժուին հայոց պատմութեան կողմից մեր օրերի ներքին թշնամիները:

Պատմութի՛ւնը... Ա՛հ, դատաւորների այդ մեծ եւ անմահ դատաւորը, որին չէ յաջողել լռութեան դատապարտել եւ ոչ մի ոյժի, չպիտի կարողանայ կաշառել եւ կարմիրների արծաթը: Պատմութեան դատաստանը - ահա սեւ օրերը վատերի:

Այդ օրը նա պիտի թքէ վատ մեռելների գերեզմանին եւ կենդանի վատերի ճակտին անփառունակ:

Սակայն, իրենից ի՞նչ է ներկայացնում ներքին թշնամին՝ հոգեբանօրէն: Ո՞վ է ի՞նչ է դա որպէս հոգեբանական նկարագիր: - Անարին է դա:

Դա կենդանի համադրութիւնն է հին փառասեր հայու եւ դարերի ընթացքում օտար լծերի տակ տկարացած, անարիացած հայու:

Անարին է դա, որի մէջ դեռ ապրում է Տիգրան Մեծի շրջանի հայ մարդու փառասիրութեան մի մասը:

Անարին է դա, որի մէջ անթեղուած մնում է դեռ Արշակունիների շրջանի հայ մարդու փառասիրութեան մի մասը. - Արշակունիները, որոնց օրօք հայկական զինանշանը կը խորհրդանշէր Արծիւը՝ թելաբաց աշխարհակալ:

Անարին է դա, Տիգրան Մեծի եւ Արշակունիների աշխարհակալ հայութեան փառասիրութեամբ օժտուած,

բայց դարերի ստրկութեան մէջ իր արիւթիւնը կորցրած հայն է ներքին թշնամին:

Կա՛յ, սրա մէջ կայ փառասիրութիւն, բայց պակասում է արիւթիւնը: Իսկ նման արարածը ե՛ւ դժբախտ է, ե՛ւ վտանգաւոր: Սրան պէտք է բաւարարել իր փառասիրութիւնը, բայց աւա՛ղ, արիւթեան պակասի շնորհիւ սաւանընդունակ է գոհաբերութիւն պահանջող մեծ, բարի եւ առաքինի գործերի: Նա կ'ուզէր երկնքի աստղերը վեր բերել, արծի թետերից փետուր խլել: Նա կ'ուզէր իր անուան շոինդով առնուազն հայոց աշխարհը լեցնել... Նա փառասէր է եւ... այսքանը:

Փառասէր, բայց եւ ոչ արի: Իսկ նմանը ե՛ւ դժբախտ է, ե՛ւ դժբախտացնող. իսկ նմանը չար ոյժ է, չարագործ, հրէշ:

Անարի փառասէրն իր հետքերն է թողել եւ համաշխարհային պատմութեան մէջ: Նախանձի որդը հանգիստ չէր տայ Հերոստրատին: Նա կ'ուզէր անմահանալ, յաւերժանալ, բայց կը պակասէր արիւթիւնը: Եւ ահա՛ մի գիշեր նա ուզեց անմահանալ: Եւ մթութեան մէջ կատարեց իր մութ գործը. նա հրդեհեց, կրակի մատնեց հին աշխարհի ամենամեծ տաճարը եւ իր անունը կապեց պատմութեան, անմահացաւ... որպէս չարագործ:

Մեր ներքին թշնամին.

Հայ Հերոստրատն է դա, որն իր սեւ գործերով մեր դարերի պատմութիւնն է սեւացրել: Եւ որքան շա՛տ են նրանք, - փոքրիկ Հերոստրատները: Հիւանդոտ փառասիրութեամբ, բայց զուրկ արիւթիւնից: Նրանք, բոլոր տեսակի Հերոստրատները գործի վրայ են այսօր: Նրանք գործում են եւ անմահանում ... Հերոստրատաբար, չարագործաբար:

Նրանք այսօր հայ ցեղի սրբութիւնների ամօթալի աճուրդն են կազմակերպել: Սրբութեանց առեւտուր: Ծախու են հանուած Մայիս քսան եւ ութը, Եռագոյնը, Հայկական անցագիրը: Դաւել են եւ դաւում են վատերը հայ ցեղի գոյութեան եւ այդ գոյութիւնն արդարացնող սրբութիւնների դէմ:

Արիւթեան պակասը, անարիւթիւնը - ահա՛ վատ հայերի եւ նրանց վատութիւնների մայր պատճառը:

Քանի դեռ հայ մարդու փառասիրութեան չէ միանում վտանգն ու մահը անգիտացող արիւթիւնը, քանի դեռ կայ անարի հայը - կը լինի ներքին թշնամին. իսկ քանի դեռ կայ այդ հրէշը - քաղաքական աւելի բարւոք վիճակը երազ պիտի մնայ մեզ համար:

Անարախութիւն - ահա՛ վատ հայու գոյութեան պատճառը:

Վատ հայը - ահա՛ հայ ժողովրդի դարերի եւ այսօրւայ դժբախտութեան գլխաւոր պատճառը:

Եթէ անարիւթիւնը՝ մայրը բոլոր չարագործների եւ չարեաց՝ եթէ անարիւթիւնն է երբեմնի հոգով արծիւ մեր ժողովուրդը դարձրել Գառն Աստուծոյ - դարերի անմեղ որսը Արեւելքի գայլ ցեղերի համար, արիւթիւնն է, որ պիտի փրկէ հայութիւնը:

Արիւթիւն - յետ այսու սա՛ պիտի լինի հայ մարդու կոչումը:

Վահագնի հետ պիտի խօսի հայ մարդը հիմա - Աստուածը հին հայոց, Աստուածը Արիւթեան եւ Յաղթանակի:

Փտած, եղծանուած են հին մագաղաթները:

Նոր աւետարանի խօսքը պիտի լսի հայութիւնը:

Ցեղօրէն անկախ ապրելու եւ ստեղծագործելու՝ եւ ոչ ժամանակաւոր կեանք մուրալու համար հայ ժողովրդի հաւաքական հոգու մէջ հրամայողաբար յարութիւն պիտի առնի պաշտամունքը մեր հին եւ հզօր Աստծու: Վահագնի համար տաճարներ պիտի բարձրանան Արարատեան դաշտում, Սիւնիքում, Արցախում, մեր գաղութներում, ամէն տեղ, ուր կ'ապրի հայը՝ ամէն մի հոգու մէջ, քանզի արիւթիւնն է եղել յաւիտենական պարտականութիւնը այն ազգերի, որոնք չեն ուզում մեռնել:

- Արիացի՛ր, արիացո՛ւր՝ սա պիտի լինի մեր օրուայ նշանաբանը: Վահագն-Աստուած, արիապաշտութիւնը - նոր կրօն, հայ մարդն - արի՛, եթէ չենք ուզում մեր տեղն արեւի տակ մի օր զիջիլ մեզնից արիւթերին:

"Արաքս " օրաթերթ, Սոֆիա 1926 թ., 11 փետրվար

Անձնավկայություն *

Կրելով կնիքը Հայաստանի բնութեան ու պատմութեան՝ հա՛յ եմ ես:
Մտածումով եւ ապրումներով, սակայն, ես մարդ եմ, համամա՛րդ:
Ես ընկերն եմ անիրաւուածի, եղբայրը՝ հալածողի, եւ զինակիցը՝ բեւեռէ բեւեռ աւելի արդար աշխարհի
համար մարտնչողների:
Դաւանանքս է - մարդկայնութի՛ւն, աւելի՛ մարդկայնութիւն:

Ոգու մարդ եմ, եւ իբրեւ այդպիսին, միանգամայն անյարմար այն բոլոր պաշտօնների համար, որոնք
ենթակայից որոշ աստիճանաւորութիւն են պահանջում:
Ինձ տրւած չէ քայլել մարդու հետեւից, եթէ նա թագաւոր իսկ լինի:
Ոգու մարդուն վայել չէ՝ նւաստանալ անգամ իր աստծու առջեւ:

Խղճմտանքէս գատ ես ճանաչում եմ երկու գերագոյն դատաւորներ եւս - Աստուած եւ Ժողովուրդ:
Առաջինի դէմ գուցէ եւ մեղանչել եմ, իսկ երկրորդի դէմ՝ երբէ՛ք:

Հերոսական գործերից ոչ նւազ ներշնչող է մահը հերոսական: Ապա ուրեմն, մեռիր այնպէս, որ մահդ էլ
ծառայի հայրենիքիդ:
Ահա՛ իմ դաւանած հայրենասիրութիւնը:

Ների՛ր, Տէ՛ր, ների՛ր ինձ, եթէ մի օր հայրենիքիս օգտակար լինելու մտօք մեղանչեմ կամքիդ դէմ:
Արդա՛ր է հայրենիքին ծառայել ամեն ինչով, բացի ստորութիւնից:

Կեանքիս գարնան՝ պատանու իմ միտքն ու սիրտը իրենց սնուցիչներն ունէին.
- Արարա՛ տը, որ թէեւ քանիցս խլեց մեզնից, բայց երբէք չեղաւ օտարին, եւ չի՛ լինելու.
- Հայ լեզուն, որ օտար լուծ ու նւաստութիւն չճանաչեց, ու մնաց ստեղծագործ անգամ պատմութեան
ամենամթին դարերում, երբ օտարը կիշիւեր Հայաստանում.
- Եւ շինարարական խանդը հայու, որը դէպի իրեն յարգանք ու հիացմունք պարտադրեց իր գոյութեան ե՛ւ
բարեկամին, եւ թշնամուն:
Սրբագա՛ն երրորդութիւն...
Այժմ, երբ մահաշունչ գնդաններում կեանքիս աշունն եմ բոլորում, դարձեալ նոյն իդէալական արժէքներն
[են] սնուցանում հայ մարդու իմ սէրն ու հպարտանքն արդար:

Ըստ իս՝ ամեն մարդ - անինքնաճանաչ մի Պրոմէթէիդ է, որով՝ մարդկային ամեն մի էութիւն - մի շղթայուած
գօրութիւն:
Իր կարողական ուժերից առաւելագոյն չափով օգտուում է նա միայն, ով, ինձ պէս, յաջողում է ոգու
լարածութեամբ շղթայագերծել իր էութիւնը:

Ինձ յատուկ է ազգային մտքի կրքոտութիւնը, իբրեւ արգասիք խոր հաւատի ու համոզւածութեան, թէ հայը,

իբրեւ ուրոյն ստեղծագործ ազդակ, նոյնչափ պետք է մարդկութեան, որքան եւ թւապէս եւ քաղաքականապէս հզօրագոյնն ազգերից:

- Ինչպէ՞ս կուզէիք, որ վարւենք ձեզ հետ՝ հարցորին ինձ:
- Որպէս ռազմիկի, որը տմարդներին, թէեւ յաղթական լինեն, իրեն արժանի թշնամի չէ համարում:

- Մէկն սպառնաց ինձ:
- Մահւամբ չեն վախեցնում նրան, որից - ինչպէս գիտեք - յաճախ վախեցել է մահը՝ ասացի ես: Եւ... լռութիւնը կնքեց մեր կարճ փոխասացութիւնը:

- Չեմ սիրում միջակութիւնը նպատակի, զոհաբերութեան, տառապանքի:
- Միջակութեամբ չես աճի, չես հսկայանա հոգեպէս:
- Շերտսանում է նա, ով ընթանում է գերպարտականութեան ճամբով:

- Անիծեցի ես աշխարհավար մեծերին.
- Չկա՞ն մեծեր, կայ մեծութիւն, հոգո՛ւ մեծութիւն: Կա՞ յար ես՝ եղիւր Աւրելիոս. իմաստասէ՛ր ես՝ Սոկրատ եղիւր. գօրավա՛ր ես՝ Աւարայրի Վարդա՛ն:
- Մեծ անունները առանց հոգու մեծութեան նման են կաւէ անդրիի՝ դուած ոսկէ պատուանդանի վրայ՝ Մասիսն ինձ ասաց:

- Սո՞ւրը թէ գրի՞չը: - Թէ՛ մէկը, թէ՛ միւսը - ես սիրեցի ու գործածեցի երկուսն էլ:
- Սակայն, դուած երկընտրանքի առջեւ՝ ես պիտի նախընտրէի առաջինը, քանզի լինում են ժամանակներ, երբ գրիչը, խօսքը, ճշմարտութիւնը իրենց ճամբան հարթելու համար կարիք են զգում սրի:
- Միրո՞ւմ եմ գրիչը, որը, միաժամանակ, ե՛ւ սուր է, որ գիտէ ի պաշտպանութիւն արդար դատերի հազար սրագէն բագուկներ բարձրացնել:
- Միրո՞ւմ եմ սուրը չայոց արքայի, որը "գետին չընկաւ", այլ իբրեւ հրեղէն կանթեղ, մնաց կախւած Սեպուհ լեռների վրայ, եւ պատմութեան անաստղ գիշերներին հայու դարաւոր ճամբան լուսաւորեց:
- Սուր եւ գրիչ - աստուածայի՛ն գէնքեր, տրւած մարդուն՝ պաշտպանելու իրաւունքն ու սրբութիւնն աշխարհում - իմ ձեռքում էլ յաճախ փոխարինեցին իրար:
- Եւ... չպարտուեց, "գետին չընկաւ." ե՛ւ իմ սուրը...

- Մի յաղթանակի օր Միւնեաց իմ արծիւ զինակիցները ասացին ինձ.
- Երբ մեռնես՝ գլխիդ տակ կդնենք սուրդ, եւ կքանդակենք գերեզմանաժայռիդ վրայ՝ Այստեղ հանգչում է նա, որ գործեց իբրեւ կենդանի սուր...

- Չոգիս վերստին արդար հզօրանքի է ծարաւի եւ ահա՛ անճառելի հպարտանքով կրկնում եմ մի տողը ստոիկեան իմաստասէրի*.
- "Արքա՛ն Հայաստանի անտառների - կատաղի առիծը ոսկէբաշ"...
- Ի՞նչ, Թրովադան երբեմն է՞ր, սոււէ՞ր մեծ անցեալի, թէ գրական մի յուշ միայն:
- Ո՛չ, ո՛չ, դեռ այսօր էլ՝ մեր պատմութեան բարձունքից դիտելով՝ Հայաստանում ես տեսնում եմ աւելին, քան այն, ինչ որ դա ներկայացնում է իբրեւ հողային տարածութիւն, եւ իբրեւ թիւ բնակչութեան:
- Թէեւ մեզնից խլւած են առիւծաբնակ մեր երկրամասերը, հայ էութեան ներյատուկ առիւծութիւնը, սակայն,

մնում է, եւ պիտի մնայ:

Սպանւում է ե՛ւ առիւծը, առիւծութիւնը՝ երբէ՛ք:

*** Մենեկա:**

Ցեղային Արթնություն* Իմ Խօսքը Ամերիկահայ Նորահաս Մերունդին

Խօսք Առաջին Ի՞նչ է Ցեղակրօնությունը

Քաղաքական վայրկեանը, որ կ'ապրի հայությունը, պատմական է եւ գերագոյն:

Այդ գիտակցությունը խոտվքի է մատնել մեզ:

Այլեւս սուր կերպով զգացում է, որ բախտորոշ անկիւնադարձը մօտ է, եւ որ նրանից է կախուած մեր ժողովրդի լինել-չլինելը: Խորապէս գիտակցում է այլեւս, որ օրուայ մտայնութեամբ, անպատիժ կերպով, չենք կարող շարունակել մեր անհայրենիք գոյությունը:

- Ի՞նչ, ի՞նչ է պատրաստում մօտիկ ապագան մեզ համար-ահա՛ չարչարող հարցը, որ վճռապէս դրում է հայ մարդու առջեւ:

Այդ հարցին պետք է պատասխանել մի այլ հարցով՝ թէ գորութենական ի՞նչ կարողություններ կան թաքնուած մեր ցեղի էութեան մէջ:

Իսկ այդ հարցին կարող է պատասխանել ցեղաճանաչը միայն:

Արդարեւ, առանց ցեղային ինքնաճանաչումի՝ անկարելի է գերծ մնալ սեփական ուժերը ստորագնահատելու, ինչպէս եւ գերագնահատելու աղէտալի սխալանք էն:

Աւելի՛ն կայ:

Մի ժողովուրդի էութեան ստուերային կողմերը ոչ թէ միայն կասեցնում, այլ եւ յաճախ անկարելի են դարձնում նրա դրական յատկությունների զարգացումը, առանց որին, ի հեճուկս Հայաստանի եւ հայութեան թշնամիների, մեր քաղաքական ճակատագիրը պիտի շարունակէ պահել իր անօրինակ դաժանությունը:

Այո՛, ժողովուրդների անգորութեան եւ դժբախտութեան ամենաներգործօն պատճառը իր սեփական էութեան մասին ունեցած տգիտանքն են, անիքնաճանաչությունը-իմա՛ անցեղաճանաչությունը:

Մերօրեայ հայությունը ծանօթ չէ այն հոգեբանական օրէնքներին, որ ժողովուրդների զարթոնումը կը կառավարեն, այդ իսկ պատճառով նա չի աճում հոգեւորապէս:

Դեռ իր խորքին անծանօթ է հայությունը, եւ դրա համար էլ պարտողական է:

Նա դեռ չի սրբել իր աչքերը՝ իր հոգու միջոցով աշխարհը, իրերը եւ իր սեփական ուժերը անսխալ կերպով տեսնելու համար: Նա դեռ չզգիտէ չափն իր հոգեւոր գորութենականութեան, նա չի՛ զգում իր գորութենական կարողությունները եւ չզգիտէ, թէ ի՞նչ պայմանների տակ կարող է զարգացնել ու կիրարկել այդ ուժերը:

Նա դեռ չի զգում իր ուժը եւ չզգիտէ, թէ ի՞նչ կարող է դառնալ որպէս ցեղ:

Եւ հէնց այդ է պատճառը, որ նա դեռ գտած չէ իր ներքին կուռանը եւ հաստատ սեւեռակէտ չունի: Նա յոռետես է, անասելիօրէն պարտողական: Իսկ ժողովուրդները գերագանցօրէն լաւատես են, զօրաւոր, վճռական, երբ սուր կերպով կը զգան երկու բան՝ իրենց ներքին ուժը և իրենց ճակատագիրը բարեփոխելու համար աշխարհի հետ փոխանակած հարուածների քաղցրությունը: Դեռ այդպիսին չէ հայը, որովհետեւ ցեղաճանաչ չէ:

Ինքնաճանաչ չէ մերօրեայ հայը:

Նրա համար հայոց պատմությունը անգորութեան եւ պարտութեան, կոտորածների եւ տեղահանութեանց տխուր նկարագրությունն է, եւ ո՛չ աւելին:

Իսկ այդօրինակ ըմբռնումը սեփական պատմութեան մասին այլ բան չէ, եթէ ոչ մի բացասական եւ աղէտածին ինքնաներշնչում:

Արդ թէ ինչո՞ւ պետք է խորացնել մեր պատմական յիշողությունը՝ վերապրելով մեր ցեղի կտրած-անցած պատմական ողջ ճամբան: Առ այդ մեր անցեալին պետք է մօտենալ մեր պատմութեան խորիմաստ ուսումնասիրութեամբ: Պատմագիտական լոյսի տակ պետք է դնել մեր ցեղի գոյութեան եւ կեանքի ծանրակշիռ խնդիրները, որոնց անսխալ լուծումից է կախուած մեր լինել-չլինելը: Հետեւաբար, դառնանք ցեղաճանաչ, քանզի միայն նմանն է դառնում ակտիւ ուժ, քանզի ժողովուրդները միայն ինքնաճանաչութեամբ են դառնում որոշ աշխարհայեցողութեան տէր, իսկ նմանը դառնում է աւելի ստեղծագործ:

Ցեղաճանաչությունից զուրկ ժողովուրդը իր նորաբոյս սերունդին կուտայ սխալ դաստիարակություն, կ'ունենայ սխալ քաղաքականություն եւ սխալ ռազմավարություն:

Հայոց ցեղայնության անձանօթ մանկավարժը, զորականը եւ քաղաքական գործիչը կարող են գործել կուրօրէն միայն, առանց գիտական հիմունքի: Իսկ գիտէնք, որ ազգերի ճակատագիրը առաւելապէս կախուած է իրենց դաստիարակութիւնից, արտաքին քաղաքականութիւնից եւ ռազմավարութիւնից, որոնցից առաջինը կրթում է նրանց ներքին ուժը՝ կատարելագործում ցեղը, իսկ երկրորդը եւ երրորդը այդ ուժէն իմաստնօրէն օգտուելու կարելիութիւն են ընձեռում նրանց:

Սեղմ ասած՝ բացարձակապէս անկարելի է անսխալ դաստիարակութիւն, քաղաքականութիւն, ռազմավարութիւն մշակել՝ առանց սեփական ցեղի ոգու հիմնական ճանաչումի:

Արդ, թէ ի՞նչու եմ ցեղակրօնութիւն քարոզում:

Ցեղակրօնութիւն, ասել է՝ ցեղաճանաչութիւն, ջերմաջերմ պաշտամունք դէպի ցեղի փառահեղ անցեալը, ապա ստեղծագործ հաւատ դէպի ցեղի մեծ ապագան:

Ցեղակրօնութիւնը հայ կեանքի բարձրացող նոր ալիքն է մեր ազգային հոգեւոր կազմուածքի, բնատրամաբանական հակազդումը՝ իրեն մահաւաճ սպառնացող օտար միջավայրերի դէմ:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ կանգնած վաղուայ սեմին՝ մեր անմեռ ցեղի մեծ ապագայի հաւատքով ես իմ խոովիչ կանչն եմ ուղղում օտար աշխարհներում ցրուած մեր նորահաս սերունդին՝

- Եղի՛ր արթուն, արթո՛ւն ցեղօրէն:

Եղի՛ր ցեղակրօն:

Խօսք Երկրորդ Հայր Եւ Թուրքը

Թուրքը, համաշխարհային պատերազմի օրերին, իր տկարութեան սարսափէն (լա՛ւ ըմբռնիր այդ, ասացի՛) իր տկարութեան սարսափէն) խթանուած, յղացաւ ծրագիրներէն ամենադիւայինը՝ բնաջնջել մի հինաւուրց ցեղ, որ դարերով իր շուրջը միայն լոյս և քրտինք էր սփռել:

Յղացաւ և գործադրեց:

Եւ մի օր, թրքահայութեան ողջակիզումի առաջին օրը, բարձրացող արեւը Հայաստան երկրի փոխարէն տեսաւ մի կատարեալ գեհէն: Տեսաւ խաչի նսեմ ստուերը ընկած մեր չորսհազարամեայ հայրենիքի վրայ: Տեսաւ թէ ինչպէս մի խաւարասէր ազգ՝ վախկոտ, բայց յարձակողական, փոքրոգի, բայց աւերիչ-կը հրուսէր մի անգէն եւ անպաշտպան ժողովրդի դէմ՝ զայն իր պատմական հայրենիքէն արմատախլելու խելագարութեամբ: Տեսաւ թէ ինչպէս կը մոխրանային հազարամեայ օրհնութեամբ լցուն գիւղերը մեր, կը պղծուէին վանքերը, եկեղեցիները, գրադարանները՝ հազար: Տեսաւ խուժդուժ գործը տապարի, եաթաղանի, կապարի- ամէն տեսակի եւ չափի գործիքների, որոնցով սպաննել եւ աւերել կարելի է: Այլեւս Հայաստանով անցնող գետերը արին էին կտրել, իսկ կիրճերը՝ դիակներով լեցուն: Տեսաւ թէ ինչպէս իրենց ծնողների եւ ամուսինների ներկայութեան կը խլուէին եւ կը բռնաբարուէին կանայք: Գործի վրայ էր թրքական սանձարձակ շնութիւնը, որ անասուններին իսկ կը գերազանցէ: Հայ տղամարդիկ՝ անկարող դիմանալու՝ անձնասպան կը լինէին, եւ սարսափից խելագար մեր աղջիկները խմբովին Եփրատի ալիքները կը գրկէին: Տեսաւ թէ ինչպէս հայրը հաւաքեց իր ընտանիքը եւ այրեց ողջ. թէ ինչպէս սովահար հայ մանուկները իրենց մորթուած մայրերի դիակներին կպած՝ ծիծ կը ծծէին: Շատ տեղերում էլ հայ մանուկների ջարդը խաղի վերածուեց. նրանց ոտքերէն բռնած՝ իրար զարնելով կը սպաննէին:

Արեւը տեսաւ տուն, տանիք ու ճամբաներ արիւնով ներկուած: Տեսաւ բարձրունքների վրայ, գետափներին եւ ձորերի մէջ՝ մահուան հետ կռուի մտած արնաթաթախ հայորդիներ: Տեսաւ թէ ինչպէս "շներն ու շնագայլերը մեր սիրելիներու սրտերը կը կրծէին": Տեսաւ իրենց գողգոթայի ճամփին, անասունների պէս, վաճառքի հանուած հայ կիներ ու մանուկներ, եւ լուսաւորեց խաչի ճամբան ծերերի, կաղերի եւ կոյրերի ...

Հայոց արեւը տեսաւ այդ ամենը եւ խաւարեց այդ օրը:

Եւ մի օր էլ Եղեռնի վերջին օրը, երբ այլեւս ամեն ինչ տխրօրէն կատարեալ էր, բնութիւնը նստաւ սգալու Հայոց Աշխարհի մոխրակոյտերի վրայ...

Եւ թուրքը անօրինակ շնականութեամբ ասաց Եւրոպացուն՝ "ջարդէն վերջը աղօթք մը ըրի եւ արդարացայ":* Իսկ դիւանագիտական խարդաւանքների վարպետ Մոսկուան յանձին Ռադեկի չուշացաւ արդարացնելու Թուրքիոյ հայաջինջ քաղաքականութիւնը.** "Իթթիհատը իր երկրին անկախութիւնը պահելու համար ըրաւ ինչ որ կրնար: Ան վճռեց ոչնչացնել ամբողջ հայ ժողովուրդը: Եւ կասկածէ դուրս է, որ Պոլսոյ մէջ նստած իթիհատական ղեկավարները այս հարցին մէջ շարժեցան պետական անհրաժեշտութեան գաղափարով: Թուրքիոյ համար խնդիրը շատ սուր էր դրուած - ապրիլ կամ մեռնել: Անոնք նախընտրեցին ապրիլ":

Այսպէ՛ս, այսպէս խօսեց կարմիր հրէշը՝ սեղմելով Թուրքիոյ հայաջինջ ձեռքը: Քրիստոնէայ աշխարհն էլ լրբութիւն ունեցաւ, որպէս կարեկցանքի արտահայտութիւն, մեզ նետելու մի երկբար նախադասութիւն՝

"մարտիրո՞ւ ժողովուրդ ":

Իսկ հա՞յր... Դեռ կը սպասուի, թէ նրա որդիները մէկ-մէկ նեմեսիսներ պիտի դառնան՝ իրենց այնքա՛ն արդար ու աշխարհաշէն ցեղը քարին զարնող դահիճը պատուհասելու համար:

Հայը տեսաւ ու զգաց հայաքանդ Եդեռնի ահաւորությունը միայն: Մարդկության հետ, սակայն, մենք էլ դեռ չենք չափել վեհությունը այն աստուածային շարժուձեւի, մեծությունը մարդ-ազգի պատմության մէջ նախընթաց չունեցող այն գերմարդկային արարքի, որով մեր ժողովուրդն իր կէտը ողջակիզեց՝ ցեղի արիւնը, հոգի՛ն փրկելու համար:

Մի շարք օտար ժողովուրդներին յատուկ տկարութեամբ, իմա՛ց ցեղութեամբ հայն էլ կարող էր փրկել իր ֆիզիքականը, բայց եօթնիցս փառք իրեն, նա չունեցաւ այդ տկարութիւնը գիտակցօրէն, թէկուզ շատ տեղերում կրաւորական հերոսացումով, նա զոհեց կէտը իր մարմինէն՝ ցեղի էութեան դէմ չմեղանչելու համար: Նա դարձաւ իր սեփական Ջոհը եւ Ջոհարարը՝ միաժամանակ:

Եւ փրկուեց ցեղը:

Ահա՛, նորահա՛ս սերունդ, պահ՛ ցեղը մեր, որի անունով կանչում եմ եւ ասում քեզ.

- Եղի՛ր ցեղակրօն, ցեղակրօ՛ն եղի՛ր, քանզի կտրուելով ցեղէն՝ անհատը մեռնում է հոգեպէս, ինչպէս եւ հաշտում իր ցեղի մահուան հետ, քանզի ցեղակրօնութեամբ, միայն ցեղակրօնութեամբ վահանաւորուած հայութիւնը կարող պիտի լինի՝

Յաջողաբար պատուար կանգնել օտար միջավայրերի այլասերիչ ազդեցութեանց դէմ.

Հաշտեյարդարի ենթարկելով ներքին աղիտաբեր ճակատը,- որմէ մեծապէս կ'օգտուին թուրքն ու բոլշեւիկը,-փրկարար քաղաքական միադաւանութեան մղել սփիւռքի հայութիւնը.

Հայ հոգին պահել անառիկ ազգասպան լենինականութեան յարձակումների դէմ:

Եւ զինաթափել գոյ եւ գալիք թրքական վտանգը, որ մահուամբ կը սպառնայ մեզ:

Այո՛, ցեղակրօնութիւնը, մեր դաւանանքը, որ շօշափում է աղերսի հիմնական գաղափարը եւ որով անհատներն ու սերունդները կապուում են իրենց գերագոյն ծնողին՝ ցեղի՛ն, ցեղակրօնութի՛ւնն է մեր ապաւէնը:

Խօսք Երրորդ Աղէտի Հետեփանքները

Թուրքը փորձեց բնաջնջել հայութիւնը եւ յաջողեցաւ մասամբ:

Ի՞նչ, ա՛յս է եղածը:

Միայն արեւմտահայութեան երեք քառորդը կորցրինք. սրա եւ հարիւրաւոր սերունդների երկրաւոր ստացուածքն ամբողջապէս:

Միայն ա՛յս է մեր կորուստը:

Հազարամեակներ ճամփու դրած Հայոց Աշխարհը մնաց անհայ եւ աւեր:

Միայն սրանո՞ւմ է մեզ վիճակուած աղէտի ահաւորութիւնը:

Ո՛չ, դժբախտաբար, ո՛չ:

Աղէտն աւելի ահաւոր է, քան մարդկօրէն կարելի է ըմբռնել:

Մեր կորուստը միայն մարդկային չէր, նիւթական չէր միայն: Թրքական հարուածը ուղղուած էր ոչ թէ միայն Հայ մարմինին, այլ եւ հայ հոգեկանին:

Եւ դա պիտի ունենար իր վճռական ազդեցութիւնը հայ հոգեբանութեան վրայ:

Եւ ունեցաւ:

Այլեւս գիտութեամբ հաստատուած իրողութիւն է աղէտների ազդեցութիւնը մարդկային հոգեբանութեան վրայ:

Հաստատուած է եւ այն, որ անհատները տարբեր կերպով են դիմագրաւում դժբախտութիւնը: Ոմանք զոհ են գնում այն տխուր հոգեվիճակին, որ կոչւում է անկումի հոգեբանութիւն:

Այդ դէպքում բարոյալքուածները կորած են համարում ամէն ինչ եւ թեթեւ սրտով հրաժարում անձնական թէ ազգային ամէն տեսակի իտելից եւ սրբութիւնից: Նմանների մէջ գլուխ են բարձրացնում ամենաստորին բնագոյներն ու կիրքերը՝ չարախոհութիւն, նախանձ, պարտուողականութիւն, եւ ենթակային մղում համապատասխան արարքների: Օրինակ, թշուառամիտները, որոնք հայոց քաղաքական դատը խորհրդանշող Եռա-գոյնը կը հայհոյեն:

Ոմանք էլ իրենց ապրած "նաւաբեկութեան " հակազդում են դրականապէս - այն բարձր հոգեվիճակով, որ հոգեգիտութեան մէջ յայտնի է վսեմացում անունով: Այդպիսիների մէջ աւելի եւս շեշտուում են բարոյական, սոցիալական, հայրենասիրական եւ այլ ազնիւ կիրքերը: Մրանք՝ շնորհիւ իրենց դրական հակազդումին,

դառնում են հոգեպետ անկախ կայտառ, բարեսեր եւ անընկճելի: Մասնաւորապէս մեծ աղէտների առաջացրած հոգեւոր շփոթների ամօթալի օրերում սրանք կատարում են բարոյական շանթարգելի դեր՝ փրկելով եւ պահպանելով ազգային իտելաներն ու արժէքները: Օրինակ, ցեղավար Դաշնակցականները:

Ապրիլեան Եղեռնը, որի հողմը վերապրողներին բեւեռ բեւեռ ցրեց, բնականօրէն, բեւեռացումի պիտի մղեր եւ հայ հոգին:

Վերապրողներէն մէկը ընկաւ Ամերիկա եւ այնտեղից իր ծանօթին այսպէս գրեց:

"Ահաւասիկ քեզի ցաւալի լուր մը եւս. մենք ամերիկեան զինուոր պիտի երթանք. Ամերիկան ալ պատերազմի մէջ մտաւ. ուր որ երթանք, ազատում չկայ մեզի "...

Զարհուրելի է, չէ՞ - հաւասար չափով եւ զգուելի- մտածել, թէ այդ օրերին իսկ թրքական զեհէնէն անցած հայ մարդը մնացել է զինատեսաց:

Հոգեբանական այդ տիպը պիտի դառնար մեր օրերի պարտուողականը- մեր ներքին կրաւորական թշնամին:

Մի ուրիշը, նոյնպէս վերապրող, ընդհակառակը, այսպէ՛ս պատգամեց իր եղբօրը.

"Այլեւս ձեզ կը մնայ վրէժի աւետարանը համբուրել եւ գործադրել ":

Սա առաջինի հակոտնեան է. պայքարունակ եւ զոհաբերելու յօժար հայը, որի կեանքը այսօր էլ մի հատիկ իմաստ ունի - ծառայել իր ցեղին:

"Բոլորն իրենց զաւակները նետեցին. եւ շալկի տարայ մինչեւ Արաբիստան եւ յետ բերի ", - ահա՛ սրբասուրբ հայ մայրը, որի ցեղամերժ զաւակը մի օր զաղութներում - անկումի վարդաապետութեամբ մոլորում - իր զգուելի թուրքերէնով պիտի գոռար մեր երեսին. "Լենինն է հայրս ":

Մի խումբ որբեր էլ ընկան Արաբիայի անապատները, որոնցից ամենամեծը տաս տարեկան:

Ուղտարածներ էին դարձել եւ միայն մէկը գիտեր իր հայ լինելը:

Մի օր, երբ ուղտերը կ'որոճային կիզիչ արեւի տակ փռուած, որբերէն տարեցը - ա՛հ, փառք մեր ցեղի ազնուական արիւնին - աւազի վրայ իր ձեռնափայտի ծայրով գրեց հայոց Այբը լուսածին եւ սրբազան սարսուռով յայտնեց իր ընկերներին, թէ իրենք հայեր են, հա՛յ - ծախուած օտարին:

Դժբախտ փոքրիկների աչքերը թացացան եւ անապատի աւազը անյագօրէն նրանց արցունքը ծծեց:

Ու այնուհետեւ հայ այբուբենը լուսաւորեց եւ ջերմացուց մեր որբերի կեանքը եւ մի օր էլ՝ նրանց ելից ձամբան:

Խօսք Չորրորդ Հայի Եւ Թուրքի Հակադրութիւնը

Կայ մի ողբերգական թիրիմացութիւն, որը պէտք է փարատել, օր, ժամ, վայրկեան, առաջ պէտք է փարատել՝ ողջակիզուած հայութեան եւ ճշմարտութեան յարգանքի տուրք տուած լինելու համար:

Միսլ եւ անարդար է կարծել, թէ յանկարծակիի եկած արեւմտահայութիւնը Եղեռնի օրերին դրսևուորեց իր հոգու միայն մարտիրոս կողմը:

Ո՛չ, ո՛չ: Եթէ ուշի ուշով վերլուծեցէք անօրինակ Եղեռնը ամբողջացնող դէպքերը, խորապէս պիտի համոզուէք, որ հայը իր հոգեկան արիւթեամբ մեծապէս կը գերազանցէր թուրքին:

Այդ օրհասաբեր օրերին Թրքահայաստանէն կարելի էր լսել "լացը շղթայուած հերոսութեան ", իսկ որոշ վայրերում՝ մոնչիւնը դաւադրուած առիւծների:

Հասկանանք հետեւեալը:

Մարտիրոսանալու կամքը եղել է եւ կը մնայ հոգու գերագոյն հերոսականութիւնը: Կրաւորական հերոս,- ահա՛ թէ ով է մարտիրոսը, որ արհամարհել զիտէ մահը: Եւ ո՛վ է հերոսը, եթէ ոչ նա, որ ներգործօրէն մարտիրոսանալու կամք ունի:

Էական կեանքն արհամարհել եւ մահուան երեսին ժպտալ զիտենալն է: Իսկ այդ բանին ընդունակ է թէ՛ մէկը եւ թէ՛ միւսը:

Ամէն հայ ընդունակ է մարտիրոսանալու, իսկ ամէն մարտիրոս կարող է հերոս լինել,- մի բան, որին ընդունակ չէ թուրքը:

Վայրագութիւնը- այս մէկն էլ հասկանա՛նք- իր խոր արմատներն ունի մարդկային էութեան մէջ: Ըստ Շոպէնհաուերի՝ մարդս ցաւ է պատճառում ուրիշներին, իր սեփական ցաւը մեղմացնելու համար: Այդ դէպքում՝ վայրագութիւնը մի տեսակ դարման է իր սեփական ցաւի դէմ:

Թրքական զազանութիւնն էլ պէտք է բացատրել անհատ թէ հաւաքական թուրքի հոգեկան տկարութեամբ: Նաեւ՝ այդ տկարութեան նուաստացուցիչ գիտակցութեամբ:

Թշնամու յաղթական բանակների առջեւ Թուրքիան արդէն սկսել էր հաւաքել իր աշխարհագրական

փեշերը: Ահա թե ինչու նա՝ իր սարսափէն խթանուած եւ իր ցարը մեղմելու բնագոյով՝ իր տկարութեան վրէժը պիտի լուծէր անզն հայէն, որին վտանգաւոր կը համարէր իր գոյութեան համար: Եւ նա իր կառավարութեան օրհնութեամբ կազմակերպեց Ապրիլեան Եղեռնը, որի ժամանակ կիրարկած իր միջոցները ամէն բանից առաջ մատնում են երկչտութիւնը թուրք ցեղի:

Թուրքն ի վաղուց անտի ճանաչուած է որպէս ահաբեկիչ ազգ- ահաբեկիչ իր վախկոտութեան պատճառով:

Սպաննի՝ ը մէկը- ասել է Լէնինը- եւ ահաբեկած կը լինես հազար հոգի:

Սպաննի ը հազարը- բոլշեւիզմի քուրմէն շատ առաջ ասել է թուրքը- եւ ահաբեկած կը լինես մի ամբողջ ժողովուրդ:

Եւ դարեր շարունակ՝ թուրք պետութեան կառավարելու միակ մեթոտն ու զէնքը եղած է ահաբեկումը: Ներսը՝ իւրայիններին ջենեթեան խռատումներով, իսկ դուրսը՝ այլացեղերին ահաբեկումով կառավարել, - ահա՛ թուրք պետական իմաստութիւնը:

Պատմութիւնը կը վկայէ, որ թուրք առաջնորդութիւնը սպանութեամբ, աւարով եւ ւաւերածութեամբ է սնուցել իսլամ խուժանի մուշտանդութիւնը:

Կոտորած - ամէն պատերազմից առաջ - իսլամ զանգուածները գազանացնելու նպատակով: Կոտորած - ամէն պարտութիւնից յետոյ՝ զանգուածները պարտաւորական ոգուց զերծ պահելու համար:

Բարբարոս է թուրքը, իսկ բարբարոս ասել է տգիտութիւն, անբարոյութիւն եւ վախկոտութիւն:

Երկչտ եւ բարբարոս, այն տարբերութեամբ, որ նա չի փախչում, այլ յարձակում է իր վախէն: Ցաւ պատճառելու ուժեղ հակում ունի նա- սադիստ է, իր հոգեբանական այդ տիպը միշտ էլ երկչտ է:

Նաեւ՝ իր ոճիւրին վերադարձող է թուրքը, վախկոտ ստրուկ է նա եւ մի հատիկ բան զիտել՝ կատարելապէս ստրկանալ եւ ստրկացնել:

Աւելի՛ եղեռնամուլ, ասել է՝ եւ վախկոտ է հաւաքական թուրքը: Վախն ու կրօնական կեղծիքն են օրօրէլ նրա պետական մանկութիւնը: Վախն է եղել նրա դաստիարակութեան հիմքն ու խարիսխը: Եւ այդ է պատճառը, որ նա միայն բռնակալներ է տալիս:

Թուրքը մահացուօրէն տգէտ է, իսկ նմանը չի կարող արի լինել: Նա ամենածոյն է ցեղերէն, ասել է՝ եւ անարին: Նա ճակատագրապաշտ է, իսկ նմանի անցեալը խեղդում է ներկան, եւ ժխտում ապագան, - ահա թէ ինչու նա գուրկ է վերածնունդի եւ կատարելութեան գաղափարից: Նա չունի նաեւ ընկերային արդարութեան գաղափար:

"Ինչ որ Աստուածն է, այն էլ իր երկրպագողներն են", - ասել է Արեւելքի ալեւոր իմաստութիւնը: Ալլահին վերագրուած յատկութիւններով պէտք է ճանաչել թուրքը: Աշխարհի ամենասեռակենտրոն ժողովուրդն է նա, որի շնաբարոյութիւնը սեռն իսկ փոխադրուած է երկինք: Իսկ նմանը անասելիօրէն անարի է: Արդ, թէ ինչու են ասում՝ թուրքը կարող է առիւծաշուն, առիւծակապիկ ծնել, բայց երբեք՝ առիւծ: Հայը յաւիտենականութեան զգացումն ունի, թուրքը՝ իր անխուսափելի նահանջի եւ պարտութեան ներշնչումը,- մի բան, որ նրա հոգում առաջացրել է մարգարէի առասպելական կտակը, որն ըստ Ղուրանի, պիտի բացուի Օսմանի ցեղի շիջանէլէն յետոյ: Հայն ամենավսեմ հասկացողութիւնն ունի մայրութեան մասին: Թուրքը աշխարհի միակ ժողովուրդն է, որ մայր չունեցաւ, չունի եւ պիտի չունենայ:

Եօթնիցս նուիրական է հայրենիքի հասկացողութիւնը հայ մարդու համար. թուրքը հայրենիք չունի եւ պիտի չունենայ, քանզի մայր եւ ընտանիք չունեցաւ: Պետութիւն դեռ ասել չէ հայրենիք: Օրուայ Քեմալիստանը երկիր է միայն եւ ոչ թէ հայրենիք: Իսկ նման երկրամասերը օրհնուած չեն, անառիկ չեն, ապագայ չունեն:

Անհատների պէս կան եւ ազգեր, որոնք երբեմն կը յաջողին, բայց ոչ իրենց սեփական առաքինութիւնների ուժով, այլ իրենց թշնամիների տկարութեանց շնորհիւ: Նմաններից է շնացեղ թուրքը, նա՛ իս թուրքը:

Թուրքիան վերականգնեց եւ կ'ապրի երկրորդ Ռուսիոյ շնորհիւ, եւ կը պահուի երրորդ, գալիք Ռուսիոյ համար:

Ահա՛ թէ ինչու կը հաւատամ, թէ բախտահաս Քեմալիստանի ապագայէն ւաւելի յուսալի է անապատի աւազուտների վրայ իր ձեռնափայտի ծայրով լուսակաթ Այբը գրող հայ որբի ապագան:

Խօսք Հինգերորդ Մեծ Եղեռնի խորհուրդը

Տեղակրօնութիւն - ա՛յդ կը թելադրէ մեզ Ապրիլեան Եղեռնի խորհուրդը խորին:

Տեղակրօն լինել՝ ասել է ապրիլ ցեղի համար, որի անունով մեռան հազարներն ու բիւրերը. ասել է՝ պատրաստ լինել ամէն վայրկեան մեռնելու այն դատի համար, յանուն որի մեր ցեղն իր կէսը ողջակիզեց.

ասել է՝ մեր սրտի վրայ կրել այն բոլոր վերքերը, որ թուրք բազուկը հայութեան մարմնին եւ հոգուն հասցուց:

Յեղակրօնութիւնը - այո՛, միայն այս ճամբով մեր անօրինակ տառապանքը կը սկսի ծառայել մեր հաւաքական գոյութեան իմաստին:

Յեղակրօն լինել՝ ասել է ունենալ տառապանքն ընդունելու հերոսական կամք եւ զայն յաղթահարելու կարողութիւն: Ասել է՝ այլեւս փրկարար է մեր տառապանքը, եւ դա մեր ժողովուրդը կը պատրաստէ մի մեծ նուիրումի, եւ մի երջանիկ ապագայի համար:

Մարդկօրէն - հասկանա՛նք այդ - մարդկօրէն կամ փախչում ենք տառապանքէն կամ ընդունում այն:

Յետ այսու հայը՝ ցեղավար հայը վճռականապէս պիտի ընդունի այդ, բայց ոչ շոպէնհատուրեան իմաստով: Քաղաքական թէ հոգեբանական յոռետեսի համար միակ ցանկալի էլքը՝ տմարդի փախուստն է կեանքէն, պայքարէն, ցաւէն:

"Մի՛ պրպտէք անցեալը, սեւ վարագոյրը թող ծածկէ դա: Թո՛ղ այդ օրերէն, ժամերէն, վայրկեաններէն մինչեւ տարիներ խաւար լինի եւ թուականի մէջ չգումարուի",- այսպէս գրեց մի աղետահար տղամարդ իր բարեկամին:

Սուր կորովաթափութիւն ապրած այդ մարդը պիտի դառնար մեր օրերի պարտուողականը եւ իր հոգու սեւով ներկէր աշխարհն ու երկիրը:

Մի ուրիշն էլ այսպէս ճանկեց թուրքի վրայ.

"Տեսանք երեխաներ, որոնց սրտերը շները կը կրծէին... Այսուհետեւ ինչպէ՞ս կարելի է հանգիստ հոգով ապրել այս աշխարհի վրայ: Այլեւս մեզ ապրել չի՛ վայելէր, մայրիկ՝":

Այո՛, նորահաս սերունդ, այսուհետեւ չի՛ կարելի հանգիստ հոգիով ապրել, եւ պետք չէ ապրել անդորրապէս, եթէ նոյնիսկ այդ կարելի լինէր: Բայց եւ այնպէս պէ՛տք է ապրել, ապրել՝ անհանգիստ հոգիով, ապրել՝ լոքրական եղեռնի ամբողջ յիշողութեամբ, ապրել՝ ցեղօրէն, ապրել՝ ամօթ համարելով մեկուսի եւ եսական երջանկութիւնը, որ Հայաստանից դուրս այլ բան չէ, եթէ ոչ մի կրկներեւոյթ կեանքի անապատում:

Չէ՛, չնմանինք յոռետեսին, ոչ էլ էպիկուրեան վերաբերմունք ունենանք դէպի կեանքը: Մոռացում չփնտռենք թեթեւամիտ հաճոյքների մէջ, այլ ընդունինք տառապանքը որպէս միջոց մեր հաւաքական վերածնունդի եւ քաղաքական փրկութեան:

Ընդունինք այդ որպէս "հրեղէն սուր, որ կը պահպանէ կեանքը մահէն եւ անկումէն": Ընդունինք տառապանքը Էդմոն Ֆլէշի ցեղաշունչ խօսքի իմաստով.- "Ես հրեայ եմ, որովհետեւ ամենուրեք, ուր լալիս է մի ցաւ՝ հրեան է լալիս":

Այսպէս, Մեծ Եղեռնի խորհուրդը պետք է յեղաշրջէ հայութեան ներքին կեանքը: Այդ պետք է որոշէ հայ անհատի եւ հաւաքականութեան բարոյականը, փիլիսոփայութիւնը, աշխարհագրագոյությունը: Այդ պետք է գունատորէ մեր հոգեկան աշխարհը՝ սնուցանելով մեր ներքին մարդն ու հայը, յաւիտենական հայը: Այդ ցեղակրօնութեան պիտի տանի մեզ:

- Ի՞նչն է հայօրէն ճշմարիտը", - հարցին՝ ցեղակրօնը պետք է պատասխանէ. Հայաստանը կար եւ պիտի վերականգնի Թուրքիոյ անդամահատութեամբ:

- Ի՞նչն է հայօրէն բարին.

- Անընտրողաբար հարուածել թուրքն ու Թուրքիան:

- Ի՞նչն է հայօրէն գեղեցիկը.

- Ապրիլ լեգեոնականութեան ոգով, եւ հասունանալ ցեղի մղելիք ճակատամարտերի համար:

Թրքատեացութիւնը: Այո՛, կատաղի է մեր ատելութիւնը, քանզի կը տառապինք որպէս հայ եւ որպէս մարդ: Մեր մեծ տառապանքէն պիտի ծնէր մեր մեծ ատելութիւնը, որն այլ բան չէ, եթէ ոչ հոգեբանական պատասխանը հայ տառապանքի:

Յեղակրօն չէ՛ ս, եւ չէ՛ ս ատում թուրքը - որ փորձեց գոյութեան գրքէն ցեղիդ անունը սրբել՝ ասել է չես զգում այն վերքերն ու վիրաւորանքը որ թուրքը հասցրեց մեր ցեղին:

Արդ, թէ ինչո՞ւ կեղծ եւ զգուելի կը հռչակեն հակադրօշակեան "քաղաքականութիւն"ը, որի մէջ ցեղուրաց հայը դեռ չգիտէ հասարակ ձիւտորը տարբերել ասպետէն: Յեղակրօնութիւն կը քարոզեմ, այո՛, քանզի պակասաւոր կը համարեմ անցեղաճանաչ, անցեղահաւատ, անցեղապաշտ հայը: Այսուհետեւ համանշանակ պէտք է համարել անցեղաճանաչ եւ անհայրենասէր հասկացողութիւնները:

Յեղակրօնութեամբ, ցեղակրօնութեամբ միայն հայ հոգին պայքարի, դժբախտութեան ու կռուի մէջ աւելի յանդուգն ու կատաղի կը դառնայ, ինչպէս առիծը, երբ իր արնահոս վերքերն է տեսնում:

Յե՛ղը, ցեղակրօնութիւնն է մեր դաւանանքը:

**Խօսք Վեցերորդ
Ցեղը Եւ Ժողովուրդը**

Այսօրը՝ նոր օր է: Ով գիտե՞լ այդ՝ գիտե՞ ճշմարտությունը:

Անասելիօրեն ճակատագրական է ցեղային ազդակի նշանակությունը մի ժողովուրդի վերածնունդի, ազգային ամբողջացման եւ պետականացման գործում:

Գիտենք հասարակագիտական այդ պարզ ճշմարտությունը, սակայն, անկարելիութեան չափ դժուար է- "ի՞նչ է ցեղը" - հարցի սիրտը շօշափել:

Մարդաբանութեան ցարդ տուած սահմանումներից եւ ո՛չ մէկն է ընդունելի ինձ համար: Ցեղ հասկացողությունը սահմանելու համար բաւական չեն հին եզրերը: Նրանցով չի կարելի սպառել ցեղի ողջ տարողությունը:

Այո՛, ցեղային գործօնը աւելի բարդ իրողություն է, քան ենթադրում է:

Դժուար է դա սահմանել գիտական լեզուով: Այստեղ միայն յարաբերական գիտականութեան մասին խօսք կարող է լինել:

Ըստ մեզ, ասենք առանց տեսական խորացումների, ցեղն աւելի հոգի է, քան՝ կա:

* * *

Մեր դարում, մասնաւորապէս մեր օրերում, ոչինչ այնքան չի տկարացնում ժողովուրդների պայքարունակութեան ոգին, որքան այն աղէտալի մոլորանքը, թէ իրենց ճակատագիրը բարւոքողը սեփական ճիգերը չեն, այլ ինչ որ արտաքին ուժեր:

Աւելի՛ պարզ:

Մի ժողովուրդ, որ իրեն պէտք եղած ուժերը իրենից դուրս է փնտռում, կուրօրէն իր պարտությունն ու անկումն է նախապատրաստում:

Հասկանա՞նք, որ ցեղի ուժակշիռը աւելի մեծ է, նրա կարողականությունը բիւրաբիւր անգամ աւելի հարուստ, քան՝ ժողովրդինը:

Այն ժողովուրդը, որ գիտե՞լ այդ, գիտե՞ ճշմարտությունը, փրկուած է նա:

Հայ ցեղը՝ հայ արիւնն է, համակ բոց ու զօրույթ, որ ասում է անխօս.- "Ես սնում եմ նրանցով, որոնց սնուցանում եմ":

Ցեղը չի ծերանում, թիկնադարձութիւն չգիտէ, եւ չի պարտում, երբէ՛ք:

Դա յաւիտենական հայն է, ժամանակների վկան, Աստուծոյ գործակիցը:

Ցեղն արարիչ է, ժողովուրդը՝ արարած: Ժողովուրդի ուժածին մեքենան է ցեղը, եւ նրա ուժակիրը, որի մէջ կրում է մի ինչ որ տիեզերական եւ յարուցիչ ուժ:

Դա այն հոգեւոր շաղախն է, առանց որի ժամանակը հեշտութեամբ է հիւլէացնում ժողովուրդներին:

Ժողովուրդը կարող է եւ շինարար լինել, ցեղի ազդեցությունը, սակայն, միշտ էլ ստեղծագործ է: Եւ այդ իսկ պատճառով աւելի մշակութունակ է ցեղը:

Երբ չկայ ցեղը՝ ժողովուրդների հոգեւոր անդաստանը աւելի խժուծ է արտադրում, քան ցորեն: Յաճախ նուաստախոհ եւ նուաստախօս է ժողովուրդը, ցեղը միշտ էլ թագաւոր է, եւ գահընկեցութիւն չգիտէ:

Հակառակադրողը է ժողովուրդը՝ աննուէր ու անփառ, երբ նրա մէջ տկարացած է ցեղի ձայնը:

Յարանունական է ժողովուրդը - կաթողիկէ, բողոքական, լուսաւորչական եւ այլն - ցեղը միշտ էլ մի՛ է եւ ամբողջական:

Ժողովուրդ, ասել է՝ դասակարգեր եւ դասակարգային եսականութիւն, ցեղը՝ ընկերային արդարութիւն, եւ հնարաւոր հաւասարութիւն:

Ժողովուրդը կարող է գիտենալ, ցեղը մի՛շտ էլ կարող է նաեւ:

Մէկը կայականութիւն է, միւսը՝ ուժականութիւն:

Ժողովուրդը հաշուետես ուղեղ է, ցեղը՝ սիրտ, որ անհաշիւ կերպով զոհաբերել գիտէ:

Միայն ցեղին է տրուած "հարիւրեզեան զոհաբերութիւն" -ը - ամենամեծը:

Ապրել օրը օրին, թելն ու ասեղը ձեռին՝ իր դրութիւնը կարկատելու գործի վրայ,- անա՛ ժողովուրդի գորշ առօրեան:

Ցեղը կարկատումի քաղաքականութիւն չգիտէ: Միշտ էլ ամբոխանալու հակամէտ է ժողովուրդը, ցե՛ղն է որ միաբան ու լարուած կը պահէ ժողովուրդի կամքը:

Ցեղը կարող է ժամանակաւորապէս եւ՛ պարտուել, բայց պարտաւորականութիւն չգիտէ:

Նրա մէջ ամէն ինչ նոր է, իսկ նորը հին է՝ իմաստութեամբ շաղախուած:

Նա գիտէ նախատեսել, նախազգալ վտանգը, եւ արհամարհել՝ միաժամանակ:

Ժողովուրդը յաճախ տարակոյսի եւ վարանումի կը մատնուի, ցեղը բնագործն գիտէ իր կտրելիք ձամբան:

Մինչ ժողովուրդը արդարություն կը խնդրէ, ցեղը՝ կը գործադրէ այդ:
Ժողովուրդը, յաճախ ասել է՝ կշիռ առանց սրի- իրաւունքի անգորութիւն:
Ցեղը՝ սուր է, յաճախ սուրը առանց կշռի: Ժողովուրդն էլ կը խոստանայ, բայց քիչ բան կու տայ, երբ ցեղաշունչ չէ:
Ցեղին, մի այն ցեղին է տրուած ժողովրդի ստրկութեան ծանր շղթաները արծուի թեւերի վերածելու հոգեբանական արուեստը: Ստրկութեան մեջ իսկ նա չի կորցնում իր պատմական ճամբան: Անցեղունակ ժողովրդին տրուած չէ այդ բնագոյական կարողութիւնը:
Ժողովուրդը հայ հոգու մարտիրոս կողմն է, ցեղը՝ հերոսական:
Ժողովուրդն աւելի մեռելներ է տալիս, ցեղը՝ դիւցազներ:
Մէկը սիրում է քարշ գալ ծանօթ ճամբաներում, միւսը՝ դժուարակոխ ուղիներ է փնտռում: Հելլենական Թերմոպիլը եւ հայկական Վարդանակերտը, Մարաթոնը եւ Աւարայրը, բուլղարական Շիպկան եւ մեր Մինիքը- Ցեղի շունչն է օժել այդ բոլոր ռազմավայրերը:
Ժողովուրդն այն վախկոտն է, որին ուզեցին գործի ուղարկել, եւ առարկեց նա. "Դուրսն առիւծ կայ":
Ցեղն իրենից դուրս առիւծ չի ճանաչում:
Ցեղն է մեր ապաւէնը:

Խօսք Եօթներորդ Ցեղը Որպէս Ոգի

Անասելիօրէն կարելոր է ցեղի տեսակարար կշիռը:
Ժողովրդի մշտախառով տարերքն է ցեղը:
Ժողովուրդը ցեղի միջոցով է գլուխ հանում իր հոգեւոր ինքնակառուցումը:
Ցեղը կաղապարիչ ուժ է:
Ժողովուրդը միշտ էլ ցեղի թելերով, անցեալի եւ ապագայի ուժով է առնում իր թռիչքը:
Երբ ժողովուրդի մէջ արթուն չէ ցեղը, վերջինը ծալում է արծուի իր թեւերը,- նմանը տառապում է հոգեւոր անկութեամբ, ինչպէս եւ՝ քաղաքական համլետականութեամբ:
Ոչ թէ միայն ներկան, այլեւ ապագան իր սնունդն ստանում է անցեալից:
Ժողովուրդը ներկան է, ցեղը՝ երէկը, այսօրը եւ վաղը: Առաջինը յաճախ կլանում է ներկայով, երկրորդը՝ հանում է մեզ անցեալից եւ ցոյց է տալիս անցեալն ու ապագան՝ իտէպլ լոյսի տակ:
Երբ արթուն է ցեղը, ասել է - ժողովուրդն իր լսողութիւնը տւել է անցեալին, աչքն՝ ապագային: Ասել է՝ նրա անցեալը մշտակայ է, իսկ ապագան նախօրօք ապրուած:

Ցեղը՝ ապրող սերունդ չէ:
Ոչ էլ համագումարն է աշխարհ եկած ու անցած բոլոր սերունդների:
Դա գումարելի չէ, եւ գումար չէ:
Դա պատմութեան պրոցեսի յաւերժ կենդանի ենթական է, որի կեանքում ոչ ոք եւ ոչինչ չի մեռնում:
Նրա մէջ գոյ են եւ ապրում են բոլոր անցած գնացած հայ սերունդները, որոնց հետ էին Մեծն Տիգրան, Արտաշէս Աշխարհակալ, սպարապետ Մամիկոնեան եւ այլն:
Ցեղը, որ էաբանական կորիզ ունի, եւ մշտատու պայքարի մէջ է ժամանակի հետ, բնագոյօրէն ձգտում է անեղծութեան եւ մահայաղթահարումի:
Ահա՛ թէ ինչո՛ւ նա կրօնական խորք ունի - մի ճշմարտութիւն, որ հայ ցեղուրաց լենինադաւանը պիտի չհասկանայ:
Նա պիտի չհասկանայ, որ ցեղն աւելի նրանք են ներկայացնում, որոնք այլեւս մեկնած են մեր աշխարհից, եւ նրանք, որոնք աշխարհ պիտի գան:
Երբ ցեղօրէն է ապրած ժողովուրդը՝ նրա կեանքում փրկարար դեր են կատարում, առաւելապէս, նրա մեծ մեռելները, որոնց իշխանութիւնը ե՛ւ արդար է, ե՛ւ իմաստուն, ե՛ւ զօրաւոր:
Իսկ ցեղօրէն ապրել, ասել է՝ պատմական յիշողութեամբ վերապրել անցեալ սերունդների կեանքը, նրանց ճակատագրին կապելով մերը:
Ցեղ, ասել է՝ իմաստութիւն, խստաբարոյութիւն ու ուժ:
Դա հայ Ատլասն է, որ իր ուսերի վրայ հայկականութեան երկինքն է կրում:
Ցեղը հայկական ուժի ովկիանն է, որից սնունդ են առնում ժողովրդի էութեան ծովն ու վտակը:

Ցեղայնությունը՝ արեան միությունն է, միությունը ճակատագրի կրօնն է, լեզուն է, այդ բոլորի ուժն է, առանց որին կարող է գոյություն ունենալ եսակենտրոն անհատների մի ամբոխ, բայց ոչ՝ ազգ:

Այս՝ ինչ որ ունենք, որպես ուժ, մշակոյթ եւ ազդեցություն, ոչինչ է բաղդատմամբ այն բանի, որ ունի եւ պիտի տայ մեզ ցեղի անսպառ ոգին:

Երբ չկայ ցեղի գիտակցությունը, կայ ժողովրդի ստորարժեքության եւ տկարության գիտակցությունը,- այդ գիտակցության դառնությունը:

Ցեղը լուսատեսութեամբ կը զինէ ժողովուրդը, եւ ազգային ձախորդությունները անդարմանելի չեն թուիր մեզ:

Ցեղաճանաչ չենք, եւ անհատության մէջ, անհարագատ միջավայրերում գրեթէ կրաւորական դիրք ունինք,- մի պարագայ, որ մեր ոչնչութեան եւ յոռետեսութեան զգացումն է սնուցանում: Իսկ յոռետեսութիւն, ասել է՝ պարտողականութիւն եւ փախուստ պայքարէն: Իսկ յոռետես, ասել է՝ մէկը, որի մէջ մեռնելու աստիճան տկարացել է հաւատը դէպի սեփական ուժերն ու ապագան: Մէկը, որի մէջ նուազ առ նուազ զարգանում է ինքնաժխտումը եւ դառնում անկումի հոգեբանութիւն:

Իսկ այդ ծիրող հոգեբանութեան հողի վրայ քաղաքական շնականությունը - որ մեր իրականութեան մէջ կոչուում է հակադաշնակցականութիւն- իր մահահոտ ծաղիկներն է բացում:

Նման մի ժողովուրդ այլեւս հրաժարում է իր ցեղայայտ եւ ստեղծագործ կամքէն, իր արժեքներէն եւ արժանապատուութենէն: Նմանը փնտռում է օտար ուժեր,- մի հոգեբանութիւն, որը սեփական ուժերի լարում չի պահանջում:

Անկամ ու հոգեբանութեան ախտաւոր հողի վրայ իր գունատ ծաղիկներն է բացում եւ կրօնական խորհրդապաշտութիւնը:

Ցեղահաղորդ չէ մերօրեայ հայությունը, եւ անհատի սիրիահայ իրականութեան մէջ եւ այլուր սունկի առատութեամբ ծնունդ են առնում կրօնական արտառոց աղանդներ, որոնք մեր աշխարհը տխուր պանդխտութիւն համարելով, հանդերձեալն են երագում՝ իրենց անդենական հայրենիքը:

Մեր արդար հպարտութեան առիւծն է ցեղը: Ցեղից են գալիս հայ զենքի, բազուկի եւ գրչի բոլոր մեծությունները:

Ցեղօրէն, ցեղօրէն ապրենք, որ օգտուիլ կարողանանք մեր ցեղին յատուկ հերոսականութիւնից եւ գերագոյն պատուասիրութիւնից, նրա կրօնական բոցավառութիւնից եւ մշակութային խանդից՝ նրա ողջ գորութենականութիւնից:

Գիտցէ՛ք, մինչ ժողովուրդները միջակություններ կը ծնին, ցեղի ինքնայայտությունը տեղի կ'ունենայ հերոսների, սուրբերի եւ լուսակիրների միջոցաւ:

Երբ ցեղօրէն ենք ապրում, ասել է՝ ներքին հզօրացուցիչ հաղորդականութեան մէջ ենք անցեալի մեր մեծ առաջնորդերի հետ:

Ոչ ցեղահաղորդ ժողովուրդը կորովի եւ իմաստուն առաջնորդներ չի ունենայ:

Յոյց տանք ժողովրդին իր ցեղի՝ իր գերագոյն ծնողի արեւ դէմքը, որ նա ինքնատեսութեամբ բարձրացնէ իր խոնարհ ճակատը:

Չէ՞ որ հենց սրանում է ճշմարիտ մտաւորականութեան, գրականութեան եւ ազատագրական շարժումների դերը:

Անարժեք է գրականությունը - "ազգի յառաջապահը " չէ նա - եթէ ցեղի ոգու ինքնայայտությունը չէ, եթէ նրա մէջ ցեղի ոգին չի ճառագայթում:

Եթէ մեծ թեւաբախումներ ունի ժողովուրդը, ասել է՝ ցեղաշունչ է նրա գրականությունը, դա նշան է որ նրա մէջ ցեղն է գործում:

"Զարթնի՛ր, փառք իմ " շնորհալիաբար պիտի երգէ հայ գրողը, եթէ ուզում է արագացնել փրկարար ցեղացնցումը՝ հայ էութեան մէջ:

Ո՛չ թէ երոպականացում, այլ՝ ցեղայնացում, քանզի միայն ցեղը կարող է ազգային արժեքները համամարդկայնացնել:

Օտարը պէտք է ծառայեցնել որպէս միջոց միայն՝ մեր սեփականը դրսեւորելու եւ փարթամացնելու համար: Ոչ ցեղաշունչ ժողովուրդը ընդունում է օտար մշակոյթը՝ ապազգայնանալով: Ցեղը ազգայնացնում է ընդունածը:

Անօգուտ է նմանողությունը: Աւելի՛ն՝ դա աղարտում է մեր ցեղայնությունը: Ամէն նմանողություն ժողովուրդները գնում են իրենց անհատականութեան կորուստի գնով:

Երբ արթուն է ցեղը՝ ժողովուրդը տեսնում է իր հոգու անբաւ հարստությունները եւ փռում է անոնք աշխարհի առջեւ:

Յեղօրէն չապրող ժողովրդի համար համր է անգամ իր հայրենի աշխարհը:
Նմանը կարող է խորթանալ անգամ իր հայրենի միջավայրում:
Յեղօրէն ապրողն, ընդհակառակը, կարող է եւ մեծ սփիւռքի մատնուել, ինչպէս Իսրայէլը, Բայց միշտ էլ գերծ
կը մնայ ներքին հոգեբանական կորստաբեր ցրումից:

Խօսք Ութերորդ Յեղակրօնութիւնն է Մեր Ապաւէնը

Յեղակրօնութիւնն - ահա՛ համադարմանը, առանց որին հայութիւնը կը մնայ մարդկութեան ամենատնանկ
մասը, քաղաքականապէ՛ս տնանկ:

Անցեալի պաշտամունք չէ գեղակրօնութիւնը, ոչ էլ հոգեւոր պորտաբուծութիւն է. ծոյլ յուսադրութիւն չէ դա,
ոչ էլ՝ մեղկ ապագայապաշտութիւն: Մեր փառաշատ անցեալի եւ ապագայի մեծ յոյսի ստեղծագործ
կենակցութիւնն է դա, որից ժողովրդի հոգին իր ամենաշքեղ յղացումները կը առնէ:

Յեղակրօն է նա, ով ապրում է գեղօրէն՝ ցեղի կեանքով, ցեղի վախճանաբանութեամբ եւ ցեղի համար:
Յեղակրօնութեամբ պէտք է փարատել մեր ժողովրդի ներքին տկարութիւնները:
Յեղապաշտութեան կրակով պէտք է մոխրացնել հնոտին ու սնոտին մեր մտաւորականութեան կեանքում:
Յեղայնութիւնը այն շաղախն է, որ իրար է կապում սերունդները, ինչպէս կիրը՝ հոյակապ շէնքի քարերը:
Երբ ցեղակրօն է ժողովուրդը, նրա սակաւաթութիւնը դառնում է երկրորդական:
Ժողովուրդի համար իր խաւերի միջեւ եղած ցեղային յօդակապութիւնն է էականը:
Յե՛ղն է ներգործօնացնում ժողովուրդը. նա՛ է տալիս ներգործօն մարդը՝ նախակարապետը ցեղային
գերմարդու:

Ահա թէ ինչո՞ւ եմ ասում - ցեղակրօնութեան ճամբով դէպի քաղաքական փրկարար միակրօնութիւն:
Մեր ցեղընկալ մտաւորականութեան է մնում աշխատել, որ ցեղակրօնութիւնը դառնայ արդի հայ հոգու
երբեակ ձեւը՝ նրա մտածումը, զգացումը եւ կամքը, մասնաւորապէ՛ս կամքը:

Յեղի գերագոր կամքը, որի կարիքը կը զգանք մեր կամքերը մտրակելու, - ահա՛ ժողովրդի փրկութեան
լծակը:

Մինչ հայն իր ցեղի մէջ մարդկայնութիւն, թուրքը դարերով իր հոգում գայլութիւն մշակեց:
Այդ իսկ պատճառով թուրքի մօտ առեւելութիւնն աւելի՛ հարուստ զինարան ունի, հայու մօտ՝ սերը:
Թուրքը իժմ է, որ դեռ իր մօր արգանդում զինուած է թոյնով:
Մի յանցանք ներել թուրքին, ասել է՝ երկու նորերն արտօնել նրան:
Թուրքը "գօրաւոր" է մեր ժողովրդի համար. դա արհամարհելի է մեր ցեղի համար:
Թուրքը դեռ ծանօթ չէ մեր ցեղի բազկի ուժին: Նա գործ է ունեցել մեր ժողովրդի, Բայց ո՛չ ցեղի հետ: Նրա
զենքի յաջողութիւնը սեփական ուժի լիութիւնից չէր, այլ՝ մեր ժողովրդի դիմադրութեան պակասից:
Մեր ժողովուրդը իր տկարութեան մէջ, կարող է եւ մոռանալ թրքութեան մեզ հասցրած չարիքները: Յեղը չի՛
ների:

Յեղօրէ՛ն, ցեղօրէ՛ն ապրինք, որպէսզի սրտով մեծ եւ գօրաւոր Վարդաններն ու Վահաններն անպակաս
լինեն հայոց աշխարհում:

Յե՛ղն է ժողովրդի հոգեւոր զինարանը:
Այնտեղից, նա՛ իս այնտեղից առնենք մեր սպառազինութիւնը՝ թրքութեան դէմ:
Գիտակցե՛ք, որ երբ ցեղն է գործում, զարահիսարցի մի հիւսն դառնում է Անդրանիկ, եւ սերաստացի մի
շինական՝ Մուրաւ:

Երբ ցեղօրէն ապրինք, ամեն մի հայ գոհի փոխարէն աշխարհ կուգան երկու նոր վրիժակներ:
Ժողովրդի կրծքի տակ վրէժխնդրութեան հիդրան ցեղն է ապրեցնում:
Իր հերոսների եւ նահատակների գերեզմանաքարերի վրայ՝ ցեղն է սրել տալիս ժողովրդի սուրը, զայն
աւելի հատու, զարհուրելի եւ յաղթական դարձնելու համար:
Ժողովրդի սրտին նստած շանթակիր ամպն է ցեղը:

Որքան տիրական է ցեղի ազդեցութիւնը ժողովրդի կեանքում, այնքան հեշտ է ինքնապաշտպանում

վերջինս:

Ժողովուրդը անճգնություն է, ցեղը՝ մտրակող կամք:

Ժողովուրդը դպիրներ է ծնում, ցեղը՝ մարգարեներ: Միշտ էլ նահանջելու տրամադիր զինուորն է ժողովուրդը, ցեղը՝ միշտ էլ Վահագն է:

Ցեղը արիություն է, նա՛ էլ արիապաշտություն, ահա՛ թե՛ ինչո՛ւ հեթանոս, այլ ցեղակրօն հայության իմաստությունը Վահագնին նուիրած էր իր բոլոր ամիսների 27-րդ օրը:

Խաղաղության ժամանակ գուցե՛ եւ կարելի է ապրել առանց ցեղակրօնության, վտանգի ժամանակ՝ երբե՛ք: Ճակատամարտերում ճերմկած հազարավերք զորավարն է ցե՛ղը, որը միշտ էլ կը երիտասարդանայ վտանգների ժամանակ:

Ժողովուրդի ուղեցոյցն է ցեղը, որն իր մեծ մեռելների գերեզմաններով է նշանադրում ժողովուրդի փրկության ճամբան:

Ցեղը աստուածաման Հայկն է, որ իր եռացող զայրոյթը եռաթեւեան աղեղի մեջ դրած՝ թշնամուն ուղղեց:

Դա հայ սպարապետի հպարտությունն է, որ սաստեց թշնամուն՝ "Եթե՛ հարուածն իմն է՛ չի փրկուի":

Դա այն խորախորհուրդ ուժն է, որ Նպատ լերան վրայ լարուած պահեց Մեծ Պարթևի երկնաբարձ բազուկները, մինչեւ որ հայերը յաղթեցին:

Ցեղակրօնութի՛ւնն է մեր ապաւէնը:

Խօսք Իններորդ Ցեղն է՛ Մեր Ապաւէնը

Այս կամ այն ցեղը մօտաւոր ճշդութեամբ դիմագծելու համար, զայն պէտք է դիտել իր հոգու հայելիի՝ կրօնի մեջ, որովհետեւ ցեղի շեշտուած ինքնարձանացումը հնարաւոր է միայն իր աստուածների միջոցով:

Իր մտա-բարոյական զարգացման չափով, ցեղը իր կրօնի մեջ է դնում իր հոգեբանական գծերը, իր բնագանցական էությունը:

Հայը լինելիական է՝ հաստատում է հայոց հեթանոս կրօնը:

Լինելիական է՛ նաև, - ահա ակնադրօրէն մեր մեծ յոյսի եւ զօրոյթի:

Ա՛յս է, որ չէ գիտակցում հայ մտաւորականութիւնը՝ իր մեծամասնութեան մեջ:

- Պէտք է մեռնի ազգը, որ ապրի դասակարգը, - պատգամում է բոլշեւիզմը:

- Մեռի՛ր դասակարգ, որ ապրի ազգը, - ասում է ֆաշիզմը:

- Թող տեղի տան երկունս էլ, անհատ թե՛ դասակարգ, որ ապրի ցեղը, - ասում է հիսուրականությունը:

Տեսնո՞ւմ էք, շեգելի, Ֆիլստէի եւ Նիցշէի յաւիտենականի փիլիսոփայութեամբ թրծուած Գերմանիան է, որ ճգնում է ոտքի հանել ցեղը: Իսկ հայ մտաւորականութիւնը - աւաղ, ցեղահաղորդ չէ եւ այսօր: Նա ծանօթ չէ իր ցեղի հոգու կարելիութիւններին, եւ այդ իսկ պատճառով շարունակում է կառչած մնալ իր վտիտ ժողովրդասիրութեան՝ առանց օգտուել կարողանալու իր ցեղի դինամիկայէն:

Քաղաքականապէս անիրաւուած է շարունակում մնալ մի ժողովրդի մտաւորականութիւնը, երբ պատմական վայրկեանը նրանից պահանջում է լինել ցեղի ընտրանին:

Ցեղերի գօտեմարտ կայ այսօր - անզօր են ժողովուրդները - աննախընթաց գօտեմարտ, որին չմասնակցելը սեփական արինով՝ նշան է պատմական փոքրոգութեան:

Դա նշան է, որ հայ մտաւորականութիւնը դեռեւս տէր չէ եղերաբար ապրուած մի նոր իմաստութեան, որ նա օտար է իմաստասիրական հերոսութեան, ինչպէս եւ՝ անծանօթ՝ հայ ճակատագրի ճշմարիտ իմաստասիրութեան:

Այսօր նո՛ր օր է - հասկանանք այդ, - եւ այն, որ հայ մտաւորականութիւնը երբեք չի ունեցել աւելի մեծ եւ պատասխանատու դեր:

Վայրկեանը, որ աւելի քան ճակատագրական է, պահանջում է նախ հերոսական բարոյականութեան ու մտածումի, ապա մեծագործութեան եւ ինքնաողջակիզումի ընդունակ մի մտաւորականութիւն:

- Գերագանցեցի՛ր եւ պիտի յաղթես, - ասում է աշխարհը ազգերին:

Իսկ հայը միայն ցեղակրօնութեամբ կարող է գերագանց հանդիսանալ, որովհետեւ - զիտէ՛ք - հրաշունչ ցեղայնութիւնն է նրա էութեան հիմնական կշռոյթը:

Ցե՛ղն է մեր ապաւէնը:

Հասկանա՛նք, - ժողովուրդը գործում է միայն, ցե՛ղն է, սակայն, իրականացնողը:

Բաւական չէ գործել, իրականացնել է պէտք:

Հասկանա՛նք նաեւ, որ բոլոր տեսակի յաղթանակները տարւում են նախ ցեղի ոգու քիմիարանում:

Ժողովուրդը կարող է յարմարուել իր նուաստ վիճակին, ցեղի համար, սակայն, անդարձ չեն աշխարհի

վճիռները: Նրա համար անսրբագրելի չէ Լոզանը, հաւատացէ՛ք:

Լոզանը - ահ, երբե՛ք, երբե՛ք հայ անունի շուրջը այնքան ամօթանք չէր կուտակուել, որքան՝ վերջին տասնամեակի ընթացքում: Եւ - նորահա՛ս սերունդ - հէնց սրանում է մեր դրութեան փշէ պսակը, ինչպէս եւ մեր փրկութեան գրաւականը՝ միաժամանակ:

Չէ՛ որ գերման ցեղի քաղաքական միութեան գիտակցութիւնը ծնունդ առաւ եւ զարգացաւ տառապանքի եւ նուաստութեան դպրոցում:

Յեղն է ժողովուրդի հոգեւոր ոսկեփոխը:

Այսօրը՝ նո՛ր օր է - ով գիտէ այդ, գիտէ փրկարար ճշմարտութիւնը:

Այսօր, երբ մեր հայրենիքում - ցեղի յաւիտենական հայրենիքում- կարմիր գերեզմանափորերը մեր ցեղն են թաղում, եւ նրանց բրիչների ձայնը արձագանգում է Խորհրդային գծից դուրս. մեր այս վշտաշունչ օրերին, երբ գայլաբարոյ թուրքը, Լոզանից ձեռք բերած անպատժութեան արտօնագիրը ծոցը՝ բաց ճակատ շրջում է արեւի տակ, եւ իր յաթաղանից մագապործ հայութեան ոչնչացումը որոճում,- այս մեզ համար անփառունակ օրերին, երբ չարագուշակ բուերն են հսկում մեր հաւաքական ճակատագրին,- թո՛ղ ցեղակրօնութեան խօսքը հնչէ որպէս կազդուրիչ կանչ:

Չէ՛, չէ՛ Մասիսը - հայոց ցեղայնութեան հրաբուխը - դեռ չէ շիջած:

Նո՛ր, մենք նոր ցեղաշարժերի կը սպասենք մեր արեան մէջ զգալով ներկայութիւնը անցեալի եւ վաղուայ յաղթական հայութեան:

Եւ ասում ենք մենք՝ միշտ էլ արդար է, որ մեր կեանքում օրէնսդրէ եւ առաջնորդէ ցեղը, եւ ոչ թէ ժողովուրդը:

Արթնացա՛ւ ցեղը - մենք վերստին կը բռնենք յաւիտենականութեան ձեռքը եւ կռուի կը կանչենք անարդար ժամանակը:

Եւ կը յաղթանակենք, քանզի ցեղի հեթանոս աստուածները՝ Հայկն ու Վահագն՝ պիտի բարձրացնեն շանթընկէց մեր բազուկը եւ վարեն նրա հարուածները:

Յե՛ղը,- գիտակցի՛ր այդ, նորահա՛ս սերունդ,- ցե՛ղն է մեր ապաւե՛նը:

Խօսք Տասներորդ Յեղակրօնութեան Հաւատամքը

Ա.

Ամփոփեմ ասածներս՝

- Մի ժողովուրդ, որ ինքն իրեն դեռ չէ նուաճել (իսկ ինքնանուաճումը հնարաւոր է միայն ինքնաճանաչումի ճամբով), ընդունակ չէ, արժանի չէ մեծ գործերի:

Մի այլ ճշմարտութիւն - ժողովուրդների հոգեւոր արդիւնագորութիւնը այնքան մեծ է, որքան բիրեղացած է նրանց ցեղային գիտակցութիւնը, որքան բացայայտուած է նրանց ցեղային էութիւնը, հոգին: Հազար խորհուրդ ունի հայ հոգին, որ դեռ իր խանդավառ մարգարէին կը սպասէ, որ պիտի յայտնուի մի օր եւ զայն բացայայտէ մեզ:

Հայութիւնը ցեղաճանաչութեամբ միայն կարելիութիւն պիտի ստանայ իր էութեան չգիտակցուած եւ չիմաստնաւորուած ուժերը լծելու մեր ցեղի վարած անհաւասար գոյամարտի գործին:

Այո՛, դեռ ցեղաճանաչ չենք, դեռ կանչում, ձայն ենք տալիս մենք մեզ, փնտռում ենք, բայց դեռ չենք գտել մեզ, դեռ չենք ճանաչել մեզ, որպէս ցեղ:

Փնտռում ենք յաւիտենական հայը, փնտռում ենք իր հեթանոս դարերում, իր քրիստոնէութեան մէջ, իր պատմութեան լոյսի տակ, իր գրականութեան մէջ, իր իմաստասիրութեան եւ վարած ճակատամարտերի, իր ստրկութեան եւ ինքնիշխանութեան, իր կոտորածների, արտագաղթերի եւ հայրենաշինութեան մէջ: Փնտռում ենք նրան իր բնաշխարհում եւ օտար հորիզոնների տակ, բայց դեռ չենք գտել:

Չենք գտել, սակայն գիտենք որ միայն ինքնաճանաչութեամբ կարելի է տիրապետել այն տարերքին, որ յաւիտենական է հայ էութեան մէջ - մեր ցեղայնութիւնը:

Յեղօրէն անինքնաճանաչ՝ դեռ կոյր հայ հոգու խորքերում, եւ այդ իսկ պատճառով անգոր մերօրեայ

խնդիրների առջև՝ մենք, որպես ժողովուրդ, շարունակում ենք մնալ նուստ եւ նահատակ, երբ աշխարհը պահանջում է լինել ինքնայարգ, եւ յարգանք պարտադրելու աստիճան զօրաւոր:

Անասելիօրէն զօրութեանական, բայց դեռ իր ինքնայաղթահարումը գլուխ չհանած, հայ էութիւնը իր անսպառելի շինարարական եռանդը կը մսխէ ընդունայն: Եւ այդ իսկ պատճառով մեր ժողովուրդը կը շարունակէ արնոտ տուրք տալ իր ցեղային անինքնաճանաչութեան:

Ա՛հ, դեռ շարունակում է հայոց ողբերգութիւնը, մի անօրինակ ողբերգութիւն, որ մեր ազգային ուժի եւ հպարտութեան փոխարէն մեր տկարութիւնն ու նուաստութիւնն է սնուցանում:

Ուստի, մեկնելով այն կենսաբանական ճշմարտութենէն, թէ երբ ժողովրդի մէջ տկարանում է ցեղի շունչը՝ սկսուած է նուազիլ սերունդների կենսու-նակութիւնը, հոգեպէս փանաքիանում են անհատները, շեշտում է նրանց վատաստումը, եւ վրայ է հասնում անժամանակ գառամութիւնը:

Մեկնելով այդ ճշմարտութենէն՝ քե՛զ նորահաս սերունդ, ցեղիդ ձայնն եմ բերում քեզ: Ես քեզ ցեղակրօնութիւն եմ քարոզում: Ցեղակրօնութի՛ւն, ո-րով անհայրենիք հայութիւնը հոգեւոր զրահ կը հագնի՝ օտար միջավայրէ-րի այլասերիչ ազդեցութիւններին յաջողաբար դէմ դնելու համար:

Այդ դաւանանքը, մեր միակ դաւանանքը որեւէ հանգիտութիւն չունի այլ ուսմունքների հետ, իսկ եթէ կրօն է դա՝ ապա դա կրօն է ցեղային հպարտութեան, ուժի եւ արիութեան, դա քո՛ կրօնն է, նորահաս սերունդ:

Բ.

Ցեղակրօնութի՛ւն:

Լոզանում եւ Լոզանէն յետոյ՝ մահացւորէն վիրաւորուած, զարնուած անարգանքի փոշիների մէջ, իր խորքի մէջ ցնցուած հայ հոգո՛ւ ծնունդն է դա:

- Չէ՛, այսպէս, այլեւս այսպէս չի կարելի ապրիլ, ապրիլ առանց սեփական իրաւունքի, արժէքի եւ արժանիքի գիտակցութեան, առանց ներքին հպարտութեան, առանց սեփական կեանքի, չէ՛, այսպէս չուզեր ապրիլ նորահաս սերունդը:

Անցեղաճանաչ՝ անզօր ու նուստ է հինը, իսկ մեզ պէտք է նոր հայր, որին կը սպասենք ցեղակրօնութենէն: Մեզ պէտք է ցեղակրօն հայր, որ զօրէր դիմանալ մերօրեայ քաղաքական աշխարհին:

Ցեղակրօնութի՛ւն:

Նախ ցեղիս ճանաչումն է դա, ճանաչումը մի գերիվերոյ ուժի - էութեան.

Երկրորդ՝ այդ ուժ-էութենէն ծնած լինելու գիտակցութիւնն է դա.

Ապա՝ այդ ուժ-էութեան ցմահ հաւատարիմ մնալու ուխտն է դա:

Գ.

Ես ցեղակրօն եմ, եւ ահա կերդնում Վահագնի աջի վրայ, երբեք, չմեղանչել ուխտիս դէմ, որ է՝ ապրիլ, զօրձել եւ մեռնիլ որպէս ցեղակրօն:

Դ.

Ինձ համար՝ անհատականութեան եւ ազատութեան ամենաբարձր արարքը՝ հնազանդիլն է ցեղիս:

Ե.

Ես ցեղակրօն եմ: Այդ ասել է՝

Ես կը ճանչնամ իմ ցեղը,

Ես կը հաւատամ իմ ցեղին

Ես կը պաշտեմ իմ ցեղը:

Ես ցեղաճանաչ եմ, եւ ահա գիտեմ, թէ մեծ է իմ ցեղը. թէ իմ ցեղն աւելի՛ն է տուել մարդկութեան, քան ստացել է նրանից. թէ հայոց նորագոյն յեղափոխութիւնը վերջին խօսքը եւ գործը չէ իմ ցեղի էութեան: Ես գիտեմ, թէ ինչ բանի ատակ է իմ ցեղը:

Ես ցեղահաւատ եմ, եւ ահա ես կը պաշտեմ եւ մի այլ աստուածութիւն՝ ցեղիս արիւնը, որի անարատութեան մէջ է մեր ժողովրդի ողջ ապագան:

Ես ցեղահաղորդ եմ, եւ ահա՛ կը զգամ, որ իմ անձը կը պատկանի աւելի իմ գերագոյն ծնողին՝ իմ ցեղին, քան իմ ծնողներին:

Զ.

Իր ժողովրդի քաղաքական ճակատագրով զբաղուելու գերագոյն պարտականութիւն ունի ցեղակրօնը, եւ ահա՛ ես կը պայքարիմ մի մեծ ճակատագրի համար, որին այնքա՛ն արժանի է իմ ցեղը:

Է.

Յեղակրօն եմ, ասել է՝ ուր էլ որ լինեմ, ընկերային ինչ դիրք էլ որ ունենամ, ես խանդավառօրէն կը մնամ հպատակն ու մարտիկը ցեղիս:

Ը.

Հայաստանից դուրս, սփիւռքի մէջ, ինչ վիճակում էլ որ լինեմ՝ մեծահարուստ թէ օրավարձով աշխատող բանուոր, անդարձ պանդխտութիւն չեմ համարեր տարագրի կեանքս:

Չէ՛, չէ՛, վերադարձ կայ:

Թ.

Հայրենիքես դուրս ես ինձ վրայ կը նայիմ որպէս ցեղօրէն զօրահաւաքի ենթարկուածի վրայ:

Ժ.

Կը դաւանիմ, որ իմ սերունդը աւելի մեծ պարտականութիւն ունի, քան ունէր անցնող ազատագրական սերունդը:

Պարտականութեան մէջ ցեղակրօնի իմ բաժինը՝ առիւծի բաժինն է՝ ամենամեծը:

ԺԱ.

Յեղակրօնը, որի նշանաբանն է - աւելի՛, էլ աւելի՛ զօրութիւն - պաշտամունք ունի իր ցեղի մարտական ուժի, իմա՛ Ն. Յ. Դաշնակցութեան հանդէպ:

ԺԲ.

Ձոհապաշտ եմ ես, եւ ահա՛ երկիւղածօրէն կոզեկոչեմ նրանց, որոնց պաշտամունքը յաւիտենական է, որոնք առիւծացան իրենց նուիրումի մէջ, աստուածացան իրենց հոյակապ գաղափարականութեան մէջ - որոնք դիւցազնօրէն իրենց արիւնը շռայլեցին՝ մեր ցեղի գոյութիւնն ու պատիւը յաւիտենականացնելու համար:

ԺԳ.

Յեղակրօնն էլ կը ձգտի երջանկութեան՝ տեսնել թէ ինչպէս կ'աճի իր ցեղի զօրութիւնը եւ արդարօրէն Հայաստանը կ'ընդարձակուի - ահա՛ նրա երջանկութիւնը:

ԺԴ.

Յեղով կ'ապրի, կը ստեղծագործէ, կը յաւերժանայ ժողովուրդը:
Մարդկային մշակոյթի գործում զօրութեանական ուժ է ցեղայնութիւնը:
Արդ, թէ ինչո՛ւ ցեղային անհատականութեան եղծումը ցեղակրօնը կը համարէ ոճիր՝ ուղղուած մարդկութեան, եւ, ի մասնաւորի, իր ժողովրդի դէմ:

ԺԵ.

Յեղակրօնը կը խորշի այն բոլոր հոսանքներէն եւ վարդապետութիւններէն, որոնք կը միտին մեր նորահաս սերունդը հեռու պահել ցեղի կազդուրիչ ստիւքէն - կաթէն:

Նա կը խորշի հայ իրականութեան մէջ չեռացող այն բոլոր ուժերէն, որոնք թէպէտեւ ընկերային դիրքով հակոտնեայ, բայց ընդհանուր հոգեբանութեամբ միացած՝ ճակատ է յարդարած մեր լուսաւոր

ազգայնականության եւ ազգային դատի դէմ:

Աւելի՛ պարզ: Ազգայնականության երկու ձեւերէն՝ ազգային անհատապաշտութիւն եւ եսապաշտութիւն՝ ցեղակրօնը կողջունէ առաջինը, որն այլ բան չէ, եթէ ոչ ազգ-անհատի արդար եւ արգասաւոր ձգտումը՝ հաւատարիմ մնալ իր ցեղի ոգուն, կատարելագործել իր պատմական տիպը, եւ պաշտպանել իր հաւաքական անձի ազատութիւնը:

Մեր այդ ձգտումը լիովին համապատասխանում է միջազգային եւ ընկերային բարոյական եւ յառաջադիմութեան բարձր սկզբունքներին:

ԺԶ.

Մե՛ծ է ցեղակրօնի իմ թշնամանքը, ինչպէս մե՛ծ է իմ պաշտամունքը:

Յեղիս թշնամիներն են՝ թուրքը, բոլշեւիկը եւ սրանց ցեղադաւ գործիքները, ամէն անուան եւ ծպտումի տակ, որոնց վճռաբար կը հակադրեմ իմ գորութենական ցեղակրօնութիւնը:

Ինձ համար գոյութիւն ունի հարցերի հարցը՝ հապա բախտահաս թո՛ւրքը:

Այո՛, հայրենիքի շէնքը պէտք չէ բարձրացնել օտարատեսացութեան ժայռի վրա, բայց եւ այնպէս հայութիւնը պէտք չէ ներէ թրքութեան: Աւելի՛ ն: Եթէ այդ արնապարտ ցեղէն, որ կողոպտիչն ու սպանիչը հանդիսացաւ անգէն հայութեան կէսին, մի օր մի բուռ անսուրբ մոխիր մնայ, այդ մերժելի մոխիրի հետ իսկ դատի-դատաստանի պիտի նստի հայը:

Կը խորշիմ բոլշեւիզմէն, որովհետեւ հակամարդկային է դա:

Երիցս կատեմ դա, որովհետեւ հակահայ է դա. որովհետեւ թուրքի հետ զինակցաբար դա մտաւ Հայաստան, որովհետեւ նրանից ցայսօր օգտուեց ցեղիս գերեզմանափորը՝ թուրքը, միա՛յն թուրքը:

Բոլշեւիկը իր շնական հրաժարիմքն ունի:

Ես՝ իմ վճռական այո՛ն ցեղիս:

Նա իր թուրքէ անգոր եղիցի՛ն ունի:

Ես՝ իմ հանապազօրեայ աշխատանքը ցեղիս ազատագրութեան համար:

Զգուելիօրէն բացասական է բոլշեւիկը, եւ դիմագուրկ՝ հոգեպէս:

Յեղակրօնը մարդկութեան կը ներկայանայ ցեղադրոշմ ճակատով:

ԺԷ.

Պարտուողականութիւն, կրաւորական տառապանք, սարսափի հոգեբանութիւն, կեանքի ճապաղութիւն, լավկանութիւն, մտքի անիշխանականութիւն, կրօնական անդէնականութիւն, դասակարգային եւ յարանուանական եսականութիւն - այդ ամենէն խորշելով կը խորշի ցեղակրօնը:

ԺԸ.

Յեղակրօն եմ, ասել է՝ պարտիմ, կամիմ եւ կարող եմ գերազանցել, եւ պէտք է գերազանցեմ ցեղիս թշնամիներին - նա՛յն թուրքին:

ԺԹ.

Ուժապաշտ է, եւ տկարութիւն ու նահանջ չի ճանչնար ցեղակրօնը: Նրա մօտ կենդանի է ծարաւը ինքնաճանաչման, քաղցրութիւնը զոհաբերութեան եւ ճիգը ցեղի ուժերի կենդրոնացման:

Արտաշիսեան իր նախնիքների մեծութեան հետամուտ՝ նա կը պատկառի իր ցեղէն եւ կ'աշխատի ամենուրեք արժանաւորապէս ներկայացնել իր ցեղը:

Ի.

Յեղակրօնի համար նուիրական է հայոց քաղաքական գոյառութեան օրը - Մայիս 28-ը եւ զայն խորհրդանշող սրբազնասուրբ Եռագոյնը, որն է՝ սրբութիւն, քաղաքական դատ, եւ վախճանաբանութիւն, միաժամանակ:

ԻԱ.

Ես ցեղակրօն եմ, եւ ահա վճռապէս կ'ընդվզիմ քաղաքական աննպատակութեան դէմ, որի ազգասպան

պրոպագանդին լծուած են հակադրօշակեան տարրերը - եւ կաշխատիմ, որ սփիւռքի մէջ, ուր մենք կը տառապինք որպէս մարդ եւ որպէս հայ մարդ, որ հայութիւնը տեսիլաթափ չլինի:

ԻԲ.

Հայ մարդու հետ հայերէն կը խօսի ցեղակրօնը, որովհետեւ կը գիտակցի, թէ լեզուի մահը յաճախ ժողովուրդների հոգեւոր մահը կ'արագացնէ:

ԻԳ.

Ինքնամսխումի մէջ ազատ չէ ցեղակրօնը: Քաջառողջ լինելու պարտականութիւն եւ իրաւունք ունի նա, որի ձեռքին է գալոց սերունդների ճակատագիրը:

ԻԴ.

Նրա համար նախասիրելի եւ ա՛յն գիտութիւնները, արուեստներն ու արհեստները, որոնք իր ցեղի հզօրութեան եւ յաղթանակին կը ծառայեն:
Կա՛մ մարտիկ է ցեղակրօնը, կա՛մ կը պատրաստուի վաղը դառնալու այդպիսին:

ԻԵ.

Անձնական կամքի մշակութեամբ ցեղակրօնը կը սատարէ հայ ոգու հսկայացումին:
Ցեղի կամքի աստուածացումը - ահա՛ թէ ինչի կը ձգտի նա:
Այդ անմեռ կամքին ահա՛, որ չմեռաւ խաւար դարերի հարուածների տակ, եւ չթողեց որ ժողովրդի մէջ Մամիկոնեանների ռազմաշունչ ոգին մեռնի, ցեղակրօնը ասում է վճռաբար՝ այո՛ եւ ամէ՛ն:

Ես ցեղակրօն եմ, եւ ահա՛ կանգնած վաղուայ սեմին՝ լիաբուն ցեղի խօսքն եմ նետում մեր նորահաս սերունդի հոգու մէջ - ես սերմանում եմ եւ առատ հունձքի սպասում:

Ես կանչում եմ՝

- Ո՛ւր էք, գօրաւորներ, դո՛ւրս, դո՛ւրս եկէք առաջին զծի վրայ, ուր ցեղի անունով եւ ցեղի համար պարգուած Եռագոյնը ձե՛զ է սպասում: Եկէ՛ք բանակելու նրա սրբազան ծալքերի տակ, ուր տկարութիւնը, նահանջն ու վատութիւնը տեղ չունին:

Եկէ՛ք, միացէ՛ք մեր Մեծ Ուխտին, որի կուռ շարքերի մէջ այնքա՛ն պարզ, տիրական ու քաղցր է լսում է ցեղի ձայնը:

Եկէ՛ք, օր, ժամ, վայրկեան առաջ եկէ՛ք միանալու ամերիկահայ նորահաս սերունդի ցեղապսակ մասին, որն ուխտած է՝ օտար աշխարհներով անցնել ամերիկեան մեծ գետերի պէս - միշտ պահելով իր ուղղութիւնն ու թափը. ուխտած է՝ ընթանալ ցեղի յաւերժացման զծով:

Ցե՛ղը, ցեղակրօնութի՛ւնն է, մեր ապաւէնը:

"Հայրենիք" օրաթերթ, Բոստոն, 1933թ., թիւ 6517,
6520, 6524, 6528, 6534, 6542, 6545, 6554, 6568, 6583

**Բաց Նամակներ Հայ Մտաւորականութեան*
Քննադատել - Հոգեպէս Տառապել Է Նշանակում:**

* Գրքոյկով տպագրուել է Բէյրութում, 1929 թուականին:
Մեղքերն են ասում եւ ոչ մեղավորը:
Բուլղարական առած

**Վերջին տասնամեակի դէպքերը
Մի աշխատասէր եւ նիւթական ապագայի համար
Անիմաստ կը լինէր այս ճշմարտութիւնն ընդունի
Տարօրինակ է - տրամաբանում է մեր քաղքենիամտութիւնը
Եկեղեցին:
Կուսակցութիւնները
Նա - անհատ թէ հաւաքականութիւն**

Ա

Վերջին տասնամեակի դէպքերը - թրքահայոց կոտորածը, Հայաստանի ստեղծիլը, նրա կորուստը, ռուս-տաճկական նոր սահմանագծումը, սրա հետեւանքով Մերձաւոր Արեւելքում մեզ համար առաջ եկած ծանր պայմանները, հայրենագուրկ հայութեան տագնապի վիճակն արեւմտեան գաղութներում եւ այլն-մեզ դրին նոր իրողութիւնների առաջ:

Ցնցւեց մեր կեանքն իր էական բոլոր կողմերով: Հսկայական փոփոխութիւններ առաջ եկան, ուշագրաւ երեւոյթներ: Եւ հանրածանօթ իրողութիւն է, որ այս դէպքերը զարգացան բոլորովին հակառակ՝ մեր տրամադրութեանց՝ արտաքին իրողութիւնների թելադրութեամբ: Մենք անզօր եղանք ուղղութիւն տալ նրանց: Այս նշանակում է թէ ներքուստ մենք պատրաստ չէինք դէպքերի իմաստը հասկանալու, զանոնք մեր քաղաքական ձգտումներին համընթաց դարձնելու:

Մենք ունէինք հոգեբանական սարսափելի թերի եւ բնական է, որ հետեւանքը այլ բան չէր կարող լինել քան այսօրուայ անմխիթար կացութիւնը:

Սակայն կացութիւնը առանձնապէս ողբերգական բնոյթ է ստանում այն պատճառով, որ մինչ մի կողմից աղէտներից ու փորձութիւններից յետոյ պատմութեան բերումով մեր ժողովուրդը հասունանում է, նրա մէջ անկախութեան գաղափարը ժողովրդականանալով դառնում է հոգեբանութիւն, միւս կողմից նա տկարացել է, փոքրացել էւ Արեւելքի պայմաններում մի ինքնուրոյն պետութիւն ստեղծելու համար - թւական ուժի տեսակէտից - դարձել է խնդրական:

Բնական է, որ հայոց պետութեան կորիզը պիտի կազմէ Խորհրդային Հայաստանը իր 28,000 քառ. քիլոմետր տարածութեամբ եւ մօտ մի միլիոն բնակչութեամբ: Չլինէին մահմեդական Արեւելքի իւրայատուկ պայմանները եւ իսլամ ժողովուրդի փոխարարբերութիւնները դարերի արիւնոտ իրողութիւններով հոգեբանութիւն դարձած անհանդուրժողութիւնը, թուրք-թաթար ժողովուրդների քաղաքական ձգտումները, գուցէ անկարելի չլինէր Խորհրդային Հայաստանի աստիճանական զարգացումը եւ աւելորդ՝ մեր մտահոգութիւնը:

Սակայն մի ակնարկ քարտէսի վրայ կը բաւի հասկանալու այն, թէ ինչ է սպասում մեզ:

Այդ փոքրիկ Հայաստանի ռազմագիտական բոլոր կարեւոր կէտերը խլած են: Նա պաշարուած է մեր դարեւոր թշնամու կողմից: Այդ պաշարումը դրուած է այնպիսի հաշիւներու վրայ, որոնք մի ակնյայտնի իմաստ ունին՝ յարմար պարագային նուազագոյն զոհողութիւններով եւ ամենակարճ ժամանակամիջոցում բնաջնջել հայութիւնը: Հայաստանը խոցելի է մի շարք տարբեր կէտերից. ընդամենը մի քանի ժամուայ ընթացքում այդ կէտերով Թուրքիան* կարող է կտրել, իրարից բաժանել հայկական գաւառակները եւ միանալ Ազրբեյջանին:

Թշնամին ունի մեզ բնաջնջելու վճիռ, մենք չունինք ինքնապաշտպանութեան ծրագիր եւ ինքնապաշտպանունակ զէնք:

Սակայն տարիներն անցնում են եւ ոչ մի փորձ այդ ուղղութեամբ:

Մի չափազանց ուշագրաւ եւ ցաւալի պարագայ է սա: Այդ նշանակում է, թէ մեր ժողովուրդը ոչ միայն պատերազմի եւ խաղաղութեան մասին սխալ ըմբռնում ունի, այլեւ անուղղայ է իր անփութութեան մէջ՝ դէպ սեփական գոյութիւնը, զուրկ խրատելու եւ հրահանգելու ընդունակութիւնից, անկարող ըմբռնելու մի տարրական ճշմարտութիւն, թէ՛ խաղաղապաշտ եւ անարի ժողովուրդները պատերազմից անհամեմատօրէն աւելի են տուժում:

Բարոյա-նիւթական առաջընթաց-ասել է՝ ներոյժ ինքնապաշտպանութիւն: Առաջընթացի հրամայականն է ինքնապաշտպանութիւնը: Այլեւ ոչ ոք է հաւատում-մեր ժողովրդից գատ-թէ կարելի է կանգնեցնել առաջընթացի յաղթական կառքը՝ գետինը փռած պարտուած-ների եւ թոյլերի հառաչանքներով:

Այլեւ ոչ ոքի համար է գաղտնիք թէ պետութիւնները բնական հակառակորդներ են, որոնցից ամէն մէկը ձգտում է տարածել, ուժեղանալ, շահել իր հարեանների հաշիւ: Յարձակում է, ով իրեն ուժեղ եւ պատրաստ է զգում յարձակելու՝ լաւագոյն պաշտպանողականը համարելով նախայարձակողականը:

Յարձակում է նա ով որ իր դիմացը թուլութիւն է տեսնում:

Ամէն մի ժողովուրդ, երկաթէ անհրաժեշտութիւնից մղւած, նախապատրաստում է, անում այն, ինչ որ անում են բոլորը:

Թոյլը սարսափում է՝ չլինի թէ կուզ գնալ ուժեղին, իսկ ուժեղը արթուն հսկում է, որ իր հակառակորդը չզերագանցէ իրեն:

Եւ խաղաղապաշտ ու անարի ժողովուրդները տկարանում են եւ դառնում որսը նրանց, որոնց ոյժը աճում է եւ ծաւալում անդիմադրելիօրէն:

Հասկանանք եւ հետեւեալը.

- Յանուն խաղաղութեան չեն կնքում պայմանագրերը, այլ յանուն պետութեանց օրայ կենսական շահերի:

Պետութիւնները հաշի են առնում միջազգային իրաւունքը եւ յարգում իրենց ստորագրած պայմանագրերը քանի դեռ շահում են գոյութիւն ունեցող դրութիւնից. սակայն հենց որ մի այլ դրութիւն, հենց որ մի ուրիշի թոյլէ բարեկամութիւնը իրենց աւելի շահաւէտ թւաց՝ նրանք թքում են պայմանագրերի վրայ, լքում իրենց նախկին զինակիցներին եւ սպառնում աշխարհի խաղաղութեան:

Այս է իրերի առարկայական դրութիւնը, այս է իրական աշխարհը եւ ոչ այն, որի սխալ եւ խաբուսիկ պատկերացումով օրօրւել եւ օրօրում է մեր զգացմունքային ազգը:

Բ

Մի աշխատասեր եւ նիւթական ապագայի համար այնքան ձիրքերով օժտուած ժողովուրդ, որ նիւթական բարիքներ կուտել եւ ամբարել գիտէ տարւայ բոլոր եղանակների համար, որ ծիծաղելի կը համարէ, եթէ մէկը ամբան միայն արեւի գեղեցկութեամբ հիանայ եւ չմտածէ ձմրան մասին - զարմանալիօրէն իդէալիստ է դէպի խաղաղութիւնը, աղօթում է նրա արեւին եւ բնաւ չի հաւատում, թէ պատերազմի ձմեռ կայ:

Սակայն պատերազմը գալիս է հակառակ մեր ցանկութեան, որովհետեւ հակամարտութեան օրէնքն է կառավարում աշխարհը:

Այս ճշմարտութիւնը չէ ուզում հասկանալ մեր ժողովուրդը - դրա համար էլ խաղաղ տարիների քրտնաջան աշխատանքով կուտակած բարիքները պատերազմի օրերին տալիս է թշնամուն, իսկ ինքն իբրեւ մուրացկան ծանրանում է օտարների վրայ:

Մենք կ'ուզէինք, որ մեր ժողովուրդը եւս վերջապէս ըմբռնէր, թէ խաղաղութիւնը ոչ թէ յաւերժական չէ, այլ ժամանակաւոր զինադադար միայն:

Խաղաղութիւնը նոյնիսկ նորմալ վիճակ չէ, խաղաղութիւն չկայ մեր երկրագնդի վրայ, չի կարող լինել եւ մարդկային պատմութեան մէջ:

Պատերազմը ժողովուրդների կեանքում անխուսափելի պահ է - դա չի մղում սոսկ գիտակցական հաշիւների համար, դա մէկն է մարդկային բարեշրջման (էտիլոցիա) ամենաբոռն արտայայտութիւններից: Պատերազմը բնագոյ է, - այդ է պատճառը որ մարդիկ պատերազմում են համարեայ ակամայից, դէմ գալով գիտակցութեան պահանջներին, բարոյական օրէնքներին, եւ հետեւանքներին գիտակցաբար անդրադառնում հաշուեյարդարից, յաղթութիւնից կամ պարտութիւնից յետոյ:

Խաղաղութիւնը օրւայ մարդկութեան համար ոչ այլ ինչ է քան յոգնածութիւն:

Պարտուած է այն ժողովուրդը որը շուտ է յոգնում:

Պատերազմի է ձգտում նա որ կագորւրւած է:

Պատերազմը կագորւրւածի, առողջի ցանկութիւնն է, ինչպէս որ խաղաղութիւնը թոյլի բաղձանքն է, յոգնածի՝ երազը:

Անշուշտ, խաղաղութիւնը յոգնած ժողովուրդների համար բարիք կը լինէր, եթէ պատերազմից յաղթական դուրս եկածները խաղաղութիւնը չարաշահել չիմանային:

Խաղաղութեան չարաշահումն աւելի՛ է աղիտաւոր պարտուած ժողովուրդի համար քան նոյնիսկ

պատերազմը:

Պատմության մեջ քիչ են կոտորածային ոչնչացումների դեպքերը, մինչ հսկայական ժողովուրդներ աննպաստ խաղաղության մեջ, առանց արհնոտ հարածների, անհետացել են դանդաղորեն:

Դանդաղ ոչնչացումի մի խաղաղություն է մեզ համար, ինչ այսօր իշխում է Մերձավոր Արևելքում:

Թշնամին հսկում է ոչ միայն գերեզմանացած Թրքահայաստանի, այլ Խորհրդային Հայաստանի խաղաղության վրայ: Ամեն բոլոր նա կարող է խանգարել այդ խաղաղությունը եւ եթե մինչև այժմ չփորձեց խանգարել - դա նշանակում է, թե այդպես աւելի է նպաստաւոր իր քաղաքական նպատակների համար:

Բացի այդ դժբախտ պարագան, կան հոգեբանական եւ այլ կարգի պատճառներ, որոնք մեզ աւելի յոռետես են դարձրել դեպի մեր ժողովուրդի ապագան:

Նախ չափազանց նեղ եւ աղքատ է ներկայ Հայաստանը:

Ինքնախաբէտութիւն է յուսալ, թէ կովկասեան իւրայատուկ պայմաններում, օտար ազդեցութեան ներքոյ, շրջապատւած թշնամի ժողովուրդներով, հայութիւնը կուլտուրա-տնտեսապէս բարգաւաճի, քաղաքական ոյժ դառնայ՝ պետութիւն ստեղծէ:

Ներկայ Հայաստանը կազմում է հազիւ 1/12-ը մեր պատմական հայրենիքի: Դա հայրենիք չէ, այլ հայրենի անկիւն:

Այժմու իր սահմաններում նա չի կարող տեղ տալ ի սփիւռս աշխարհի ցաք ու ցրիւ եղած հայրենագուրկ հայութեան՝ գաղութահայութեան, որի թափառիկ վիճակն աղիտաւոր է երկու տեսակէտից. նախ որ նա ենթակայ է ստոյգ կորստեան, օրինակ՝ Թուրքիայում կոտորածի, այլ վայրերում՝ խաղաղ բնաջնջումի, ձուլումի:

Հայրենի անկիւն եւ թափառական ժողովուրդ: Մի ճակատագիր, որ երկմտութեան եւ տատանումի է մատնել մեր ժողովուրդը, այսինքն՝ ազգային յոռետեսութեան: Իսկ վայ այն ժողովուրդին, որ վարակւած է այս հիւանդութեամբ. այդպիսին կանգնած է գերեզմանի ափին:

Չսարսափի՛ նք, բայց եւ առանց սին պատրանքների եւ աւելորդ նախապաշարումների ընդունենք այդ դառնադառն ճշմարտութիւնը - մեր ապագան վտանգւած է:

Գ

Անիմաստ կը լինէր այս ճշմարտութիւնն ընդունիլ, եթէ դա մեզ միայն սարսափի պիտի մատնէ եւ ոչ ցնցէ: Տնցումները ժողովուրդների կեանքում փրկութեան լծակներ են: Անբարոյական է եւ կորած մի ժողովուրդ, եթէ գոյութիւնն ապահովելու համար անընդունակ է խոր ցնցումների:

Հոգեկան ցնցումների ընդունակ ժողովուրդները միայն կարող են վերանորոգել: Աղիտաւոր չէ կորուստներ ունենալը, աղիտաւոր է գուր կորուստներ ունենալը, այսինքն՝ անցեալի դեպքերից խրատիլ, փորձիլ, սթափիլ չիմանալը. պարզ՝ աղիտաւոր է վերագնահատումների անընդունակ լինելը:

Առանց վերագնահատումի՝ անիմաստ է որոնումը, իսկ առանց որոնումների՝ ոչ թէ միայն ժողովուրդների միտքն է մեռնում, այլ եւ հենց իրենք՝ ժողովուրդները:

Վերագնահատումի պիտի ենթարկենք ոչ միայն դեպքերի առարկայական բնոյթը, այլ մանաւանդ մեր հոգեւոր կեանքի ենթակայական տարրերը:

Պիտի որոնենք, փնտռենք, գտնենք մեր դժբախտութեանց իրական պատճառները, ճանաչենք մեր իսկական վերքերը, ախտորոշանքի պիտի ենթարկենք մեր ժողովուրդի հոգին, որից յետոյ միայն խօսք կարող է լինել բուժումի մասին:

Իսկպպէս, ինչո՞ւ պարտեց եւ բարեկամներից քրեց հայ ժողովուրդը:

Ո՞վ է մեղաւոր, երկրի աշխարհագրական դի՞րքը, քրիստոնէական Եւրոպա՞ն. մահմեդական Ասիա՞ն, ճակատագի՞րը:

- Բոլորը բացի մեզնից,- այսպէս կը տրամաբանէ մեր անուղղայ քաղքենիամտութիւնը:

Այս մտայնութի՛ւնը ... գանգատում, դժգոհում է նա , անիծում է ճակատագիրը եւ կրկնում անվերջ, թէ ընկած ենք աշխարհի մեծ ճամբաների վրայ, թէ աշխարհագրական ճամբաները վատ են:

Այստեղ կայ մի խղճուկ ճշմարտութիւն, բայց դրա հանդէպ ի՛նչ հոյակապ առաւելութիւններ: Չէ՞ որ մեր բարձրաւանդակն անառիկ է, մեր լեռները՝ մէկ մէկ անխոցելի պատնէշներ: Անտեսել այս իրողութիւնը եւ ողբալ ճակատագիրը ոչ այլ ինչ է քան թոյլի, անարիի ինքնարդարացում: Թոյլի ինքնարդարացում - տկարի հոգեբանութիւն: Այստեղ ոչ միայն նախապաշարում կայ, այլ եւ առաքինութեան թերի:

Անարդար կը լինէր հաւատալ հիւանդներին, երբ սրանք գանգատում են աշխարհից:

Աշխարհը պատկերացում է, իսկ պատկերումի աղբիւրը հոգին է:

Հոգու հիւանդութիւն ունին ժողովուրդները, երբ դժգոհում են իրենց հայրենիքից:

Գուցէ իրօք աշխարհի ամենէն անառիկ բարձրաւանդակներից մէկի վրայ բազմած ժողովուրդը անարժան է իր ճակատագրին, բայց ճակատագիրը՝ երբեք ապերախտ:

Լինելը հզոր՝ աշխարհի այդ հոյակապ կամուրջի վրայ հրաշքներ կը գործէր հայութիւնը: Տկար էր, տկարացաւ - դառաւ անարժան իր բնաշխարհին:

Հիւսնոյ, դժբախտ ժողովուրդ, որ մինչեւ այժմ երկու առաքինութիւն է ունեցել՝ իր դժբախտութիւնները վերագրել արտաքին պատճառների եւ փրկութիւնը յուսալ արտաքին ոյժերից:

Այստեղ է պատճառը մեր տարօրինակ հաւատի եւ խանդավառութեան, երբ օտարը խոստումներ է կատարում, եւ նոյնքան տարօրինակ հիպոթափութեան եւ յուսալքումի, երբ նա դրժում է խոստումները:

Աղիտալի ինքնաժխտում, որ մեզ հոգեբանօրէն այնքան անարժէք է դարձրել, որ անգամ մեր դժբախտութեանց մէջ մեղքի որոշ բաժին էլ մեզ տալը զլանում ենք: Մենք այնքան անարժէք ենք թուում մեզ, որ չենք կարծում, թէ քաղաքական աշխարհում ոեւէ բանի պատճառ անգամ դժբախտութեան մենք կարող ենք լինել: Ամէն ինչ լինում է, գուցէ մեզ համար, բայց մեզնից դուրս, անկախ մեզնից: Քաղաքական մի կոյր պատեհապաշտութիւն, որ մթագնել է մեր բանականութիւնը անգամ մի կոպիտ, մի աղաղակող ճշմարտութիւն տեսնելու - այն է թէ մեր դժբախտութիւնների համար մեղաւոր են ոչ թէ բոլորը բացի մեզնից, այլ նախ եւ առաջ մենք:

Չսարսափի՛նք, բայց եւ առանց սին պատրանքների եւ աւելորդ նախապաշարումների ընդունենք այդ դառնադառն ճշմարտութիւնը - մեր ապագան վտանգւած է:

Գ

Տարօրինակ է - տրամաբանում է մեր քաղքենիամտութիւնը - մեր հաւատքը դէպ Եւրոպան կոյր զգացում էր, մեր ներողամտութիւնը դէպ թշնամին՝ քրիստոսային, բայց եւ այնպէս մենք ջարդեցինք ու լքեցինք:

Ոչինչ կայ տարօրինակ, ջարդեցինք եւ լքեցինք, որովհետեւ Եւրոպացու հոգեբանութեան բոլորովին անձանօթ էինք:

Դէպի Եւրոպան մենք ունէինք մի քրիստոնէական զգացում եւ շնորհիւ մեր տարօրինակ խորհրդապաշտութեան - մեր ազգային հիւանդութեան - մեր սեփական տրամադրութիւնները դրել էինք Եւրոպացու հոգու մէջ եւ ամենախոր կերպով հաւատացել, թէ բոլոր քրիստոնէայ ժողովուրդները նոյն զգացումներն ունին մեր հանդէպ, թէ բոլոր պատերազմները մղում են յանուն մեր փրկութեան:

Այս ինքնախաբէութիւնը մղեց մեզ քաղաքական մուրացկանութեան, եւ քանի որ մենք նաեւ թոյլ էինք՝ անձնատուր եղանք լալկանութեան:

Մուրացկանութիւն եւ լալկանութիւն - մի ամբողջ ժամանակի հոգեբանութիւն, քաղաքական մեր միակ զէնքը: Լալկանութիւնը, սակայն, ապացոյց է հոգեւոր տհասութեան կամ անարիութեան: Մուրացկանութիւնը զգուելի է ընդհանրապէս: Մուրացկա-նին օգնում են ոչ միայն կարեկցանքից դրդւած, այլ եւ յաճախ զգուանքից:

Աւելի սարսափելի է քաղաքական մուրացկանութիւնը, քանի որ քաղաքականութեան մէջ կարեկցանք չկայ, իսկ զգուանք՝ շատ քիչ:

Անորակելի է մուրացկանութիւնը քաղաքականութեան մէջ:

Աներես մուրացկանի եսականութիւնը բոլորովին բնական է համարում, որ մարդիկ, թէկուզ ամենէն ինկաճները, գթան իրեն: Էլ ավելի աներես է մուրացկանը եւ պահանջկոտ, եթէ նա միաժամանակ եւ հաշմանդամ է: Ահա մուրացկանի այս եսականութիւնը եւ հաշմանդամի պահանջկոտութիւնը դարձել են հոգեբանութիւն:

Հոգեբանական այս երկու կողմերն Աւետարանի ներշնչմամբ ստացել են քաղաքական իմաստութեան, դիւանագիտական զէնքի բնոյթ:

Քրիստոնէական մի հօտի համար չքնաղ առաքինութիւն, սակայն միայն քրիստոնէական հօտի:

Այսօր մենք անիծում ենք քաղաքական բարերարներին, սակայն մոռանում, թէ մուրացկանին եւ հաշմանդամին անկեղանոց են տալիս եւ ոչ անկախ հայրենիք:

Երէկ այսպէս էինք, երբ կրօնական հօտ էինք. այսօր յաւակնութիւն ունինք մեզ քաղաքական ոյժ համարելու, բայց չենք ազատագրւել հօտային հոգեբանութիւնից, որը թափանցել է քաղաքական հոսանքների մտայնութեան մէջ, որոնք դրա շնորհիւ անգիտակցաբար կառչել են կողմնորոշումների գաղափարին:

Ճիշտ է, նկատելի է մի քայլ առաջ - քրիստոնէական նախապաշարումից մինչեւ կողմնորոշում - սակայն այդ բոլորի մէջ կայ մի խոստովանութիւն, այն է՝ թէ մեր ժողովրդի որոշ տարրերը քաղաքական կեանքի համար թերեւս պատրաստ չեն, խակ, անոյժ, անա-րի եւ ապա՝ բոլորովին չազատա- գրւած նախկին մտայնութիւնից:

Չայ քաղաքական մտքի դեգերումների մէջ սա մի երկրորդ շրջան է - մտքի կիսանկախ դառնալու շրջանը:

Այս շրջանը կարճ ժամանակում այնքան աղիտաւոր հետեւանքներ ունեցաւ եւ թուում է թէ շարունակում է էլ աւելի մթագնել, արիւնոտել մեր ճակատագիրը՝ պառակտելով, ներքուստ թուլացնելով մեր ժողովուրդը:

Այս հոսանքներն արդէն արտայայտութիւն են ստացել մեր կեանքում իբրեւ ռուսական կամ արեւմտեան կողմնորոշման - խօսք կայ անգամ Տաճկաստանի մասին - ձգտող քաղաքական խմբաւորումներ, որոնց

խելակորոյս, ազգային տեսակետից անիմաստ բաղխումների հետեւանքով մեծապէս դիրացուց Հայաստանի անկումը եւ բաժանումը Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ:

Սակայն այս մտայնութեան հետեւանքը միայն քաղաքական կորուստը չէ:

Ամենասարսափելին այն է, որ դա անվերջ պիտի ներշնչէ մեր ժողովուրդին այն համոզումը, թէ ինքը տկար է, կարօտ ուրիշների հովանաւորութեան եւ այսպիսով կամագրկի, թուլացնի նրան՝ անընդունակ դարձնի թէկուզ իր ինքնապաշտպանութիւնը սեփական ոյժերով կազմակերպելու:

Անկախութեան հաւակնութիւն ունեցող ժողովուրդները նախ պէտք է այս մտայնութիւնից ազատուին:

Ինքնուրոյնութիւնից գուրկ ժողովուրդները չեն կարող պետութիւն ստեղծել: Պետութիւնը նախատեսում է ինքնուրոյն քաղաքական միտք, պայքարելու ինքնավստահութիւն. կառավարելու նախաձեռնութիւն, իսկ յաղթանակն այլ բան չէ, քան ինքնավստահ նախաձեռնութեան պտուղը:

Եղան դէպքեր, երբ մեր այս կամ այն գաւառը մենակ էր, բայց վճռական մենակի հոգեբանութեան շնորհիւ, յաջող կերպով տարաւ իր ինքնապաշտպանութեան դժուարին պայքարը:

Եւ ընդհակառակը, այն դէպքերում, երբ մեր քաղաքականութիւնը արտաքին ոյժերի վրայ հաշիւներ արեց - մենք պարտւեցինք չարաչար:

Պարտւեցինք, որովհետեւ այսպիսի հաշիւներով ղեկավարողը գուրկ է վճռական մենակի հոգեբանութիւնից, այսինքն՝ յաղթելու ամէն հաւանականութիւնից:

Քաղաքականութիւնն ընդհանրապէս սարսափում է մենակութիւնից, իսկ կողմնորոշումների քաղաքականութիւնը այլ բան չէ, եթէ ոչ մենակութեան սարսափը:

Համակը լ է մի ժողովուրդ այս սարսափով - պարտւած է, կորած:

Այստեղ է մեր դժբախտութեան մի այլ պատճառը. ընդունինք այս ճշմարտութիւնը եւս:

Մեր մի շարք հոսանքների օտարահակ տրամադրութեանց, մեր ինքնավստահութեան պակասի եւ մեր մենակութիւնից սարսափելու պատճառով, մեր ժողովուրդը, որ այլ դէպքում պիտի կարողանար իր ինքնապաշտպանութեան գործը կազմակերպել յաջողաբար - դարձաւ կամագուրկ մի ամբոյս ու պարտուեց:

Մեր պարտութիւնները հոգեբանական էին, պարտւեցինք ոչ թէ նրա համար, որ թապէս ու թեքնիքապէս թոյլ էինք, տկար, այլ որովհետեւ այդպիսին էինք հոգեպէս:

Մի օտարի հովանու տակ հայը եզակի եւ ռազմաշունչ կուռղ է, իր սեփական դրօշի տակ՝ յաճախ անարի, պարտուողական:

Կարսում մենք ունէինք բնական ու արհեստական դիրքերի գերազանցութիւն, թւական առաւելութիւն, աւելի լաւ պարենաւորում, բայց եւ այնպէս պարտւեցինք, որովհետեւ չունէինք վճռական մենակի հոգեբանութիւն, ինքնուրոյն կերպով որեւէ բան անելու հաւատ: Պարտւեցինք, որովհետեւ մենք միայն որպէս ազգ, մասամբ գիտակցեցինք մեր պարտականութիւնը, մասամբ հասկացանք աշխարհի իրական պայմանները, փորձեցինք ոտքի կանգնիլ, բայց ոչ ամբողջովին եւ ոչ մեր ներքին ոյժերի դրդու-մով:

Պարտւեցինք, որովհետեւ մեր ցեղի ոգու բովանդակ ոյժերն օգտագործելու փոխարէն հովանաւորներ փնտռեցինք:

Վաղը կը կորչենք իսպառ - եթէ մնացինք այս մտայնութեամբ: Կը փրկուենք, եթէ ազատւեցինք նախապաշարումներից, եթէ փորձեցինք ոտքի կանգնել, սակայն ոչ արտաքին դրդումով, օտարների ցանկութեամբ, այլ մեր ներքին, բնական, անզուսպ մղումով:

Այսպիսով միայն կազատագրւի եւ կազատուի որեւէ ժողովուրդ:

Այդ ճանապարհին եթէ եղան օժանդակիչ ուժեր, պիտ օգտագործենք որպէս զինակից, բարեկամ:

Օգտագործել, եւ ոչ աղերսել - ըմբռնէ՛ց հայն այս տարբերութիւնը - կանգնած է փրկութեան ուղիղ ճամբին:

Մինչեւ հիմա բարեգործներ եւ հովանաւորներ ենք փնտռում - հիւանդ ենք, թոյլ եւ տհաս մտահոգեպէս:

Մրանից յետոյ զինակիցների մասին պիտ խօսենք, որովհետեւ հոգով առողջանալ, արիանալ ենք ուզում:

Զինակիցներ եւ ոչ բարերարներ - այդ նշանակում է, թէ հայն արի է եւ ինքնապաշտպանելու, պատերազմելու ընկեր է փնտռում: Քաջի իրաւունքն է դա, նրա, որ վճռել է մենակ յաղթել եւ զինակցում է միայն աւելի հեշտ յաղթելու համար:

Արի՛ ժողովուրդ - սրա՛ն են միայն զինակցում, ձեռք մեկնում պետութիւնները: Հասկանանք եւ այս ճշմարտութիւնը:

Փրկւելու համար պէտք է նաեւ արիանալ, այսինքն՝ յաղթահարել սեփական սարսափը:

Սարսափից ազատագրւած հոգին միայն ընդունակ է աշխարհն առարկայօրէն տեսնել, պատկերացնել:

Երկիւղը միշտ էլ ճիւղաւորներ է ստեղծում՝ մտացածին հրէշներ:

Ժողովուրդները յաճախ մեռնում են հենց այս ճիւղաւորներից:

Քաղաքական գիտակցութեան թերին, անինքնավստահութիւն, սարսափի հոգեբանութիւն - ահա մեր եռագլխեան թշնամին:

Եւ մինչեւ որ չկարողանանք այս ներքին թշնամին սպանել, անկարելի է, որ արտաքին թշնամուց ազատուել կարողանանք:

Ասած է. "Մարդս մի բան է որ պիտ յաղթահարւի ":

Այսպէս. մինչեւ որ հայ մարդը չկարողանայ ինքզինքը յաղթահարել - սպանել սարսափի անասունն իր մէջ, ներշնչել նոր մտայնութեամբ, հոգեփոխել, կարճ՝ մինչեւ որ չդառնայ արի եւ արիանուն ժողովուրդ՝ անհնար է, որ նա կարողանայ ո՛չ միայն քաղաքականապէս ազատել, այլ եւ ազգովին ոչնչանալու վտանգից խուսափել:

Արեւելքում մեզ համար ստեղծած պայմանների մէջ կարող է ապրել արի եւ արիապաշտ հայութիւնը, բայց ոչ այսօրանը:

Պատերազմների մէջ յաղթանակում է արին - այս նշանակում է՝ յաղթում է նա, ով սանձահարել է իր սեփական սարսափը, ով թշնամու հետ չափելուց առաջ կառուցել է յաղթանակի շէնքն իր հոգում:

Մեքենական կոպիտ ոյժերի բաղխումը չէ պատերազմը, այլ՝ ժողովուրդների հոգեկան կարողութեանց:

Դեռ ւաւելին՝ պատերազմը ժողովուրդների աստուածների գօտեմարտն է: Թեքնիքան՝ զէնքն է, միջոցը, հոգին՝ պատերազմի դարբինը:

Զէնքն անհրաժեշտ է - սակայն արի բազուկների մէջ:

Պայքարի պատրաստող ժողովուրդները նախ սպառազինում են հոգեբանօրէն:

Անտեսւած է այս պայմանը - անխուսափելի է պարտութիւնը եւ թեքնիք միջոցների յանձնումը թշնամուն:

Յաղթելու համար պէտք է սեփական պարտութիւնը յաղթահարել:

Յաղթահարել սեփական պարտութիւնը - նշանակում է ընդունակ լինել ինքնապաշտպանութեան, որը ուրիշ բան չէ քան թշնամու պարտութիւնը:

-

Ինքնապաշտպանութիւն՝ ահա թէ ինչ են թելադրում ժամանակն ու առաջընթացը:

Ինքնապաշտպանութիւն - ահա՛ մեր նոր կրօնը:

Ինքնապաշտպանութիւն - միակ միջոցը որ թէ՛ ժողովուրդների եւ թէ՛ սրանց աստուածների գոյութիւնն է ապահովում:

Եսականութիւն չէ՛ բնաւ, երբ մի ժողովուրդ իր ինքնապաշտպանութիւնը իր կրօնն է յայտարարում:

Ընդհակառակը, մի արիւնտ ողբերգութիւն է մղում ժողովուրդներին այս համոզման եւ ամենէն արդար ժողովուրդները իրաւունք ունին այսպէս վարելու:

Ինքնապաշտպանութիւնը ոչ թէ բնական իրաւունք է իւրաքանչիւր ժողովուրդի, այլ եւ պարտականութիւն դէպ մարդկութիւնը:

Ժողովուրդները ապրում են իրենց՝ ստեղծագործում մարդկութեան համար:

Ապրելու արժանի չէ միայն իրեն համար ապրողը:

Ժողովուրդներն ստեղծագործելու պարտականութիւն ունեն - հետեւաբար եւ ապրելու իրաւունք:

Մի ժողովուրդ, որ անընդունակ է ինքնապաշտպանութեան, նշանակում է գուրկ է այդ տարրական առաքինութիւններից, - առաքինութիւններ. որոնց չափանիշը ինքնապաշտպանութեան համար ցուցահանւած ընդունակութիւնն է միայն: Զո՛ւրկ է մի ժողովուրդ ինքնապաշտպանութեան ընդունակութիւնից - նշանակում է նա գուրկ է ամէն առաքինութիւնից, գուրկ՝ գոյութեան բարոյական իրաւունքից:

Երկար ժամանակ աղերսում էինք կեանքի, գոյքի, պատւի ապահովութիւն - այնժամ ոչ միայն տկար էինք, այլ եւ գուրկ առաքինութիւնից:

Ժողովուրդների կեանքը բռնաւորների շնորհը չէ, նրանք չեն կարող ողորմութեամբ ապրիլ եւ պէտք չէ ապրին:

Մակաբոյժ է մի ժողովուրդ, եթէ իր ինքնապաշտպանութեան համար յենւում է միայն օտար ոյժի շնորհին: Կեանքում մակաբոյժն անբարոյական է, իսկ նմանը տեղ չունի պատմութեան մէջ:

Առանց զայրանալու ընդունինք եւ այս ճշմարտութիւնը:

Ինքնապաշտպանութիւնը մի պարզէս չէ ուրիշից իրեն, այլ մի բան իրենից - իրեն, մի ազդեցութիւն ենթակայից - ենթակային:

Ինքնապաշտպանութիւնը մի ժողովուրդի գոյութեան ներքին ճիգն է: Մինչեւ հիմա այդ ճիգն արտայայտւեց որպէս աղօթք, աղերսանք, մուրացկանութիւն - հետեւանքը՝ հազար եւ հազար կրաւորական զոհեր: Հիմա ճիգը մեր ներքին ոյժի արտայայտութիւնը պիտ լինի:

Փտած են մեր հին զէնքերը, եղծանւած է հին մագաղաթը: Նոր ւաւետարանի խօսքը պիտ լսենք հիմա, - Աւետարանը Արիութեան:

Վահագնի հետ պիտ խօսենք հիմա - Աստուծը հին արիական հայութեան: Մի նոր գիրք պիտ դուրի մեր ժողովուրդի ձեռքը - Աւետարանը Արիների:

Արիութիւն - այս պիտ լինի մեր սերունդների կոչումը, քանզի այդ բարձր յատկութիւնն է փրկում

ժողովուրդները ֆիզիքական եւ բարոյական անկումներից, քանզի աստուածային միակ արժէքն է արիութիւնը, որով ժողովուրդները կը գնեն իրենց անկախութիւնը եւ կ'ապահովեն զայն:

Արդ թէ ինչո՞ւ արիութեան պատգամախօսները պիտ դառնան հայ մտաւոր եւ հոգեւոր կեանքի բոլոր դեկավարները:

Ե՛ւ դպրոց, ե՛ւ եկեղեցի, ե՛ւ քաղաքական կուսակցութիւններ, ե՛ւ մամուլ, ե՛ւ ապակուսակցական կազմակերպութիւններ - բոլորը, բոլորը պիտ համակլին նոր մտայնութեամբ, պիտ կրկնեն նոր ճշմարտութիւններ, կրկնեն անվերջ, անդադրում, մինչեւ որ արիական ինքնապաշտպանութեան գաղափարը դառնայ ժողովրդական մտայնութիւն, ազնիւ կիրք, հոգեբանութիւն, մինչեւ որ հայութիւնը դառնայ ինքնապաշտպանունակ:

Ե

Եկեղեցին: Դա վերագնահատումի պիտի ենթարկէ քրիստոնէական սիրոյ իր սխալ ըմբռնումը, որպէսզի դադարի թուլութիւնը առաքինութիւն համարել եւ սպանել մեր ժողովուրդի կամքը:

Մխալ է ըմբռնել դա քրիստոնէական սիրոյ խորհուրդը եւ դրա հետեւանքով ամբողջ դարեր պատճառ դարձել մեր ժողովուրդի անօրինակ ողբերգութեան:

Միրում է նա, ով ուժեղ է, ով հոգու առատութիւն ունի, ում ոյժի բաժակը լցած է յորդելու, թափելու աստիճան:

Արգասաւոր չէ՛ թոյլի սերը:

Քծնանքն է թոյլի ներումը:

Քրիստոսը սիրում էր, որովհետեւ ուժեղ էր. նա սիրում էր, որովհետեւ սիրելու եւ ներելու չափ հզօր էր:

Նրա անձնական կեանքը պիտ դառնայ Եկեղեցուն ուղեցոյց:

Նրա մահուան խորհուրդը - հերոսական զոհաբերութիւն:

Նա զոհաբերեց, որովհետեւ գաղափարի հերոս էր:

Միայն արին, քաջը, միայն հերոսը կարող է զոհաբերել:

Անընդունակ է թոյլը ինչպէս սիրոյ, նոյնպէս եւ զոհաբերութեան:

Մի ժողովուրդ, որն ընդունակ չէ այս երկու առաքինութեան - դիպաւձների կը պարտի իր գոյութիւնը:

Քրիստոնէան նա՛ չէ, ով քրիստոնէական վարդապետութեան տարերքը սխալ է հասկացել, ընկել նախապաշարումների ցանցի մէջ եւ տկարացել կորչելու աստիճան, այլ նա, ում մէջ մի քիչ քրիստոսութիւն կայ - մի կայծ ամենահզօր աստուածամարդու հոգուց:

Նա ամենակարողն էր, ամենահզօր - մենք առնուազն կարող եւ հզօր պիտի լինինք, որպէսզի կարողանանք սիրել եւ զոհաբերել:

Մխալել, չարաչար սխալել է մեր Եկեղեցին՝ "տնանկ "ների եւ "սնանկ "ների բարոյականութիւն քարոզելով:

Մրանից յետոյ սիրոյ եւ զոհաբերութեան ընդունակ արի ժողովուրդի մասին պիտ խօսի, եթե ուզում է որ քրիստոնէութեան հետքերը մնան Փոքր Ասիայում եւ Հայաստանում:

Ուժե՛ղ եւ արիակա՛ն ժողովուրդ, այնպիսին, որ ընդունակ լինի արհամարհել մահը՝ յանուն իր սեփական գոյութեան:

Այսպիսով կ'ապրի ոչ միայն հայութիւնը, այլ եւ Հայոց եկեղեցին:

Ինքնապաշտպանութիւնը հայ ժողովուրդի - ահա Հայ եկեղեցոյ նոր հաւատամքը:

Զընդունե՛ց այս ճշմարտութիւնը, չքարոզե՛ց, չտարածե՛ց ամէն օր այս փրկարար գաղափարը, իր բոլոր միջոցներով չնպաստե՛ց մեր ինքնապաշտպանութեան գործին - կործանւած է դա:

-

Մամուլը:

Նրա պարտականութիւնն է - խտացած ճշմարտութիւններ տալ ժողովուրդին:

Նպատակը - այս ճշմարտութիւններով լուսաւորել ժողովուրդին դէպի ապագան:

Չունի՞ մամուլն այս կոչումը՝ աւելորդ մակարոյծ է դա եւ զուր տեղը ժողովուրդները կերակրում են զայն իրենց հաշիւն:

Դժբախտաբար, որոշ բացառութեամբ, այսպիսին է՝ մերը, հայկականը:

Լրագրութիւն եւ ո՛չ մամուլ - այս նշանակում է, թէ մենք դեռեւս տհաս ենք, թէ չենք կարողանում մեր կեանքի ներքին կնճիռները գտնել, լուսաբանել զանոնք եւ մեր միտքն զբաղեցնում ենք արտաքին եղելութիւններով, լուրերով:

Մեզ համար դեռ այն է հետաքրքիրը, ինչ մեզնից դուրս է կատարում կամ միայն արտաքուստ առնչութիւն

ունի մեզ հետ:

Այս մտայնությունը իշխել է մեր լրագրության մեջ համարեայ իր սկզբնաւորութեան օրից:

Փրկութիւնը դրսից է - այս բաւական է, որ լրագրութիւնը խանդավառի արտաքին բարենպաստ նշաններով, մի դիւանագետի կարեկից ժպիտով, մի անւանի եւրոպացու հայասէր արտայայտութիւնով, մի միսիոնարական ընկերութեան հայանւեր ջանքերով, մի խաղաղասի-րական վեհաժողովի հայանպաստ բանաձեւով, մի պարլամենտական գործիչի զգացած ճառով որեւէ կոտորածից յետոյ եւ վերջապէս այնպիսի բաներով, որոնք ժողովուրդների ինքնապաշտպանութեան կամ փրկութեան համար ոչ մէկ իրական նշանակութիւն ունին:

Եւ այսպէս ամբողջ տասնամեակներ ... եւ ոչ ոք է զգացել, թէ այդպիսով մեղսակից է դառնում հայկական ողբերգութեան՝ վրիպեցնելով ժողովուրդի ուշադրութիւնը իր փրկութեան միակ զէնքից - ինքնապաշտպանութիւնից:

Եղել են լրագրային արտայայտութիւններ, յաճախ նոյնիսկ ինքնապաշտպանութեան քարոզչութիւն, սակայն այդ բոլորը թերի, ոչ գերծ արտաքին ոյժերի հանդէպ ունեցած նախապաշարումներից, հետեւաբար ոչ ամբողջովին ճշգրիտ, ոչ օգտակար:

Լրագրութիւն, որ տասնեակ տարիների ընթացքում չի կարողացել իր ժողովուրդի դժբախտութեան իսկական պատճառները մատնանշել, հազար եւ հազար զոհերից յետոյ մի ընդհանուր ճշմարտութիւն գտնել եւ ջանալ այդ ճշմարտութիւնը զանգւածների հոգեբանութիւնը դարձնել:

Լրագրութիւն, որի որոշ օրգանները արտաքին ոյժերի հանդէպ ներող են, քծնող, խնկարկող, իսկ ներքուստ՝ պառակտիչ, անհանդուրժող եւ ամբարտաւան:

Լրագրութիւն, որի որոշ օրգանները դեկավարում են փողոցի առաքինութիւններով կամ տարփողելով մեծ ժողովուրդների ոյժն ու հմայքը, վատաբար արհամարհում են սեփականը:

Լրագրութիւն՝ որ բորբոքում է թայֆայական կրքերը եւ ընդունակ չէ մի տարրական ճշմարտութիւն ընթնելու. այն է, թէ ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը մի գործ է, որի մեջ ամեն հոսանքի եւ ուղղութեան մարդիկ միակամ պիտ լինեն:

Լրագրութիւն, որ տարիների խանդավառութիւնից՝ դէպ օտար յոյսերը, այսօր հիասթափւած հայեղում է աջ ու ձախ բոլոր ազգերին ու լեզուներին, եւ անընդունակ է ըմբռնելու, թէ մեղաւորը օտարները չէին. որ հայ ժողովուրդը չմղեց, չդիմեց ինքնապաշտպանութեան եւ ջարդեց:

Լրագրութիւն, որ ամեն օր աղաղակում է, թէ հայութիւնը զոհ գնաց աշխարհակալ ժողովուրդների քաղաքականութեան, եւ անգիտակցաբար մխրձել է դիւանագիտական կնճիռների մեջ, խօսում է կողմնորոշումների մասին՝ դիւանագիտական ծիծաղելի մակերեսայնութեամբ:

Այսպիսի լրագրութիւնը աւելորդ է հայ ժողովուրդին:

Ինչպէս Հայ եկեղեցին, նոյնպէս եւ մեր մամուլը պիտ հոգեփոխի:

Լրագիր մենք շատ ունենք, նոյնիսկ աւելորդ, հիմա պետք է վերադաստիարակիչ հրապարակախօսութիւն: - Հրապարակախօսութիւն, որ անսխալ կերպով ախտանշէ մեր ցեղին հոգերը եւ արմատական միջոցներ առաջարկի, որ վերագնահատումի ենթարկէ մեր անցեալը եւ նոր ճշմարտութիւններ որոնէ, որ լուսաբանի մեր ժողովուրդի կնճիռները, որ կռահի իր ժողովուրդին սպառնացող վտանգը եւ դառնայ նրա հոգեւոր սպառազինումի ահազանգը:

Մամուլ, վերջապէս, որ ազատի օտարահակ մտայնութիւնից եւ արիութիւն քարոզի, որ խլեակների փոխարէն հերոսական ժողովուրդի մասին խօսի եւ այդ այդպէս, մինչեւ որ հայութիւնը՝ խրոխտաբար կանգնած իր բարձրաւանդակի վրայ ապացուցէ աշխարհին, թէ ինքը արի է - տէր իր հայրենիքին եւ ճակատագրին:

Զ

Կուսակցութիւնները:

Հրամայողաբար պիտ հոգեփոխուեն նաեւ կուսակցութիւնները - սրանք՝ մասնաւորապէս: Մեր ներքին հակամարտութիւնները զինակցում են արտաքին թշնամուն՝ ընդդէմ մեր ժողովուրդին եւ երկրին:

Դժար է հաւատալ, թէ կուսակցամիջեան այլանդակ պայքարի կատաղութիւնը բղխում է միայն դէպ հարազատ ժողովուրդն ունեցած սիրուց. - ժողովուրդ, որի փրկութեան մասին տարբեր ըմբռնում ունեն պայքարող կողմերը:

Մեր կուսակցութեանց պայքարի միակ "մարտական միջոցը" պիտ լինէր բարոյական կշտամբումը եւ ո՛չ աւելին. ո՛չ սուտը, զրպարտութիւնը, իրողութեանց խեղաթիւրումը, եւ նման բարոյագուրկ ու դատապարտելի դէմքերը:

Մանկօրէն միամիտ են այն կուսակցութիւնները, որոնք ժխտելով բարոյականութիւնը քաղաքական պայքարի մեջ՝ կարծում են թէ կարող կը լինեն բարոյական մաքրութիւն պահել իրենց շարքերում:

Բարոյականի աղքատություն - ասել է բարոյական ոյժերի աղքատություն:
Ժողովուրդի մի մասի անունից հայհոյել միւսին՝ հակառակորդին եւ տղայաբար ժխտել նրա գոյութեան իրաւունքը - դեռ չի նշանակում դաստիարակել իր շարքերը:
Անհմաստ եւ զգւելի է քննադատութիւնը, եթէ ստեղծագործութիւն չէ դա:
Ով օրն ի բուն զբաղում է իր հակառակորդի թերութեանց քննադատութեամբ - նա առնազն զիջումներ է կատարում իր սեփական յոռութիւնների հետ:
Այդպիսին կարող է շահել, բայց շահած կը լինի ի հաշիւ իր բարոյական առողջութեան:
Այդպիսին կարող է եւ վնասել իր հակառակորդին, բայց ինքը ոչինչ կը շահի:
Ստորնութիւնը մնում է ստորնութիւն անգամ այն դէպքում, երբ նա կատարում է յանուն ամենանիւթական շահերի. դա նախ բարոյագրկում է եւ տկարացնում իրենից օգտուողին:
Անվերջ բարի խօսել իր կուսակցութեան եւ չար այլոց մասին - ե՛ւ ծիծաղելի է, ե՛ւ անարդար:
Հոգեպէս անառողջ է նմանը:
Խուժանավարել՝ չարաշահել զանգւածների մութ զգացումները եւ կոյր ատելութիւն ստեղծել հակառակորդների հանդէպ - չի նշանակում գաղափարական պայքար վարել:
Այդպիսին ընկածութեան է մղում իր շարքերը. այդպիսին չարիք է ե՛ւ իրեն, ե՛ւ իր հակառակորդի, ե՛ւ իր ժողովուրդի համար:
Կոյր ատելութեամբ հիւանդ՝ մեր կուսակցութիւններից ոմանք մոռացել են հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան սրբազան գործը. յանուն որի իբրեւ թէ կեանքի են կոչւած:
Նրանք շարունակում են նեղսիրտ եւ իրարամերժ կռիւր՝ տկարանալով եւ տկարացնելով մեր ժողովուրդը, խաթարում նրա հաւաքական հոգին՝ կատարում այն, ինչ որ պէտք է արտաքին թշնամուն:
Եւ այդ ամէնը միամտօրէն կոչում են ժողովրդասիրութիւն, երբ էապէս ժողովրդասպանութիւն է տելի ունեցողը:
Այո, ժողովրդասպանութիւն:

-

Մտաւոր կարճատեսութիւն է չհասկանալ, թէ անվերջ ու անդադրում վերանորոգութիւն է կեանքը:
Հոգեւոր անշարժութիւն - ասել է բարոյական մահ, մահացում:
Անտարբերութիւն, յոռատեսութիւն, բարոյական մահացում - ժողովուրդների անձնասպանութեան դանդաղ ձեւեր են սրանք:
Վերանորոգւելու անընդունակ ժողովուրդները մեռնում են ամէն ժամ, ամէն վայրկեան:
Այո՛, հոգեվարում են այն ժողովուրդները, որոնք հոգեպէս ծոյլ են ապրում, որոնք ղեկավարում են պատահականութեամբ, խճճւած քաղաքական մոլորութիւնների եւ հոգեբանական սխալանքների մէջ:
Մեր կուսակցութիւնները կամ չեն հասկանում այդ, կամ ժամանակ չունեն հասկանալու:
Նրանց պակասում են ճշմարտութիւններ, որ փրկել գիտեն: Չկայ, չի նկատում մտքի ու ոգու լարում, իսկ ճշմարտութիւնները կարելի է հասկանալ միայն այդ լարումով:
Չկայ ստեղծագործութիւն, չկայ բարոյական ոյժերի մթերում: Կայ ընդհակառակը, կայ հասկացողութիւնների քառս եւ անիշխանութիւն, կայ հոգեկան լճացում, կայ բարոյական մակաբուծութիւն, - հոգեբանական մի աղիտալի մթնոլորտ, որի մէջ չեն աճում, չեն փթթում բարոյական ոյժեր:
Իսկ նման մթնոլորտում կը դաստիարակւեն անարի, փոքրգի եւ պարտադրական սերունդներ միայն - անարի ժողովուրդ, որի ոյժերի մեծագոյն մասը սպառւում է վախի եւ անհանգստութեան մէջ:
Կայ օտարահակ կողմորոշումների գերազնահատումն եւ սրանց խելագար հակամարտութիւնը՝ ծնունդ թոյլերի հոգեբանութեան:
Կայ անվճռականութիւն - ասել է թուլութիւն, որը ցոյց տուող ազգը մեծապէս արագացնում է եւ ուժեղացնում թշնամու հարւածը:
Կայ այն ամէնը, ինչ որ անյոյս եւ վտանգւած է դարձնում մեր ժողովուրդի ապագան:
Մեղմ ասած՝ ստեղծել է մի դրութիւն, որ մահւամբ է սպառնում մեր ժողովուրդին:

Է

Նա - անհատ թէ հաւաքականութիւն - որը բարոյապէս կատարելագործւում է՝ ուղղակի թէ անուղղակի կերպով նպաստում է իր շրջապատի բարոյական զարգացման:
Մեր կուսակցութիւնները՝ թողած բիւզանդական վէճերը եւ ամէն գնով իրար գետին զարկելու անմիտ ցանկութիւնը, թողած հակառակորդի թերութեանց ամենօրեայ ցուցադրութեամբ իր սեփական այլանդակութիւնները քօղարկելու սին ճիգերը, - թողած ամէնը, հրամայողաբար պիտ զբաղւեն

ինքնադաստիարակութեամբ:

Անհատ թէ ժողովուրդ - սրանք միշտ էլ աւելի ուժեղ են քան կարիքը, քան վտանգը, քան թշնամին, - սրանք միշտ էլ կարող են գերազանցել իրենց, բարձրանալ իրենցից, եթէ սրանց չի պակասում սեփական ոյժերով ոտքի կանգնելու կամքը:

Բարձրանալով՝ հոգեպէս բարձրացնել մեր ժողովուրդը, ինքնուղղումով սրբագրել ժողովուրդի հոգին:

Գիտակցելով, թէ ժողովուրդները չեն պարտւում եթէ չեն ուզում պարտուել - գիտակցելով այդ ճշմարտութիւնը, մեր կուսակցութիւնները զայն իրենց շարքերի միջոցաւ պիտ ներշնչեն մեր ժողովուրդին՝ սրան հոգեպէս գոտեպնդելու համար: Մեր կուսակցութիւնները, սրանց միջոցաւ ե՛ւ ժողովուրդը խորապէս պիտ գիտակցեն:

- Քանի դեռ տրանջում է, աղերսում, լալիս մի ժողովուրդ՝ պէտք չէ օգնել նրան, քանզի այդպիսին կամովին հրաժարում է իր գոյութեան իրաւունքից:

- Չարժէ եւ չի կարելի օգնել ընկածին, եթէ նրան պակասում է ինքնօգնութեամբ ոտքի կանգնելու կամքը:

- Ով չի աշխատում իր բովանդակ ոյժերով՝ իրաւունք չունի ուրիշներից օգնութիւն սպասելու:

- Սեփական ոյժերով ինքնապաշտպանւելու անընդունակ ժողովուրդները պատժւում են մահւամբ:

- Իրաւունքը ոյժի հասկացողութիւն է եւ ոչ տրամաբանական, ինչպէս եւ պայքարը յանուն իրաւունքի - բարոյական հիմքը ժողովուրդների գոյութեան - անէծք չէ, այլ օրհնութիւն:

Դատապարտւած է մի ժողովուրդ, եթէ նա իրաւունքը զոհաբերում է իր յանցաւոր հանգստին եւ ոչ ընդհակառակը:

- Թոյլը մեղաւոր է, որ թոյլ է: Անբարոյականութիւն է թուլութիւնը՝ ստեղծւած սնուցանելու ոյժը: Ժողովուրդները իրենց թուլութեանց մեղքերը կը քաւեն որպէս պարտութիւն, ստրկութիւն, որպէս անփառունակ գոյութիւն:

- Անպարտելի է այն ժողովուրդը, որ դեկավարւում է ոգու ձեռքով:

Այնտեղ, ուր կայ ոգու, ասել է՝ բարոյական ոյժերի ապացոյցը - այնտեղ թւական գերազանցութիւնը, քարը, մետաղը, գրեթէ կորցնում են իրենց նշանակութիւնը: Ոգու հետ զինակցողը բարոյական ոյժերի հետ է զինակցում, որի միջոցներն աճում են անհաւատալիութեան աստիճան, դառնում անսպառելի:

- Գլխաւոր դերը ժողովուրդների պատմութեան մէջ խաղում են ո՛չ արտաքին պայմանները, ո՛չ քաղաքական կողմորոշումը, ո՛չ էլ դիպլոմատները, այլ՝ իրենց հոգեբանական նկարագիրը:

- Մի ժողովուրդի գոյութեան արտաքին պայմանները հարազատօրէն կապւած են նրա ներքին հոգեկան դրութեան հետ: Ասել է՝ ամէն ժողովուրդ այնտեղ է, ուր նա հասել է իր բարոյական ոյժերի մղումով:

Գիտակցելով այդ ամէնը՝ մեր կուսակցութիւնները, մեր Եկեղեցին, մեր դպրոցը, մամուլը պիտ հոգեփոխեն մեր ժողովուրդը:

Գիտակցելով, հարազատելով եւ գործադրելով այդ փրկարար ճշմարտութիւնները՝ մեր մտաւորականութիւնը պիտ յաջողի վերադաստիարակութեամբ հոգեբանօրէն բարձրացնել հայութիւնը, նրան պիտ յաջողի մեր ժողովուրդի ոգու անպարտելիութեամբ ապահովել նրա անպարտելիութիւնը - նրա ֆիզիկական եւ բարոյական գոյութիւնը:

-

Պէտք է վերադաստիարակութիւն - իմաստուն դաստիարակութիւն է պէտք՝ վերջին խաղաթուղթը անպագան վտանգւած ժողովուրդներին:

Դաստիարակութիւն, որ յեղաշրջէր մինչայժմեայ թոյլի մեր հասկացողութիւնը իրաւունքի եւ քաղաքական բարոյականի, քրիստոնէութեան, ոյժի եւ թուլութեան, պատերազմի եւ խաղաղութեան մասին:

Դաստիարակութիւն, որ ազգային հզօր զգացումով եւ արթուն գիտակցութեամբ զինէր հայութիւնը, որ արիացներ եւ դառնար մայրը բարձր ժողովրդասիրութեան եւ զաղափարապաշտութեան, մղէր ընդհանուրի շահը միշտ էլ գերադասել անձնականից, թե-լաղրէր անհատին ընդհանուրի երջանկութեան մէջ փնտռել իր անձնական երջանկութիւնը, մտատրամադրէր բոլորին, բոլորին՝ աւելի պարտականութեանց տէր զգալ իրենց, քան իրաւունքների, որ մղէր հայ մարդուն մեռնել ապրելու եւ ապրեցնելու եւ ոչ թէ ապրել մեռնելու համար, որ իրականացնէր սոցիալական հնարաւոր արդարութիւնը մեր ժողովուրդի մէջ - միակ պատճառը անարիների, ընչազուրկների եւ վատերի չգոյութեան, ասել է եւ հայրենիքների անպարտելիութեան:

Փրկարար դաստիարակութիւն, որ տար մեզ անհրաժեշտ առաքիներութիւններն այն ժողովուրդների, որոնք արի են եւ վստահութեամբ կը նային իրենց ապագային, որ բարձրացնէր մեզ մինչեւ գերագոյն ըմբռնումն ու զգայնութիւնը, - յատկութիւններ, ո-րոնք կը հարիւրապատկէն ժողովուրդների բարոյական կորովը:

Դաստիարակութիւն, որ հոգեփոխէր եւ փրկէր մեր ժողովուրդը:

-

Ահա՛ այս նոր դաստիարակության ստեղծագործ եւ փրկարար գործին է որ անվերապահօրէն եւ վճռաբար պիտի լծեն մեր կեանքի եւ պատմութեան ընթացքը շարժող բոլոր հաւաքականութիւնները՝ ազգային մի բարձր մարմինի հսկողութեան տակ, ընտրած բոլոր հոսանքներից:

Հրապարակ հանելով մեր ժողովուրդի հոգեւոր վերանորոգման անհրաժեշտութեան խնդիրը - կ'ուզէի հաւատալ, թէ մեր մտաւորականութիւնը հոգեպէս անհանգիստ է մեր ժողովուրդի ապագայի նկատմամբ, թէ նա - մեր ունեցած ահաւոր կորուստներից յետոյ - ժողովրդասպանութեան համագոր կը համարի հինի շարունակութիւնը եւ երկաթէ անհրաժեշտութիւնից մղւած՝ առաքինութիւն կ'ունենայ անկուսակցականանալ գո՛ւնէ մեր ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան խնդրում:

- Մեր պատմութիւնը յետ այսու աղիտալի սխալների կրկնութիւնը պէտք չէ լինի, այլ՝ սրբագրութիւնը:

Էլ ոչի՞նչ այն ամենից, ինչ որ արւել է եւ արւում է արտաքին թշնամու գործը հեշտացնելու համար - սա պիտ լինի ինքնազգաստացումի եւ փրկութեան հրաւիրող մեր օրւայ աղաղակը:

Արւե ց այդ, վարւե՛ց այսպէս մեր մտաւորականութիւնը - վաղն ազգովին պիտ լինենք այն, ինչ որ ուզում ենք լինել:

Մարդկային աչքը դեռ չի տեսել այն մեծութիւնը, որին կարող են հասնել անհատներն ու ազգերը՝ իրենց հոգեկան ոյժերի զարգացմամբ:

Վաղն այն ժողովուրդներին է, որոնք գիտակցում եւ գործադրում են այս ճշմարտութիւնը:

Վաղը յաղթելու է նա, որը մինչ այդ վաղը իր հոգու մէջ կը տանի յաղթանակը:

Հասկանա՛նք, հարազատե՛նք այս ճշմարտութիւնը եւ աշխատե՛նք վաղւայ համար - եթէ չենք ուզում կորչել որպէս ազգ:

Բանտային Գրառումներ*

* Տպագրուել է Երևանում, 1993 թուականին:

Խորհրդածութիւններ

Հայաստանի և ճշմարտութիւն - ահա՛ իմ աստուածութիւնները:
Հայրենասէր չես, եթէ կեանքդ տրուած չէ ի սպաս սրանց, որոնցից մէկին ծառայել կարելի է միւսի միջոցով միայն:

Խորհրդանիշ՝ ինձ համար չէ նշանակում մտածել միայն: Դա, միաժամանակ, եւ ինքնախորացում է, երկո՛ւնք, որ հնարաւոր է դարձնում ներատեսութիւնը:

Միրո՛ւմ եմ գաղափարը, որ աշխարհ է գալիս ներքին գողգոթայի ճամբով կամ էլ փայլատակում է ուղեղիդ մէջ - մտքիդ իբրեւ շանթոդ յայտնութիւն:

Խորհրդածութիւններ Պատմութեան Մասին

Լիժողովորդը

Լիւիայրենիք

Իմեր Նախահայրերը

Վհայր*

Վիմաստասիրական Խոհեր *

Վիւհայրու Լաւագոյնը

Վիւնազմական Խոհեր *

Լանհատ Եւ Պետութիւն

Քհամեստ, Բայց Ոչ Նուաստ

Քընտրանիս

Քիոգեկոչումներ *

Յաւելուած

I Խորհրդածութիւններ Պատմութեան Մասին

- "Չեռո՛ւ ստութիւնից եւ լի նրանով,
ինչ ընդդէմ է ստութեան":
ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Պատմութիւն՝ - դա անաւարտ վեպ չէ, այլ՝ չաւարտուած ճակատամարտ:
Եւ իր էջերը՝ ռազմադաշտէ ր, որոնք արիւնով են ներկում եկող-անցնող սերունդները:

Ազգերի կեանքն՝ ըստ էութեան՝ գօտեմարտ է մահուան հետ:
Նրանք - ազգէ՛րը միայն այն չափով են կենսունակ ու ստեղծագործ, ինչ չափով վերապրած եւ իմաստաւորած են իրենց անցեալը, իրենց պատմութիւնը:

Պատմագրել՝ նշանակում է կռուի մտնել ժամանակի հետ՝ թոյլ չտալու համար, որ նա մարդկային ազգի անցեալն սպանի: Ժողովրդի անմահութեան կոթողն է պատմութիւնը:

Վա՛յ այն ժողովրդին, որի անցեալն իր համար լոկ մի գերեզման է անխօս: Չկա՛յ անելի մեծ ծառայութիւն՝ իր ժողովրդին, քան պատմագրումը նրա անցեալ կեանքի: Նոր Խորենացիներ, Եղիշէներ թող ճակատագիրը չզլանայ մեզ:

Ճշմարիտ պատմագրության դեմ մեղանչում ենք, երկու դեպքում. նախ՝ երբ անգիտանալով անցքերը վերլուծող, կապակցող, համադրող եւ տեսականօրէն ընդհանրացնող մտքի դերը՝ նրան հաղորդում ենք վիպական գունատրում, որով այն՝ պատմութիւնը վերածում ենք մի երկարաշունչ պատմավէպի: Կամ էլ՝ երբ անգիտանալով սրտի դերը, պատմութիւնը դարձնում ենք պեղումների եւ հանածոների մի մեռեալ նկարագրութիւն, այսինքն՝ ցամաքեցնում ենք ժողովրդի ոգեշնչման աղբիւրը, որպիսին պետք է որ լինի պատմութիւնը: Նաեւ՝ իմաստասիրելու կարող - ահա՝ թէ որպիսին պիտի լինի պատմագրողը: Իր անունն արդարացնելու համար՝ պատմագրութիւնը պիտի լինի, միաժամանակ, նաեւ՝ պատմութեան փիլիսոփայութիւն: Անցքերին թափանցել իմաստասիրական վերլուծող մտքով, եւ նրանց մասին խօսել սրտի լեզուով: Այսպիսի՝ ն էր Միշլէն: Մարդկային կեանքի պէս՝ պատմութիւնն էլ ո՛չ լոկ սրտի, ո՛չ էլ միայն մտքի գործ է, - դա սինթեզն է երկուսի:

Անցքերն ու անձերին հասկանալու համար բաւական չէ միայն տեսութիւնը, պէտք է նաեւ՝ համազգայ նրանց:

Ընդունենք եւ այն, որ պատմութեան նշանակութիւնը ոչ միայն ճանաչողական է, այլեւ՝ դաստիարակչական, վերանորոգչական:

Պակասաւոր է այն հայր, ով հայրենի պատմութեան իմաստասիրութիւնը, նրա հետագայ զարգացման ուղիները հասկանալու համար չի վերապրել իր ժողովրդի ողջ անցեալը:

Շատ բան խնայուած կը լինէր հայութեան - տառապանք, արիւննէ՛ր, կորանք - եթէ հայ մտաւորականութիւնը դեռ անցեալ դարի երկրորդ կեսից երեւան եկած լինէր ընդհանրապէս պատմութեան, եւ ի մասնաւորի՝ հայոց պատմութեան իմաստասիրութեան լրիւ սպառազինութեամբ:

Պէտք է վերապրել եւ վերիմաստաւորել հայրենի պատմութեան ողջ հոլովոյթը:

Պէտք է Հայկի հետ ծառանալ Նեբրովթի դէմ, Տիգրանի հետ՝ ընդարձակել Հայաստանը, Արտաշէսի հետ՝ բարեկարգել այն, Բագրատունիների հետ Անին հրաշակերտել եւ ապա՝ նրա կործանումը ողբալ... Ի մի բան՝ պէտք է վերապրել մեր պատմութեան բոլոր բախտորոշ անցքերը - նրա վերելքներն ու անկումները, նրա փառքերն ու տառապանքը, նրա աննկուն ընդվզումներն ու կուլտուրական հարուստ շինարարութիւնը:

Այսպէս՝ մինչ մեր օրերը:
Այսպէ՛ս եւ ճշմարտօրէն Հայաստանում Հայ սիրտն ու գիտակցութիւնը:
Այսպէ՛ս է ստեղծում համահա՛յր, ամբողջական հայրը:

Գուժկա՛նը - ամենաողբերգականը Հայոց պատմութեան դերակատարներից, որի դերը Հռոմում, արտաքին վտանգների ժամանակ, կատարում էր ծիրանագոյն դրօշը՝ պարզելով Կապիտոլիումի վրայ:

"Ահա՛, հասաւ գուժկանը... Ի նշան սգոյ պատռեց օձիքը եւ հող ցանեց գլխին **":
Ո՞վ է այդ եղերականը, եւ ի՞նչ է խորհրդանշում նրա երեւումը յեղակարծ:

Գուժկա՛ն - դա խռովուած անձնատրումն է իր ժողովրդի հաւաքական գիտակցութեան, նրա արթուն բնագոյի, նրա ապրելու կամքի:

Հասէհա՛ս է վտանգը - շուտով կը պայթի ամպրոպը, եւ ահա՛ Հայաստանով մէկ տարածում է կարմիր գոյժը՝ մրրկելով ու մտրակելով բոլոր կամքերը:

"Ելէ՛ք, ելէ՛ք, եւ օրհասակո՞ւրի պատրաստուէք... Նուա՛լ, ո՛չ, ո՛չ, եւ արդէն ողբացի ամէն հայու փոխարէն, եւ՝ պատռելով օձիքս՝ զգացի ցարը ո՛ղջ ազգի... Ելէ՛ք, վատութիւն է վայել, երբ հարուածող բազուկներ ունենք. մա՛հ, մա՛հ՝ մեզ մահուամբ սպառնացողին: Ելէ՛ք, յանուն կեանքի, նրա բարեշրջման, նրա կատարելութեան, ելէ՛ք... Մահէն աւելի կեանքն է զօրաւոր, ելէ՛ք" ...

Այսպէ՛ս է ապրել, վերապրել, յանրժայեղ հայրը:
Այսպէս, ամէն անգամ, երբ յայտնուել է գուժկանը՝ իր հիմք-պատուանդանից սասանուել է հայութիւնը, ցնցուել, իր մէջ յաղթահարել իր ներքին տկարութիւնները, եւ՝ իր վաղեմի մեծութեան վայել մի ամեհի ծառացումով, ելել մահուան ճամբաներն է կտրել՝ մահէն է՛լ զօրաւոր...

II ԺՈՂՈՎՈՒՐՆ

Ժողովուրդը կը նմանի իր երկրին,
որն իր ներքին ուժերի աշխատանքով
բարձրունքներ է կարկառում:
Մասիս թէ Մեսրոպ - հաւասարապէս
սրբազան կատարներ, որոնց տրուած է
գոյութեան բարձրունքներում պահել
հայ միտքն ու հայեացքը:

Կան դանդաղ զառամող ու մեռնող ժողովուրդներ - նրա՛նք, որոնց անցեալ գոյութեան դպրոցը՝ իրենց երկրի աշխարհագրական դիրքի եւ արտաքին այլ ազդակների շնորհիւ եղել է նուազ դժուարին: Պատմութեան կողմից բարեարուածներն են դրանք՝ տէր միջակ մորալի, որոնք կորցրած իրենց պահպանակները, շարունակում են ապրել իրենց անցեալի վարկով միայն:

Ամէն ժողովուրդ իր ուսերի վրայ է կրում իր պատմական բախտի բեռը:

Նուազ ոգելից եւ խոստումնալի է այն ժողովուրդը, որը գնալով չի երիտասարդանում հոգեպէս, որին պակասում է իր պատմական առաքելութեան գիտակցութիւնը:

Նմանին, զլանալով իր յարգանքը, աշխարհը ասում է՝ ապրելու եւ ստեղծագործելու համար նա՛խ ճանաչիր եւ ճանաչել տուր քե՛զ:

Փոխադարձ է ազդեցութիւնը երկրի եւ այն մշակող ժողովրդի միջեւ: Հնագոյն ժամանակներում, ինչպէս եւ քաղաքակրթութեան լուսաբացին, առաւել չափով զօրաւոր է եղել բնութեան ազդեցութիւնը մարդու վրայ:

Անհամար թելերով է կապուած իր գետերին, իր Վոլգային ռուսական հոգին:

Ծովի, ծովեզրերի ծնունդ է յոյնը:

Անապատն է կաղապարել արաբի էութիւնը: Իսկ հայ էութիւնը մշակելու գործում ազդեցութեան առիւծի բաժինը ընկել է Հայոց լեռներին:

Մասի սն է դայեակը հայ հոգու:

Ծո՛վ է ժողովուրդը: Ինչպէս հողմերից առաջացած ալիքները չեն դրսևորում ծովի ողջ դինամիկան, նրա զօրութիւնը, այնպէս էլ ժողովուրդների առօրեական մանրագործութիւնները չեն սպառում այն ամէնը, որ տեղի է ունենում նրանց հոգու խորքում:

Կան խորքային ալեկոծութիւններ, որոնք ընդգրկում են բովանդակ ծովը:

Կան նաեւ ու հոգեշարժեր - պատերազմ, յեղափոխութիւն, վերածնունդ, որոնց ընթացքում ժողովուրդը իւր էութիւնն ու ուժերը բացահայտում է առաւելագոյն չափով:

Այո՛, ծով է ժողովուրդը: Դա հոգու միասնութիւն է: Ով չգիտէ, ով չի զգում այդ՝ թող հեռու մնայ նրանից:

Ժողովուրդն է մեր ժամանակների աստուածութիւնը: Թէեւ նրա մասին եւ նրա անունից խօսում են իր բոլոր գաւակները, քիչերը, սակայն շատ քիչերն են էաբանօրէն ճանաչում նրան:

Ժողովրդին, ինչպէս եւ բնութեանը ճանաչել կարելի է իր ամբողջութեան եւ խորքի մէջ:

Այսպէ՛ս միայն, եւ ոչ՝ այլ կերպ:

Երկու են դէպի նրա խորք-էութիւնը տանող ճամբաները - իր պատմութիւնը եւ իր աչքերը՝ գերագոյն պահերում:

Առաջինը վկայում է թէ ի՞նչ էր նա անցեալում եւ ի՞նչ կարող էր մնացած լինել նրանից: Երկրորդը խօսում է այն մասին, թէ ի՞նչ է նա այժմ եւ ի՞նչ կարող է դառնալ վաղը:

Ժողովրդի ա չքը, որի արտայայտչականութիւնը տրուած չէ մարդկային խօսքին:

Կան գերագոյն պահեր - ժողովրդի գոյութեան ու ճակատագրին սպառնացող արտաքին վտանգի ժամեր,

երբ դա լայնանում է, խորանում արծուի աչքի պես, երբ այդ վերջինը իր բնին, իր ձագերին երկարող թշնամու ձեռքը, ժանիքը, մագիլն է տեսնում:

Նման դեպքերում ժողովուրդն ամբողջապես աչք է դառնում, որին նայելու արհուրթին չի պակասում սակաւաթիւներին միայն:

Նրա հայեացքից փախչում, թաքնում են այն բոլորը, որոնք մինչեւ այդ կ'աղմկէին, կը խուժանավարէին հրապարակում - կրկեսայիննէ՛րը, ինքնակոչները, սովորականները:

Եւ, իրենց դիրքերի վրայ՝ վտանգի պահուն՝ մնում են զօրաւորները միայն:

"Իմ գաւակը չէ նա, ով ինձ համար մեռնելու հրաման չի աղերսում ինձանից", - անխօս ասում է հրաբխի պէս արթնացած ժողովուրդը: Եւ գործում՝ իր ապրած դարերի իմաստութեամբ՝ սահմանելով եւ պարտադրելով գերպարտականութեան գործեր:

Նման վայրկեաններին նա զօրաւորների մէջ փնտրում է զօրաւորագոյնին եւ նրա ափի մէջ դնում իր ճակատագիրը:

Այսպէս է աշխարհ գալիս ճշմարիտ առաջնորդը:

Խորքի կանչին արձագանգում է խորքը - ժողովուրդ եւ առաջնորդ գտնում են իրար՝ միանում, ամբողջանում էութենական մի միասնութեան մէջ:

Այսպէս է ստեղծում հաւաքական սիրտը: Նման պահերին է սրբազանում ապրումը, խօսքը, գործը:

Նման մթնոլորտում են յղացում հերոսները եւ ծնունդ առնում գործերը հերոսական:

Ես տեսել եմ մեր ժողովրդին նման հոգեվիճակում. տեսել նրան՝ իր բիբերի մէջ, տեսել խոռվքոտ տողանցն իր սերունդների, տեսել ռազմի իր սուրբերին եւ գայլերին՝ Վարդանների եւ Վահանների...

Եւ ժողովրդի հզօր շունչով օծուած՝ երկու անգամ անհաւասար ճակատամարտերի եւ առաջնորդել նրա գաւակներին: Ղարաքիլիսէի օրհասական օրերին, երբ թուրք հորդաների հետ մա՛հը կ'անցնէր Ախուրեանը, ու երկու տարի անց՝ Սիւնիքում, ուր պանթուրանականները կը նկրտէին լեռնահայութիւնը վերածել դիակների կամուրջի՝ թուրք եւ թաթար հայրենիքների միջեւ:

Եւ երկու դեպքում էլ հայ մարդը կատարել է ռազմի մեծագործութիւններ, քանզի մեզ հրամայել ու վարել է աչքը ժողովրդի:

Ժողովուրդն աւելին է, քան իր պետութիւնը, իր իշխանութիւնը, անգամ իր կուլտուրան:

Իր ոգու յայտնութիւնը դժուարացնող բազմազան արգելքների պատճառով նրան յաջողում է իրականացնել իր կարողական ուժերի մի չնչին մասը միայն: Պետութեան - ճշմարիտ պետութեան, բանականութեան եւ մարդկայնութեան վրայ կառուցուած պետութեան դերը հէնց այդ արգելքները աստիճանաբար վերացնելու մէջ է կայանում:

Ժողովուրդը - դա Անտէն է առասպելական: Պարտում է նա, հէնց որ կտրուեց հողից: Իսկ այդ վերջինը՝ հայրենի հողը խորհրդանշում է կուլտուր-ազգային այն բոլոր արժէքներն ու սրբութիւնները, որ ստեղծել է ինքը ժողովուրդը:

Անհատը պարտական է իր ընթացքն արդարացնել իր ժողովրդի առջեւ, իսկ ժողովուրդը՝ իր պատմութեան:

Ժողովրդից է ամէն յաղթանակ, անկարող դեկավարից՝ ամէն պարտութիւն:

"Ես գրում եմ մի ձեռքով, պայքարում՝ երկուսով":

Այսպէ՛ս, Վիկտոր Հիկոյի պէս վարուիք, երբ ժողովրդիդ գերագոյն բարիքներն ես պաշտպանում:

Ժողովրդի համար՝ գոյգ ձեռքով - այսպէս բոլոր դեպքերում:

Կեանքում, խղճմտանքես գատ ես ճանաչեցի երկու այլ դատաւորների եւս՝ Աստուած եւ ժողովուրդը: Առաջինի դէմ մեղանշեցի, երկրորդի դէմ՝ երբեք:

III Հայրենիք

Նա ծնուեց մարդու առաջին մտածումի հետ՝ թէ սուրբ է հայրենի հողը:

Նա ստեղծուեց այն օրը, երբ մարդն առաջին անգամ լինելով գիտակցօրէն ու ժպտադէմ մեռաւ հայրենի հողի համար: Հայրենիք չէ սոսկ երկիրը, դա հայրենիք է դառնում այն հոգեւոր արժէքներով, որոնցով նրան օժտում է ժողովուրդը:

Երկիրը - դա հայրենիքի աշխարհագրական գրահն է: Հայրենիքը - այդ երկիրը մշակող ժողովրդի ոգին է, նրա մշակոյթը:

Ժողովրդի հոգեւոր ստեղծագործութիւնը՝ ահա՛ հայրենիքը՝ իր սկիզբն առած նրա բանարուեստի, ձեռագիր գրքերի, սուրբի, լուսակիրի, հերոսի, նրա առաջին ասանդութիւնների հետ:

Հայաստան երկիրը հայրենիք դարձրին Մեսրոպի այբուբենը, Մամիկոնեանների ուխտը, Բագրատունիների շինարարական մեծագործութիւնը:

Իբրեւ հասկացողութիւն՝ հայրենիքն ընդգրկում է ո՛չ միայն անցեալն ու ներկան, այլեւ՝ գալիքը: Դա ժողովրդի պատմական առաքելութիւնն է ըստ իր վախճանական նպատակի՝ զարգացող մի յաւերժութիւն է Հայրենիքը: Դա եկող ու անցնող սերունդների անմահութիւնն է, որն իբրեւ գաղափար եւ գործ ժողովուրդը դրոշում է նիւթի վրայ, խօսքի մէջ, եւ այն ապրեցնում իբրեւ անմեռ յուշ, իբրեւ պատմութիւն:

Հայրենիք չէ կայսրութիւնը: Հայրենիքը խորացող էութիւն է: Դա արտաքին նուաճում չէ, այլ՝ ինքնանուաճում, ինքնամշակում:

Շրէութեան համար՝ հայրենիքը խորհրդանշող "լացի պատ" ը աւելի մեծ հոգեւոր տարողութիւն ունի, քան Չինաստանը՝ չինացիների համար:

Աշխարհակալութիւն - ահա՛ հայրենիքների թշնամին՝ հարազատ թէ օտար: Վերջ ի վերջոյ կործանում է աշխարհակալող ամէն երկիր - Բաբելոն, Հռոմ, Բիւզանդիա, որովհետեւ նա սպանում է եւ իր սեփական հայրենիքը:

Խելագար անձնասպանութիւն է աշխարհակալութիւնը, հոգեսպանութիւն:

Մարդկային գործերի մէջ հայրենիքի պաշտպանութիւնն է ամենասարբազանը:

Հայրենիքի չափ նուիրական է եւ պատերազմը հայրենական: Հաւաքական աւազակութիւն եւ սպանութիւն է այլ կարգի ամէն պատերազմ:

Եւ ճշմարիտ հերոսները նրանք են միայն, որոնք մեծագործում են եւ առաքինանում իրենց վտանգուած հայրենիքը պաշտպանելու ժամանակ:

Հերոսի անունը պիտի զլանալ աշխարհակալական պատերազմի մասնակցող ամէն զօրականի: Սպանութեան եւ կողոպուտի ելած բանակը կարող է քաջ աւազակներ ու մարդասպաններ տալ, բայց ոչ եւ հերոսներ:

Հայրենիքը չի տրւում այնպէս, ինչպէս ժառանգում է հայրենական հարստութիւն: Դա ձեռք է բերւում ամէն մի սերունդի եւ նրա առանձին անդամի կողմից. ձեռք է բերւում հայրենաճանաչումով,

հայրենապաշտութեամբ, նրան արժանի դառնալու ձգտումով: Կարելի է հայրենիքում լինել, բայց հայրենիքից չլինել, կարելի է հայրենիքում ապրել, բայց եւ այնպէս հոգեհաղորդ չլինել նրան:

Կարելի է, վերջապէս, իրաւապէս հայրենաստէր լինել, իսկ հոգեպէս՝ անհայրենիք:

Արժանի չես հայրենիքիդ, եթէ այն չես դաւանում իբրեւ գերագոյն նպատակ, իսկ անձդ՝ իբրեւ միջոց:

Մոցիալապէս որքան արդար՝ այնքան զօրաւոր է հայրենիքը: Գերերջանիկ է մարդը, որ կարող է ասել. "Իմ հայրենիքում արելը ծագում է բոլորի եւ ամէն մէկի համար. այնտեղ երկիրը մշակելու եւ հոգեպէս մշակուելու ազատութիւն ունեմ ես":

Հայրենիք ստեղծել՝ նշանակում է բեկոր առ բեկոր յայտնաբերել, իմաստաւորել, պատմականացնել իր երկիրը: Նշանակում է այնպէս հարազատել իր երկիրը, որ նրանում ոչինչ չմնայ անյայտ, անխօս, մեռեալ: Նշանակում է վայր առ վայր նուաճել երկիրը, շունչ եւ իմաստ տալով նրանց:

Ի մի բան՝ հայրենիք ստեղծել՝ նշանակում է հարազատել իր երկիրը եւ հարազատանալ նրան: Այսպիսով անհա՛, նոյնանում են ժողովրդի ոգին ու հայրենիքը: Սրանց դարաւոր փոխներգործութեան արգասիք է հայրենիքը:

Որքան վսեմ է մի ժողովրդի հասկացողութիւնը հայրենիքի մասին, այնքան զօրաւոր է նրա երկիրը, նրա հայրենասիրութիւնը:

Իմ հայրենիքը - դա մարդկայնօրէն այն լաւագոյնն է, որ կայ Հայաստանում:

Կեսարը կ'ուզէր լինել առաջինը գիւղում, եւ ոչ երկրորդը՝ քաղաքում:

Հեթանոսական փառասիրութիւն: Ես կը ցանկանայի լինել վերջինը Հայաստանում, միայն թէ ազատ եւ անկարօտ լինէին նրա բոլոր զաւակները:

Նման հայրենիքում բաւարարուած կը լինէին բոլոր փառասիրութիւնները եւ ապահովուած՝ բոլորի երջանկութիւնները:

Ների՛ր, Տէ՛ր, ների՛ր ինձ, եթէ մի օր հայրենիքիս օգտակար լինելու համար մեղանչեմ քո դէմ: Արդար է հայրենիքին ծառայել ամէն ինչով, բացի ստորութիւնից:

Մեռի՛ր այնպէս, որ մահդ էլ ծառայի հայրենիքիդ - անհա՛ իմ դաւանած հայրենասիրութիւնը: Հերոսական գործերէն ամէնի ոգեշնչող է մահը հերոսական:

IV Մեր Նախահայրերը

ժամանակին Աստուած էր նախահայրը - Աստուածը իր ցեղի, տոհմի, եւ իր պաշտամունքը՝ կրօն:

Թէեւ մի օր մարդը դադարեց Աստուած կոչել իր նախահօրը, վերջինը, սակայն, շարունակեց պահել իր սրբազան հանգամանքը:

Չատեցէք նախահայրերի աճիւնը հայրենի հողից եւ դուք կ'ունենաք երկիր մշակելի, բնակելի, բայց ոչ հայրենիք:

Հայրենիքը ստեղծում է հողը, նիւթը յաղթահարելով, երկիրն արժեքաւորելով, իմաստաւորելով, նրան խորհուրդ էւ սրբազնութիւն հաղորդելով միայն: Իսկ սրբազանն աշխարհում նոյնպէս նախահայրերից է: Նրանցից է գերագոյն քաջութիւնը՝ հերոսութիւնը, որի դափնիները չեն թառամում եր-բէ՛ք:

Զօրավիգ ունենալով նրանց ոգին՝ յոգնութիւն չգիտեն ռազմիկը՝ կռոււմ, կուլտուրայի մշակը՝ խաղաղութեան մէջ:

Նրանք են ստեղծիչը մեր պատմութեան, նրանցից՝ մեր գիրն ու գիրքը, նրանք են մտաւոր լոյսը մեր կեանքի, նրանցն է գերագոյն իշխանութիւնը՝ յաւե՛րժ, առանց որին է՛ւ թագ, է՛ւ հանրապետութեան նախագահ, է՛ւ դիկտատոր - աշխարհիկ ամէն մի իշխանութիւն մնում է անվաւեր եւ անգօր:

Ճշմարտութեան պէս ծերութեան անհաղորդ՝ նրանք խորհրդանշում են ո՛չ միայն իրենց ժողովրդի անցեալը, այլե՛ւ՝ ապագան, վերայայտնուելով աշխարհ եկող ամէն հայ էակի մէջ: Անմահ՝ նրանք հանդիսանում են աղբիւրը մեր ազգային ոգու անմահութեան:

Նրա՛նք են սկզբնաւորողը հայկականութեան: Արդ, թէ ինչո՛ւ պաշտամունքի պակասը դէպի նախահայրերը ասել է՝ սիրոյ եւ յարգանքի պակաս դէպի հայկականութիւնը:

Գերագանցի՛ր նախորդներիդ: Կռուի՛ր այնպէս, որ քո ընթացքով հեշտացնես քեզնից յետոյ միեւնոյն նպատակի համար կռուողների գործը - ահա՛ մարտերի եւ մարտիկի բարոյական իմպերատիվը:

Այս բարոյականով մեր պատմութեան մէջ առաւելապէս Մամիկոնեան զօրավարներն են առաջնորդուել: Աւարայրը հոգեբանօրէն նախապատրաստուած էր Մուշեղի, Վասակի, Մանուէլի եւ այլոց հերոսականով:

Վարդանն ու վարդանանքը իրենց հերթին, նախապատրաստեցին, հեշտացրին Վահան Մամիկոնեանի պայքարը, որը պիտի հարկադրէր Տիգրանին՝ հրաժարուել Հայաստանը իրանականացնելու մտքից:

Իբրեւ օրէնք՝ գերագանցի՛ր նախորդներիդ՝ ինիզիտութեամբ, նուիրումով, հայրենահոգութեամբ:

Գերագանցի՛ր - դա ոգու հրամայականն է, նրա յարաճուն զարգացման, կատարելագործման հրամայականը:

Ո՛վ չի գերագանցում իր նախորդներին՝ նա անարգում է նրանց անունը՝ մեղանչելով ոգու զարգացման օրէնքի դէմ:

Ամէն անգամ, երբ Մասիսներին եմ նայում, ներքին հայեացքիս առջեւ բարձրանում են վեհափառ ճակատները մեր նախահայրերի: Եւ, կրկնում եմ հանգոյն գոթական ռազմիկի. "Ես կ'ուզէի նրանց հետ լինել" - իմ փառապսակ նախահայրերի հետ:

Եթէ թերիներ ունեն - այդ կը պարտեն ինձ, իսկ այն, որ լաւ ու լաւագոյն է իմ մէջ՝ նախահայրերի՛ս:

Արդ, թէ ինչու ճակատամարտերում շահածս ամէն մի դափնին, երկիւղածօրէն, նրանց յայտնի թէ անյայտ շիրիմներին դրի ես:

V Հայր*

Նկարագրի անկախութիւն - ահա՛ էականը: Երբ պակասում է դա՛՝ ասել է պակասում է այն անփոխարինելին, առանց որի ժողովուրդները ուրոյն մշակոյթ չեն ստեղծում: Ժողովուրդների ճակատագրի աստղը պէտք է փնտրել ոչ թէ երկնքի վրայ, այլ նրանց կրծքի տակ - նրանց նկարագրի մէջ:

Իսկ նկարագիրն այն է, ինչ որ ստեղծում են տուեալ երկրի աշխարհագրական դիրքն ու պատմութիւնը: Ժողովրդի ոգին է նկարագիրը, որ ենթական արտայայտում է իր հոգեւոր ստեղծագործութեան միջոցով:

Ամէն նկարագիր իր հիմնական գիծն ունի, որը նրբերանգաւորում ու շեշտում է ենթակայի յատկութիւնները եւ իշխում նրանց վրայ:

Ո՞րն է հայկական նկարագրի հիմնական գիծը:

- Լրջութի՛ւնը, հայու մտաւոր եւ բարոյական լրջութիւնը, որն ամէն բանից առաջ ծանրախոհութիւն է ենթադրում:

Խօսքիս ճշմարտութիւնը վճռապէս հաստատում են՝

- Հայ ժողովրդի գործերի հազարամեայ վկան՝ իր պատմությունը եւ իր էպոսը, որի հերոսների բարքն ու գործերը խոր յարգանք են պարտադրում.

- Իր հեթանոս աստուածները, որոնց նա օժտել է իր բարձր հոգեզգծերով.

- Վերջապէս, իր ինքնատիպ ճարտարապետութիւնը, որի կոթողները, շէն թէ կիսաւեր, կը նմանուեն հսկաների, որոնք հայոց երկնքի տակ նստած՝ ձեռն ի ծնօտ՝ կարծես աշխարհի բաներն են խոկում:

Այո՛, լուրջ է հայը՝ մտաբարոյապէս:

Եւ, հէնց այդ բախտորոշ հոգեզգծով էլ պայմանաւորուեց իր քաղաքական ճակատագիրը:

Հայը ոգու ժողովուրդ է, իսկ ոգուն ներյատուկ է տառապանքը:

Բոցից, երկունքից, ցաւից ծնաւ իր Վահագնը - ահա՛ հայու կենսազգացողութիւնը, նրա աշխարհիւրացումը:

Նրա համար չէ լոկ կեցութեան ուրախութիւնը: Հայու համար՝ աշխարհի հետ հաշտ եւ ուրախ լինելու համար բաւական չէ կուշտ լինելը:

Ժողովուրդներ կան, որոնք կեանքն ու աշխարհը ընդունում են այնպէս, ինչպէս որ նրանք տրուած են բնօրէն, ինչպէս որ նրանք կան առարկայօրէն:

Իր էութեան բերումով՝ հայն իր գոյութեանը հաղորդում է որոշ սրբազանութիւն եւ նպատակ՝ ձգտելով իմաստաւորել եւ կատարելագործել այն:

Հայն իդէալի ժողովուրդ է, իսկ իդէալը ենթադրում է ոգու խռովք, նպատակասլացութիւն, լաւագոյնի կարօտ:

Աշխարհը տրուած է ո՛չ միայն վայելելու, այլեւ՝ կատարելագործելու, բարեշտկելու այն - ահա՛ հայու աշխարհըմբռնումը, նրա էտիկական բարձր հասկացողութիւնը, որի հետեւանքով այնքան վաղ մարդկայնացաւ նա՝ կանխելով գրեթէ իր բոլոր հարեւաններին: Հայը հաւասարապէս տառապում է ինչպէս իր գոյութեան ծանրածանր պայքարի առթած ցաւից, այնպէս էլ՝ աշխարհի եւ մարդկային ազգի անկատարելութեան գիտակցութիւնից:

Նրա համար աշխարհը դէռ այն չէ, ինչպիսին կարող է լինել, եւ պէ՛տք է որ լինի:

Միերը՝ հայկական էպոսի հերոսը - իմա՛ ինքը հայ ժողովուրդը - մերժում է գոյութիւն ունեցող աշխարհակարգը՝ լաւագոյնի պահանջ զգալով եւ առաջադրելով:

Հայուն ծանօթ չէ չարութեան ուրախութիւնը: Չարախնդաւ, չէ՛, նա կ'ուզէ իր գոյութեան թշնամիներին իսկ միայն պարտուած տեսնել, բայց ոչ եւ ի դժբախտ:

Արծաթ չկայ հայ մարդու ծիծաղի մէջ: Ծիծաղը հայու մէջ աւելի մտածումն է առաջացնում, քան սիրտը:

"Ա՛յս է աշխարհը, մարդը" - ահա՛ նրա ծիծաղի հոգեբանական լեզուն, իմաստը:

Հայ հոգում տեղ չունի արտաքին նախանձը: Վաղուց է ինչ հայը նախանձողին - իր արքային -

Արտաւազդի շղթայի զարկած պահում է վիհերում: Նախանձում է չարը, նաեւ՝ հոգեպէս տկարը: Հայը խորշում է թէ՛ մէկից, թէ՛ միւսից:

Ժողովուրդներ կան, որոնք իրենց բացասօրէն մարդկայինը - իրենց նկարագրի ամենադատապարտելի թերիւնները, կենսաբանական անհրաժեշտութեամբ, ծառայեցնում են իրենց գոյութեան պաշտպանութեան: Հայը վաղուց է դատապարտել աշխարհաքանդ չարութիւնն իբրեւ պայքարի զէնք: Ի գուր են շները լիզում Արտաւազդի շղթաները - արթո՛ւն է հայ դարբինը:

Հայ էութեան այդ չարամերժ գիծը - որ պատիւ է բերում ենթակային - մեծապէս դժուարացրել է իր դարաւոր գոյամարտը: Չարի ու բարու իր հասկացողութեամբ, դէռ այսօր էլ հայը մղում է ամենայն անշահասիրութեամբ - անքաղաքագիտօրէն - դիրք ճշտելու մէկի թէ միւսի հանդէպ, առանց հաշուի առնելու գոյութիւն ունեցող առարկայական պարագաները:

Իր այդ հոգեզգծի պատճառով՝ նրա մտածողութիւնն ու արտաքին վարքագիծը ընդունել են ապաքաղաքական, որով եւ՝ անաշխարհայարմար բնոյթ:

Աչքը կո՛ւշտ ժողովուրդ - ահա՛ մի ուրիշը - ամենահայկականը հայու գովելի յատկութիւններից:

Խօսեցրէ՛ք իր էպոսը, իր ֆոլկլորը եւ պիտի համոզուէք, որ հայու համար հացը՝ կեցութեան բարիքների շարքում առաջինը չէ՛:

"Ձեռքը բարձրացրեց Դաւիթը՝ մանուկ, ուզեց ոսկին վերցնել. հրեշտակը, հեռացնելով ձեռքը, դրեց կրակի

վրայ, մատը կրակին սեղմեց եւ այրեց մատը. մատը բերանը դրեց եւ լեզուն այրեց, լեզուն այրուեց՝ սակաւ համրացաւ նա: Եւ սկսան նրան կանչել կակազ Դաւիթ **:

Այսպէ՛ս, պատժելով իր ապագայ հերոսի միամիտ արարքը՝ հայր հաստատել է իր անընչասիրութիւնը, իր հոգեկան պայազատութիւնը:

Հայոց արքան Հայաստան հրաւիրելով Նազովրեցուն, ասում է - թէ՛ւ շատ մեծ չէ իր երկիրը, բայց կը բաւի երկուսին:

Մի ուրիշ թագակիր՝ Տրդատը, աշխարհակալելու սահմանուած իր սուրը նետում է Սեպուհ լեռների մէջ:

"Հագուած ու կո՛ւշտ ես՝ գոհ եղիր, հո՛ղ է մնացածը", - ասում է միջնադարի հայ երգիչը՝ Նադաշ:

"Հարուստ է նա, ով լուսաբացից համեստ աշխատանքի է լծուել իր անդաստանի մէջ", - ասում է անանուն իմաստասերը՝ ի՛նքը ժողովուրդը:

"Եթէ հիւրեր եկան՝ հաց տուր, կերա՛ն հացը՝ մինչեւ դուռը տար", - ասում է Ձէնով Օհանը:

"Աստծուց ենք է՛ս էլ, հացս էլ, ով կարիք ունի, թող վայելի":

Գիտենք՝ անցորդին է պատկանում թոնրից հանուած հայ շինականի առաջին հացը: Ահա՛ հայր, եւ ահա՛ եւ հացը հայու համար, հացը՝ առնուած բառիս ամենահայկական իմաստով:

Հռոմէացին մի առաքելութիւն գիտէր՝ իր կեանքը տրամադրել իր պետութեան, աստուածացնել այն եւ լինել հպարտ նրանով:

Դասական յոյնի համար եւ գերագոյն աշխարհում իր քաղաք-պետութիւնն էր, որի փառքի եւ հզօրութեան համար աշխատելով կ'առաքինանար անհատը:

Հայաստանի քաղաքական անկախութեան կորուստի փաստով՝ հայու համար դարերով ու դարերով պետութեան դերը պիտի կատարէր ազգութիւնը:

Ազգային գոյութեան խնդիրը - ահա՛ թէ ինչն է կազմում հայոց պատմութեան առանցքը:

Այդ իսկ պատճառով հայ մարդու համար բարձրագոյն արժէքը, սրբութիւնը, հեղինակութիւնը պիտի դառնար հայկականութիւնը՝ իբրեւ գիտակցուած էութենական միասնութիւն:

Գիտենք, ժամանակին իսլամը փոքրասիական աշխարհամասի վրայով անցաւ իբրեւ մի տարերային հեղեղ՝ իր ճամբին իրեն խառնելով բոլոր օտար գետերը եւ թաւալեց դէպի ծով: Մահմեդականացան գրեթէ բոլոր ժողովուրդները: Միայն Արածանին եւ Արաքսը պահեցին իրենց ջրերի սրբութիւնը: Հայաստանը, սակայն, կղզիացուեց, պաշարուեց իսլամութեան ծովով: Այսպէս լինելով հանդերձ, հայութիւնը մնաց իբրեւ գրանիտէ ժայռ՝ իրեն խեղդել փորձող ծովում:

Եւ, այնուհետեւ, քանի-քանի եղեռններ, վայրագութեան նախճիրներ պայթեցին Հայաստանի գլխին:

Մի բազմադէտ երկիր, որն ըստ արաբ պատմագրի, դարերով ծեծեցին, տրորեցին "օտար սմբակներն ու կայծակները": Այս պայմաններում գերապրեց հայ ազգութիւնը:

Աններելի սխալ է կրօնական կրքով բացատրել հայու հաւատարմութիւնը քրիստոնէութեան հանդէպ: Հայ հոգուն անծանօթ է ֆանատիզմը. վկայ յ թոնրակեցիների շարժումը, միջնադարի մեր կենսահաստատ պոեզիան, եւ մերօրեայ ժամանակայարմար հայ եկեղեցականութիւնը: Տիրապետող գիտակցութիւնը հայու մէջ վաղուց է ինչ ազգայինն է, եւ ո՛չ կրօնականը, ինչպէս որոշ ժողովուրդների մօտ: Նա շատ վաղ հայացրեց քրիստոնէութիւնը: Հայկականութիւնն է հայու ճշմարիտ կրօնը:

Արդ, թէ ինչու եմ ասում՝

- Չկան "հայեր", կայ Հայը:

Խորհրդածում եմ հայկականութեան մասին եւ միտքս հանգչում է նրա ամենաազնուական անօթների վրայ:

Ահա՛ մեր նախահայրերը լուսադաւան - Մեծն Ներսէս, Սահակ, Մեսրոպ. ապա՛ հերոսական փառանգը Մամիկոնեան զօրավարների - Մուշեղ, Վարդան, Վահան - կենդանի վահանը Հայաստանի պաշտպանութեան, Աշոտ՝ մարտերի բոցերում երկաթացած. իսկ նոր եւ նորագոյն ժամանակներում՝ Աբովեան, Խրիմեան, Ալիշան, Պատկանեան, Ջաւարեան... Վերջապէս, յեղափոխականն ու ռազմիկը միշտ մահապատրաստ, որոնց համար Հայաստանը աստուածութիւն էր, Հայկականութիւնը՝ կրօն:

Եթէ գեղեցիկն այն է, որ հարագատօրէն համապատասխանում է իր սեռի-տեսակի գաղափարին, ապա՛ հայօրէն հարագատ է նա, ով՝ հանդիսանալով ներկայացուցիչն ու կրողը հայկականութեան՝ վերջինը արտայայտում է առաւելագոյն չափով:

Գերազանցն իր տեսակի մէջ - ահա՛ ճշմարիտ հայն իբրեւ ոգի եւ կերպար:

Հայն իր Վահագնը ուներ - աստուածը քաջութեան: Քաջ եւ քաջապաշտ է նա:

Հոգեկան այդ պաթոսին՝ քաջութեան կը պարտի հայր իր բազմավտանգ գոյությունը: Քաջ են, ընդհանրապես, ոգու ժողովուրդները: Սրանցից է հայը՝ գերազանցօրէն: Հէթանոս հայո քաջութիւնը չտկարացաւ նաեւ քրիստոնէական Հայաստանում: Մխրագործելու իր տենչանքին զուգահեռ՝ դա ընդունեց արտայայտութեան մի նոր ձև եւս - նահատակութիւնը կամաւոր, որն իր խորքի մէջ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ՝ գիտակցական մահուամբ քաջաբար անհամանալու ձգտումը: Ըստ էութեան՝ մահամերժ ոգու խիզախանքն է - քաջութիւն թէ՛ նահատակութիւն:

Հայն իր ամենասիրելի ու սրբացրած հերոսին անուանել է քաջ, եւ այսպիսով տուել իր գերագոյն գնահատականը ոչ միայն քաջին, այլեւ՝ քաջութեան, ընդհանրապէս:

Օտար լծերի տակ երկարօրէն ապրած ժողովուրդներին յատուկ է մի հոգեգիծ, որը հոգեգիտութիւնը անուանում է "ստրկական երկիւղ":

Այդ ամօթալից արատից, այդ չարիքից գերծ է հայ էութիւնը, որովհետեւ օտար իշխանութեանց լուծը կրելով հանդերձ, նա չէ դադարել իրեն զգալ աւելի բարձր իր երկրին բոնօրէն տիրողից:

Տրդատներից մինչեւ Մամիկոնեանները, եւ Դաւիթ Բէկից մինչեւ մի բուռ յեղափոխականներով՝ "Բանկ Օտոման"ը գրաւող Բարկէն Միւնիսի՝ քաջութիւնը հայո համար եղել է այն, ինչ որ է համը պտուղի համար՝ բնօրէն: Այնպիսի մեծագործութիւն պիտի կատարեմ, որ նրա մասին խօսեն երկնքում անգամ՝ ասում է Վարդանը Մասանեան արքունիքում: Նաեւ ասպետական է հայավայել քաջութիւնը: Հայ էպոսի հերոսը առաջին հարուածը զիջում է Մարամելիքին, առանց մտածելու, թէ դա կարող է մահացու լինել իրեն համար: Այժմ հարուածելու հերթը Դաւիթինն է, սակայն, միջամտում է հակառակորդի քոյրը, եւ հայ հերոսը խնայում է իր առաջին երկու հարուածները Մարամելիքին:

- Հէ՛յ, հէ՛յ, - ձայն է տալիս Դաւիթը, նախազգուշացնում թշնամուն, թէ գալիս է: Հին գող է Մարամելիքը. հայ հսկան՝ բարեմիտ, միամիտ կոչուելու աստիճան:

Այսպիսին է հայո քաջը՝ արդարօրէն հպարտ, բայց ոչ՝ բարձրագլուխ, գոռոզ:

Զա՛րկ միայն նրան, որն ի վիճակի է պատասխանելու զարկիդ - ահա՛ հայո մորալը:

Ժողովուրդները եւս մտածում ու գործում են ըստ իրենց աշխարհահայեցողութեան, որն այլ բան չէ, բայց եթէ նրանց տեսական, նրանց մտածողութեան նկարագիրը:

Հայոց ընդհանուր նկարագրի հիմնական որոշիչներից մէկն էլ շինարարական տենչանքն է՝ անշեջ, անսպառ:

Ինչո՞վ է պայմանաւորում այդ պաթոսը, ի՞նչն է սնուցանում այդ խանդը, եւ որո՞նք են նրա հոգեբանական նախադրեալները:

- Նախ՝ աշխարհի, մարդու եւ կեանքի մասին իր կառուցած էթիկական հասկացողութիւնը:

Պատմութեան նպատակաբանական սկզբունքին հաւատարիմ՝ հայն իրեն զգում է աւելի իբրեւ պարտականութեան, քան միայն անձնական երջանկութեան ձգտող էակ: Արդ, թէ ինչու հայո մորալը էղենոնիստական չէ - երջանկապաշտական չէ:

Նա ունի գիտակցութիւնը իր առաքելութեան, որի աստիճանական իրականացման մէջ է տեսնում երջանկութեան իր իրաւունքը: Նա վոլունտարիստական տիպ է: Եթէ սիրէր փիլիսոփայութիւնը՝ նա պիտի նախընտրէր Ֆիխտէին - նրա կամապաշտական իմաստասիրութիւնը: Ծանրածանր պայքար, վտանգներ, եւ իբրեւ սրանց բնական հետեւանքը՝ մշտակայ տառապանք - ահա՛ բովանդակութիւնը հայոց պատմութեան, ահա՛ երբեակ դաստիարակիչները հայ կամքի: Աշխատա՛նքն է օրէնքների օրէնքը հայո համար: Կուրօրէն ու կրաւորաբար չենթարկուել իր դժխեմ ճակատագրին, այլ՝ պայքարել նրա դէմ, պայքարել շինարարելով: Այսպէս են վարում հայաբարոյ ժողովուրդները միայն:

Հայո համար շինարարութիւնն է գերագոյնը պայքարներից, եւ յաւերժացողը յաղթանակներից: Շինարարել նշանակում է՝ ճգնել յաղթահարելու իր տառապանքը: Երբ խզուած է արտաքին, քաղաքական ազատութիւնը՝ որոշ տիպի ժողովուրդներ այն փոխարինում են ներքին ազատությամբ, - մի բան, որ ենթակային տալիս է շինարարութիւնը: Այս դէպքում դեր է կատարում նաեւ հոգեւոր կոմպենսացիայի օրէնքը. իրաւագրկուած՝ գործելու մի բնագաւառում, ենթական երեւան է գալիս մի այլում: Անկարող սեփական հայրենիքում իր կարողութեանց ու կորովի համար ասպարէզ գտնել՝ հայ տաղանդը եւ քաջութիւնը տեղ գտան ու երկար ժամանակ մնացին բազմած Բիւզանդիոնի գահի վրայ:

Չար ու ւաերիչ են լինում ստեղծագործելու անգործությունից տառապող ժողովուրդները միայն:

Հայաստանի հարեւաններից եւ նրա հեռակայ ոսոխներից, դժբախտաբար, քիչերն էին զերծ այդ չարանիւթ տկարությունից:

Ահա՛ թէ ինչու արիւնը, ւաերն ու աւարը անպակաս եղան Հայաստանից: Այս պայմաններում իսկ, իր էություն հաւատարիմ՝ հայը պիտի մղուէր շինարարել եւ վերաշինել անդադրում: Նա, որ մի ժամանակ ասել էր՝ "Անին չէ՛ն, աշխարհ ւաեր", պիտի չկարողանար հաշտուէլ իր երկրի կիսաւեր վիճակի հետ: Իր պատմութեան կարելիութեանց սահմաններում՝ հայն այսպէս է հատուցել իր գոյութեան թշնամիներին. "Քանդեցին, ահա՛ ւաելի լաւը կը կառուցեմ": Կառուցանել ւաելի լաւը քան էր կործանուածը - ա՛յս եղաւ հայու նշանաբանը պատմականօրէն: Եւ, հետամուտ ւաելի անթերին կառուցելու, հայը պիտի ճարտարանար, պիտի կատարելագործէր իր շինարարական տաղանդը: Վկայ ՝ Բագրատունիների բազմաշէն մայրաքաղաքը, Կիլիկիոյ Սիսը, Տարսուը, որոնք յարաբերօրէն այնքան կարճ ժամանակամիջոցում կուլտուրապէս օրեկան-տարեկան դարձան:

Դա այլեւս սովորական շինարարութիւն չէր, այլ՝ մշակութային հրաշագործութիւն:

Հոգեւորապէս չափահաս եւ ազգօրէն ինքնատիպ - ահա՛ թէ իբրեւ ինչպիսին է մեզ ներկայանում հայը իր պատմութեան դեռ արշալոյսին:

Չկա՛յ դիմագուրկ արուեստ. եթէ կայ՝ մեռեալ է դա: Հայն ունի ուրոյն դէմք, շեշտուած անհատականութիւն, իր շինարարութիւնը՝ իւրայատուկ ոճ:

Շինարարելիս, ստեղծագործելիս՝ նա սիրում է *ex ipso fonte bibere**:

Լուսաբա՛ դձ ժողովուրդ, որն ապրել, պայքարել, շինարարել է գիրքը ձեռքին: Նա գործել ու ստեղծագործել է՝ միտքը երկնքում, ձեռքը երկրի վրայ՝ պիտի ասէր Ալիշանը:

Մեր երկրագնդի վրայ երկու ուժեր չեն յոգնում - ժամանակն ու հայը՝ մէկը կործանելով, միւսը՝ վերաշինելով:

Պատմութեան նպատակն է ժողովուրդներին եւ մարդկային անհատներին վարել դէպի ներքին բարոյական ազատութիւն, առանց որի սակաւարժէք է արտաքին ազատութիւնը:

Երբ մի ժողովուրդ՝ հոգեկան կուլտուրայի գօրութեամբ տիրած է բարոյական ազատութեան, օտարի լուծը, բռնութիւնը կարող է միայն խոչընդոտել նրա պատմական չուն, բայց ոչ է՛ւ ուժաթափել, խեղդել նրա ոգին: Այդ ներքին ազատութիւնը ձեռք է բերում շինարարութեամբ եւ ստեղծագործութեամբ միայն:

Որքա՛ն պոեզիա, որքա՛ն խորհուրդ կայ հայ շինականի կեանքում: Նա սրբագնութեան շունչ է հաղորդում իր աշխատանքին՝ երկիրը մշակելիս անգամ:

Երկրագործել դեռ այսօր էլ հայու համար նշանակում է՝ ազնուացնել բնութիւնը, եւ ուրախ պտղառատութիւն տարածել:

Միիւր-միթրայական այդ վեհ հասկացողութիւնը աշխատանքի մասին գալիս է հեթանոս դարերի խորքից:

Իսկ ճարտարապետել - հայկական, ինչպէս եւ հեզելեան իմաստով - նշանակում է՝ սրբել, սրբագործել երկրի որոշ կէտերը, որպէսզի այնտեղ Աստուած ու աստուածայինը բնակեն:

Այսպէս, այս նպատակով է տաճարներ կառուցել հայը - տաճարնէ՛ր, որոնց գմբէթները ո՛չ միայն ձգտում են դէպի երկինք, ինչպէս գոթականը եւ անտիկը - այլեւ՝ անխօս խօսում նրա մասին:

Սահմանակցել իդէալականին, սրբագանին եւ յաւերժին, նրանց շունչը խառնել իր արօրեական կեանքին, նրանցով սնուցանել իր ստեղծագործական աւիւնը - ահա՛ հայ հոգին:

Յաւերժանալ շինարարելով, ստեղծագործելով - ահա՛ հայկականը, չափազա՛նց հայկականը:

Միայն նման ժողովուրդը, որը սիրում է աշխարհն ու իրերը դիտել *sub specie aeternitatis* - յաւերժութեան բարձրունքից՝ կարող էր պատմութեան ամենադժուարին պայմաններում ոչ միայն վարել իր անհաւասար գոյամարտը, այլեւ հարուստ ստեղծագործութեան փառահեղ էջ բանալ համաշխարհային մշակոյթի պատմութեան մէջ:

Շինարարութեան բնածին հերո՛ս է հայը:

VI Իմաստասիրական Խոհեր *

Ի՞նչ կարող է, եւ ի՞նչ չի կարող մարդը: Այդ հարցին պատասխանելուց առաջ պէտք է ճշտել՝ ո՞ր մարդուն է վերաբերում դա:

Չկայ վերացական մարդը. մարդն ընդհանրապէս կայ կոնկրետ, կայ որոշ մարդը:

Խորապէս տարբերում է ո՛չ միայն այսինչ մարդն այնինչից, այլեւ՝ նոյն անձն իրենից՝ ըստ իր տարբեր հոգեվիճակների: Ահա՛ մարդը, որը յաջողել է յաղթահարել իր ներքին արգելքները՝ հոգեկան ծուլութիւնը, կոյր կենսասիրութիւնը, մահուան երկիւղը եւ այլն:

Ահա՛ մի ուրիշը, որի հոգու վրայ դեռ ճնշում է ներքին արգելքների լուծը: Տարբերութեան մի ամբողջ ծով է բաժանում այդ երկուսին:

Երբ մեր ոգին գերի է ներքին կոյր ուժերի-արգելքների՝ յաճախ մարդկօրէն կարելին մեզ թւում է անկարելի: Փորձեցէ՛ք, սակայն, յաղթահարել ձեր ներքին արգելքները՝ արտաքին արգելքներն ու դժուարութիւնները պիտի թուան նուազ դժուարայաղթ:

Ոգի՛ն է գծում մարդու կարողութեան սահմանները - նրա բարոյական կարողութեան:

Ճշմարտութիւնը հասկանալուց մինչեւ այն ընդունելը, եւ այդ վերջինից մինչեւ այն գործադրելը առնուազը եօթն օրուայ ճանապարհ է:

Սոկրատին սպանող հասարակութիւնը այլեւս սոկրատներ չծնաւ. նա ամլացաւ հոգեպէս: Արդա՛ր պատիժ:

Ճշմարտօրէն ազատ է նա՛ միայն, ով չի գգում բռնութեան առկայութիւնը:

Ազատ կարող է լինել հզօրագօր ոգու տէրը միայն:

Հոգով տկարների համար մարսելի սնունդ չէ ազատութիւնը:

Զգալ, որ հոգի ունես - ահա՛ թէ երբ են բացում, խօսում, ժպտում ճշմարիտը, բարին, գեղեցիկը:

Անհոգի,- ասում է պարզ ժողովուրդը եւ դրանով անսխալօրէն բնութագրում այնպիսիներին, որոնք կարող են իրենց չարագործութիւններն ու դաժանութիւնները ներոնականութեան հասցնել:

Հոգու համար՝ երկնքի կապտութեան հետ մրցող շուշանը բոյս չէ՛ միայն. արեւի հետ ամեն օր առաջինը համբուրուող լեռը՝ հողեղէն կարկառ, բարձունք չէ՛ միայն: Հոգին - որին մատչելի է ամէն խորք, բարձունք, հորիզոն - հոգին է բանալին տիեզերքի, թարգմանը բնութեան:

Զգա՛լ, որ հոգի ունես - ա՛յս է մարդկայնացնում մեզ, միայն ա՛յս:

Պատմական գործիչը պատկանում է ո՛չ միայն իր դարաշրջանին, անցեալին, այլ՝ իբրեւ էութիւն՝ նաեւ ապագային:

Իբրեւ զարգացող ոգի նա երեւան է գալիս բոլոր եկող-անցնող սերունդների մէջ, որով՝ նա միշտ էլ ժամանակակից է:

Պատմական անձը քարեղէն արձան, քարացած էութիւն չէ, այլ՝ յաւերժաշունչ ոգի:

Այլ կերպ օտոենալ պատմական անձերին՝ կը նշանակէ մեղանչել նրանց ոգու դէմ: Հինգերորդ դարի կրօնաշունչ Մամիկոնեանները մեր օրերում պիտի առաքինանային իբրեւ քաղաքական հերոսներ:

Ուզո՞ւմ ես գործել ճշմարիտը, ապա ուրե՛մն կանգնեցո՛ւր ճամբիդ հանդիպած ամէն մեկին եւ ասա՛.

"Բարեկա՛մ, լաւ է՝ Դիոգինէսի տակառով բաւականանալ, քան Արիստիպոսի նման քարշ գալ

թագաւորների ետեւից ու հացկատակել նրանց սեղանների շուրջը ":

Դու գործած կը լինես գեղեցիկը, եթէ յաջողես մտքիդ ուժով յաճախ դէպի վեր, դէպի կեցութեան կատարները բարձրացնել խոնարհ ճակատները մարդկանց:

Իսկ եթէ գործել ուզես բարին՝ մի՛ զլանար ամրացնել թելը հանդիպածդ ամեն վիրաւոր արծուի:

Այսպէ՛ս վարուիր թէկուզ մտովի, եւ դու ծառայած կը լինես թէ՛ մարդկային ազգին, թէ՛ մարդկայնութեան:

Երկու բան չեմ ներում մարդուն՝ իր ստորութիւնները, որոնցով սնուում է իր բարոյական սկարութիւնը, ապա՝ իր սկարութիւնը, որից ծնունդ են առնում իր ստորութիւնները:

Գա՛հ թէ՛ ոգու մեծութիւն. դրուած այս երկընտրանքի առջեւ՝ եւ պիտի ընտրէի վերջինը: Ի՞նչ արժեն գահերը, երբ նրանց վրայ բազմում են յաճախ մարդկային ցեղի ամենաեղկելի ներկայացուցիչները:

Ասում են՝ կշտացած առիւծը կորցնում է իր կատաղութիւնը:

Իսկ մարդն անկշտում է. որքան խժռում, որքան հարստանում՝ այնքան կատաղում է նա:

Չէ՛, մարդուն բարի չես դարձնի՝ նրա կերն աւելացնելով:

Կորցնելով սրբութեան զգացումը՝ մարդն անխուսափելիօրէն դառնում է շնական եւ մարդատեաց:

Մարդկային անհատը չէ դադարում միջոց լինելուց նաեւ այն դէպքում, երբ երեսան է գալիս իբրեւ հանճար:

"Աստուածներ"ը Աստուած չեն:

Փախի՛ր նրանից, որին զգուանք չի պատճառում եւ ոչ մի ապականութիւն՝ շօշափելի թէ բարոյական:

Նմանը անընտրող է լինում կեանքում, նաեւ՝ ապականարար:

Իր խորքի մէջ մոլար է ամեն վարդապետութիւն, կրօնական թէ ընկերային, որը մտաւոր կուրութիւն է պահանջում իր դաւանողներից: Այո՛, կեղծ է, հակամարդկային նմանը, որով եւ՝ մերժելի:

Կայ բռնութեան ամենազարհուրելին, անասնացուցիչը ու անարգիչը մարդկային ազգի՝ մտաւոր բռնութիւնը, որը բանաւոր էակներին մտածողութեան մի որոշ ձեւ եւ ուղղութիւն պարտադրելով՝ խեղում է նրանց ոչ միայն մտապէս, այլեւ՝ հոգեպէս:

Ստորութիւն, երկչտութիւն, դաժանութիւն - ահա՛ երբեակ կրքեր՝ կոյր հրէշներ, որոնք ծնում են իրարից: Երբ մէկը երկչտո է, նա չի ուշանայ հոչակուելու ստորութեան իր գործերով: Իսկ ստորը անխուսափելիօրէն պիտի դաժանանայ: Ներոնը՝ երկչտութեան, ստորութեան ու դաժանութեան այդ հրէշը քաջութիւն չունեցաւ՝ իր ամենաանարգ վիճակի մէջ իսկ՝ անձնասպան լինել:

Դաշոյնը՝ ստրուկների ձեռքով՝ վերջ դրեց նրա կեանքին:

Անէ՛ծք, եօթնիցս անէ՛ծք այն ճոխ սեղանին, որի շուրջը տեղ չունեն այն պատրաստողները միայն:
Ի՞նչ, միթէ նման սեղան չէ օրուայ ընկերային կեանքը:

Մարդն օգտուել գիտէ ե՛ւ թոյներից՝ հիւանդութեանց դէմ: Վաղուց է ինչ նա մահուան դէմ հանել է հենց մահուան գէնքը - թոյնը՝ այն չափաւորելով, բարեխառնելով:

Տարբեր են հոգեւոր աշխարհում գործող թոյն-չարիքները, որոնք մնում են բարոյապէս սպանիչ բոլոր դէպքերում:

Չէ՛, չի՛ կարելի չափաւորել, բարեխառնել չարիքը: Ըստ էության՝ չափ չունի չարիքը - իր բոլոր ձեւերի տակ մե՛ծ է դա:

Միեւնոյն ճամբով է ընթանում կեանքը թէ՛ աշխարհակալի, թէ՛ այլոց ողորմութեամբ ապրող մուրացիկի - գերեզմանատա՛ն ճամբով: Ի գուր եկած չես լինի, եթէ այդ ճամբին մի հատիկ ծաղիկ աւելացնես կամ նրանից մի տատասկ հեռացնես:

Հաւատա՛ - մարդն ու աշխարհը աւելի են շահում շատերի համեստ, բայց մարդկօրէն բարի գործերից, քան սակաւաթիւ անհատների մեծագործութիւններից: Չի՛ լինում ե՛ւ բարութեան փոքրը. դա էլ միշտ մեծ է ըստ էութեան, մե՛ծ իր ամէն մի արտայայտութեան մէջ: Բուդդան, մի կարապի կեանքը փրկելով՝ դրեց սկիզբը սրտի կրօնի, սիրոյ իմաստասիրութեան:

Ընկեր ու բարեկամ փնտրի՛ր տառապանքի, ճշմարտութեան եւ կատարելութեան ճամբաների վրայ: Ընկերացի՛ր ամէն տառապողի, ճշմարտութեան հետամտողի հետ, եւ միայն նմանների առջեւ բա՛ց էութեանդ դռները:

Այս ճամբաներից դուրս, սակայն, եղիր ե՛ւ փականք, ե՛ւ բանալի շրջապատիդ համար:

Ճշմարտօրէն ազատ է նա միայն, ով ազատ է մահուան երկիւղից:

Չեմ սիրում միայն ձեւական օրէնքի կողմից սահմանուած պարտականութիւնները: Ի՞նչ կը կորցնէր աշխարհ իր հոգեւոր գանձերից, եթէ նման պարտականութիւնները մնային անկատար: Ձեւական օրէնքի հողի վրայ, լաւագոյն դէպքում, աճում են բացասական առաքիներութիւններ միայն, որոնք հերոսական մի հատիկ տող չեն աւելացրել աշխարհի պատմութեան: Ձեւական ո՞ր օրէնքն է պահանջում, որ մարդկային անհատը մեռնի իդէալի, սրբութեան, հայրենիքի համար: Մի՛ գողանար - ահա՛ ձեւական օրէնքը, որը մարդը հեզնում է իր գոյութեան առաջին իսկ օրուանից: Գերագոյն արժէքների համար՝ ներքին մղումով, կամովին մեռնում է ո՛չ թէ ձեւական օրէնքի հպատակը, այլ մարդը՝ ներքնապէս ազատագրուած մարդը:

Թէեւ ամէն ժողովուրդ իր հայրենիքն ունի, մարդկութիւնը, սակայն, դեռ մնում է անհայրենիք:
Մարդկութի՛ւնն է մարդկութեան հայրենիքը, որ դեռ գոյութիւն չունի:

Բարիքը, որը բախուելով աւելի մեծ է անանձնական բարիքի հետ, մեզ գրկում է նրանից՝ դառնում է չարիք:

Արդար լինելու համար՝ մարդկանց մէջ - թեկուզ թշնամիդ լինեն - փնտրի՛ր նախ նրանց լուսաւոր կողմերը: Սկսեցի՞ր բացասականներից՝ պիտի չնկատես դրականները, վասնզի պիտի չուզենաս նկատել:

Ուժերիցդ վեր չէ որեւէ պարտականութիւն - որքան էլ ծանր լինի դա - եթէ գտնում ես, որ պարտական ես կատարելու այն:

Նուազ զբաղուիր այլոց թերութիւններով, այլապէս պիտի դադարես սեփական թերիներիդ նկատել:

Միայն ստոր կրքերից գերծ մարդն է ընդունակ պայծառօրէն խորհելու: Չարերը թանձրամիտ են լինում:

Ազգային հաւաքական երջանկութիւնը հնարաւոր է միայն յաղթահարուած - եւ ոչ՝ սանձուած միայն - ԵՍԻ հայրենիքում:

Գինովութիւններից ամենազգլխիչը իշխանութեամբ գինովնալն է:
Նմանը հեշտութեամբ է կոխում-անցնում իր իշխանութեան սահմանները, եւ յաճախ ի չարը գործ դնում այն: Եւ մի օր էլ, անխուսափելիօրէն, դառնում է - լատինաստութեամբ՝ malorum claras patrator - վատութեանց դիկտատոր:

Արդա՛ր է, որ միշտ էլ գիտութեան տանք վերջին խօսքը: Այսպէս վարուելով, սակայն, չմոռանանք, որ միայն տգիտութեան սահմանակցող միամտութիւնն է այս կամ այն գիտնականի շրթներից գիտութեան վերջին խօսքն սպասում:

Ամենագէտ չէ ե՛ւ գիտութիւնը - նա էլ վերջին խօսք չունի:

Չա՛փ ճանաչիր, առաւել եւս՝ փառասիրութեան մէջ:
Ճիշտ է, աշխարհը ծափ է տալիս փառքով պսակուածներին, բայց անփառունակ աչքը - իմա՛ նախանձողի աչքը - դժուարաւ է տանում փառքի փայլը: Աշխատի՛ր, որ փառքդ ստուերիդ պէս ընթանայ ետեւէդ, բայց երբե՛ք՝ առջեւէդ:

Մրբութեան բարձրունքներից մինչեւ գոյութեան գռեհը - ահա՛ ուղիների այն աշխարհը, ուր դեգերում է մարդկային ոգին: Եւ, բեւեռանում յաճախ - վսեմանում կամ գռեհկանում: Հէնց այդ բեւեռացմամբ պիտի բացատրել սուրբի եւ սինլքորի գոյութիւնն աշխարհում:

Ինձ տրուած չէ առամց բարոյական զարհուրանքի դիտել մարդուն իր նուաստութեան մէջ: Այդ վիճակում տեսնել պիտի չուզէի թշնամուս անգամ: Լաւ է դժբախտ, քան նուաստամիտ լինել: Նուաստանալով՝ ենթական խաթարում է իր մարդկային կերպարը, սպանում իր ներքին մարդուն: Չնուաստանալու համար՝ սպարտացի մանուկը քարի վրայ իր գանգը փշրեց:

Մի՛, մի՛ նուաստանար, անգա՛մ Աստուծո՛ղ առջեւ:

Անբարոյական է այն ամէնը, որ նուազեցնում է մեր հոգեկան արիութիւնը:

Ո՛չ խորություն, ո՛չ բարձրունք՝ հոգեւոր տափարակ - ահա՛ նա, որ ե՛ւ ուսուցիչ է, ե՛ւ հասարակական գործիչ միաժամանակ:

Միտքս խռովուած էր այդ օրը, երբ հանդիպեցի նրան, եւ փորձեցի խօսել յաւիտենական առեղծուածների մասին:

Կը սպասէի իր խօսքին, երբ ձեռքը տանելով դէպի գլխարկը՝ դիակնօրէն յարեց. "Վերջերս անկանոն է քունս "... Եւ, բաժանուեցինք:

Ին՛չ դճ ժողովուրդ, վա՛յ քեզ, վա՛յ մանուկներիդ, եւ երի՛ցս վա՛յ ապագայիդ:

Կռիւներում հերոսանալուց աւելի դժուար է կեանքում հերոսավայել կեցուածք ունենալը:
Հերո՛ս ես՝ ապա ուրեմն՝ աշխատիր բոլոր պարագաներում արժանի լինել անուանդ:

Հերոս չէ նա, ով գիտակցում է, որ ինքը հերոս է: Ոգու հսկայ լինելով հանդերձ, ծերութիւն չճանաչող մանուկ է հերոսը, որը սխրագործելիս իսկ կարծում է թէ կատարում է մի շատ սովորական գործ, եւ ոչ աւելին:

Մեծ մարդը՝ մեծ նաւի կը նմանի: Վա՛յ նրանց, որոնք հանդիսանում են իբրեւ թիրախ՝ նրա հարուածներին:
Նա գորաւոր է, երբ չափուում է գորաւորների հետ:

Սակայն, վա՛յ իրեն, երբ փորձում է պաշտպանուել՝ այն էլ աննշան հակառակորդների դէմ:

Երբ խօսքդ սրբագանօրէն կամ ողբերգօրէն բարձր առարկաների մասին է, աշխատի՛ր, որ նրա վրայ արեան հետքեր լինեն - ե՛ւ սրտիդ, ե՛ւ մտքիդ արեան:

Նոր ամէն մի ցաւ ինձ կրկնել է տալիս.

"Չէ՛, որ դու ինձ չես ընկճի: Դու, որ թեւատում ես տկարներին, պիտի աւելի եւս ջրդեղես իմ ոգին: Արդ, թէ ինչու եմ ողջունում քեզ: Միայն քո շնորհիւ հօրը դառնում է հօրագօր: Այժմ այդպիսի՛ն է իմ ոգին ":

Դերեր կան, որոնք միջակութիւն չեն վերցնում:

Կա՛յսր ես՝ եղի՛ր Մարկ Աւրելիոս.

Իմաստասէ՛ր ես՝ եղի՛ր Պրատոն.

Զօրավա՛ր ես՝ Աւարայրի Վարդա՛ն եղիր:

Մեծ պաշտօններն առանց հոգեկան մեծութեան նման են կաւէ անդրիի՝ դրուած ոսկէ պատուանդանի վրայ:

Ազգային ոգի - ահա՛ գերագոյն հերոսը, միա՛կը, մեր պատմութեան անիւր դարձնող, մեր հաւաքական ճակատագիրը վարող հերոսը:

Էապէս միայն դա է գործում պատմութեան մէջ եւ պատմութեան համար: Անհատ հերոսներն ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ միայն անձնաւորողներն այդ ոգու:

Մեռնում են հերոսները՝ Մանուէլները, Մուշեղները, Վարդանները. մնում է, սակայն, նրանց ոգին, որն իր մարմնաւորումը գտնելով այլ հայերի մէջ՝ շարունակում է ապրել ու ներգործել:

Եւ հէնց սրանում է հերոսների անմահութիւնը: Չէ՛, չի՛ մեռնում հերոսը. նա միայն իր անօթն ու անունն է փոխում:

Իր ժողովրդի հոգեկան հզորության արտայայտիչն է հերոսը, բայց ոչ ե՛ւ չափը: Ժողովրդի հոգեւոր պոտենցիալը, նրա կարողական ուժերը չի արտայայտել եւ ո՛չ մի հերոս: Ժողովուրդն աւելի՛ն է, քան իր ամենամեծ եւ փառաշատ հերոսը:

Հերոսի կեանքը միշտ էլ մեծութեան ու փառքի դժուարին վերելք չէ միայն, այլեւ՝ Գողգոթա: Քիչերին, շա՛տ քիչերին է տրուած վայելելու իրենց փառքը - այն սակաւաթիւներին, որոնք յաջողում են իրենց վերելքի ժամանակ շրջանցել Գողգոթան:

Աշխատի՛ր, որ խօսքդ լինի համակ լոյս եւ ճշմարտութիւն - կայծա՛կ, որը զարկելուց առաջ լուսաւորում է առարկաները:

Բաներ կան, որոնց էութիւնը տկար խօսքը արտայայտում է այն չափով միայն, ինչ չափով կաթիլն արտացոլում է անսահմանութիւնն ու վեհութիւնը աստղալից երկնքի: Մենք ազդում ենք ոչ այնքան նրանով, որ յաջողում ենք արտայայտել, որքան՝ մեր խօսքի ցաւով, որ չենք կարողանում արտայայտել մեր զգացածը: Կարողանալ ընթերցողին, լսարանին զգացնել տալ ա՛յն, որ մեզ չի յաջողում արտայայտել - ահա՛ հենց այդ անարտայայտելի զգացողութեամբ են ազդում ճշմարիտ գրողն ու հռետորը: Մրանում է նրանց բարձր կարողութիւնը, գերագոյն արուեստը: Նրանք տիրում են խօսքի հոգուն, նրա բովանդակ էներգիային, նրա առաւելագոյն արտայայտչականութեան - անարտայայտելին արտայայտելու իրենց ճիգի, ցաւի, հզոր խօսքի իրենց կարօտի զգացողութեամբ: Ամենաարտայայտի՛չը խօսքի... Ա՛հ, սրա ցաւը եւ զգացել եմ ողջ կեանքում: Արդե՛օք, դա միայն խօսքի աստուածների՞ն է տրուած: Երեւի՛:

Երբեմն ժամն աշխատում է ե՛ւ վատերի համար, իսկ ժամանակը՝ միշտ էլ եւ բացառաբար՝ արժանաւորի՛: Ժամը երբեմն ժպտում է, բարձրացնում նաեւ անարժանին, ժամանակը, սակայն, մի օր նմանին իր կեղծ բարձրունքից զարկում է գետին, փառագրկում: Ժամի ծնունդ է ամէն բախտահաս: Դո՛ւ, բարեկա՛մ, մեծ բան մի համարի՛ր այն, որ քեզ տալիս է ժամը, վայրկեանը: Դու գործիր ժամանակների՛ համար:

Ուզո՞ւմ ես յաղթահարել ցաւդ՝ արձանացուր այն, ապա՛ կանգ առ նրա առջեւ ու ասա. "Այո՛, բարեկա՛մ, անձանօթ չենք իրար. քեզնից առաջ եւ ճանաչում էի ուրիշներին, քեզնից աւելի մեծերին ":

Մեր սեփական ցաւերը մեղմելու, մոռանալու մի հատիկ միջոց կայ - մտածել այլոց ցաւերի մասին:

Զինաթափուած ամէն մի կիրք մի նոր զինակից է, յաղթահարուած ամէն մի ցաւ՝ հոգեւոր հզորանքի նո՛ր արդիր: Գիտե՛ս, ցաւից վայում էին աստուածները Ողիմպոսի, երբ նրանց կողքերին Արամազդի շանթերն

Էին թաղում: Քեզ, բարեկամ, քեզ վայել չէ ցաւի նման արտայայտութիւնը, վասնզի դու մարդ ես, մարտի կ':
Ուրեմն, սովորի ը ժպտալ անգամ տառապանքների եւ գրկանքների մէջ: Նման պահերի ն է աճում,
հզօրանում, վեհանում մեր ոգին: Կանգնի ը բարձր ճակատագրից եւ դու կը մնաս անմատչելի տկարութեան
համար: Յո՛ւշ առ՝ մարդս կարող է, նրան տրուած է լինել աւելի զօրաւոր, քան է՛ աշխարհը:
Ահա՛ գերագոյն երանութիւնը, որին ձգտում է հոգիս:
Քալէ՛ իմ ճամբով, բարեկամ:

Ո՞րն է պատմութեան ամենատեսանելի դասը:
- Չկորցնել չափի զգացումը, երբ դիպուածը մեր ախոյեանին մեր ձեռքն է յանձնել: Վաղը պատմութիւնը
կարող է մեր ախոյեանին կարգել դատաւոր՝ մեզ դատելու համար: Եղի՛ ը արդար, արդա՛ ը եղիր, քանզի դա է
լաւագոյն քաղաքականութիւնը: Գիտցի՛ ը, մեր արդարութիւնից մենք ենք առաջին շահողը: Մեր երկրագնդի
վրայ դեռ ոչ ոք է զոջացել արդար լինելու համար:
Ճշմարտօրէն զօրաւորն է արդար:
Եւ, միայն արդա՛ ըն է ճշմարտօրէն զօրաւոր:

Երջանկութի՛ւն: Ո՞վ է երջանիկ:
- Հիւանդի համար՝ առողջը, աղքատի համար՝ հարուստը, այն վերջինի համար՝ է՛լ աւելի հարուստը:
Երջանիկ է է՛ւ կալանաւորը, որի խուցի կոյր պատուհանով արելը, երբեմնակի, իր մէկ-երկու աղօս
ճառագայթն է ներս ուղարկում:
Չէ՛, չկան, նոյնիսկ աշխարհիկ առումով երջանիկներ չկան:
Կան մարդիկ, որոնց դժբախտները երջանիկ են համարում:
Կան, սակայն, գերերջանիկներ - նրանք, որոնց յաջողում է իրենց կեանքի գործը հերոսական մահով
պսակել:

Ես իմ կեանքով հաստատեցի Հերոդոտոսի խօսքը. "Վտանգաւոր է չափից աւելին ցանկանալ":
Ես ուզեցի, որ մեր ցեղի գոյութեան թշնամին հէնց իմ օրով նստի իր հայրենիքի փլատակների վրայ, եւ
վայէ՛՛ նախանձելով եօթնիցս անիրաւուած իմ ժողովրդի ճակատագրին:

Տեսնո՞ւմ էք թիթեռնիկի հետեւից վագոդ երեխային: Նրան գուցէ եւ յաջողի բռնել իրեն հրապուրող թռչող
ձողիկը, բայց, աւա՛ դ, կարճատեւ է լինելու իր ուրախութիւնը - նա պիտի սպանի նրան, կամ էլ փախցնի
առանց ուզելու:
Արդե՛օ՞ք նոյնն էլ տեղի չի՞ ունենում երջանկութիւն կոչուած թիթեռնիկին հետամտող չափահասների հետ:
Որքան եթերային է թիթեռնիկ-երջանկութիւնը, այնքան կոշտ է մարդկային էութիւնը: Միայն հոգու
մշակոյթի դարի՛ ն է տրուած լինելու, միաժամանակ, նաեւ երջանկութեան դար, որը կանխած պիտի համարել
սակաւաթիւ նրբահոգիներին միայն, որոնց շարքում առաջին տեղը խորհրդագէտ (սիմ-վոլիստ, - խմբ.)
Մեթերլինգին է պատկանում, անվիճելիօրէ՛ն:

Արդարեւ, առանց գիտութեան հնարաւոր չէ վերակառուցել բնութիւնը. ճիշտ է, սակայն, է՛ւ այն, որ
գիտութեամբ չես հոգեփոխի, չես վերանորոգի մարդուն:
Գիտութիւնը մարդկայնացուցիչ յատկութիւն չունի - նրանից օգտուում են է՛ւ բարի, է՛ւ չար նպատակների
համար: Ահա՛ թէ ինչով պիտի բացատրել մարդկային անհատի բարոյական անմշակութիւնը գիտութեան մեր
դարում: Մարդկայնանալու համար պէտք է հետեւել նախ Սոկրատին, ապա յետոյ՝ Դարուիին:

Մարդու բարոյական կողմը, ամեն բանից առաջ, արդիւնք է իր հետապնդած մեծ ու փոքր նպատակների: Ամեն մի նպատակ, ըստ իր որակի, ենթակայի մեջ առաջացնում է որոշ հոգեվիճակ, իսկ այդ վերջինը կաղապարում է նրա նկարագիրը, նրա էությունը հոգեւոր կողմը, նրա ներքին մարտը: Նպատակը, նպատակաւարձութիւնն է կեանքի շարժիչ ուժը: Նոր նպատակադրութիւն, ասել է՝ ներքին ուժերի նոր շարժ, մտածողութեան նոր ուղղութիւն, պայքարի նոր հրայրք:

Ուժածին է ամեն նպատակ, եւ իբրեւ սկզբունք, նաեւ՝ արգասաւոր է, սակայն, ոչ հաւասար չափով:

Անձնական նպատակներն զբաղեցում են մեր ուժերի նուազագոյնը միայն:

Մարդը հոգեպէս աճում է առաւելապէս այն դէպքերում, երբ շարժման մեջ է դնում իր ուժերի առաւելագոյնը եւ լաւագոյնը: Դժբախտութիւն է աննպատակութիւնը - հոգեկան աղէտ, քարացում, մահ, որի ժամանակ ենթական տառապում է հոգեկան կարկամութեամբ, ճղճիմութեամբ, հոգեւայան մանրագործութեամբ:

Կործանարար են այլամերժօրէն եսական, ստոր նպատակները, որոնք անպատիժ կերպով հետապնդել չի կարելի:

Նման նպատակները լինում են հոգեւայան, մանաւանդ պատանեկութեան համար:

Պատանի՝, ասա՝ քո նպատակը, որ ասեմ քո երիտասարդութիւնը:

Երիտասարդութիւն, աշխարհի անգերազանցելի գեղեցկութիւնն էս դու, երբ բարձրանպատակ ես:

Արդարեւ, չկայ գեղեցկութիւն, որ զօրէր ստուերարկել հերոսական կեցւածքդ, երբ կանգնած ես պսակահաս կէտի վրայ, մրցութեան դարփնին ձեռքիդ:

Հայուն յատուկ է սրբութեան զօրաւոր զգացումը՝ աղբիւրը հոգեւոր անսպառ ուժի, նուիրումի, պաշտամունքի: Նրա համար բարձր ստորոգութեան առարկաները - հայրենի հող, նախահայրեր, մայրութիւն - վերացարկուելով մարդկայինից՝ դառնում են սրբազան: Վերաբերմունք դէպի այդ կարգի առարկաները - ահա՛ մի այլ փորձաքար, որի վրայ ճշտել կարելի է ժողովուրդների նկարագրի մետաղը:

"Ամենագեղեցիկն աշխարհում իմ մօր աչքերն են",- ասել է հոգեվարող Նիցշէն:

"Ամենաբարին աշխարհում իմ մօր դէմքն է",- ասում էմ ես:

Մայր, հայ մայր, դու ե՛ւ mater dolorosa - թախծութեան մայր, ե՛ւ միերածին Խանդութ, երի՛ցս օրհնութիւն քեզ:

"Մօր սիրտը միշտ էլ այնտեղ է, ուր իր ծնունդներն են. թէեւ մեռնում է մայրը, իր սիրտը, սակայն, շարունակում է բաբախել իր ծնունդների համար. մօր սիրտը մեռնում է իր վերջին ծնունդի մահուան օրը"...

Այսպէս կը խօսէր մայրս իր խանդաղատանքի ժամերին:

Կալանաւոր էի ցարի օրով, եւ մայրս ամեն Կիրակի ինձ այցի կու գար հեռաւոր գիւղից. կու գար ոտքով:

Իր նիւթեական վշտից ազդուած՝ կը գայրանայի, որ ինձ համար կը նահատակէ իր անձը: "Ի՞նչ,- կը պատասխանէր,- կա ոք նստեմ, կա ոք վայելեմ, երբ շղթաների եւ զրկանքների մեջ ես դու"...

"Դէպի քաղաք ճամբայ ընկնելուց առաջ,- կը պատմէին քոյրերս,- մայրիկը հսկումի է կանգնում Տիրամօր առջեւ, արիւն լալիս, կուրծքը եկեղեցու քարերին քսում մինչեւ որ արիւնէն ստինքները. ինձ դձ կին՝ կ'ուզէ որ քարերն էլ զգան իր ցաւը": Ահա՛ մայրը, որի նման են բոլոր հայ մայրերը:

Այն օրէն, երբ մարդու մեջ, առաջին անգամ լինելով, շանթեց մտածումը, թէ աշխարհը կարող է լինել - եւ պէ՛տք է որ լինի աւելի բարեկարգ, աւելի արդար քան որ է՝, եւ որ այդ անկատարելութեան պատճառը ինքը մարդկային ազգն է - այդ օրուանից մարդը ճանաչեց տառապանքը:

Մարդկութիւնը տառապանքին կը պարտի իր հոգեւոր ողջ մշակոյթը:

Ով տառապանքից է փախչում՝ կատարելությունից է փախչում:
Ով չէ տառապել չի՝ աճել, չի՝ հզորացել ոգով:

Ճշմարիտ ամեն մի արուեստագետի մեջ առկայ է տառապողը, խորապես տառապողը:
Եւ հենց տառապանքն է ստեղծագործում:

Կայ ե՛ւ բարոյական հերոսություն՝ ժպտա՛լ, ժպտալ գիտենալ անգամ ամենաանմարդկային տառապանքների մեջ՝ այն կրելով իբրեւ բարձրագոյն պատուանշան, իբրեւ առիւծի մորթի, որ հնում հերոսներին էր արում:

Քեզ մի՛ կարծիր այն, ինչ որ չես: Մի՛ չափազանցիր կարողություններդ, մի՛ խաբիր քեզ. կեանքը մի օր պիտի փորձի դնի՝ ուժերդ: Աշխատիր լինել ա յն, ինչ որ կ՞ուզէիր կարծել քեզ:

Ներքին թշնամիներիդ - յոռի կրքերիդ յաղթել կարող ես այսօր, հենց այսօ՛ր. թողեցի՞ր վաղուան՝ կասկածելի է դառնում յաղթանակդ:

Քաղաքական սուրբեր են նրանք, որոնք իրենց ուսերին՝ ի խնդիր իրենց ժողովրդի լուսագոյն ապագայի՝ առնում են ծանր բեռ, քան մարդկօրէն կրել կարելի է:
Նմաններին երի՛ցս փա՛ռք:

Անպարտելի է մնում նա, ով մահն է ընտրում իրեն առաջնորդ:
Այսպէս վարուել, ասել է՝ մահը դարձնել ներքին զօրութիւն, ներուժ կեանք եւ յաղթանակի պրինցիպ:
Այսպէ՛ս է վարում նահատակը, հերոսը:

Յաճախ կաշատում են պատմաբանները, պատմութիւնը - երբե՛ք:

Արեւն արտացոլում է ե՛ւ ծովի, ե՛ւ նրա աննշան մի կաթիլի մեջ: Իսկ ճշմարտութիւնը - հոգեւոր աշխարհի արեւը՝ մարդու ե՛ւ մեծ, ե՛ւ չնչին գործերում:

Մեր գործերում կայ այնքան բարութիւն միայն, որքան ճշմարտութիւն կայ մեր խօսքի մեջ: Եւ, բարութիւնը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ՝ մարմնացեալ ճշմարտութիւն. իսկ ճշմարտութիւնը - վերացականացած բարութիւն:

Բաներ կան տիեզերքում, որոնց մասին մարդը գիտէ այնքան միայն, որքան միօրեայ կեանքով ապրող միջատը՝ Պղատոնի նախայաւիտենական գաղափարների մասին:
Եթէ բռնութեան ծոցում մնայ նոյնիսկ մի հատիկ գաղտնիք՝ ճշմարտութիւնը մարդու համար - արտոլիտ

ճշմարտությունը պիտի շարունակե մնալ իբրև մի աներեւոյթ աստուածություն: Տիեզերաշէնքի եւ բնութեան այդ վերջին գաղտնիքին տիրելով միայն մարդս կը դառնայ ճշմարտաճանաչ: Մինչեւ այդ մարդու ճակատագիրը պիտի կազմեն գիտական հիփոթեզը եւ հաւատը:

Երիցս նահատակ է նա, ով մենակ է կրում ճշմարտութեան բեռը:

Խորապէս մեղանչում է մարդը՝ մահուան գաղափարը յաւիտենական կորուստի հետ կապելով:

Կորուստ չկայ տիեզերքում - կայ անդադարում մի շարժ, որի ընթացքում կերպարանափոխուելով հոսում է ամէն ինչ: Nauta Dei - պիտի ասերդիպելկտիկ փիլիսոփան: Մեռալ չէ նշանակում ոչնչացաւ, կորաւ, այլ կերպարանափոխուեց, թողնելով իր նիւթեղէն անօթը երկրին, ոգին՝ մարդկութեան: Չլինէր ոգու անմահութիւնը՝ չէր լինի նրա կատարելութեան ձգտումը, նրա առաջընթացը, որի ճամբու վրայ ամէն մի խորհող էակի կեանքը միառաջաբայլ է: Եթէ էապէս գոյութիւն ունենար մահը՝ յաւիտենական կորուստի իմաստով, չէր ապրի մարդկութեան անցեալը, որին կրթնելու կարիք է գգում եկող ու անցնող ամէն մի սերունդ:

Լինէր մահը՝ անցեալը կը լինէր մեռեալ, իբրև մի խաւարչտին գիշեր, իբրև մի անդունդ դատարկ եւ անխօս:

Անմեռ ու անկորուստ է մարդկային ամէն մի գործ, ամէն շարժում:

Իբրև անօթ՝ վաղուց է խորտակուել Բեթհովէնը, չկայ նա, կան, սակայն, մնում են նրա ակկորդներն աստուածային:

Դարեր է, ինչ կեանքից մեկնել է Միքելանջելոն, սակայն, ապրում է իր "Մովսէս"ը:

Եկաւ, ասուպի պէս փայլատակեց ու անցաւ Բոնապարտը՝ սերունդների զարմանքը շարժելով, մնաց, սակայն, սահման չճանաչող փառասիրութիւնը, մնաց մեծութեան ծարաւն անյագ, նոր Բոնապարտների կարելիութիւնը, մնաց:

Այսպէ՛ս է գործում ոգու դիպելկտիկան: Մահ չկա՛յ, կորուստ չկա՛յ տիեզերքում, կայ աստիճանական ոգիացումը նիւթի, ոգու անվերջ զարգացում, կատարելագործում կայ:

Բարեկա՛մ, երբ յաւիտենական բաժանումդ դարձաւ անխուսափելի՝ աշխարհից քաշուիր այնպէս, ինչպէս արեւն է քաշում: Չկա՛յ մահ, կայ անցում մի այլ ոլորտ: Անմե՛ռ է մեզ սկզբնաւորող, մեզ շնչաւորող գորութիւնը, բա՛նը, ոգի՛ն:

Մի թէ մեռնում է լոյսի ճառագայթը՝ արեւին, իր սկզբնաղբիւրին վերադառնալով:

Մահը տրուած է մարդուն՝ այն յաղթահարելու համար:

Միայն կամաւոր նահատակն է բացարձակ ազատութիւն վայելում:

Նրա՛ն է տրուած՝ զգալ իրեն բարձր մարդկային օրէնքներից, եւ դո՛ւրս մարդկայինի սահմաններից: Նրան անձանօթ է երկիւղը մահուան: Նրան չէ կարելի վախեցնել. նրանից վախենում են, թէեւ անզէն ու անչար է նա:

Ամէն մարդ իր տեսանելի կամ աներեւոյթ դաստիարակիչն ունի, որի դերն ու ազդեցութիւնն իր նկատմամբ շարունակուում են մինչեւ գերեզման:

Մէկի փոխարէն՝ ես երկուսն ունեցայ՝ Մամիկոնեաններն ու Մասիսը: Առաջիններն ինձ հայրենիքի համա՛ր մեռնելու տենչ ներշնչեցին: Երկրորդը՝ սե՛ր դէպի հոգեւոր բարձրունքները:

Երաժշտական ամէն աղմուկ՝ երաժշտութիւն չէ՛, քարակոփութիւնը՝ քանդակագործութիւն չէ՛, ամէն չափածոյ գրուածք՝ պոէզիա չէ՛:

Մտեղծագործութիւն - ահա՛ գեղարուեստը:

Իսկ ստեղծագործում է մարդը՝ մղուած իր ներքին ուժերի լիութիւնից, առաւել եւս՝ իր ներշնչումի ուրախութիւնից:

Այլ խօսքով՝ նա ստեղծագործում է՝ իր ներաշխարհը արտայայտելու անհրաժեշտութիւնից մտրակուած:

Տեսանող է ամէն ճշմարիտ արուեստագէտ: Նրա ներքին տեսադաշտում, նրա հոգու հորիզոնում՝ որոշ վայրկեաններում՝ յայտնւում են իդէալական պատկերներ: Ահա՛ հէնց այդ հմայիչ պատկերները, տեսիլքները յաւերժացնելու փորձի արդիւնք են արուեստները:

Խորհրդածում էի մարդկութեան ապագայի մասին, եւ միտքս կանգ առաւ ատումի վրայ:

- Մա՛, սա՛ է ապագայի խորհրդանշանը եւ անօթը:

Սրա սրտում է թաքնուած ժողովուրդների վաղուան ճակատագիրը: Սրանով է պայմանաւորուելու - իբրեւ կարելիութիւն - վաղուայ կեանքի չարն ու բարին...

Ատո՛ւմ, դու անսիրտ աստուածութիւն, ո՞վ, ո՞վ է գործի դնելու քո տարերային ոյժը - չարութեան ձեռք՝ պատերազմը, թէ խաղաղութիւնը:

Ո՛հ, ես արդէն լսում եմ նախամահուան հռնդիւնները, եւ, միաժամանակ, ցնծութեան աղաղակները հազար հազարներին...

Ես տեսնում եմ երկրի երեսը պղծող արիւնն ու աւերը, եւ... շուշաննե՛ր, շուշաննե՛ր, աւելի փարթամ մշակոյթի շուշաններ... Եւ, ասում եմ վաղուայ խռովքով՝

- Օրհնութիւն քեզ, սակայն, եւ անէ՛ծք քե՛զ, ատո՛ւմ, եթէ պատերազմին ու չարին պիտի ծառայես:

Չէ՛, բարեկամ, մայր չէ բնութիւնը:

Դա,- պիտի ասեր իմաստասիրական դպրոցներից մէկը,- "պատճառ ու հետեւանք" կոչուող մի կոյր խաղ է, որի ընթացքում արարածներից մէկի գոյութիւնը պայմանաւորում է միւսի մահուամբ: Անդադար կառուցելու եւ կործանելու խելագարութիւն, հեշտա՛նք, վամպիրիզմ՝ ասում եմ ես:

Իր գաւակները լափող առասպելական Կռոնոսը - ահա՛ բնութիւնը:

Դա՛ է՛ւ կերպարար է, է՛ւ խաթարիչ, է՛ւ կենարար, է՛ւ սպանիչ, է՛ւ մաքրութիւն, է՛ւ ապականարար:

Տե՛ս, ամենանուրբ ծաղիկներով է նա զարդարել աղբակոյտերն անգամ, սակայն, կ'անցնեն օրեր, գուցէ եւ՝ ժամեր, եւ նա կապուտաչուի շուշանները կը վերածի աղբի:

Ահա՛ մի դէմք՝ համակ կենդանի մարմարիոն, արի՛ւն եւ արեւ, որը վաղը նա կարող է պղծել ամենագարշ ախտի նշաններով - խոցերով: Միայն վայրկեաններ առաջ, անապատում, վագրի քաղցը յագեցնելու համար՝ նրա ժանիքներին յանձնեց տկար եղնիկին: Նոյն բնականութեամբ՝ այդ գազանին, իբրեւ կեր ու լէշ, նա պիտի յանձնի աւելի զօրաւորին:

Նրա համար հաւասարաթէք եւ հաւասարիրաւ են շունը, մանրէն, հանճարը: Պէտք էր ճիճուներ աճեցնել - չգիտես՝ ինչո՞ւ - եւ նա կտրեց կեանքի թելը Մեծն Մակեդոնացու:

Կուրութիւն, դաժանութիւն, անհեթեթութիւն - ահա՛ իր յատկութիւնները: Հազարամեակներ առաջ՝ մէկը մարդկութեան ամենազգայուն գաւակներից՝ Բուդդան, կարդալով բնութեան օրէնսգիրքը, ընդվզեց նրա դէմ:

Չէ՛, բարեկամ, մայրական չէ բնութեան գիրկը: Դու բնութիւնից դուրս փնտրիր այն, որ նա զլանում է մարդուն:

Յաւերժութեան՝, ինձ նման, յաճախ, յաւերժութեան կրծքին հանգչեցուր յոգնած զլուխդ...

Եւ խօսեցի եւ ունայնութեան մասին.

- "Մարդն աշխարհ է ստեղծում եւ աշխարհից հեռանում անբաժին ":

- "Մարդու արժէքն ու արժանապատուութիւնը ստեղծագործելու մէջ է եւ ոչ՝ ունենալու: Եւ, քանի որ ոչ ոք ոչինչ չի տանում աշխարհից՝ լաւ է, որ մարդս մի բան թողնի աշխարհում, թէկուզ՝ առիծի պէս՝ արեան հետքեր մարդկային անապատում "՝ Մասիսն ինձ ասաց:

VII Հայու Լաւագոյնը

Ժողովուրդների կուլտուրական արժէքը պէտք է ճշտել համամարդկային այն գծերով, որ յատուկ են նրանց հոգեւոր ստեղծագործութեան:

Եւ հէնց այդ համամարդկայինը, մարդկօրէն այդ օրինակելին է կազմում ամէն ազգի լաւագոյնը:

Եւ, ազգերի մտաւորականութեանն է ընկնում աշխատել, որ համաշխարհայնացած "ամէն" բառի նման համամարդկայնանայ այդ լաւագոյնը:

Նման գծեր եւ տեսնում եմ հեթանոս հայութեան բանարուեստի մէջ - նրա գրոյցների, առասպելների, երգերի մէջ:

Եթէ Անիի վսեմաշուք աւերակները մեզ խօսում են հայու ճարտարապետական հանճարի եւ գեղագիտական բարձր ճաշակի մասին, ապա մեր հեթանոս վիպասանութեան բեկորները վկայում են նախաքրիստոնէական հայու անգերազանցելի մարդկայնութեան եւ բարձրօրէն ասպետական ոգու մասին: Վահագնա-Անահտական Հայաստանում եւ տեսնում եմ այնպիսի հոգեգծեր, առաքինութիւններ, որոնք պիտի բաղձալ մեր՝ որքան գոռոզ, այնքան հոգեպէս աղքատ ու տմարդի դարաշրջանին:

Աշխարհի ո՞ր մեծ, ո՞ր աշխարհակալ ազգը պիտի չուզէնար իր ֆուկլորի մէջ ունենալ հետեւեալ իմաստալից պատառիկը.

"Քե՛զ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս, Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց, Ե՛կ հաւանեաց բանից աչազեղոյ դստերս Ալանաց՝ Տալ գպատանիդ. Զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց՝ Զայլոց դիւցազանց գարմից բառնալ զկենդանութիւն Կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել Եւ թշնամութիւն յաւիտենական Ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել "...

Լսո՛ւմ ես, ընթերցո՛ղ, օրէնք չէ՛, ասում է հեթանոս հայը, դիւցազների համար թոյլատրելի չէ՝ առաջին՝ օտար դիւցազների գոյութիւնը վերացնել, երկրորդ՝ ստրկացնել, ծառայեցնել նրանց, երրորդ՝ երկու քաջ ազգերի միջեւ յաւիտենական թշնամութիւն ստեղծել:

Գաղափարախօսական անհանդուրժողութեան համասփիւռ հալածանքների մեր ամօթալի օրերում որքա՛ն մարդկօրէն հպարտ է հնչում հին հայու խօսքը:

Այո՛, "ոչ է օրէն "...

Հայը դէմ է քաջ գարմերի ոչնչացման, ստրկացման, եւ՝ լինելով քաջ՝ նա յարգանքով է վերաբերում իր քաջ թշնամուն անգամ:

Ահա՛՛ հոգեւոր կերպարը հեթանոս հայու, որի մարդկայնացուցիչ գաղափարներով պիտի թթխմորել Արեւելքի հոգեւոր հացը:

Յա՛ւ է, երբ օտար ազգերը չեն ճանաչում մեզ. ցա՛ւ է բիւրիցս, եւ վատութի՛ւն, երբ օրուայ հայութիւնն ինքը չէ ճանաչում իրեն:

Դեռ 19-րդ դարի առաջին կէսին, Անիի այցելուներից մէկը՝ գաղղիացի ճարտարապետ Տեքսիէն դժուարացել է նմանութիւն գտնել երբեմնի մեծաշէն քաղաքը շինարարողի եւ իր օրերի հայութեան միջեւ: Նա ասել է, ի միջի այլոց. "... Հազիւ կարելի է այս յիշատակարանների մէջ - որոնք յու-նական ճաշակ եւ փափկութիւն են արտայայտում - ճանաչել այն ազգի մտքի ծնունդը, որ մեր օրերում կորցրել է արուեստի ամէն մի զգացմունք, եւ նոյնիսկ բոլորովին չէ յիշում, թէ ինչպիսի մարդիկ էին իր նախահայրերը ":

Անիքնաճանաչ է եւ օրուայ հայութիւնը: Լինելով այդպիսին՝ նա խորապէս մեղանչում է թէ՛ իր ապագայի եւ թէ՛ մարդկութեան դէմ: Ամէն ազգ պարտաւոր է մարդկութեան տրամադրելու իր լաւագոյնը՝ իբրեւ հոգեւոր թթխմոր:

Հայկական լաւագոյնի - բարձր մարդկութիւն արտայայտող գողթան երգերի բովանդակած վեհ գաղափարների - վերարծարծումն, նրանց պրոպագանդը հայ մտաւորականութեան կողմից ո՛չ միայն հայկական, հայրենասիրական, այլեւ՝ համամարդկային պարտականութիւն է:

"Ոչ է օրէն ", այո՛:

Բայց Արեւելքը չիրացրեց հեթանոս հայութեան բարձր մարդկությունը - նա մնաց տմարդ, նա ղեկավարուեց եւ դեռ շարունակում է ղեկավարուել ջունգլիների օրէնքով:

Եւ, հէնց այդ էր պատճառը, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմին, յամօ՛թ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի, ամայացաւ հայոց աշխարհի մեծագոյն մասը:

Աճառեանը իր "Հայոց լեզուի պատմութեան " մէջ, խօսելով մեր անգիր բանահիւսութեան պատառիկների մասին, անխոցելի գիտականութեամբ ճշտել է նրանց ողջ բառամթերքը, բառերը վերածել իրենց արմատական ձեւերին, եւ վերջապէս, նշել նրանց հայկական եւ ոչ-հայկական ծագումը: Այսպէս մանրակրկիտ կերպով մեր գոթթան երգերի բեկորների լեզուն ուսումնասիրող մեր անգերագանցելի լեզուաբանը կարելու էր չի համարել՝ երկու խօսք էլ ասելու նրանց գաղափարային իմաստի, նրանց կուլտուրական տարողութեան մասին: Այդ թերին, պետք է ասել, յատուկ է գրեթէ բոլոր հայ բանասէրներին: Ինչո՞վ բացատրել դա. հայոց իմաստասիրական մտքի տկարութեամբ, թե՛ մերօրեայ հայ մտաւորականի պարտուողական հոգեբանութեամբ: Վերջինով տառապողները, ընդհանրապէս, խոնարհամիտ են լինում եւ բնագործէն փախչում այն ամէնից, ինչ որ նրանց յիշեցնում է լիարժէք կեանքով, քաջաբար ու փառքով ապրող իրենց նախահայրերին:

Նախահայրերը պարտաւորեցնում են մեզ. լսե՛նք նրանց՝ մեզ ազգօրէն ճանաչելու համար:

Գիտակցե՛նք մտաւորականի ազգային եւ համամարդկային մեր կոչումը եւ կատարենք այն:

"Ո՛չ է օրէն " ... Այո՛ :

VIII Ռազմական Խռեր *

Աշակերտի՛ր ճշմարտօրէն մեծերին - ռազմի
հանճարներին, սակայն, մի՛ մոռանար, որ
վտանգն է զօրականի լաւագոյն ուսուցիչն
ու դաստիարակը:

Պատմութեան բոլոր դարաշրջաններում - դիւցազնական Հելլադայից մինչեւ Հռոմը, եւ Հաննիբալից մինչեւ Նապոլէոնը - մարդը յամառօրէն խորհրդածել է այն մասին, թէ ինչո՞վ էլ ինչպե՛ս է շահուում յաղթանակը: Եւ, ձգտելով պատասխանել այդ հարցին, նա ծնունդ է տուել մի շարք տեսու-թիւնների, որոնցից ամէն մէկը բովանդակում է ճշմարտութեան հատիկներ միայն, բայց ոչ՝ ամբողջ ճշմարտութիւնը:

Մի հատիկ եւս աւելացրած կը լինենք ճշմարտութեան ֆոնդին, եթէ ասենք, որ էականը պատերազմում, կռում, ամենաէականը մահն է՝ աներեւոյթ, սակայն, իրական երրորդ գործօնը, ոյժը - երրորդ դերակատարը:

Մարտերում, հաւասար այլ պայմաններում, սովորապէս, յաղթանակում է այն կողմը, որը այդ "երրորդ" - ից աւելի է օգտուում, քան իր հակառակորդը: Իսկ օգտուել մահից, նշանակում է՝ նրանից օգտուելու կարելիութիւնից զրկել իր ախոյեանին: Նման վիճակի մատնելով վերջինին՝ մենք էապէս զինաթափում ենք նրան, որով եւ՝ ապահովում մեր յաղթանակը:

Յաղթանակել կռում, նշանակում է՝ մահուան սպառնալիքով իր կամքը պարտադրել հակառակորդին:

Մահ սպառնալ - ահա՛ կռուի ողջ էութիւնը, եւ դաժանութիւնը, միաժամանակ:

Հետախուզական պարզ աշխատանքից սկսած մինչեւ բարդ եւ բախտորոշ ճակատամարտը՝ կռուող կողմերը իրապէս մրցում են ահավարութեան մէջ:

Կռուի նման մեթոդի առաւելութիւնը նրանումն է, որ ահավարողն իբրեւ աւելի ակտիւ կողմ՝ մնում է գերծ մահուան երկիւղից, կամ նրա ազդեցութիւնն իր համար հասցնում է նուազագոյնի:

Մարդկային արարածը ընդունակ է հոգեֆիզիկական որոշ աստիճանի լարուածութեան միայն, լարուածութիւն, որի սահմանն անկարելի է անցնել առանց պատժի, առանց սուր կորովաթափութեան, որը նախորդում է անձնատուութեան, պարտութեան:

Չափուող կողմերը՝ ահավարութեամբ հէնց իրենց ախոյեանի այդ կորովաթափութիւնն են հետապնդում:

Նոր զէնքեր ճարտարող արդիական գիտարարը թէ վայրենին - որը կռուի մտնելուց առաջ ահուսարսափի ազդող դրսերեւոյթ է տալիս իր դէմքին, ասես՝ մահակերպարանատրում է - սրանք երկուսն էլ ղեկավարում են միեւնոյն հոգեբանական հաշուով - ահավարութեամբ կաթուածել հակառակորդի հոգեֆիզիկական

ուժերը, եւ այսպիսով, նրան մղել անձնատուութեան: Մահակերպարանաւորման գործում կատարեալ կլասիկներ, կատարեալ արտիստներ են եղել՝ Հաննիբալը, Բոնապարտի փոթորկաշունչ այրուձին, եւ Մուվորովը՝ սուիճի ջատագով:

Գիտե՛ք, իրար հանդիպելիս՝ ահավարութեան են դիմում նաեւ գազանները, բնագոյի ոյժով:

Խոտան պիտի հոչակել այն բոլոր տեսութիւնները, որոնք յաղթանակը միշտ էլ նուիրում են այն կողմին, որը մի հատիկ զինուոր, մի թնդանօթ, ամրաշինական մի կառուցուածք աւելի ունի: Ո՛չ, ո՛չ, հարիւր զինուորի ոյժը միշտ էլ հաւասար չէ հարիւրի ոյժին: Այդ ոյժն ունի իր յաւելումն ու նուագումն ունի, նայած թէ ո՛վ էլ հոգեբանական ինչպիսի՞ մթնոլորտում ու ինչպե՞ս է դեկավարում այդ հարիւրակը: Կռում գործ ունենք կենդանի, յարափոփոխ, դինամիկ եւ ոչ-մեքենական մեռեալ ուժերի հետ, որոնք չեն մնում քարացած միեւնոյն կէտի վրայ: Թիւն ու տեխնիկական վճռական դեր են կատարում միայն այն դէպքում, երբ նրանցից օգտուում ենք իբրեւ ահավարութեան միջոցներից: Յաղթանակը օրինաչափօրէն թեքում է այն կողմը, որը յաջողում է աւելի երկար ժամանակ մահուան սարսափի տակ պահել իր հակառակորդին՝ ճգնելով խորատակել նրա դիմադրական ոգին: Այո՛, ըստ էութեան՝ ռազմավարութիւնն այլ բան չէ, եթէ ոչ՝ ահավարութիւն: Եւ, որովհետեւ մահն է ահացուցիչը՝ մենք բնաւ մեղանչած չենք լինի լեզուի ոգու դէմ, եթէ այսպէս բանաձեւենք ռազմավարութիւնը - հոգեբանօրէն առնուած՝ դա մահավարութիւն է:

Մուվորով չէ ամէն գորավար, որը սուինը գերադասում է հրազենից: Մուվորով լինելու համար պէտք է լինել Մուվորով, այսինքն՝ պատերազմական հանճար, հերոս, եւ զինուոր միաժամանակ:

Հանճար ու զինուոր էին՝ Կեսարը, Հաննիբալը, Նապոլէոնը:

Կատարելատիպ հերոսներ էին Մամիկոնեան Մուշեղ, Վասակ, Վարդան գորավարները: Սակայն, կարելի է ռազմական տաղանդ, հանճար լինել, բայց եւ այնպէս հերոս չլինել:

Չերոսը բարոյական հանճար է, սրտի հանճար, եւ միշտ քաջաքաջ ու մահապատրաստ:

Հանճարի համար պատերազմն ամէն բանից առաջ մտքի գործ է: Իր բանակի յաղթանակն ապահովելու համար՝ նա համադրում է ռազմի գործում դեր կատարող բոլոր գործօնները, միաժամանակ վարպետօրէն օգտուելով իր հակառակորդի գործած սխալներից:

Ընդհակառակը, հերոսի յաղթանակը պասկառը՝ իր հոգեկան ոյժն է, որով սնուում են իր արիւթիւնն ու մահապատրաստութիւնը:

Հանճարը դա բանակի ուղեղն է, հերոսը՝ սիրտը:

Օրհնութիւն է հանճարը, բայց, աւա՛ դ, նա հեշտ ու յաճախ չէ ծնւում:

Յաղթանակ կարելի է շահել նաեւ առանց հանճարի, առանց հերոսների՝ երբե՛ք:

Ոգու մարդը - ահա՛ սխրագործելու, մեծագործելու կարող դեկավարը: Այսպիսի՞ն էր նա, ով աշխարհակալ Հռոմի դէմ ստրուկների ատելութիւնը շղթայազերծեց - Սպարտա՛կը՝ ներշնչելով մարդկութեան այն վսեմ ճշմարտութիւնը, թէ աշխարհը պիտի վայելի մարդն, ընդհանրապէս, եւ ոչ թէ իր նմաններին ճնշելու եւ շահագործելու իշխանութեամբ գորաւորը միայն:

Այսպիսին էր նա, ով ողջ բանակով դարանակալեց կանանց մօտ՝ թոյլ տալով հռոմէական լեզոններից երեւալու իր թիկունքում - Կարթագենի ամեհի գաւակը, որի հարուածները հարկադրեցին Կեսարների գոռոզ ազգին խոստովանելու, թէ Հռոմից եւ հռոմէացու հոգուց դուրս էլ մեծութիւն կայ:

Վերջապէս, նա, ով Տղմուտի ափերում դարերին եւ սերունդներին իմացեալ մահով անմահանալու ճամբան մատնանշեց՝ հրաշունչ Մամիկոնեա՛նը, որն իր արիւնով հաստատեց, թէ չէ կարելի մարել այն, որն էութեամբ անմարելի է - հայկակա՛ն ոգին:

Զօրավար չէ՛ս, եթէ նախ զինուոր չես: Այդ ճշմարտութիւնը, առաւել եւս, պատշաճում է հայ մարդու հոգեբանութեան: Հայը սիրում է կռուի ժամանակ իր դեկավարներին տեսնել կրակի առաջին գծի վրայ, դէմ առ դէմ մահուան հետ: Նա սիրում է հաւասարութիւնը մահուան մէջ: Եւ արդա՛ր է նրա պահանջը: Հրէշային անհեթեթութիւն է անարի, շահախնդիր, մորթապաշտ գորականը: Յաճախ խաբում են ուսադիրները - այդ լաւ

գիտե՛ հայր: Նրանք միշտ էլ չեն համապատասխանում ենթակայի ներքին հնարաւորութիւններին, նրա հոգեկան ուժերին: Աստիճանը միշտ էլ ոգու կամ տաղանդի չափ չէ:
Բազէն էլ թռչուն է, բայց ամէն թռչուն բազէ չէ:
Այո՛, ամէն սպայ ղեկավար չէ:

Ո՛ւժ, աւելի ուժ - ահա՛ անհրաժեշտն ու էականը կռուադաշտում:
Տալու, ծախսելու համար՝ պէտք է ունենալ: Ամենակուլ է կռիւր: Այնտեղ ուժերի առատութիւն է պէտք:
Ուժերի լիութիւնն է մարդուն մղում առատաձեռն զոհաբերութեան: Վայրկեանէ վայրկեան նոր ուժերի առկայութիւն զգալ՝ նոր, մինչ այդ անծանօթ ուժերի: Եւ, հէնց այդ նոր ուժերի յորդումն է արիւթիւնը:
Արիացուցիչ է հոգեկան ոյժը - ոյժը, որ ծնունդ է առնում այս բարձր գաղափարներից, որոնք հոգեբանութեան լեզուով կոչուում է force idne:
Զոհաբերելով սահմանաւոր մեր կեանքը՝ մենք նուաճում ենք յաւերժութիւնը, - ասում էին խաչակիրները:
Դա ուժածին գաղափար է: Այդպիսին են նաեւ պատուի, փառքի, մեծութեան գաղափարները:
Սրանցից աւելի զօրաւոր է հայրենիքի գաղափարը:
Փառքով, փառասիրութեամբ էին ոգեշնչուած Նապոլէոնի մարաշախատները: Նրանց կուռքերն էին՝ կայսրը եւ Պատուոյ լեգէոնի շքանշանը: Թէեւ զօրաւոր, բայց ժամանակի ընթացքում թափը կորցնող խթան է փառասիրութիւնը: Փառքով յագենալ կայ: Անյագ է յաւերժութեան ծարաւը միայն: Արդ, թէ ինչու աշխարհը զարմացնող բայց ոչ հիացնող Միւրատները, Դաւունները, Նէյերը՝ պատերազմների փոթորիկներում պարտասած՝ ձերացած արծիւների պէս, խաղաղ կեանքի կարօտով մի օր կախեցին իրենց թելերը:
Եւ հէնց այդ օրն էլ թեքուեց մեծ Կորսիկացու աստղը, որովհետեւ նրա զօրքերի վարիչներն այլեւս շանթող զօրավարներ չէին:

Պատերազմում հարուածում է, սպանում, վերքեր հասցնում ցաւեր ու աւերներ պատճառում ե՛ւ ինքնապաշտպանուող կողմը, բայց նա չի յանցագործում:
Որքան անիծեալ է սուրը յարձակուողի՝ այնքան նուիրական է նա ինքնապաշտպանուողի ձեռքում:
Հակահարուածել, սպանել ակամայից՝ առանց սպանիչ դառնալու - ահա՛ թէ որպիսի գիտակցութիւն է ծովացնում մեր հոգեկան ուժերը:

Երբ առկայ է կարող առաջնորդը՝ հայր կռում հեզնում է մահը, զոհաբերում քաղցրօրէն: Եւ ընդհակառակը, նմանի պակասի դէպքում, նա կորցնում է իր թափը, կորովաթափում: Արդ, ինչու առաջնորդութեան խնդիրը, հայու համար, գերազանցօրէն բարոյա-հայրենասիրական է: Անհայրենասիրութիւն եւ անբարոյականութիւն է, երբ անարժանը, տկարը, անանձնուէրը թեկնածում է առաջնորդութեան: Զօրավար լինելու համար նախապայման է՝ զօրաւոր լինել: Իսկ այդպիսին լինելու համար պիտի կարողանաս արհամարհել ե՛ւ հարստութիւն, ե՛ւ վայելք, ե՛ւ մահ:
Չէ՛, բաւական չէ աստիճանով զօրավար լինել, պէտք է եւ զօրաւոր լինել - ահա՛ հայու պահանջը իր առաջնորդներից:

Առաջի՞ն կռին ես վարում, զօրակա՛ն. այո՞, ապա ուրեմն, գինովցի՛ր հայրենապաշտութեամբ, փառքով, խելայեղութեամբ, դիւցազնացի՛ր, մարդեղէն աստուած՝ կտրիր, ի մի բան՝ բիւրապատկի՛ր հոգեկան ուժերը - կռիւր շահելու համար:
Վայ՛ քեզ - անփառունակութիւնն է պսակելու ապագադ, եթէ պարտուեցիր: Ռազմական փառքի կատարները՝ Ալեքսանդր, Հաննիբալ, Կեսար - այդ հրեղէն անունները գուցէ եւ միայն անծանօթ աշխարհին, եթէ պարտուած լինէին իրենց վիճակուած առաջին ճակատամարտում:
Այո՛, շատ անգամ հէնց առաջին կռուի էլքն է առաւելապէս ճշտում մեր ճակատագիրը հետագայ:

Ես մերժում եմ այն բարոյագուրկ հասկացողությունը, թե հայրենիքի շահը սրբագործում է ամեն միջոց:
Ստորությունը չի դադարում ստորություն լինելուց ե՛ւ այն դեպքում, երբ այն կատարում է անգամ հայրենիքի համար:

Արտօնեալ մարդասպան, բռնացող, աւարառու - ա՛յդ է ստորութեան ընդունակ գորականը: Բարոյական տկարութեան ծնունդ է ամէն կարգի ստորություն: Նա, ով մահապատրաստ է հայրենիքի համար՝ ստորութեան չի դիմում: Ստորութեան դիմում է անհայրենասէր կաշուապաշտը: Ստորութեամբ չեն պաշտպանում հայրենիքի:

Նրան՝ հայրենիքին, վայել է բարձրօրէն մարդկայինը, ասպետականը, կորովին:

Մարդը հոգեպէս բեւեռանում է առաւելապէս խոր բերկրանքի եւ սարսափի ժամանակ:

Մուր բեւեռացումի են ենթարկուում զինուորը՝ գրոհի, ճամբորդը՝ նաւաբեկութեան ժամանակ:

Հոգեկան այդ երեւոյթը, նուազ սրութեամբ, տեղի է ունենում եւ բանտերում:

Մարդկանց ամենաբարիներին եւ ամենաչարերին ես հանդիպել եմ կռուադաշտերում, մէկ էլ՝ բանտերում:

Հոգեկան բերկրանք, սարսափ, տաժանք - սրանք մարդկային էութեան նկատմամբ կատարում են հոգեբանական ռեակտիւի դեր: Դրական թէ բացասական բեւեռացմամբ ենթական դրսեւորում է իր էութիւնը՝ շեշտելով իր նկարագրի հիմնական գծերը: Ժողովուրդներն իրենց էութիւնը առաւելագոյն չափով մատնում են պատերազմի ժամանակ, որը ե՛ւ բերկրանք, ե՛ւ սարսափներ ապրելու այնքան առիթներ է ընձեռնում:

Պայթէ՛ց առաջին հրանօթը՝ բանակի ընկերայնօրէն առաքինի տարրերը - այլասէրը, մարտունակը, հայրենասէրը հոգեկան բեւեռացմամբ դառնում են համակ սէր, ընկերասիրութիւն, խիզախութիւն: Եւ հէնց սրանք են կազմում բանակի իրական ոյժը, նրա բարոյական ողնաշարը, նրա "մատեան գունդը": Սրա՛նք են վտանգի դնում իրենց կեանքը, սխրագործում, հերոսանում, եւ յաճախ իրենց արիւնով ներկում դէպի յաղթանակը տանող ճամբան:

Իսկ ընկերայնօրէն պաղ տարրերը - եսապաշտը, անարին, անհայրենասէրը, բեւեռացման նոյն օրէնքով, դառնում են բանակի տկար ու խոցելի կողմը, երեսան գալով իբրեւ դասալիք, անընկէց, կռիւ կեղծող, գլուխ պահող:

Վա՛յ այն բանակին, որին հոգեբան եւ կարող ղեկավարներ են պակասում: Նման դեպքում տկար տարրերը յաճախ յաջողում են ապամագնիսացնել, բարոյալքել անգամ մարտունակ տարրերը: Զանգուածների հոգեբանութեան օրէնքներին ծանօթ ղեկավարը անձնական կենդանի օրինակի վարակչութեամբ նպաստում է իր զինուորների դրական հոգեբեւեռացմանը, որով եւ՝ անկարելի դարձնում բացասականը: Եւ, հէնց սրանում էլ, ըստ էութեան, կայանում է ղեկավարութեան գործի կէտը - նրա կարեւորագոյն մի մասը:

Նախընտրիր իբրեւ թշնամի ունենալ նեմէեան առիւծը, քան աղուէտը: Զօրաւորի հետ չափուելն աւելի հեշտ, նաեւ՝ աւելի պատուաբեր է քան նենգողի:

Իմ զինակիցը կռուում - դա ե՛ս եմ, ե՛ս ամէնից առաջ:

Հայր կռուում է աննահանջ եւ սխրագործում աւելի իբրեւ կամաւոր, քան պարտադիր ծառայութեան զինուոր:

Նրա սրտովը չէ՝ գործել հրամանով, իսկ մեռնել հրամանով՝ բնա՛ւ:

Պարտադիր ծառայութեան մէջ իսկ նա իրեն զգում է կամաւոր:

Հոգեբանական այդ իրողութիւնը հետեւանք է այն բանի, որ երկար, շատ երկար ժամանակ՝ իր պատմական ճակատագրի բերումով հայն իր հայրենիքի պաշտպանութեան գործին մասնակցել է ոչ թէ իբրեւ իր նախարարի ստրուկը, ճորտը, այլ՝ իբրեւ հայ մարդ, որ պարտական է կռուելու Հայաստանի համար*:

Հայու այդ հոգեզիծը՝ դրական եւ օրինաբեր, պիտի պահպանուի գուրգուրանքով, քանզի կամաւորութեան գաղափարն աւելի վեհ է, քան պարտադիր ծառայութիւնը:

Կամաւորութիւնը ուխտաւածութիւն է - ահա՛ թէ ինչու մէկ է իր խորհուրդը, իր ոյժը: Եւ ոչ մի իշխանութիւն կարող է մեռնելու բռնադատել նրան, ով ուխտաւած չէ, մահապատրաստ չէ հայրենիքի համար: Կարելի է առաջ վարել անգամ մորթապաշտներին. նմաններին իսկ կարելի է զոհաբերել, բայց նրանց կրաւորական,

ակամայ մահերով յաղթանակ չի շահում:

Կամաւորագրուողն է քաջագործում, մեռնում կամովին - յաղթանակում:

Արդեօ՛ք, զինուորը - ամէն զինուոր ընդունե՞լ է կռիւր - ահա՛ հարցը, որին պիտի պատասխանի ղեկավարը: Ընդունել կռիւր. առանց հոգեբանական այդ ակտի՝ զինուորը մնում է սովորական հրացանաւոր, մեռեալ թիւ:

Կարելի է լինել բանակի շարքերում, ծածան դրօշի տակ, բայց եւ այնպէս իրեն չզգալ իբրեւ ռազմապատրաստ մարտիկ: Ռազմիկն արթնանում է հրացանաւորի մէջ դեռ կռուից առաջ: Այդ զարթօնքը տեղի է ունենում այն վայրկեանին, երբ զինուորն ընդունում է կռիւր, այսինքն, երբ նա հաշտում է յանուն մի սրբազան արժէքի իր կեանքը վտանգի դնելու մտքի հետ: Հաւասար այլ պայմաններում յաղթանակում է այն կողմը, որի շարքերում նուազ է կռիւր հոգեբանօրէն չընդունողների թիւը: Ընդունել կռիւր - նախ ա յդ:

Հոգեկան այդ ակտից են ծնունդ առնում ե՛ւ զինուորը, ե՛ւ բանակը, ե՛ւ յաղթանակը:

Մեր ղեկավարութիւնը միայն այն չափով է ակտիւ եւ իմաստուն, ինչ չափով մեզ յաջողում է խանգարել մեր հակառակորդի ղեկավարութեան գործը:

Եւ, յաղթանակն սկսում է ժպտալ մեզ հէնց այն վայրկեանից, երբ անկարելի ենք դարձնում թշնամու ուժերի ղեկավարութիւնը: Նման դէպքերում խզում է ո՛չ միայն արտաքին կապը նրա ուժերի միջեւ, այլեւ՝ մարտիկների արիութիւնը եւ արթնութիւնը սնուցանող այն աներեւոյթ, ասենք՝ էլեկտրական հոսանքը, որ միացնում է էութիւնները եւ ստեղծում այն, որ ես անուանում եմ հաւաքական սիրտ:

Հոգեբանական նման մթնոլորտում ապամագնիսացում է զինուորը, նա իրեն զգում է անզէն, անզլուխ կորած: Մի գրոհ, մի հարուած եւս - եւ թշնամուն կը մնայ ողբալ իր պարտութիւնը:

Ո՞վ է ղեկավարում ինձ. խորհելով այդ մասին՝ զինուորը շատ անգամ հոգեբանօրէն յաղթանակում է կամ պարտում դեռ կռուի չբռնուած:

Ո՞վ է վարելու ճակատամարտը. ժամանակակից մի Մամիկոնեա՞ն, թե՞ մի սովորական սպայ, որի, ինչպէս գիտենք, աստիճանը միշտ էլ ներքին ոյժ, արժանաւորութիւն չի ենթադրում: Ահա՛ հարցը, որն այնքան յաճախ խռովում է զինուորի միտքը:

Իր անունը չի արդարացնում այն զօրականը, որը կարծում է թէ բաւական է միայն հրամանը, որպէսզի իր զինուորը կռուի: Միայն հրամանով չեն նետում դէպի մահ, չեն մեռնում, մասնաւորապէս մեր ժամանակակիցներում: Զինուորը կռում է, խիզախում, վտանգի դնում իր կեանքը, երբ իր զօրամասը գտնում է հոգեպէս շիկացած վիճակում, երբ իր թիկունքում, իր կողքին ամէն ինչ խթանում է նրա արիութիւնը, երբ վարարած կրքերի մի հրահեղեղ նրան քշում է առաջ: Նման հոգեբանական մթնոլորտում է մարդու մէջ արթնանում ռազմիկը: Իսկ այդ մթնոլորտն ստեղծում է կարող ղեկավարը:

Կռում՝ ղեկավարն էապէս իր ներքին մարդը, իր ներքին աշխարհը վարելով է ղեկավարում իր զօրամասը: (Այո՛, ղեկավարութիւնը միշտ էլ ենթադրում է ինքնաղեկավարութիւն, միաժամանակ): Ճակատագրական նշանակութիւն է ստանում նրա ամէն մի խօսքը, շարժումները, երեւումը:

Զինուորը տրամադիր է իր ղեկավարի մէջ տեսնելու աւելի՛ն, քան սովորական ուսադրաւորը:

Բոնասպարտի զինուորները լուսապսակ էին տեսնում իրենց կայսեր գլխի շուրջը, երբ սկսում էր խօսել նա:

Իբրեւ մարդկային կամարտայայտութիւն, գործունէութիւն՝ կռիւն էլ իր դիալեկտիկական ունի, որի օրէնքները մեզ հիմք են տալիս կանխատեսելու ռազմագործողութեանց ընթացքն ու վախճանը:

Ինչպէս պատմական անցեալ դէպքերի անսխալ վերլուծութիւնը մեզ օգնում է հասկանալու ժամանակակից իրադրութիւնները եւ նրանց զարգացման հեռանկարները, այնպէս էլ տուեալ մարտի յաջորդական փուլերի ճշգրիտ անալիզը մեզ առնուազը կռահել է տալիս նրա զարգացման ձեւերը: Այլ խօսքով, դիալեկտիկական մեթոդի կիրարկումը ռազմագործողութիւնները գնահատելիս՝ մեզ հնարաւորութիւն է տալիս կանխատեսելու կռուի գանազան ընթացքը, - կանխատեսութիւն, առանց որի չէ կարելի կռիւր ղեկավարել: Ղեկավարել, ասել է՝ անհրաժեշտ վայրկեանին վճռաբար հասցնել մեր հերթական հարուածը: Ծովը

մակընթացության եւ տեղատուութեան ժամանակ - ահա՛ կոչիր: Անասելիօրէն յարափոփոխ է նրա պատկերը: Իր ժամանակին պէտք է հասկանալ, թէ յօգուտ ո՞ր կողմի է տեղի ունեցել փոփոխութիւնը եւ ըստ այնմ ճշտել մեր վճռական միջոցառումը: Եթէ կռուի եւ յաղթանակի տենչը ինքնին յաղթանակի կէսն է - իբրեւ յաջողութեան նախադրեալ - ապա՛ նրա միւս կէսն էլ պայմանաւորում է խմորուող ռազմանցքերի կանխատեսութեամբ:

Գոյութիւն ունեն երկու տեսակ զինուորներ՝ մէկը, որ կռում է, միւսը՝ որին կռուեցնում են:

Թող կռուի չմեկնեն թուապաշտները - նրա՛նք, որոնք ընդունում են, թէ ոյժը, զօրութիւնը թուի մեջ է միայն: Ոգի՛ն է կռուի մղում զինուորին: Ով որ համբում է՝ չի՛ խիզախում:

Կռուադաշտում նմանիք առիծին, որը քնում է բաց աչքերով:

Ասում են, որ առիծը, իրեն հետապնդողներից ճողոպրելու համար, պոչով աւելում է իր հետքերը: Ա՛յդ բանում, զօրակա ն, միայն այդ բանում դու մի՛ նմանիք առիծին:

Կռում ճանաչիր մի հատիկ սահման - անկարելի՛ն:

Ի՞նչ կ՞ուզէիր արծուից:
- Նրա թեւերը,- ասաց արուեստագէտը:
- Նրա բնագոյը,- յարեց ռազմիկը:
Առաջինին պէտք էր թռիչք, երեւակայութիւն ստեղծագործ:
Երկրորդին՝ արտաքին եւ ներքին սրատեսութիւն:
Մէկը հետամուտ է գեղեցիկին, միւսը՝ յաղթանակին:

Մէկն ինձ խնդրեց՝ բանաձեւել իմ ռազմական փորձը:
Ահա՛ դա՛ ասացի.
- Առաջինը՝ թոյլ չտալ հակառակորդին մտածելու իսկ, թէ ինքը աւելի զօրաւոր է մեզնից, եւ այդ՝ հէնց կռուի սկզբից:
- Երկրորդ՝ հէնց կռուի սկզբից զգացնել տալ հակառակորդին, որ մենք զօրաւոր ենք նրանից:

- Ի՞նչ են ասում սարերն իրենց խրոխտ լռութեան մեջ,- հարցրի իմաստունի անուն հանած մի ծեր լեռնականի:
Չայեացքը դէպի հայրենի կատարները դարձնելով, նա լռեց մի պահ՝ կարծես նրանցից պատասխան սպասէր, ապա՛ իմաստաբանեց.
- Լեռներն ասում են՝ պահի՛ր մեզ, լեռնակա՛ն, որ մենք էլ քեզ պահենք:

Ով կռում ժամանակ է կորցնում՝ յաղթանակն է կորցնում:

Ունեցիր միշտ աւելին, քան պէտք է քեզ - արիութիւն, բարութիւն, նուիրում:
Անհրաժեշտ չափով արի չես, եթէ արիութիւնդ չափաւորելու կարիք չես զգում:
Գիտե՞ս, ջրախառն է խմում իսկական գինին:

Արդար լինենք, զօրավա՛ր, դու՛ եթէ հանճարեղ իսկ լինես, դու միայն նախապատրաստում ես յաղթանակը.
այն շահում է զինուորը:

Աւելի հեշտ է մշակել, քան պաշտպանել հայրենի երկիրը:
Լաւ մշակ, լաւագո՛յն մարտիկ - այդպիսի՛ն էղիր դու:
Միայն նմանի հայրենիքն է սանձուած պահում արտաքին ընչաքաղցութիւնը:

Զօրակա՛ն, կռուիր այնպէ՛ս, որ կարողանաս ասել զէնքի ընկերներիդ՝ ի՛նձ պէս կռուեցէ՛ք:

Բանակը, նայած ո՞վ է առաջնորդում իրեն, միաժամանակ ե՛ւ կայծքար է, ե՛ւ ամպրոպային ամպ:
Առաջինից կարելի է կայծեր հանել, երկրորդից՝ շանթեր քամել:
Բանակն այն է, ինչ որ առաջնորդին յաջողում է դարձնել նրան: Ոչի՛նչ է բանակը - ամէն ինչ են անհատ
զինուորն ու առաջնորդը: Չափում են բանակները, սակայն յաղթում կամ պարտում է զինուորը, եւ առաջին
հերթին՝ առաջնորդը:

Պատերազմիւր այնպէ՛ս, որ չամաչես տարածող յաղթանակից:
Արդար է յաղթանակդ, երբ այն արդար է համարում պարտուած թշնամիդ իսկ:

Պարտուել հայրենի հողի վրայ - գերագոյն վատութիւն:

Չէ՛, տղամարդավայել գուպար չէ դա, երբ չափուող կողմերից նուազ տկարը օգտում է իր հակառակորդի
տկարութիւններից եւ նրան իր կամքը թելադրում: Յաղթանակի մասին խօսք չի կարող լինել այստեղ:
Ճշմարիտ յաղթական ու յաղթանակ փնտրիր միայն այնտեղ, ուր հերոսաշունչ ոգին չափում է ո՛չ թէ
մարդկային տկարութիւնների, այլ՝ մահուան հետ:
Նա՛ է յաղթականը, ով առանց ներքին կեղծիքի կրկնել կարող է Ֆիրդուսու խօսքը՝ հոգեւորի իմաստով
առնուած. "Առիւծի ուղեղն է լափում իմ սուրը սայրի եւ համարձակի մութ արիւնը խմում":
Այո՛, ուր առիւծ չես զգեսնում, այնտեղ չկան Ճշմարիտ յաղթականներ ու հերոսներ:

Մահը չունի մեծ թշնամի, քան մարդը, մարտիկը՝ անմահութեան թեկնածող:

Մեր անձի վրայ տարած յաղթանակը - ահա՛ հիմքը մեր այլ կարգի յաղթանակների:

Բաժանի՛ր յաղթանակդ, զօրավա՛ր, եւ միշտ էլ առիծի բաժինը թո՛ղ զինուորներիդ, աւելի ճիշտը՝ այն խորհրդաւոր ոյժին, որ վարեց քեզ եւ զօրքերիդ ճակատամարտում:

Ա՛հ, որքան արդար էին գաղղիական էպոսի հերոսները, երբ իրենց յաղթանակի փառքից բաժին էին հանում նաեւ իրենց գործածած սրին՝ իրենց անուան հետ հոչակելով նաեւ սրի անունը:

Միջոցների անխտրականութեամբ շահած ամեն յաջողութիւն պղծում է, ապականում մարդկային բարոյական աշխարհը:

Մարդկայնութեան առաջին թշնամին է անխտրողը:

Ստորութիւնն էլ է պարտում, բայց երբեք չի զինաթափում:

Մի՛, մի՛ սպանիր թշնամուդ անգամ, եթէ կարելիութիւն կայ սպանելու նրա մարտունակութիւնը - կռիւը շարունակելու նրա ցանկութիւնը:

Այլ կերպ վարուողը մարդասպան է հասարակ, եւ ոչ՝ մարտիկ:

Փառքի կատարները բարձրանալու համար կայ մի հատիկ սանդուխք, որի առաջին աստիճանը կոչւում է քաջութիւն, իսկ վերջինը՝ դարձեալ քաջութիւն - մահամերժ քաջութիւն:

Փա՞ռք ես փնտրում՝ վտա՛նգ փնտրիր: Հերոսական ոչինչ կայ այնտեղ, ուր շնագայլն ու աղուէսն են կռում: Վա՛գրը վագրի դէմ - ահա՛ կռիւը հերոսավայել:

- Ես ողջունում եմ քեզ եւ ճակատում քո դէմ, քանզի թագաւոր ես դու:

Դարեր ու դարեր առաջ Քսերքսէսին ուղղուած յոյն ռազմիկի այդ խօսքը պատշաճ է ասել իր հայրենի հողի համար մահուան կուրծք տուող ամեն ռազմիկի, քանզի առանց թագակիր լինելու՝ իր մեծ նուիրումի մէջ թագաւոր է նա:

Հարուածելուց առաջ ողջունել իր հակառակորդին - հնում այսպէս էին վարում ասպետոզի կռուողները: Իսկ այսօ՞ր...

Մի՛ զլանար կարեկցանքդ տկարներին, սերդ անգամ. զայրոյթիդ, սակայն, արժանացո՛ւր, Հերակլէսի պէս, զօրաւորներին միայն: Խնայի՛ր տկարներին, եթէ թշնամիդ իսկ լինի: Յարգի՛ր քաջութեան օրէնքը - մնա՛ մարդ, մարդ մնա՛ բոլոր դէպքերում: Եւ, զա՛րկ միայն նրանց, որոնք կարող են պատասխանել զարկիդ:

Անձնուիրութեան մէջ մնալով միշտ առաջինը, վերջինը մի՛ համարիր զոհաբերութիւններիցդ ամենամեծն անգամ:

Թո՛ղ, մահուա՛ն թող զոհաբերութեանցդ վերջ դնելու հոգը:

- Սպինե՛րս, հայրենիքիս համար ստացած վերքերս համրեք:
Այսպէս խօսելու ազատ մարդը ընդունակ չէ ստորութեան ու նուաստացումի:

Նա, ով կռուում էրբեք չի եղել՝ յաճախ մնում է անինքնաճանաչ եւ անճանաչ իր շրջապատի համար:
Վտանգի մթնոլորտում է, առաւելապէս, մարդս դրսևւորում իր ներքին ուժերը, հակումները, նկարագրի գծերը:
Առանց մարտնչումների՝ որքա՛ն հերոսներ ու որքան դասալիքներ անյայտ պիտի մնային զանգուածների մէջ:
Մարտնչի՛ր, որ ճանաչե՛ս քեզ, եւ որ ճանաչե՛ն քեզ:

Վերջին հաշուով՝ կողմերի զոհապատրաստութեան չափն է որոշում այս կամ այն ճակատամարտի, ապա՛ նոջ պատերազմի ելքը:
Յաղթում եմ, նշանակում է՝ հակառակորդիս գերազանցում եմ զոհաբերութեան մէջ: Ահա՛ ռազմական դոկտրինայի այբն ու փիլիսոփայութիւնը:

Մարդուն աշխարհում երբեմն վիճակում է ապրել աւելին քան այն, որ անուանում ենք ողբերգութիւն:
Օրինակ՝ երբ վիրաւորը աղաչում է իր սպանիչին - ինչպէս Բլիսկանի Հեկտորը՝ Աքիլլեսին - չանարգել իր դիակը:
Այո՛, դա աւելին է, քան սովորական ողբերգութիւնը: Նման դէպքերում զարհուրելին մահը չէ, այլ այն տանջող գիտակցութիւնը, որ քեզ մահ պատճառողը մահիցդ իսկ յետոյ քո հանդէպ մարդ լինելու քաջութիւն չունի:
Մեռնելով՝ մարդը դադարում է որոշ երկրի, ազգութեան, գաղափարաբանութեան հետ կապուած լինելուց:
Նա վերացարկում է, համամարդանում, ոգիանում: Մեռնելով՝ նա մերկանում է աշխարհային ամէն տեսակի պատկանելիութիւնից, կապից, եւ դառնում բացարձակ մարդ, որի դիակի առջեւ պիտի լռէ ամէն կարգի տմարդութիւն:
Հոգեւոր շնագայլութի՛ւն է հակառակորդի դիակի անարգումը:

Դիրքեր կան - անառիկ կոչուող - որոնցից կախուած է ոչ միայն օրուայ, այլու հետագայ կռիւների ելքը:
դիրքեր, որոնց նշանակութիւնը ոչ միայն ռազմավարական է, այլեւ՝ ռազմագիտական: Նման դիրքերի շուրջը եւ նրանց համար, յանձին մարտիկների, էապէս չափում են մահը եւ մահը. ուզում եմ ասել, թէ այդտեղ մարտիկների մահապատրաստութեան աստիճանն է կանխորոշում կռուի ելքը:
Եւ, մահուան գնով էլ յաղթահարում է դիրքերի "անառիկութիւնը":

Հրեական մի գորավար, նահանջելով հռոմէական լեգէոնների առջեւ, խոր դժգոհութեան առիթ է տալիս իր բանակին:
Զինուորների հարցումին՝ "Ինչո՞ւ չէ դիմադրում", նա պատասխանում է, թէ իրեն ազատ չի համարում՝ աննշան վայրի համար թափելու այն արիւնը, որ պահել է Սողոմոնի տաճարի պաշտպանութեան համար:
Եւ, կրնակալոյ շարունակում է նահանջը: Զօրավարը, սակայն, կանգ չառաւ նաեւ Սիոնի պատերի տակ, - ասում է պատմութիւնը: Եւ, Տիտոսի լեգէոնները կործանեցին Երուսաղէմը:
Ո՛չ, ո՛չ, գորավար, դու սովեւտում էիր՝ սրբութիւն կեղծելով: Դու մեռնել չէիր ուզում. դու երկչոտ էիր, որով եւ անագնիւ:
Կարելորագոյն վայրերի պաշտպանութիւնը ապահովում են նուազ կարելորների յամառ պաշտպանութեամբ միայն: Այսպէ՛ս, եւ ոչ այլ կերպ: Ըստ իր կարելորութեան՝ "տաճար" է ամէն դիրք, եւ իբրեւ այդպիսին պիտի պաշտպանել դա: Չկան ո՛չ աննշան դիրքեր, ո՛չ էլ աննշան գործեր կռուադաշտում:

Այնտեղ կարելու է նշանակալից ամեն ինչ: Եւ, եթէ կայ աննշան մի բան, դա էլ հէնց մարդկային արինն է, անգամ զօրավարի արինը:

Գրողներ կան, որոնք ըստ էութեան հոգեւոր անասնականութիւն են քարոզում, անշուշտ՝ կիրթ, գեղեցիկ անասնականութիւն:

Ահա՛ ձեզ մի մեծ գրող՝ Անատոլ ֆրանսը, որի կարծիքը մարդու եւ մարտիկի մասին աւելի բարձր չէ, քան վայրենու հասկացողութիւնն Աստծու մասին:

"Մարդկանց,- ասում է նա,- դեկավարում է իրենց ամենագօրաւոր զգացումը: Զինուորի ինչպէս եւ զանգուածի ամենագօրաւոր զգացումը երկիւղն է: Նրանք յարձակուում են թշնամու վրայ իբրեւ նուագագոյն վտանգի"...

Ահաւո՛ր գրպարտութիւն:

Ա՛յս է մարդը, մարտիկը, որը փայլչելով առաւելագոյն վտանգից՝ մահից, ակամայ քայլում է դէպի "նուագագոյն վտանգը":

Արդեօ՞ք երկիւղն էր վարում Մարաթոնի անմահներին, կամ Բաստիլիայի դէմ գրեթէ անգէն, բռունցքներով գրոհող յեղափոխական ամբոխներին: Ո՛չ, ո՛չ:

Մեծատաղանդ գրողին ծանօթ չէ սխրագործելու ուրախութիւնը, տենչը, գեղեցկութիւնը. ահա՛ իր մեծ դժբախտութիւնը:

Արիների, քաջերի, հերոսների գոյութեան փաստը - ահա՛ կենդանի բողոք՝ պատասխանը հոգեւոր անասնականութեան ամեն կարգի քարոզիչներին:

Ես հաւատում եմ հայ հոգու մեծութեան:

Եւ վիպական չէ իմ հաւատը: Դա արդիւնք է հարուստ կենսափորձի:

Հայ մարդուն տեսնել ու ճանաչել եմ մարտերում, տեսել ու վայելել գեղեցկութիւնը նրա արիական խոյանքների:

Հայր միշտ էլ հերոսագործում է, երբ նրա առաջնորդներին յաջողում է, կռուի ընթացքում, հաւաքական սիրտ ստեղծել:

Նման սրտի գործ էր Աւարայրի, իսկ մեր ժամանակներում՝ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը:

Երբ - ասենք մեր Պատմահօր ոճով - երբ "փոքր ածուն"՝ Հայաստանը իր մէջ ոյժ է զգում ծառանալու Սասանեան հօր պետութեան դէմ, այլեւս իրենց իմաստից դատարկում են սովորական ստորոգութիւնները, հասկացողութիւնները:

Ի՞նչ էր Աւարայրը: Բախտախնդրութի՞ւն: Մի՛, մի՛, հայիոյէք ոգու դէմ: Եւ, ի գուր բառեր մի՛ փնտրէք, քանզի պիտի յաջողէք որակել այն: Հայ ոգու գործը - երկիւղած կրկնենք այս պարզ բառերը եւ բաւականանանք:

Ոգու մեծագործութիւններ կան, որոնց իմաստն ու արժէքը ճշտելու համար բառեր դեռ չկան:

Ոգու, հայ ոգու այդ մեծագործութիւններից էր Աւարայրը:

Ի՞ գէ՛ն:

Որքա՛ն թափ ու թեւ կայ այդ սեղմ խօսքի մէջ: Քիչ լեզուների է տրուած հայոց այդ մի գոյգ բառերի արտայայտչական թափը:

Լսելով կամ մտովի կրկնելով այդ ռազմականչը՝ պատկերում ես յանկարծակի արթնացած վագրին, որ ձգում է յարձակուելու համար. արծուին՝ որ թափահարում է թռիչք առնելուց առաջ. եւ, նպատակաւալաց հեծեալի՛ն, որի երիվարի սմբակները կայծակներ են արձակում:

Ի՞ գէն - վագներեան մի ամբողջ սիմֆոնիա է դա, հերոսական խելայեղիչ մի մարշ, որ ոտքի է հանում բանակները, շարժում, փոթորկում եւ վարում դէպի ստոյգ յաղթանակ:

Դա մի յարուցիչ կանչ է, որի սրբազան իմաստին հնազանդուելով՝ քանի՛ - քանի՛ անգամ հայոց բանակները, կատաղութեամբ հարբած, շարժուել են դէպի Հայաստանի սահմանները եւ մահուան դէմ լեռնացել:

Հեռավոր մարտերի եւ յաղթանակների մի գոռ արձագա՛նց, որը դարերը ճեղքելով գալիս է վերստին ռազմի փողը հնչեցնելու.

- Ելէ՛ք, ելէ՛ք, կռուի ելէ՛ք նորէն...

Դա մեր դասական ռազմավարների ոգու մոլեգնած փոթորիկն է, որի թափից տարուած, հայ ռազմիկները

կ'երթային փնտրելու մահը՝ նրան իրենց դրօշի առաջ ծնկի բերելու:

Մի ահեղ ճիչ է դա - ճիչը հայ հողի, որից արթնանում է հայոց արդար ասելությունը եւ մահաբեր թշնամու դէմ զինում:

Մի ամպրո՛ւ պ, մի շա՛նթ՝ հայոց սրտի երկնքից արձակուած:

Մահասաստ մի հրամա՛ն, որը հայ մարտիկին մոռացնել է տալիս կեանքն ու աշխարհը ողջ, եւ նրան համակում Հայաստանով ու յաղթանակի ծարաւով:

- Ի գէն... ես կ'ուզէի այդ ռազմականչը շրթունքներիս մեռնել...

IX Անհատ Եւ Պետութիւն

Առանձին անհատի ընկերային դիրքաւորումը, նրա վերաբերմունքը դէպի իր պետութիւնը - ահա՛ թէ ինչով է պայմանաւորում այդ վերջինի ճակատագիրը - պետութեան ճակատագիրը:

Հնարաւոր են հետեւեալ դիրքաւորումները.

- Նախ՝ անհատը սիրում է իր պետութիւնը, եւ այդ դէպքում անձնուիրաբար գործում, զոհաբերում, տառապում նրա համար, որով եւ նպաստում նրա հզօրացման եւ պաշտպանման:

- Նա խորթանում է իր պետութիւնից՝ դառնում անտարբեր դէպի նրա ճակատագիրը, որով՝ վերջինը դառնում է տկար եւ դիւրակործան:

- Վերջապէս, նա, անհատը թշնամանում է իր պետութեան եւ աշխատում ի կորուստ նրա:

Պատմութեամբ հաստատուած են հետեւեալ ճշմարտութիւնները.

- Մարդը չէ կռուում այն բանի համար, որը իրենը չէ համարում՝ իրաւական թէ բարոյական տեսակէտով:

- Արիաբար մարտնչում է նա, ով տրամադիր է անձնուիրաբար գործելու այն հաւաքականութեան համար, որին պատկանում է:

- Անարի է զոհաբերելու անտրամադիր ամէն անհատ, անկախ իր ընկերային դիրքից, իր խառնուածքից եւ հասակից:

Որով,- եզրակացնում են որոշ ուղղութեան պատկանող ընկերաբաններ,- անհատին պիտի դնել այնպիսի վիճակում, որ նա հաւատարմանայ իր պետութեան եւ չզատէ իր ճակատագիրը նրա ճակատագրից:

Արդե՞՞ք արդարանալի է՝ արտաքին վտանգի դէպքում ի կորուստ իր պետութեան աշխատող անհատի ընթացքը:

- Ո՛չ, հազարի՛ցս ո՛չ:

Քանզի պարտուած պետութիւն, ասել է՝ դժբախտ ժողովուրդ:

Ըստ նորանշան մի տեսութեան - որի համար անհատն ինքնանպատակ է - հայրենասիրութիւնը պայմանաւորում է կենսական շահերի հաշուառմամբ: Այնտեղ, ուր հաշուի չեն առնում այդ շահերը՝ չքանում է հայրենասիրութիւնը, իր տեղը զիջելով անհատի անտարբերութեան կամ նրա ներքին թշնամանքին: Ըստ այդ նիւթապաշտիկ ընկերաբանների՝ հայրենասիրութիւնը, ինչպէս ամէն առաքինութիւն, պայմանական է: Տո՛ւր, որ տամ: Ահա՛՛ նմանների հայրենասիրութիւնը: Հացիս չափ, ստացուածքիս չափ եւ ի հայրենասիրութիւն: Ո՛չ աւելի, եւ ո՛չ պակաս: Կարիք կա՞յ ասելու, որ դա հայրենասիրութիւն չէ, այլ՝ պղծումն նրա հասկացողութեան:

Միրոյ եւ նուիրումի մասին խօսք չէ կարող լինել այնտեղ, ուր տիրապետող է եսական շահը: Մեր դէպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը ենթադրում է բացարձակ նուիրուածութիւնը հայրենիքին: Բարձր էտիքականութիւն է հայրենասիրութիւնը: Գոյութիւն ունի սոցիալական մի հատիկ զգացում, որ եսական շահասիրութիւն չի վերցնում: Եւ, դա հայրենասիրութիւնն է: Այդ նուիրական զգացումն է մայրը պատմութեան ողջ հերոսականի: Դրա շնորհիւ են ապրել, գերապրել թուապէս տկար ժողովուրդները: Անձնական շահասիրութեան հետ կցորդուող հայրենասիրութիւն - ինչպիսի անարգանք՝ ուղղուած ամենանուէր հայրենասերների դէմ: Ինչի՞՞ վերագրել այդ գոեհիկ ըմբռնումը - մտքի տկարութեա՞ն, թէ սրտի աղքատութեան:

Մէկը* - որին 18-րդ դարը թիրիմացաբար անուանել է իմաստասէր - դժգոհելով իր կառավարութիւնից՝ գրել է իր երկրի դէմ. "Նուաստացած ֆրանսական ազգը այժմ արժանացած է ողջ Եւրոպայի արհամարհանքին: Ոչ մի յեղափոխութիւն ի վիճակի չէ նրան դարձնելու ազատ: Նա կը մեռնի սեփական անգորութիւնից: Օտար նուաճումը - ահա՛ թէ ինչը կը փրկի նրան: Եւ, դա կախումած է դիպուածից ու պարագաներից":

Զգուելի հայրենասիրութիւն: Ենթական ցանկանում է, որ իր երկիրը դառնայ օտար ոտից կոխան, եւ գիտե՞ք ինչու. որովհետեւ գնահատուած չէ իր կառավարութեան կողմից: Վատութի՛ւն անանուն, անորակելի, վատութիւն in gradu heroico...

Վա՛յ այն հայրենիքին, որի պաշտպանների հայրենասիրութիւնը իր հիմքում նիւթապաշտիկ է, հաշուետես:

X Համեստ, Բայց Ոչ Նուաստ

- Խօսքի անկում - տխու՛ր երեւոյթ, հետեւանք ժողովրդի այն վատառողջ հոգեվիճակի, որ կոչուում է պարտուողականութիւն:

Արդեօք չե՛ս զգում, թէ ինչպէս շնչահեղձ է լինում հայ խօսքը Հայաստանից դուրս: Ամէն բանից առաջ պակասում է խանդն ստեղծագործ - բեղմնաւորիչը մտքի, սրտի: Տարագրի պէս խղճալի է եւ հայ խօսքն այսօր:

- Համեստ լինենք, բարեկա՛մ, պատշաճ է, որ օրուայ հայ խօսքը, Հայաստանում թէ մեզ մօտ՝ սփիւռքում, համապատասխանի ներկայ Հայրենիքի սահմաններին:

Մի ափ, որի հիւսիսն ու հարաւը, գիտես, շօշափել կարելի է անգամ անգէն աչքով:

- Համեստ, այո՛, սակայն, եթէ դա նշանակում է լինել նուաստ, նուաստամիտ, եւ վճռաբար մերժում եմ նման համեստութիւնը: Հայաստանն առնուած օրուայ իր հորիզոնով, ո՛չ, ո՛չ, Հայաստանը բազմիցս աւելին է քան իր աշխարհագրական սահմանները: Արդեօք չգիտե՞ս, որ հայրենիքներ կան, որոնց քաղաքական ու հոգեւոր սահմանները չեն համընկնում. ասենք՝ յունական, հրէական հայրենիքները: Ինչ վերաբերում է հայոց հայրենիքին, նրա հոգեւոր եւ աշխարհագրական տարողութիւնները իրար համեմատում են ճիշտ այնպէս, ինչպէս Արարատն ու Արարատեան դաշտում ընկած մի համեստ բլուր: Օրուայ մեր հայրենիքը - եթէ ներելի է այսպէս ասել՝ խտացուած էութիւն է:

- Չեմ հասկանում քեզ:

- Ուրեմն, լսի՛ր, որ հասկանաս:

Պատմական վայրեր կան, որոնք անցնելով օտարի ձեռքը՝ չեն օտարանում, չեն դադարում մնալ մերը, եթէ նրանց վրայով դարեր ու դարեր անցած լինեն. օրինակ՝ Արարատը, Անին, Տարօն աշխարհը - ծնողը հայոց մտքի եւ սրտի հանճարների, եւ...

- Այս տեսակէտով առնուած, ինչ խօսք, մեծ է հայոց հայրենիքը:

- Նա, բարեկա՛մ, մեծ էլ կը մնայ յաւերժ, աշխարհագրական ինչ սահմաններ էլ որ ունենայ: Տրդատ ու Տիգրան Մեծ, Սահակ եւ Մեսրոպ, հրաշունչ Մամիկոնեաններ ու շինարար Բագրատունիներ, Բիւզանդական գահը զարդարող Չմշկիկներ. ապա՝ նրանց բանակների մէջ, ըստ Գելցերի՝ "տաղանդ ու ընդունակութիւն մտցնող" հայազգի զօրավարներ. ապա՝ Նարեկացի ու Քուչակ, անիական հիասքանչ ճարտարապետութիւն, որի - ըստ արեւմտեան գիտութեան՝ "խիստ ազդեցութեան տակ են ծնուել եւ զարգացել եւրոպական զոյգ ոճերը՝ ռոմանականն ու գոթականը". ապա՝ 9-րդ դարի հայ մտքի շլացուցիչ փայլատակումը՝ Պաւլիկեան ուսմունքը, եւ, ի վերջոյ, հայկական բազմահազար ձեռագրերը, որոնցով պիտի սոնքային (հպարտանային, - խմբ.) աշխարհի մեծագոյն պետութեանց մայրաքաղաքները - այս բոլորը երկնող ժողովրդի հայրենիքը չի կարող յաչս մարդկութեան մեծ չհամարուել, բաւական է, որ հայը լինի գիտակ եւ արժանի իր անցեալ կուլտուրական մեծութեան, այսինքն լինի ինքնաճանաչ եւ ինքնայարգ:

- Այս տեսանկիւնից դիտելով, եւ էլ տեսնում եմ մեծութիւնը մեր հայրենիքի եւ բաժանում արժէքաւորումը ամբողջապէս:

- Ուրա՛խ եմ: Եզրակացնենք: Մեր հայրենիքի եւ ժողովրդի մեծութիւնը պէտք է չափել ո՛չ թէ Հայաստանի օրուայ անձուկ սահմաններով, այլ՝ հայ մտքի եւ արուեստի ազդեցութեան հորիզոններով: Պատմականօրէն առնուած՝ մե՛րն է այն ամէնը, որ հայը տուել է աշխարհին: Մեր ստեղծածը պատմութեան ո՛ր դարում էլ եւ Երկրագնդի ո՛ր կէտի վրայ էլ լինի՝ կը մնայ սեփականութիւնը հայ ոգու: Մենք մեր արդար բաժինը ունենք որոշ ժողովուրդների փառքի մէջ, օրինակ՝ իրանական, բիւզանդական, արաբական եւ այլն: Հայ մտքի եւ բազկի գործերը Հայաստանից դուրս՝ կը մնան իբրեւ հոգեւոր գաղութներ: Այո՛, մարդկային սփիւռքից գատ՝ մենք ունենք նաեւ մեր ստեղծած արժէքների սփիւռքը:

Միայն նման գիտակցությամբ եւ ինքնազգացողությամբ կարելի է չեզոքացնել ապահայացուցիչ-ապագայնացուցիչ ազդեցութիւնը մեզ սպառնացող օտար միջավայրերի:

- Արդա՛ր ես, բարեկա՛մ: Այժմ ես հասկանում եմ քեզ, այո՛, Հայաստանից դուրս հայօրէն չկորելու համար, հայը պիտի զրահուի պահանջաճո՛ղ գիտակցությամբ: Եւ, ինչո՞ւ վիատել, դառնո՛ւմ է աշխարհը...

XI Ընտրանին

Ժողովուրդն աւելին է քան թուում է: Նրանում աւելի ուժեր կան, քան նա զգում է եւ արտայայտում: Ժողովուրդը - դա իր ուժերին անձանօթ դիւցազն է, որ յաճախ գործում, սխրագործում է, գրեթէ, ենթագիտակցօրէն:

Դա հողն է՝ դեռ պեղումների չենթարկուած, որի մէջ աւելի արժէքներ կան թաքնուած, քան այն, որ լոյս աշխարհ է բերուած:

Յայտնաբերել այդ թաքուն, դեռ չգիտակցուած արժէք՝ ոյժերը, նշանակում է ոյժի նորանոր աղբիւրներ բանալ նրա էութեան մէջ:

Եւ, հէնց սրանում է կայանում ընտրանիի՝ ճշմարիտ մտաւորականութեան դերը: Իրենց յատուկ բնագաւառներում, այդ բացառիկ եւ պատասխանատու դերը կատարում են պատմաբանը, լեզուագէտը, բանասէրը, հնագէտը՝ նպաստելով իրենց ժողովրդի ինքնաճանաչման:

Յետադարձ հեռանկարով վերականգնել իր ժողովրդի պատմութեան այս կամ այն դարաշրջանի հոգեւոր կեանքը, հնագիտական պեղածոների դրսեւորմամբ ճշտել նրա մշակոյթի հանգրուանները, համեմատական լեզուագիտութեամբ որոշել նրա լեզուի - որ ասել է՝ նաեւ նրա գիտակցութեան, նրա ոգու - հասակը, ապա՝ նրա տեղը մարդկութեան մեծ ընտանիքում. արդիական փիլիսոփայութեան լոյսի տակ դնել նրա աւանդութիւնները, նրա էպոսը, առասպելները. սեղմ ասած՝ ժողովրդին ճանաչել տալ իր ողջ անցեալը, նշանակում է՝ նրա համար լիարժէք կեանքով ապրելու եւ ստեղծագործելու նախադրեալներ ստեղծել:

XII Ոգեկոչումներ *

Յոռեւտեսութի՛ւն - ո՛չ,
ո՛չ, անտէրի
է դա մարդկութեան ապագայի
նկատմամբ, քանի
որ մարդը ինքնամշակմամբ կարող է Սոկրատ
դառնալ: Ոգու սոկրատեան մշակոյթ -
ահա՛ թէ ինչի կարիք ունի մերօրեայ աշխարհը:

Ա

Օժտե՛ք մարդուն քաջութեամբ եւ նրան կը դարձնէք աւելին քան է՛ սովորական մահկանացուն:

Տուե՛ք նրան իմաստութիւն եւ նա կը դառնայ բարոյապէս աւելի նախանձելի:

Իսկ եթէ նրան օժտէք նաեւ հոգու վեհութեամբ՝ ձեր առջեւ կ'արձանանայ Սոկրատը, այսինքն՝ կատարեալ լը:

Այսպիսին էր նա, որի երեւումը իր դարաշրջանի ոգին յեղաշրջեց:

Առաջինը լինելով, նա յանդգնեց Իզիդայի քողը բարձրացնել՝ ճշմարտութեան գաղտնիքին տիրելու համար:

Բնագանցութեան անհաս բարձրունքներից նա իմաստասիրութիւնը իջեցրեց երկիր, որպէսզի նրա լոյսի տակ մարդը (նշմարի) աշխարհն ու իրերը: Մարդկութեան առաջին մեծ բարոյագէտը, ճշտելով բարու եւ բարոյականի հասկացողութիւնները, մարդու մէջ արթնացրեց խիղճը - ներքին աստուածութիւնը, որի առջեւ բանատր էակը պարտ է իր ամէն մի արարքն օրինականացնել:

Կար նախասոկրատեան անհատը, որին կը վարէին արտաքին իշխանութիւնը, ձեւական օրէնքը, սովորութիւնը:

Սոկրատով սկսուեց գոյութիւնը ինքնավար անհատի, անձի:

Պետական վարիչ չէր, Սողոն, Լիկուրգոս, Պերիկլէս չէր. նա օրէնսդրեց մարդկային բարոյական աշխարհի համար՝ հանդիսանալով ուսուցիչն ու դաստիարակը նրանց, որոնք կը նկրտէին ժողովրդի եւ պետութեան

ճակատագիրը վարել:

Մտքի եւ ոգու շերակլէ՛ս - այսպիսին եղաւ նա իբրեւ իմաստասէր:

Մի անգամ, ասում են, ամբողջ օր նա մնաց խորասուզուած մտքի ծովում, եւ միայն ծագող արեւը նրան իրականութեան վերադարձրեց:

Ոգու կեանքով ապրելու, ներքնապէս ազատագրուելու չափ ինքնակենտրոնանալու ինչպիսի՛ կարողութիւն:

Մտքի եւ կամքի հսկա՛յ, որի խօսքը, կեանքն ու ճակատագիրը պայմանաւորելով իրար, նրանից ստեղծեցին կատարելատիպը, որի նմանը դեռ եղած չէր մարդն աշխարհում:

Նա էլ ընդունեց պայքարը, սակայն սոկրատեան ձեւի - պայքար՝ առանց կրքի, ատելութեան ու թշնամանքի:

Ճշմարտութիւնն եղաւ իր միակ զէնքը. անխռովութիւնը - դիրքը՝ անգրոհելի, անառիկ: Եղաւ աներկիւղ, երբ պէտք էր Աթէնքի բռնատրներին շանթել: Եւ, նոյնքան անյողողող, երբ հարկ էր խուժանավարների կեղծիքին սովոր ամբոխներին ճշմարտութիւններէն դառնագոյնն ասել:

"Ի՞նչ է աստուած՝ ես չգիտեմ. ես գիտեմ միայն ինչն աստուած չէ", - ահա՛ խօսքը, որին վիճակուած էր նոր դարաշրջան, պատմութեան մէջ նոր էջ բանալ, խօսքն իմաստունի եւ իմաստասէրի, որի առջեւ իբրեւ ուրուականներ Ռդիմպոսի աստուածները չքացան:

Այսպէս ապրեց կատարելագոյնը մարդկանցից. գիտցաւ արհամարհել կեանքը, երբ պէտք էր մեռնել ի ննդիր բանականութեան սրբազան իրաւունքների:

Սոկրատէ՛ս, աշխարհիկ սո՛ւրբ, գովք... քեզ: Գո՞վք - ո՛չ, ո՛չ, մի օր դու մերժեցիր կենդանի գովքը՝ դափնին, որ կը տրուէր քեզ Պողիտէի ճակատամարտում ցուցաբերածդ քաջագործութեան համար՝ պահանջելով, որ նրանով քո կողմից փրկուած վիրաւոր Ալկուեադէսին պսակեն:

Կարիք չզգացիր, ոգու հսկա՛յ, որ ուրիշները մեծութիւնդ վկայեն:

Սոկրատէ՛ս, վերստին ոգեկոչեցի քեզ, եւ ահա՛ դարերի մշուշի միջից ժպտում ես ինձ իբրեւ իմացութեան ու բարութեան արեւ՝ լոյսի հեղեղ ու ջերմութիւն սփռելով աչքը կոյր խցիկում:

Այսօր էլ լքած կեցարանս՝ եկել եմ այցի քեզ, գերագոյն կալանաւոր:

Զրպարտուած սիկոֆանտներից ու մահուան դատապարտուած, ահա՛ կանգնած մեծ անյայտի սեմին, մահուան բաժակը ձեռքիդ՝ հոգու անմահութեան մասին ես իմաստասիրում անխռով...

Գերմարդկայի՛ն կեցուածք - ասէք աստուածավայե՛լ, որի վեհութեամբ կախարդուած, անպատում ցաւերս - որոնց բեռան տակ առասպելական Աթլասն իսկ կը կքէր - ակելի թեթեւ եմ զգում: Եւ, շղթաներս՝ չքացա՛ծ...

Սոկրատէ՛ս, գերագոյնը մարդկութեան որդիներէն, գո՞վք քեզ, թէեւ դու բարձր ես ամէն գովքէ ու դափնիէ, անհունօրէ՛ն բարձր...

Բ

Յաննիբա՛լ - ոգու հսկա՛յ, որի ռազմական հանճարը, փառքն ու անձնական դժբախտութիւնը հաւասարապէս մեծ եղան, որը սակայն, իր մեծ հայրենասիրութեան արժանի հայրենիք չունեցաւ - քե՛զ, հռոմասա՛ստ հերոս, իմ սքանչացումը քե՛զ...

Գ

Ընկաւ Կեսարը՝ դաշունահար:

Եւ, աչքերը առյաւէտ փակելէ առաջ՝ փառքի վերջին շարժումով նա ծածկեց իր մերկութիւնը, որպէսզի դիակնացած վիճակում իսկ իրեն չպակասի վեհութիւնը:

Մե՛ծ, վեհափառօրէն մեծ ռազմադաշտերում՝ նա մեծ եղաւ եւ մահուան մէջ:

Կեսար լինելու համար բաւական չէ մականը, վեհութի՛ւն է պէտք: Ճշմարտօրէն մեծերի շունչն է վեհութիւնը: Ave, Caesar! Ողջո՛յն, Կեսա՛ր...

Դ

Սցիպիոն՝ - խիզախ զինուոր եւ յաղթակա՛ն, ես հասկանում եմ քեզ:
 Հաւասարապէս մեծ եղան նուիրումդ Հռոմին եւ հայրենիքիդ անունով կատարուած ապերախտութիւնն անձիդ դէմ: Քանի կայ պատմութիւնը, գորավա՛ր, պիտի ապրեն դառնութեան խօսքերդ, որոնցով հայրենի հողը՝ ոսկորներդ գրկելու արժանի ես գտնում:
 Խորաշարժում, զգում եմ մեծ ապերախտութեան դառնութիւնն արդար, եւ այնուամենայնիւ, վարանում եմ անիրաւ հռչակել հայրենիքդ:
 Հայրենիքը - սիրաշա՛տ մայր՝ չունի՛ աւելի սիրելի զաւակ, քան զինուորը, որի բոլորանուէր պաշտումով եւ ջանքով արիւնով է պայմանաւորում իր գոյութիւնն ու մեծութիւնը:
 Հայրենիքը միշտ էլ արդար, միշտ էլ երախտագէտ է նրա հանդէպ, որի փայփայիչ անունը՝ զինուո՛ր՝ բարձր է ամէն տիտղոսից, պաշտօնից, շքանշանից:
 Զինուորն աւելին է քան քաղաքացին, որը իր պարտականութիւններից աւելի իրաւունք է փնտրում:
 Զինուորը՝ հայրենիք՝ մօր առաջին զաւակը, իբրեւ մարդ է մարտիկ, ճանաչում է միայն մի հատիկ իրաւունք՝ մարտնչել ու մեռնել հայրենիքի համար: Գիտե՛ս, ո՛վ այդպիսին չէ՝ զինուոր չէ:
 Ապերախտութիւնը, գորավա՛ր, որ բաժին ընկաւ քեզ՝ ստուերն է փառքիդ, արդիւնք մեծութեան ու փառասիրութեան այն պայքարի, որ հին է մարդկային հասարակութեան պէս:
 Մեր անկատարեալ աշխարհում իր դէմ մախանք (չար նախանձ,- խմբ.) է առաջացնում ճշմարիտ ամէն մեծութիւն, արժէք, փառք:
 Եւ, բնական դարձած այդ մախանքը մեծութեան դէմ միշտ էլ պսակուել է պարտութեամբ, որովհետեւ պատմութիւնը տէր է կանգնել Սցիպիոնների ոսկորներին եւ հերոսական գործերին:
 Զօրավա՛ր, Հռոմի անուան արժանի յաղթակա՛ն, իմ մեծարա՛նքը քեզ...

Ե

Վարդա՛ն - ահաւասիկ մի անուն՝ աւելի՛ հմայքոտ, աւելի՛ գօրաւոր, քան մականը Հայաստանի գահը վայելած բոլո՛ր թագակիրների:
 Մի անուն, որի մէջ հինգերորդ դարի հայ գեղջուկ մարտիկը իր հողի եւ յաւերժութեան ձայնն էր լսել:
 Մի նախանձելի անուն, որը կրելու, Մամիկոնեան կոչուելու համար՝ աշխարհակալ Բիւզանդիոնի հայազգի կայսրերը իրենց ծագումն էին կեղծում:
 Մի անուն - մի ամբողջ դաւանա՛նք, մի ո՛վստ, մի բարոյական իմաստասիրութի՛ւն:
 Դաւանա՛նք - հայու համար Հայաստա՛նն է գերագոյն արժէքն այս աշխարհում:
 Ո՛վստ - մեռնել, բայց չնահանջել, երբ Հայաստանին են պաշտպանում:
 Բարոյական իմաստասիրութիւն - Մամիկոնեանը չէ նահանջում եւ վատութեան առջեւ՝ խաղաղ պայմաններում:
 Այսպիսի՛ն էին Մամիկոնեանները՝ հայրենահո՛գ, հերո՛ս, ասպե՛տ:

Դժուար չէ գորավար լինել, բայց ոչ եւ՝ գօրաւոր: Ամէն մականակիր կեսար չէ, ինչպէս ամէն գօրավար գօրաւոր չէ:
 Աւարայրի մեր պսակաւորը թե՛ մէկն էր, թե՛ միւսը:
 Թէեւ մարտը գօրավարն է վարում, յաղթանակում է, սակայն, գօրաւո՛րը. նա՛, որ մերժում է տկարութիւնը, երկիւղը, պարտութիւնը:
 Մամիկոնեանները գօրաւոր էին այն սրտառու բանականութեամբ, ինչպէս մի ուրիշը հայ է անբռնադատօրէն, քանզի չի կարող հայ չլինել:
 Մարդը, նրանց հասկացողութեամբ, չէր կարող չլինել հերոս, քանզի բարձր արժէքներ կան, որոնց համար կռուելու, յաղթանակելու պահանջ կայ, քանզի աշխարհը կայ:
 Իբրեւ տոհմիկ հերոսներ՝ նրանք մահն ըն(դունում են) իբրեւ վերջին փորձութիւն՝ մարդու համար:
 Մահուամբ է փորձում մեզ յաւիտենականը, եւ վա՛յ նրան, ով պարտուեց մահից. նա արժանի չէ Հայրենիքին, յաւերժութեան:
 Մամիկոնեանները զինուոր էին թե՛ մէկի, թե՛ միւսի՝ արժանի երկուսին էլ:
 Մեր նուիրումի դիմաց՝ հայրենիքը անմահանալու առիթ է պարգեւում մեզ, որով՝ հայրենիքի համար մեռնելը գերագոյն պատիւ է, եւ ոչ՝ ձեւական պարտականութիւն:
 Ահա՛ դասական հայ գօրականի հասկացողութիւնը հայրենիքի եւ հայրենասիրութեան մասին:

Հայոց պատմության մեջ Մամիկոնեանների՝ ն է պատկանում առաջին ուխտի պատիւը: Ո՛ւխտն է Վարդանների դիւցազնութեան աղբիւրը: Ուխտ ունէր Կարթագէնի ամեհի գաւակը եւ նա դարձաւ Հռոմը սարսափեցնող Հաննիբալ լ: Ուխտուածնէ՛րն են յաղթում մահուն եւ նրան ծառայեցնում կեանքին: Իբրեւ ժառանգութիւն՝ Մամիկոնեաններն իրենց ուխտը կտակեցին գալոց սերունդներին: Եւ, իր գաւակների ուխտածութեամբ ապրեց Հայաստանը:

Դարե՛ր, դարեր են անցել, եւ իմ էութեան մեջ դեռ որոտում, դղրդում է Վարդանի Աւարայրեան խօսքը՝ ուղղուած հայոց բանակին. "Վախը թերահաւատութեան նշան է... Մահն ընդունենք ուրախ սրտով ":

Դարեր են անցել, զարգացել, ճոխացել է հոգեգիտութիւնը: Այսուհանդերձ, այսօր իսկ շատ սակաւ է թիւն այն զօրականների, որոնց համար գաղտնիք չէ Ե դարի հայ զորավարի յայտնաբերած հոգեբանական մեծ ճշմարտութիւնը:

Թերահաւատութի՛ւն - ահա՛ իրական թշնամին, որին ջյաղթահարած՝ յաղթանակ տօնած չէ եւ ոչ մի զօրավար:

Յաղթանակում կամ պարտում է նախ ոգի՛ն, ապա յետոյ՝ նիւթեղէն զէնքը:

Մահուան դէմ յաղթանակելով է նուաճում կեանքը, ապրեցում հայրենիքը:

Այսպիսի՛ն էին իրենց կեանքն ու մահը հայրենիքին ծառայեցնող Մամիկոնեանները - իմացեալ մահուան կեսարները. նրա՛նք, որոնց համար ռազմարուեստը մահարուեստ էր, այսինքն՝ մահուան դէմ յաղթական կանգնելու, մահի՛ ց էլ զօրաւոր հանդիսանալու արուեստ. նրա՛նք, որոնց ճակատներից աւելի արժանաւորը մեր աշխարհում դեռ չէ շօշափել դափնին...

Վարդա՛ն, զօրավա՛ր եւ զօրաւորդ հայոց, անցած, գոյ եւ գալոց մեր սերունդների անունից համբո՛յր Աւարայրի՛ դ, համբո՛յր անունիդ...

Զ

Ահա՛ եւ նրա՛նք՝ ուխտի իմ գերագո՛յն եղբայրները - նահատակնէ՛ր ու հերոսնէ՛ր, որոնք, մի օր, անկարող աշխարհին իրենց անպատում ողբերգութիւնը տոնալու՝ երանեցին այսպէս.

"Նրա՛նց, որոնք գոռ մարտերի բոցերում իրենց ոգին են պողպատում, եւ զարնում իբրեւ պարտականութեան ջահել աստուածներ, երանի՛ :

Արծուի՛ն, բարձրունքներում՝ բիբերն աստղերին, հոգեվարող արծուին է՛լ երանի՛ :

Եւ, առիւծին արքայական, որ մեռնելուց առաջ՝ անապատների յաւերժութեան իր վերջին մոնչիւնն է խառնում, երի՛ցս երանի՛ ":

Յաւելուած Իմ Տապանագիրը

Անցո՛րդ, կանգ ա՛ն, կա՛նգ, անցորդ այս անյայտ հողաթմբի առջեւ, որում ինձ տրուած չէ հանգչել:
Եւ, ասա՛՛ դեռ աշխարհ ու արեւ կա՛յ...

Չիցէ՞ քուն են մտել սրտերը հայոց, երբ մեռելները քուն չունեն, քանզի գերեզմա՛ն չունեն:

Ո՛հ, ձայնը, խռովիչ ձա՛յնը մեռելների լսո՞ւմ ես, անցո՛րդ, հայոց արեան վայրերից բարձրացող կանչը...
Կա՛նչը կարմիր եղեռնի բիւրաբիւր մեր զոհերի... Կա՛նչն անլռելի, որ մերթ՝ իբրեւ խօլ փոթորիկ մոնչում է մարդկային ազգի խլութեան դէմ, եւ մերթ՝ իբրեւ անգօր հողմ՝ նրա մեռեալ խղճի դռանը սուսում...

Գերեզմա՛ն են ուզում մեռելները, անցո՛րդ: Ա՛հ, երանի՛ հայրենի հողում, հողի քնով քնած երջանիկներին.
Երի՛ցս երանի՛ ...

Հանգի՛ ստ են ուզում մեռելներն անթաղ, անգերեզմա՛ն...

Եւ, պիտի հանգչեն... Այնժամ պիտի հանգչեն է՛ւ ես, երբ հայոց աշխարհի երեք հսկաները՝ Մասի՛ս,

Նեմրո՛ւթ եւ Սիփա՛ն իրար ձայն տան, կանչեն ցնծագին. "Հէ՛յ, հէ՛յ, էլի՛ հայո՛ւն ենք, էլի՛ հայ, էլի՛ Հայաստա՛ն
"...

Անցո՛րդ, ասա՛՛, հեռո՛ւ է այդ օրը:
Բաբէ՛, դու լալի՞ս ես, դու զինաթա՞փ ես, երբ ես դեռ ոգորում, դեռ շարունակո՛ւմ եմ կռիւը:
Ի մա՛րտ, անցո՛րդ, ի մա՛րտ, որպէսզի տարաբնակ հայը՝ հայրենադարձ, եւ մեր մեռելները՝ գերեզման
ունենան:
Ի
մա՛րտ...

Յեղի Ոգու Շարժը*

* Տպագրուել է Սոֆիայում, 1932 թուականին:

Ա. Ահարոնեան

Խորհրդածութիւններ Հ. Յ. Դ. Քառասնամեակի Առթիւ

Իմ Դաւանանքը

Մեր Անկախութեան Մայիսը

Շոազոյնը Կարմիր Լաթի Դէմ

Հայ Ձեռքի Փառքն Ու Ողբերգութիւնը

Աներեւոյթ Դատաւորը

Մեր Դուռն Են Բախում

Նոր Հայը Վաղուայ Առաջնորդը

Յեղի Ոգու Շարժը

Ա. Ահարոնեան

Ի՞նչ արժէ հանճարը, երբ նրան կը պակասէ մեծ սիրտը, երբ իր ողիմպիական մեծութեան մէջ նա անկարեկիր է, անխռով, պաղ: Անարժէք չէ՞ դա, երբ իր խօսքն իշխանութիւն չունի հոգիների վրայ եւ չի նպաստեր իր ժողովրդի հոգեւոր ինքնակառուցումին, երբ իր ցեղի ճակատագրի գերզգացողութիւնը չունի, եւ չի սնուցաներ իր ցեղի յաւիտենականութեան ձգտումը:

Միեւնոյն չէ՞, կայ թէ չկայ նմանը, երբ իր շրթունքներին ցեղի խօսքը չէ, եւ չգիտէ վերադաստիարակել, արիացնել ու վարել զանգուածները. երբ անգոր է ինձ, ձեզ եւ հազարներին զինուորագրել տալ մի մեծ ու արդար դատի եւ կարիքի դէպքում, իր ժողովրդի ծոցէն շանթանման հերոսներ քամել:

Արդարեւ, ի՞նչ արժէ հայ հանճարը, եթէ նա հոգետոհմութիւն չունի իր ցեղի անցեալ առաջնորդների հետ, երբ չունի եօթնիցս երջանկալի գիտակցութիւնը, թէ ինքը եղբայրն ու ցեղակիցն է Մեծն Տիգրանի եւ Աւարայրի անմահ Սպարապետի:

Ի՞նչ շահ նմանէն, թէկուզ նա մեծ արուեստագէտ լինի եւ արդար հպարտանքով կարողանայ ասել իր մասին. Արուեստը՝ դա ես եմ:

Արդեօք օրինաբէ՞ր է դա, չգիտեմ. քաջ գիտեմ, սակայն, որ նմանը պիտի չդառնար Ահարոնեան՝ հոգեւոր առաջնորդը, տրիբունը եւ մարգարէն իր ժողովրդի:

Ամէն անգամ, ե՛րբ մտածումս կը դառնայ հայ մեծագոյն գրագէտի շուրջը, կը մղուեմ մտապատկերել մեծահանճար Միքէլ Անջելօն, որը կուրանալուց իսկ յետոյ, կը շարունակէր ստեղծագործ քաղցրութեամբ շօշափել իր մարմարիոնէ կռճղը:

Ահարոնեանն էլ իր մարմարիոնն ունեցաւ - մեր ցեղի ճակատագիրը: Մե՛ծ արուեստ եւ վիրաւոր Հայրենիք: Այդ վերջինի վերքերն սպիացնելու զօրութիւն պիտի ունենար առաջինը: Նա սպասաւորեց երկուսին էլ, առաջինի միջոցաւ՝ երկրորդին: Մէկը, որպէս միջոց-գրականութիւնը, միւսը, որպէս գերագոյն նպատակ - ա՛զգը: Նա սիրեց երկուսն էլ եւ եղաւ աննախընթացօրէն մեծ իր սիրոյ մէջ: Մեծ արուեստագէտ եւ մեծ վշտակիր: Հայութեան այդ սիրաշատ հանճարը գիտցաւ իրեն տրուած աստուածային շնորհքը ծառայեցնել մեր ցեղի անհատականութեան թարմացումին, եւ ապա նրա վերածնունդի եւ ազատագրութեան սրբազան գործին: Եւ հէնց սրանում է Ահարոնեանի մեծութիւնը որպէս Հայ եւ Գրչի Մարդ:

Ամէն արուեստագէտ ստեղծագործութեան իր ճամբան ունի, որի վրայ նա - յաճախ իր առաջին իսկ քայլափոխներին - հանդիպում է աներեւոյթ մէկին, որին եւ դարձնում է իր անբաժան ուղեկիցը: Ներշնչող Ոգին է դա: Այդ ճամբի վրայ մէկը հանդիպում է իր սեփական Եսին եւ դառնում երգիչը իր փոքրիկ կարօտների: Միւսը հանդիպում է յաղթական մեղքին եւ ծնունդ տալիս սիրէնայի իր երգերին: Երրորդը - դասալի ք գրող, որը վիպական աշխարհ է փնտռում՝ մարդկային կեանքի անիծեալ հարցերից այնտեղ փախչելու համար: Անցողականից դէպի Յաւիտենականը տանող ճամբի վրայ՝ Ահարոնեանը հանդիպեց իր Յեղի Ոգուն, եւ նրա հետ իջաւ Արցունքի Հովիտը, ուր նա ներքին հաղորդակցութեամբ իր ճակատագիրը կապեց Հայութեան ճակատագրին եւ սիրեց զայն մի նոր ու մեծ սիրտ՝ վ, յաւերժ անսպառելի եւ կենարար

սիրով:

Ու այնուհետև Հայ Մտածումի եւ Զգացումի բոլոր ճամբաների վրայ նրան առաջնորդեց Յեղի Ոգին: Այսպէս, նա յետ մղեց անձնակեդրոն իմաստասիրութիւնը, որը փոքրիկ պատասխաններ ունի մեծ հարցերի համար, նա խորշեց Հեզելէն, որը անդորրապէս կը փիլիսոփայէր Իենայի մէջ, թնդանօթների բումբիւնների տակ, երբ իր շուրջը գերման հայրենիքը կը կործանուէր: Նա դարձաւ հայութեան Ֆիխտեն, որպէսզի հրեղէն խօսքով իր ժողովրդի սիրտը վառէ ու սրբէ: Յեղը կռուի էր բռնուած մահուան հետ, եւ Ահարոնեանը մի նոր հոգեւոր ակորդ մտցրեց մեր կեանքի մէջ - սեր դէպ տիտանականը՝ պայքարի եւ գոհաբերութեան մէջ: Ժողովուրդը կը պատրաստուէր նոր ճակատագիր կռել իրեն համար, եւ Ահարոնեանը չուշացաւ հայ հոգեբանութեան պատուաստել հիացումը պայքարի եւ քաղցրութիւնը յաղթանակի: Նա մարգարեացաւ գալիքը եւ երիցս զանգահարեց հայութեան վարած վերջին ճակատամարտների մասին: Նա երգեց մեր ցեղին յատուկ Վահէվահեան քաջութիւնը եւ հայ ռազմիկները մշակեցին Արուեստից Արուեստը՝ ժպտադէմ մեծնելու հոգեբանական արուեստը: Նա բորբոքեց ինքնագործութեան ծարաւը երկու սերունդների հոգում, եւ գիտցաւ ներշնչել, թէ Հայաստան Երկիրը միայն ցանկալի որսավայր չէ իր գայլ հարեւանների համար, ոչ էլ յարմար վայր միայն անփառունակ գերեզմաններ փորելու, այլ, որ դա յարմար է նաեւ անկախութեան ու փառքի տաճարներ բարձրացնելու համար:

Արիադաւան եւ արի ժողովուրդ. փոքրաթիւ ազգ - մեծ հոգի: Այսպիսին նա ուզեց տեսնել հայութիւնը, այնպիսի՛ն, որ կարողանար սեփական ձեռքով վարել իր ճակատագրի՝ նաւը, որն այլապէս պիտի չկարողանար անվտանգ անցնել պատմութեան Սքիլա Քարիբիքիսէն: Եւ այդ իսկ պատճառով, իր ցեղի կամքն աճեցնելու համար, նա քարոզեց ազգայնօրէն բացարձակապէս անհրաժեշտը: Նա գրել գիտցաւ սրտերի եւ խղճմանքների մէջ, եւ գերագանցօրէն հոգեւորոգ եղաւ նրա ցեղաշունչ խօսքը:

Նրա համար, գրականութիւնը, նախքան զամենայն, եղաւ մարգարեացումների միջոց, անյայտութեան մթնշաղի միջից իր ցեղի ապագան նշմարելու մի գերագոյն ճիգ: Գրականութեան մասին ունեցած այդ վսեմ ըմբռնումն էր, որ իր կեանքը վերածեց անվերջ հսկումների, որոնց ընթացքին Հայ ճակատագրի հոգը տանող արուեստագետը պիտի փորձէր երկիւղածօրէն բարձրացնել ապագան ներկայի աչքէն ծածկող վարագոյրը, եւ այսպիսով որոշ գաղտնիքներ կորզել ժամանակի ծոցէն: Բա՛րձր գրականութիւն. որի մէջ ճշմարտօրէն մեծ են միայն նրանք, որոնց յաջողում է ներքին կայի եւ հաղորդակցութեան մէջ դնել անհատը ցեղի հետ, եւ այդ վերջինները՝ Յալիտենականութեան հետ: Ճշմարիտ գրականութիւն, որի մէջ մեծ են միայն նրանք, որոնք իրենց տաղանդի զօրութեամբ հարկադրում են մտածումի քրտինքը թափել այնպիսի խնդիրների վրայ, որոնց առջեւ ծիծաղելի են եւ ի նիքնաբաւ գեղարուեստը, եւ գեղարուեստական հաճոյքը: Ահարոնեանի եւ նմանների համար՝ ազգերի հոգեւոր կեանքի պատասխանատուն գրականութիւնն է, նաեւ մղիչ ոյժը ցեղի կեանքի: Դա զօրաւոր ազդակն է մարդկային ցեղի թէ բարոյական շինարարութեան եւ թէ եղծութեան: Ահա թէ ինչու որքան սուրբ է գրագետի կոչումը, այնքան էլ մեծ է նրա պատասխանատուութիւնը ազգի եւ մարդկութեան առջեւ:

Ազգային գրականութիւն - դա մեր հոգեւոր ծովն է, ուր գալիս թափում են ցեղի ոգու վարար գետերը: Միաժամանակ, մեր նաւն է դա, որ մեզ դուրս է բերում լուսաւոր ազգայնականութեան ջրերէն՝ դէպի համամարդկայնութեան ովկեանը, դէպի "տիեզերական թախձ"ի ջրերը, եթէ կ'ուզեք...

Մովսէսը երկընտրանքի առջեւ...

Ո՞ւր գնալ: Դէպի ժողովուրդը եւ նրա հետ դէպի Անապա՞տ, թէ՞ մնալ Փարաւոնի անդորրաւետ ապարանքում:

Մարգարէն,- ասում է Բիբլիան,- միացաւ ժողովրդին եւ դիմեց դէպի Մեծ Տառապանքը:

Այնուհետև 40 տարի ժողովրդի հետ եւ անապատում:

Ահա՛ այդտեղ մարդս ապրում է մէկէ աւելի կեանք եւ մեծնում մէկէ աւելի մահով:

Ահարոնեանը մնաց միշտ էլ ժողովրդի ու նրա ճակատագրի հետ, եւ նրա մէջ արթնցուց ցեղը, քանզի գիտէր հայոց աշխարհի իմաստունը, թէ այնտեղ, այն ճակատամարտերում, ուր ցեղը չի բերում իր մասնակցութիւնը, ժողովուրդների համար անխուսափելի են պարտութիւնն ու կորուստը:

Ինքն իր խօսքն է Ահարոնեանը:

Եւ որովհետև "զօրութեամբ բանի" պիտի ծառայէր իր ցեղին՝ նա դարձաւ դարբինը Հայ զօրաւոր խօսքի, եւ այսօր ազատ է կրկնելու Ֆիգուլիի խօսքը իր մասին. "Ես վեհապետն եմ խօսքի թագաւորութեան":

Չկայ, չգիտեմ, պիտի լինի՞ հայ գրող, որ այնքան հարազատ լինէր մեր ժողովրդին, որքան Ահարոնեանը,

որի խօսքի համար աննախընթացորեն կարճ եղան դեպի հայ սիրտը տանող բոլոր ճամբաները: Եւ հասկանալի է դա: Չէ՞ որ նրա խօսքը ծնունդ է ցեղի ցաւէն եւ սնունդ տառապանքի կաթով:

Հայ ոսկեբերանն է նա:

Նա խօսքեր ունի, որոնք եւ պուրպուրի բազմերանգութիւն ունին:

Խօսքէ՞ր, որպէս վառուող կերոններ. խօսքէ՞ր, որոնցից արիւն կը կաթի, խօսքեր, որոնք կը շնչեն, հոգի կու տան: Երբ կը խօսի Մասիսի եւ Արագի, հայ հողի եւ նրա վրայ քրտնող շինականի մասին, նրա հայրենաշունչ երկի մէջ ընթերցողը հայրենի խնկաւետ սար ու դաշտերի բոյրը կ'առնէ եւ Հայաստանի սրտի տրոփիւնը կը զգայ:

Երբ Հայրենիքի մասին է իր խօսքը՝ չի խօսիր, այլ կը խօսեցնէ, եւ կը մղուէք ընդունելու, թէ կայ մի գերագոյն հեղինակութիւն - ցե՛ղը - որ նրա շրթունքներով կը խօսէ: Կը խօսէ ցեղի մասին եւ կը թուայ, թէ նրա ամէն մի հայեացքը հարցնում է ձեզ. ի՞նչ, չգագցի՞ք ցեղի շունչը, որ ահա անցաւ:

Մե՛ծ տրիբուն, որի հոգին քաղել է այն ամէնը, ինչ որ գեղեցիկ է, վսեմ ու հերոսական Հայոց պատմութեան մէջ. եւ այդ իսկ պատճառով, որքան ուժեղ է իր ցեղասիրութիւնը, այնքան կատաղի է իր բարոյական գայրոյթը, որ սակայն, իր սիրաշատ սրտէն կը բղխէ:

Նա խօսքի կայծակներ ունի եւ գիտէ շանթել տկարն ու տգեղը, անփառն ու աննուէրը, հակառակայորդորն ու թունաւորիչը մեր ցեղի կեանքում:

Հանգոյն դասական մարգարէների՝ նա նզովել գիտէ, բայց իրեն յատուկ մեծ սիրով գիտէ եւ դափնեպսակել:

Գիտէ կանչել, - այն էլ ինչպէ՛ս:

Մեր Երկրագնդի վրայ, նրա նման, քիչերն են կանչել:

Խօսքի կանչողական ոյժը, միացած կանչողի հերոսական պաթոսին, Ահարոնեանին պիտի դարձնէր մեր Մացիինին, որն այսպէս կը կանչէր. "Ելէ՛ք, ոտքի՛, ոտքի՛, ինչպէս փոթորիկը ձեր կլիմայի, զարհուրելի եւ արագահաս "... "Կանչէ՛ք մահը, եւ դա պիտի փախչի ձեզնից ":

Այսպէս կանչեց նա տարիներով, եւ անստելիօրէն տիրական եղաւ մեծ Կանչողի հոգեւոր իշխանութիւնը հայ սրտի ու մտածումի վրայ:

Այո՛, փառքով մեռնողն իր փառքէն, ամէն նահատակ իր սրբութենէն, հերոսն իր սրբազան խոյանքէն - այդ ամէնը մի բան կը պարտին Ահարոնեանի խօսքի արբեցուցիչ ազդեցութեան:

Նա գրել գիտէ խղճմտանքների մէջ եւ իր էջերը Լամբնէի խօսքի իմաստն ունին. "Եթէ չարչարուէք, ձեզ հետ կը չարչարուեն եւ ես. եթէ ճակատամարտում էք, ձեր կողքին կը կռուեն եւ ես. անտեսանելի մի շունչ ձեզնից ինձ եւ ինձմէ ձեզ կ'անցնի ":

Ահեղ է նրա խօսքը - որոտմունք ու փայլատակում, երբ դա հայութեան կէսի ֆիզիքական եւ մտաւոր սպանիչներին է ուղղուած:

Նոյնն է դա, երբ նկարագրելով հայ աւեր գիւղն ու աւանը, կը սպառնայ կարծէք. Չէ՛, օտարը չի կարող այդ անհանգիստ հողերի վրայ իր տունը շինել: Մարգարէաշունչ է, երբ ճակատագրին կ'ուղղէ իր հարցը. Ի՞նչ, արարչագործութեան տարագի՞րն է Հայը. անհանգիստ հարց, որի պատասխանը օրուայ եւ վաղուայ մեր սերունդներէն կը սպասուի:

Մեծ լաւատես է նա՝ հակառակ որ իր խօսքը Հայաստանի աստուածագարդ բնութեան թախծութիւնն ունի: Նրա համար հայութիւնը դեռ ընդունակ է Հայկազեան արքայացեղի անօրինակ քաջութեան, Բագրատունիների աշխարհաշէն ոգուն եւ Մամիկոնեանների սրտառուչ արիասիրութեան - առաքինութիւններ, որոնց համադրութիւնը միայն կարելի պիտի դարձնէ մեր ժողովրդի ինքնիշխան գոյութիւնը: Նրա համար, իր ոյժերի մեծութեան դեռ անձանօթ շերակլէսն է Հայութիւնը: Նա համոզուած է, թէ հայ մարդու "կաւ" է կարելի է հոգեւոր զլուխ գործոցներ կերտել:

Մեծ հաւատաւոր է:

Քրիստոնէական նահատակներէն Վերոնսկին է նա, որ սպանուելիս կ'աղաղակէր միայն. "Հաւատո՛ւմ եմ ". որը դաշունահար եւ այլեւս անկարող խօսելու, մատն իր արեան մէջ թաթախած կը գրէր գետնի վրայ. "Ես հաւատում եմ ":

Այս յաղթական հաւատով, ահա՛ նա, տասնամեակներ շարունակ, ուխտի, պայքարի ու կռուի տարաւ հայ ընտրանին:

Եւ իր օրով եւ օրհնութեամբ Հայ Աննիբաղը՝ ցեղի ընտրանին բերեց իր յաւիտենագիր ուխտը - Նոր ճակատագիր կռել Հայ Հայրենիքի համար:

Եւ այդ սրբազան Ուխտին ի խնդիր՝ դեռ լսում է նրա ձայնը - հպատակութի՛ւն ցեղին, քանզի դա է միակ ճշմարտութիւնը:

Հնազանդութի՛ւն ցեղին, առանց որի փտութիւն ու անցաւորութիւն ենք ես, դու, բոլորս: Դեռ՝ որպէս բարձր

զանգակատներէն իջնող ղողանջ, լսում է մեծ տրիբունի կանչը. Թո՛ղ, հա՛յ ժողովուրդ, թո՛ղ քո Սրբազան Ջայրոյթի Գրքի մէջ գրուած մնայ թուրք անունը:

Ջայրոյթը, հաւատա՛, միշտ էլ գտնում է իր զէնքը: Ի՞նչ եմ ասում. դա գտնում է աւելի հատու եւ մեծ թուով զէնքեր, քան պէտք են Արդարութեան գործը տեսնելու համար:

Եւ հաւատում է Հայր:

Ահա՛ այսպէս սպասաւորեց իր ցեղին Մեծ արուեստի անմահը, եւ այսօր ազատ է կրկնելու Միցկէվիչի խօսքերն իր մասին. "Ես եւ Հայրենիքս նոյնն ենք":

Համբո՛յր, ջերմ համբոյր Հայ Հայրենիքին եւ իր մեծ վշտակրին, որի Արարատեան արեւով օծուն ճակատը այնքա՛ն սիրով հանճարի ձեռք շօշափեց:

Խորհրդածութիւններ 2. 3. Դ. Քառասնամեակի Առթիւ

Դարեր շարունակ փառքի ճանապարհից դուրս մղուած մի ժողովրդի վերածնութեան ճիգերի խտացումն է Դաշնակցութիւնը:

Նա ծնունդ առաւ պատմական այնպիսի մի վայրկեանում, երբ ան-ցեալի մեծ ոգորումները դարձել էին հայ կեանքի հետ այլ եւս օրգանական կապ չունեցող քարացած յիշատակներ, երբ խաւարելու աստիճան աղօտուել էին հայկական էութեան գունագեղ երանգները: Մեղմ ասած՝ երբ դեռ կը շարունակուէր մեր ցեղի հոգեւոր նահանջը, եւ այլեւս ակներեւ էր նրա գլխովին ոչնչացումը:

Դաշնակցութիւնը հսկայ մի փորձ էր՝ կանգնեցնելու հայութեան անկման անիւր. մի փորձ՝ ի մի ձուլելու հայ էութեան միմեանց լրացնող բեւեռները՝ Մամիկոնեան ռազմունակութիւնը եւ Բագրատունեաց կուլտուրական ոգին: Նա մի վճռական ճիգ էր՝ համադրելու մեր ժողովրդի կամքն ու ստեղծագործ հանճարը. մի ճիգ կրօնական համայնքը, որին, բռնութեան քմահաճոյքով, վերածուած էր հայութիւնը, վերստին դարձնելու պետութիւն եւ պատմութիւն կերտող մի ազգ:

Այն օրէն, երբ Մերձաւոր Արեւելքի կրկէսի վրայ երեւաց մոնղոլ թուրքը, մեր պատմութեան մէջ անպակաս դարձան պարբերական կոտորածը, բռնի մահմեդականացումն ու արտագաղթը: Եւ որովհետեւ տիրապետող ազգը սեփական մշակոյթ չունէր, եւ նուաճուած ազգերին ռայա էր համարում, նա տիրեց ոչ միայն նուաճուածի վեհապետական իրաւունքներին, այլ եւ ժողովրդի կեանքին, պատուին եւ ինչքին: Ասիայէն մեր հայրենիքը խուժած բարբարոսը կը ձգտէր ո՛չ միայն դիմափոխել եւ դիմագրկել քաղաքակրթական արժէքներ ստեղծելու կարող ամէն ժողովուրդ, նա կը միտէր ո՛չ միայն ազգերի հոգին աղարտել եւ արմատախլել ամէն մշակոյթ, նրա մահացու հարուածն ուղղուած էր ո՛չ միայն իր նուաճած ցեղերի գոյութեան այս կամ այն ձեւի դէմ, այլ եւ նրանց ֆիզիքական գոյութեան արմատին իսկ: Նման միջավայրում եւ նման վտանգի հանդէպ, մեր վերածնունդը անխուսափելիօրէն պիտի ստանար բռնի յեղափոխութեան բնոյթ:

Եւ սկսուեց հայոց ազատամարտը:

Այս անհաւասար գուպարի մէջ հայութիւնը ցուցահանեց գծեր, որոնց մէջ արտացոլում են մեր ժամանակակից պատմութեան փառքն ու ողբերգանքը: Պատմութեան հանդիսավայրն իջան հերոսների ամբողջական համաստեղութիւններ, որոնք ըստ բանի եւ գործի, հոգենորոգ շէշտ մտցրին մեր գունատ կեանքում: Հսկայական էր յեղաշրջումը: Եթէ մինչ այդ հայը կրաւորականութեան մի տիպար էր, հիմա նա կեանքի էր կոչում ներգործօն հերոսականութեան դէմքեր:

Դաշնակցական հայդուկն ու իդէալիստ մտաւորականը ո՛չ միայն պատմական երեւոյթներ էին Հայաստանում, այլեւ՝ հոգեբանական գաղափարատիպեր մի ամբողջ ժամանակաշրջանի համար: Սրանց անձնուրաց նուիրումը հազուադէպ է ժողովուրդների կեանքում: Բարոյական հսկաներ էին սրանք, որոնց գործը բաւական է փառագարդելու նոյնիսկ ամենամեծ ազգերի պատմութիւնը: Ա՛հ, քանիները սրանցից մեր աշխարհի նագովրեցիներ հանդիսացան: Եւ ինչպէս Նագովրեցու մեծութիւնը նրա մէջ չէ, որ պատմութեան մէջ մի քանի փաստեր թողեց, այլ՝ որ զգայապաշտ մարդկութեան նոր իդէալներ տուաւ եւ մի այլ աշխարհի կարօտով հոգիները վառեց, այնպէս էլ մեր նորագոյն պատմութեան այս հերոսներն ու առաքեալները արժէք դարձան ո՛չ թէ իրենց յաջող կամ անյաջող կոիւնքերով, այլ՝ նրանով, որ առաքինութիւնների մի նոր տախտակ դրին իրենց ժողովրդի առջեւ: Նրանց գործի մեծութիւնը ո՛չ թէ փաստերի արձանագրութեամբ պիտի արժէքաւորուի, այլ՝ այն զօրութեանական բարոյականով, որ կը բխի իրենց գործի էութիւնից:

Դաշնակցութիւնը մեր կեանքում ո՛չ թէ հասարակագիտական մի սոսկական երեւոյթ է, այլ՝ ամենից առաջ եւ ամենից աւելի՝ մի բարոյական յեղափոխութիւն: Արժէքների գնահատման նոր չափանիշ է Դաշնակցութիւնը, որով՝ եւ նոր արժէքներ ստեղծագործող: Առանց նուիրումի՝ չկա՛յ բարձր ստեղծագործութիւն, իսկ նուիրումի գաղափարը հայութեան համար հոգեբանութիւն դարձաւ Դաշնակցութեան մարտիրոսագրութեան եւ հերոսականի շնորհիւ միայն: Այդ է պատճառը, որ

Դաշնակցությունը, իբր ներքին հոգեկան կարողություն, չի խորտակում անգամ արտաքին պարտությունների դեպքում. այդ է պատճառը նաեւ, որ անկախ պատմական դեպքերի դասաւորումից, նա մնում է իր ստեղծագործ ապագային հաւատացող իդէալիստ հայութեան հոգեւոր կորիզը: Հայութեան հոգեբարոյական այս յեղաշրջման մէջ է ահա՝ Դաշնակցութեան փառքը:

Դաշնակցությունը, սակայն, պիտի ունենար նաեւ իր ողբերգանքը: Չէ՞ որ ամէն հերոսական, ըստ էութեան, ծնունդ է մի ողբերգականի, ինչպէս վերջինս յաճախ արդիւնք է հերոսական մի տագնապի: Մերձաւորին ծառայելու, նրա կեանքը յեղաշրջելու առաքելութիւն ունեցող հերոսականը չունի աւելի ծանր ողբերգութիւն, քան այն, որ բանաձեւել է աւետարանիչը. "Յիւսն եկն եւ իւրքն գնա ոչ ընկալան" "... Ա՛հ, սա պատմական մի դէպքի եղերականը չէ միայն, այլ եւ ճակատագիրը բոլոր նուիրական վարդապետութիւնների, բոլոր անձնուէր առաքելների: Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ է այնքան խոր, որքան տառապանքը գոհաբերողի, որը իր գործի պաշտամունքը չի տեսնում, որը գոհաբերում է իր նմանների համար եւ մնում չհասկացուած:

Երկար դարեր մեր պատմութիւնը չէր արձանագրել մի շրջան, ուր այնքան հերոսներ իրենց կեանքը երկիւղածօրէն պատարագէին իրենց ժողովրդի փրկութեան գործին. բայց չի եղել եւ մի շրջան, ուր հայութեան որոշ խաւերը այնքա՛ն ապերախտ գտնուէին սեփական ժողովրդի ազատագրական փոթորկումների հանդէպ: Այդ տարրերը, ճիշտ է, չսպանեցին Դաշնակցութիւնը, բայց յաճախ խաչեցին նրա գաղափարն ու գործը: Հին Իսրայէլի մէջ մի չարութիւն կար, որ վերջ ի վերջոյ մեսիասպանութեան յանգեց: Հայութեան մէջ չարն ու բարին առեղծուածային մի քառս էր, լի կարելիութիւններով որ, սակայն, բեւեռացումով խանգարում էր հայ զանգուածների միանպատակ կամեցումը եւ զայն, իբր ամբողջութիւն օրօրելով կրաւորականութեան եւ ակտիվիզմի միջեւ, մղում էր չզիտակցուած ինքնասպանութեան: Ընկերաբանօրէն, այստեղ շօշափում է մեր վերածնութեան խնդիրը, որ, աւա՛ղ, թերի մնաց, եւ որի հետեւանքով մեր Գողգոթան եղաւ անասելիօրէն մեծ, իսկ մեր նուաճումը՝ համեստ: Հայ յեղափոխութեան երեկուայ տագնապը պայմանաւորեց ո՛չ թէ թշնամու անպարտելիութեամբ, ինչպէս այսօր էլ բարբաջում է հակադաշնակցական ստրկամտութիւնը, այլ՝ հայութեան հոգեբանական հատուածականութեամբ: Ի՞նչ ճակատագիր կարող էր ունենալ մի ժողովուրդ, որի զաւակների մի մասը՝ սրտի իւղը բոլորանուէր ազատութեան կանթեղը լեցրած կը ճենճերէր, իսկ միւսը, ո՛չ թէ միայն անընդունակ գոհաբերելու, այլ եւ յաճախ, որպէս թէ ազգը խարոյկից փրկելու միամտութեամբ, ասպարէզ էր իջնում հրշէջի դերում՝ հայ յեղափոխութեան կրակը մարելու: Այդ եղերական կացութեան պատճառով, հայութիւնը ներքուստ տարանջատուէց երեք մասերի - գաղափարի ակտիվիստներ՝ իմա՛ յեղափոխականները, կրաւորական ստրկականութեան ջատագովներ՝ հակայեղափոխականները, եւ կարելիութիւններով յոյ, բայց դեռ այդ երկու բեւեռների միջեւ երերուող հսկայ բազմութիւնը: Ահա՛ կարեւորագոյնը պատճառներից, որ հայ յեղափոխութիւնը շատ դեպքերում մնաց անվճռական եւ պատմութեան ընձեռած նպաստաւոր վայրկեանները չկարողացաւ օգտագործել:

Այստեղ է ահա՛ մեր քաղաքական դժբախտութեանց ենթակայական կողմը:

Այսօր, 40 տարի յետոյ, կանգնած ենք պատմութեան առաջ: Շատ դեպքեր եկան ու անցան հայոց աշխարհով, դեպքեր, որոնք, սակայն, հայութիւնը իբր ամբողջութիւն, դեռեւս չկանգնեցրին իր փրկութեան ճանապարհին:

Դեռ այսօր էլ հայութիւնը մնում է պառակտուած, այնինչ, չկորչելու համար, հրամայողաբար, նա պիտի դառնայ մի եւ անբաժանելի հոգեւոր օրգանիզմ:

Կան եւ պայքարի մէջ երկու կողմեր:

Մէկը՝ հոգեփոխուած՝ իր հեռաւոր անցեալի եւ երեկուայ հերոսականի պաշտամունքն ունի: Միւսը՝ հայ ստրկականութեան աւանդագահը, որ սեփական պատմութեան մէջ միայն ստրկութիւն եւ պարտութիւն է տեսնում:

Մէկը ձգտում է ինքնահզօրացման եւ նուաճումների՝ յանուն ապագայի: Միւսը երես է դարձրած անցեալից, չի հաւատում ապագային, ցեղի հին փառքը նրան թուում է հեզմանք, իսկ յոյսը՝ արկածախնդրութիւն:

Մէկը՝ վրէժի ծարաւ ունի, սակայն, միայն իբր նախադրեալ իր ազգային գոյութեան եւ մշակոյթի: Միւսը՝ թէեւ թօթովում է մշակոյթի մասին, բայց հայրենի հողի համար մի կաթիլ արիւն չունի:

Մէկը ճիգեր է թափում կենտրոնացնելու ցեղի ուժերը մեր հաւաքական գոյութեան սպառնացող թշնամու դէմ, միւսը՝ թշնամի մեր ազատագրական պայքարին, գոհաբերութիւնից խուսափելու մտահոգութեամբ, ներքին ճակատ է ստեղծել, որի վրայ տարիներ է ինչ ընդունայն ուժասպառում է հայութիւնը:

Հերձասիրութեան հին դէւը գործի վրայ է եւ այսօր: Դա տարբեր անուան եւ ձեւերի տակ - նոյնիսկ

Հայաստանից դուրս - շարունակում է օտարի հայասպան դերը, մեծապես դժուարացնելով մեր ինքնապաշտպանության գործը:

Տեսնե՛լ ու զգալ թե՛ ինչպես մտակոյր հայը զենքեր է դարբնում իր հարագատ եղբոր դեմ՝ ընդհանուր թշնամու գործը հեշտացնելու համար - ա՛հ այդ զարհուրելի ողբերգությունը դեռ այսօր էլ բաժինն է հայ յեղափոխականի:

Այդ պատճառով, դեռ այսօր էլ, հայության քաղաքական ճակատագրեն աւելի՛ դառն է նրա ներքին ճակատագիրը:

Ահա՛, դեռ եւս հայության որոշ տարրերի այս յյաղթահարուած ստրկամտության մեջ է Դաշնակցության ողբերգությունը:

Բայց ի՞նչ, զիջե՛լ հակադաշնակցական անարիության: Ո՛հ, ո՛հ, դա պիտի նշանակէր ազգասպանութիւն կատարել: Չե՛ որ մեր կուսակցության հիմնադիրներն էլ, երբ առաջին անգամ ձեռք կը զարկէին մեր ազատագրական գործին, խորապէս կը գիտակցէին, թէ դարերի ստրկականութիւնը մեծապէս տկարացրել է հայ զանգուածների ազգային գիտակցութիւնը: Սակայն, նրանք հաւատացին մեր վերածնունդին, որ պիտի հոգեփոխէր մեր ժողովուրդը իր ամբողջութեան մէջ: Եւ եթէ այսօր տխուր պատմութիւնը մեր ժողովրդի հոգում մի երկուութիւն է ստեղծել, բնա՛ւ չի նշանակում, թէ մենք պիտի լքենք մեզ վիճակուած առաքելութիւնը՝ մեր հոգեբանութիւնը բովանդակ հայության հարագատել տալու: Դա չի նշանակում նաեւ, թէ մենք կարող ենք մոռանալ, որ մերազնեայ ներքին ամէն մի հակառակորդ անծանօթ մի եղբայր է, որին հոգեփոխելու պարտականութիւն ունինք:

Հասարակական իդէալները հետապնդող ամէն անհատ կամ կազմակերպութիւն վերջ ի վերջոյ յանգում է ինքնաժխտման: Դաշնակցութիւնը ցայսօր ձգտել է ազգ դառնալ, այսինքն՝ հայութիւնը կաղապարել ըստ իր էութեան: Ազգի մէջ ձուլուելով, ազգն իր մէջ ձուլելու մի փորձ է Դաշնակցութիւնը:

Յանգել այս տենչալի նպատակին՝ նշանակում է վերանալ իբր կազմակերպութիւն եւ մարմնաւորուել իբր ազգութիւն:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ կ՛ուզէինք, որ իր քառասնամեակից յետոյ Դաշնակցութիւնը, իբր իր ցեղի առաջապահը, աւելի մեծ թափով ու նուիրումով շարունակէր Հայոց Ազատամարտը, ընդունելով, որ միայն ազատ եւ անկախ հայրենիքում հնարաւոր է մեր ամբողջական ժողովրդի կատարեալ հոգեփոխութիւնը:

Իմ Դաւանանքը

Կը խօսիմ մեր նորագիր ընկերներուն եւ կը զգամ, որ անոնք կը խորհրդածեն.

- Գաղափարօրէն կը հաղորդուիմ այսօր: Հաղորդութի՛ւն, սակայն, ի՞նչ է ասոր խորհուրդը:

Հոգեփոխուիլ եւ հոգեխառնուիլ Դաշնակցութեան ու անոր միջոցաւ՝ մեր ցեղին հետ:

Այո՛, ցեղահաղորդութիւն է այդ: Երբ դա կայ, կը նշանակէ թէ մեր հոգին դարձած է ընդունակ ցեղապրումի:

- Նախ կը խոստովանիմ ճշմարտութիւնը, վասնզի որքան մեծ է ճշմարտութեան անհաղորդներու թիւը ժողովրդի մը մէջ, այնքան յաճախակի եւ սուր են պառակտումի դէպքերն անոր ծոցին մէջ:

Կ'ընդունիմ, թէ մեր նախորդները եթէ ստրուկ չդառնային իրենց եղբայրամերժ եսականութեան, ապա մենք դարերով օտարի ստրուկը պիտի չըլլայինք: Կ'ընդունիմ, որ հայության ծերացած մեղքերը աւելի նպաստած են Հայաստանի կործանումին, քան պարբերաբար մեր երկիրը ներխուժող օտարներու սուրբ: Մեղմ ասած՝ հայութիւնը այսօր էլ իր անհամերաշխ անցեալի մեղքերն է որ կը քաւէ:

- Կը գտնուիմ Դաշնակցութեան սեմէն ներս եւ ահա ինքզինքս կը զգամ Յեղիս հետ սրբազան դաշինքի մէջ, եւ կ'ընդունիմ թէ՛ ամէն մէկ ԵՍ յանցաւոր ապստամբ մը, ամէն մէկ Եսականութիւն՝ բարոյական մահափորձ մըն է այն Մեծ Ամբողջին դէմ, որ ազգ կը կոչենք:

Կը գիտակցեմ, թէ բաժանուելով ցեղէն, անհատը կը մեռնի հոգեպէս եւ ապա կը հաշտուի իր ցեղի մահուան հետ:

- Դաշնակցական եմ եւ ահա՛ կ'ընդունիմ, թէ անհատէն ու ընտանիքէն, կուսակցութիւնէն ու դասակարգէն բա՛րձր կայ եւ պիտի մնայ ցեղը, միակ ճշմարտութիւնը, որու ձայնին չհնազանդուող ազգը կը պատժուի առնուազն քաղաքական մահուամբ: Այդ սրբազան ձայնը գոր միայն հոգեւոր խուլերը չեն լսեր, կը պատգամէ մեզ՝ թող ազգը կենտրոնացնէ իր բովանդակ ոյժերը եւ տրամադրէ զանոնք իր ինքնապաշտպանութեան գործին:

Իսկ առ այդ՝ եւ ոչ մէկ օր առանց նոր զենք մը ճարտարելու թրքութեան դէմ:

- Դաշնակցական եմ եւ ահա հայրենի երկիրս ու Հայութիւնը իմ շունչէս մօտ են ինձ:

Եւ արդէն կը զգամ, թէ սովորական զգացումներէ զատ ունիմ նաեւ Հայաստանի զգացումը, որ ինձ հետ ծնուած չէր եւ գոր, սակայն, Դաշնակցութիւնը տուաւ ինձ:

Հոգեխառնուէ՛ցի Դաշնակցութեան հետ եւ ահա՛ ինձ կը զգամ հպարտ ժառանգորդը այն Մեծ ժառանգութեան, որ ՄԱՅԻՄ 28 կ'անուանենք: Եւ ալ չեմ նախանձիր ինձմէ՛ն նիւթապէս աւելի հարուստին ու բարեկեցիկին, բայց խորապէս կը ցաւիմ այն բոլորի համար որոնք ինձ հետ, իմ կողքին, Դաշնակցութեան դրօշին տակ չեն այսօր:

- Դաշնակցական ն եմ: Այդ ըսել է, թէ այլեւս եսաթափ եղած՝ կ'առաջնորդուիմ ներքեղային բարոյականով, որ պիտի սրբէ իմ էութիւնը ստրկականութեան կեղտէն եւ եսականութեան հին թթխմորէն. այդ ըսել է, թէ կ'ընդունիմ գաղափարական համամայրութեան օրէնքը, ըստ որի՝ իմ հետագայ կեանքը պիտի ըլլայ՝ ազգախոհ-նուիրում եւ անձանձիր ծառայութիւն իմ ցեղիս՝ կուսակցութեանս միջոցաւ:

- Կ'ընդունիմ թէ Դաշնակցութիւնը յայտնութիւնն է հայութեան հաւաքական հոգիին, այն ինքնագիտակից գործիքը, որուն միջոցաւ ցեղիս հոգին առաջ կը վարէ իր պատմական առաքելութիւնը:

- Անհատի աշխարհայեացքը պիտի համապատասխանի իր ազգի եւ պետութեան նպատակներուն. անոր երջանկութիւնը մէկ հատիկ արդարացում ունի՝ զայն ծառայեցնել իր ցեղի երջանկութեան:

Խորապէս կը զգամ, թէ իմ երջանկութիւնը ճիշտ հոն է, որ ես կ'աշխատակցիմ Դաշնակցութեան, եւ որպէսզի իմ գործակցութիւնը արգասաւոր ըլլայ, պարտք կը զգամ ինքնակատարելագործութեամբ գերազանցել Հայութեան արտաքին թշնամիներին, իբրեւ մարտական, բարոյական եւ իմացական ոյժ:

- Դաշնակցական եմ եւ ահա՛ կ'աշխատիմ օր, ժամ, վայրկեան առաջ խօսքիս ջերմութեամբ հալեցնել սառոյցէ այն լեռը, որ իրարմէ կը բաժանէ հայ կուսակցութիւնները:

Կ'ընդունիմ, թէ քաղաքական եւ դաւանական ամէն մէկ խտրութիւն վերջ պիտի գտնէ այնտեղ, ուրկէ կը սկսի հասարակաց միաբանութեան անհրաժեշտութեան գաղափարը: Կ'ընդունիմ նաեւ, թէ մերագնեայ ներքին ամէն մի հակառակորդ անձանօթ ընկեր եւ եղբայր մ'է, գոր հոգեփոխելու պարտականութիւնն ունիմ: Նմանները պետք է միայն հոգեբանօրէն զինաթափել եւ ոչ թէ զգետնել, ոչնչացնել:

- Հայրենիքի շէնքը պետք չէ բարձրացնել օտարատեացութեան ժայռին վրայ, այո՛ւ. բայց եւ այնպէս հայութիւնը մինչեւ կատարածն աշխարհի պետք չէ ներէ թրքութեան: Եթէ այդ արնապարտ ցեղէն, որ կողոպտիչն ու սպանիչը հանդիսացաւ անզէն հայութեան կէսին, եթէ օր մը անկէ բուռ մը անտուրբ մոխիր մնայ, այդ մերժելի մոխրին իսկ դատի պիտի կանչել, անոր հետ նոյնիսկ դատաստանի պիտի նստիլ:

- Կ'ընդունիմ ազգային գոհաբերութեան օրէնքը, որու համաձայն գոհասեղանին վրայ կրակը բնաւ պիտի չմարի:

- Վերջապէս, կը դաւանիմ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը:

Եօթնիցս կը սիրեմ Հայ ժողովուրդը, որն ինձ համար կը մնայ իր ոյժերի մեծութեան դեռ անձանօթ Հերակլէսը:

Կը հաւատամ մեր ապագային: Կը զգամ ու մտովին կ'ողջունեմ Հայաստան Երկիրը, որ կար, որ երջանիկ էր ու մեծ եւ որ այդպիսին պիտի լինի վաղը...

Մեր Անկախութեան Մայիսը

1921-ի գարունն էր, եւ դեռ Եռագոյնը կը ծածանուէր մեր Հայրենիքի լեռնային երկրամասի վրայ:

Մայիս 28-ի լուսաբացին լեռներէն երգ ու երաժշտութեամբ դէպի Միւնեաց աշխարհի մայրաքաղաքն էին իջնում բուն Չանգեգուրի, Տաթեւի եւ Դարաբասի շրջանների ժողովրդական վաշտերը եւ բազմահազար մի զանգուած:

Մարտնչող հայութիւնը, Արարատի փեշերի կարօտը հոգու մէջ, այդ օրը իր գայրոյթը պիտի յայտնէր մարդկութեան խղճին:

Կ'եսօրուայ մօտ, բոլշեւիկեան կացինից ընկած Շիրինի, Խորէնու, Մաքոյի, Աշոտի եւ այլոց եղբայրական գերեզմանի շուրջը ստեղծուել էր սուրբների, սրերի եւ դրօշակների մի ամբողջ անտառ: Նուիրական հողաթմբի վրայ, արեւի տակ վեհօրէն ու հպարտ փայլում էին Միւնիքի սուրն ու խաչը՝ առաջինը որպէս յաղթութեան, երկրորդը՝ տառապանքի խորհրդանշան:

Ջերմ խօսք կար.

Կար, դառնութեան եւ ուրախութեան արցունք:

Այդ օրը ես հասկացայ, որ մի պետութեան բարոյական բովանդակ մեծութիւնը կամ ոչնչութիւնը կարելի է կարդալ նրա քաղաքացիներից մէկի դէմքի վրայ:

Այդ օրը սիւնեցու աչքերի մէջ կարելի էր տեսնել մեր ցեղի բովանդակ գորոյթն ու թափը:

Այդ օրը յաղթական էր սիւնեցին, քանզի ցեղի ոգին կը շարժէր հայ վաշտերը, քանզի Միւնեաց աշխարհում սպայէն եւ զինուորէն - հեղինակութիւնէն եւ հնազանդութիւնէն զատ կար մի Երրորդը՝ Յէ՛ղը, մարտնչող Հայրենիքներում ամենուրեք եւ ամէն վայրկեան, ազգային բացարձակ պարտականութեան անուան տակ,

ցցում է ռազմիկի առջև եւ ասում՝ "հնազանդուի՛ր ինձ, եւ պիտի յաղթե՛ս":

Ես այդ օրը տեսայ Սիւնիքը՝ իր ոյժի, փառքի իր մեծութեան մէջ: Նա հպարտ էր, որովհետեւ պարտութեան էր մատնել Ադրբեջանը, ջարդել տաճիկ գնդերը, զինաթափել բոլշեւիկեան 11-րդ զօրաբանակը: Նա հպարտ էր, որովհետեւ հերոսական շարժումներով յետ էր մղել դէպի հայ մտաւորականութիւնը երկարող խորհրդային մահաբեր տապարը: Նա հպարտ էր, որովհետեւ իր մէջքը փրկութեան կամուրջ էր դարձրել նահանջող բիրոց համար՝ դէպի Պարսկաստան:

Սակայն, սինեցուն ծանօթ աչքն այդ օրը նրա դէմքի վրայ իր պատմական գործերի գիտակցութեան հետ կը կարդար նաեւ իր դրութեան ողբերգութեան գիտակցութիւնը:

Այդ օրը բոլորը, ղեկավար թէ զինուոր, տղամարդ թէ կին, ընդհանուր խանդավառութեան մէջ լուռ եւ անխօս մտածում էին. "Ի՞նչ լաւ պիտի լինէր, եթէ մեր ռազմամթերանոցներն դատարկ չլինէին: Մենք ազատութեան համար թշնամու հարիւրապատիկ մեծ ոյժերի հետ չափուողներս հաց եւ փամփուշտ չունենք":

Այո՛, շատ բաների հետ կռուի համար Սիւնիքը չունէր նաեւ ամենաանհրաժեշտը՝ հաց եւ ռազմամթերք: Նա գիտակցում էր, որ սիրամարգի պէս իր շքեղ թևերի տակ պիտի չկարողանայ թաքցնել իր "սեւ ոտները", իր պահեստների դատարկութիւնը: Նա հպարտ էր, որովհետեւ յաղթել էր, բայց դառնացած էր, քանզի հնարաւորութիւն չունէր օգտուելու իր յաղթութիւններից:

Իրերի այս ողբերգական վիճակում, մեր անկախութիւնը պիտի ապրէր երկու ամիս եւս, որից յետոյ խորհրդային կարմիր լայթը, առանց յաղթանակի, չարափառօրէն պիտի ծածանուէր ե՛ւ Սիւնեաց աշխարհի վրայ:

Քաղաքական փոթորիկներից քշուած՝ մեր ազատութեան Մայիսը այսօր կը տօնենք օտար ափերի վրայ:

Տարագիր ենք, եւ դառնադառն մեր կեանքը - արքայազներէն ամենաձանրը ու անփառունակը - մի հատիկ արդարացում ունի՝ զայն ծառայեցնել պարզելու համար մեր ժողովրդին վիճակուած աղէտների ներքին ու արտաքին պատճառները:

Այսօր հարկ է եւ պատշաճ փորձել, գոնէ տարին մի անգամ, ըմբռնել եւ հարազատել հետեւեալ ճշմարտութիւնները.

- Պատմութիւնը որդիների մէջ հալածում եւ պատժում է հայրերի մեղքերը հի՛ն:

Դարերի ստրկութեամբ, անապատում տառապանքներով եւ անհաշիւ զոհերով քաւեց հայութիւնը եւ դեռ քաւում է մեղքերն իր առաջնորդների: Եւ դեռ պիտի քաւի, քանզի եսաթափ չի եղած ե՛ւ օրուայ հայը, որին վաղը պիտի վիճակուի հայութեան ճակատագիրը վարելու դժուարին դերը:

- Հայ ազգը, որը դարերի իւր քաղաքական տնանկութիւնը աւելի իր առաջնորդների փոխարաբերութեանց այլանդակութեան կը պարտի, քան իր երկրի աշխարհագրական դիրքին եւ արտաքին թշնամիների նուաճողական ախորժակներին, կորցնելով ներքին ստեղծագործ միութեան եւ միաբանութեան անհրաժեշտութեան գաղափարը՝ կորցրեց իր անկախութիւնը, ապա եւ իր երկիրը:

Աւա՛ղ, հին թթխմորից գերծ չէ հայ հոգին ե՛ւ այսօր: Բաժանասիրութեան դէ՛ւն է դեռ առաջնորդում մեր ազգային առաջնորդներին:

- Մեր ներքին իրերակերութեան բերումով՝ միշտ պատրաստի որս մեր գայլ հարեւանների համար՝ դեռ միամտօրէն դժգոհում ենք աշխարհի դէմ, որը քանիցս գործով հասկացրեց մեզ, թէ ներքին պատճառներով իր ցեղի բովանդակ ոյժերէն օգտուելու անկարող ժողովուրդը բարոյապէս ազատ չէ արտաքին օգնութիւն ակնկալելու:

Այսօր իսկ, երբ Հայաստանի վրայ վերստին ընկած է ստուերը մեծ եւ սհաւոր գալիքի, երբ մի մութ ամպ է կախուած մեր ժողովրդի գոյութեան եւ իր ապագայի միջեւ, մեր պատմութեան այդ սպառնական շրջանում իսկ չենք ուզում հասկանալ, որ աշխարհում մի հատիկ ոյժ գոյութիւն ունի միայն, որը յետ այսու պիտի լծել մեր հաւաքական ինքնապաշտպանութեան կառքին՝ որպէս ազգ հայօրէն ապրել ու շինարարել կարողանալու համար: Ներցեղային բարոյականն է այդ հրաշագործ ոյժը - ցեղակրօնութիւնը:

Այս եսամբժ բարոյականը - որով օծուն մի նոր սերունդ միայն կարող է Մայիս 28-ի պահակը հանդիսանալ - հրամայողաբար իր պահանջն է դնում մեր գաղափարախօսական եւ վարիչ մտաւորականութեան՝ օր առաջ երես դարձնել հին էվոլեմոնիստական բարոյականից, որը սնուցանելով մեր տկարութիւնները, դարբերով մեր միջոցաւ մեր ցեղի թշնամիների յաջողութեան ծառայեց:

Դա պահանջում է ապրել, մարտնչել ու առաջնորդուել ցեղօրէ՛ն:

Դա պահանջում է մեր մտաւորականութիւնից մեծագոյն զոհողութիւն՝ յանուն եւ ի գոհ մեր Անկախութեան Մայիսի՝ մորթել իր ԵՍը:

Բերուէ՛ց այդ գոհը՝ մեզ պիտի յաջողի տալ աշխարհին, մեր անկախութեան իրաւունքը նաեւ սեփական

ոյժերով պաշտպանել կարողանալու ապացոյցը:

Այլապէս - չէ՛, չէ՛, չեն խօսելու այն մասին, թէ ինչ կարող է տեղի ունենալ Հայաստանի եւ Հայութեան հետ - այլապէս... ընթերցո՞ղ, լրացո՞ւր խօսքս...

Եռագոյնը Կարմիր Լաթի Դէմ

Սիւնիքը կը շարունակէր իր հիասքանչ եւ ծանր գոյամարտը եւ այդ ո՛չ թէ մեր ցեղի մի հատուածի գոյութիւնը փրկելու կամ Հայաստանի անարժան մասը մտնելու համար - կրկնակ նպատակ, որ իրագործուած էր արդէն - այլ յանուն հայ մտաւորականութեան, որը բոլջեփկեան գազանից մագապուրծ եւ հալածական՝ ապաստան էր գտել մեր լեռնաշխարհում:

Կարմիր բանակը, գտնելով Հայաստանն առանց մտաւոր հայութեան, եկել ու բանակել էր Սիւնիքի պատերի տակ:

Որսը փախցրած շան նման, ցաւեցած ու կատաղած, նա կանգ էր առել Սիւնիքի սահմանների վրայ՝ դունչը դէպ մեր դիրքերը դարձրած: Միայն նապաստակ որսալու սովոր թշնամին, անցեալի արնոտ փորձերից խրատուած, գիտէր, որ Արաքսի սիւնիքեան ափում հայ մտաւորականութիւնը որսալու համար պէտք էր նախ սպանել առիծը, որ կ'ապրէ սիւնեցու մէջ: Նա գիտէր, նա զգում էր այդ, եւ անոյժ ցասամար ու անվերջ, նա հաջեցնում էր իր շները՝ իր բանակը Սիւնիքի վրայ: Այսքա՛նը միայն: Սովորական չէր փախցրած որսը: Զախողած էր մտաւոր հայութեան որսը թրքօբոլջեփկեան հրամանատարութեան համար, մեր ժողովրդի ընտիր տարրերի զանգուածային որսը, որի յաջողութեան դէպքում պիտի գլխատուէր հայութիւնը:

Վաղուց էր կայացուած հայ մտաւորականութեան մահուան դատավճիռը: Պիտի մեռնի՛ մտաւոր հայութիւնը՝ վճռել էին ընկերներ էնվերն ու Զինովիւնը, երբ կ'ողջագորուէին թաթար մայրաքաղաքում: Արեւելեան համայնավարների անդրանիկ համագումարից մի քանի օր անց, խորհրդային թերթերից "Կարմիր Առաջապահ"ը կը հրապարակէր հրէշների կողմից արուած հայ մտաւորականութեան դատավճիռը՝ "Դաշնակցութիւնը պիտի ոչնչացուի գլխովին":

- Պիտի ապրի՛ հայ մտաւորականութիւնը, որ ապրի եւ հայ ժողովուրդը,- իր հերթին վճռել էր Սիւնիքը, եւ իր արծիւների հզօր թելերի պաշտպանութեան տակ առել Արարատեան բազմահազար տարագրութիւնը:

- Մեզ յանձնէ՛ք հայ մտաւորականութիւնը, վայր դրէ՛ք ձեր զէնքերը եւ այսպէսով փրկէ՛ք ձեր գիւղերը, որոնք սրի եւ հրի պիտի մատնուին, եթէ չյարգուեց մեր վերջնագիրը:

- Ե՛՛ Կ Ե՛՛ Ա՛՛ Ռ,- կը պատասխանէր լեռնահայ գիւղացին, եւ կը շարունակէր սեւ ամպի պէս լեռներից կախուած մնալ ռուս, թուրք, թաթար զօրամասերի գլխին:

Թշնամին կը սպառնար Երասխի ափերի վրայ բեմադրել Շահ Աբբասի օրերը: Նա կաշուից դուրս կու գար հայրենի ջրերի մէջ խեղդելու հայ ժողովրդի ուղեղն ու սիրտը, բայց կը դժուարանար ասել իր բանակին.

"Կա՛լ նորան": Ապա, բոց ու կրակ արձակող վերջնագրերին կը յաջորդէին պատուիրակութիւնները, բանբերները, թուրքիկները՝ միշտ էլ յորխորտ ու սաստալի:

Թշնամին կը սպառնար, գրպանին մէջ սեղմելով բռունցքը:

Թուրքն ու թաթարը կը հաջէին իմ վաշտերի վրայ - այսքա՛նը միայն:

- Երկնքից չէ՛ շանթը,- թշնամու բոլոր յայտարարութիւններին կը պատասխանէր Սիւնիքը, եւ կը շարունակէր վարել հայ մտաւորականութեան փրկութեան գերագոյն գործը:

Այսպէս, Սիւնիքի սահմանների վրայ դէմ յանդիման ցցուած կը մնային մահուան բազուկը՝ զինուած խորհրդային տապարով, եւ պողպատե թելը արծիւ Սիւնիքի:

Դիցազնական երկիրը շեշտ կը նայէր թշնամու աչքերի մէջ, նրան սանձուած պահելով իր պատերի տակ, որպէսզի կարմիր մահուան ճիրաններից մագապուրծ հազարները անխռով եւ անկորուստ անցնէին դէպի ապահով հորիզոններ:

Եւ անցաւ, ու փրկուեց արարատեան մտաւորականութիւնը, ուսանողութիւնը, սպայութիւնը:

Եւ այդ ա՛յն ժամանակ, երբ Սով-արքան կ'իշխէր Լեռնահայաստանում, երբ ժողովրդի խոշոր մասի սնունդը կը կազմէր իր դաշտերի բանջարեղէնը միայն, երբ դիրքապահ վաշտերիս կը պակսէր չոր հացն անգամ, երբ մեր պահեստներից մէկում կը ստացուէր հրանօթ փոխադրելու ուղարկուած գիւղացու դիակը՝ ողբերգական

գոհը աստուածային պարտաճանաչութեան:

Եւ այդ՝ այդպէս աշխարհից կտրուած մի երկրամասում, ուր կռուողներին կը պակասէր ռազմամթերքը, կենդանի կապը արտաքին աշխարհի հետ, յոյսը՝ դրսի օգնութեան,- այն ամենը, որի չգոյութեան դէպքում արդիական բանակները ժամեր դիմադրելու փոխարէն թշնամու անարգանքին են յանձնում իրենց դրօշակները: Այս դժնդակ կացութեան մէջ, երբ տեղի են տալիս կառավարութիւններն ու բանակները, սինեցին չլքեց իր վահանը եւ դրա շնորհիւ այսօր կ'ապրի արարատեան մտաւորականութիւնը:

Ոչի նշ ունէր Սիւնիքը, գրեթէ ոչի նշ, կռիւ վարելու համար, բայց կար ստեղծուած վիճակի լրջութեան, ինչպէս եւ իրեն ընկած դերի բովանդակ գիտակցութիւնը, կար ներցեղային բարոյականը՝ զէնքերի զէնքը հրաշագործ:

Իմ վաշտերը չլքեցին իրենց վահանը, որովհետեւ մարդկային տկարութեան փոխարէն նրանց կը վարէր ցեղի հրաշագործ ոգին: Նրանք խորապէս կը գիտակցէին, թէ Հայաստանն առանց իր աշխարհագրական ողնաշարին, ինչպիսին է Սիւնեաց աշխարհը, իսկ հայ ժողովուրդն առանց իր մտաւորականութեան՝ չեն կարող գոյութիւն ունենալ: Իմ զինուորը յստակօրէն կը գիտակցէր, թէ հաշտուել Սիւնիք ապաստանած տարագրութեան կորուստի հետ՝ կը նշանակէր հաշտուել հայ ժողովրդի չգոյութեան հետ: Դրա համար էլ, նա, որպէս համակ պարտաճանաչութիւն, մնաց պատնէշի վրայ, երբ կը վճռուէր հայ մտաւորականութեան լինել-չլինելու խնդիրը:

Այդ գիտակցութիւնից ահա՝ կը բխէր նրա հրաշագործ պարտաճանաչութիւնը, որի առջեւ անգոր գտնուեցին թուրք, թաթար եւ կարմիր հորդանները:

Հայ Զէնքի Փառքն Ու Ողբերգութիւնը

Բարոյապէս սնանկ է անհատը, երբ նրան պակասում է ազգային հպարտանքի զգացումը - ծնունդ՝ ազգային ինքնաճանաչութեան, որ իր սնունդը առնում է մեր պաշտամունքից դէպի այն ամենը, ինչ որ գեղեցիկ է, վսեմ եւ հերոսական Հայրենի Պատմութեան մէջ: Առանց այդ բարձր առաքինութեան, բարոյապէս պակասաւոր է անհատը, որպէս մարդ եւ որպէս անդամ հաւաքականութեան: Այդ նուիրական զգացումը ինձ համար շարունակում է մնալ լուսաւոր հայրենասիրութեան, ցեղային բարոյականի եւ երջանկութեան անսպառ աղբիւր: Դա՛ էր լեռնաշխարհում իմ ժողովրդական գնդերին թեւ ու թափ տուողը: Դա՛ է եւ այսօր՝ իմ վտարանդի կեանքի դառնութեանց միակ մեղմիչը:

Իմ օրն իր որոշ ժամն ունի, երբ մտածումս սիրաշատ մօր պէս կը դիեցնէ ազգային հպարտութեան իմ զգացումը:

Իր սրբազան պահն ունի իմ ամէն մի օրը, երբ մտովին անհուն կարօտով կը սկսեմ իմ պրպտումները Հայոց Պատմութիւնը կերտող դարերի մէջ, քաղցրութեամբ կ'ոգեկոչեմ հայ զինուորին ու զօրավարին, որոնք հոգեկան գեղեցկութեան, անդիմագրաւելի արիւթեան ու մեծագործ վեհութեան համբուրելի հետքերն են թողել Հայոց աշխարհում: Եւ կ'ոգեխառնուիմ նրանց հետ, կը վերապրեմ նրանց գոռ յաղթանակները եւ կարօտով կը բաժանուիմ նրանցից, մի օր անց՝ նրանց ազնուացուցիչ ընկերութիւնը վերստին վայելելու ցանկութեամբ: Այսպէս կը սնուցանեմ ազգային հպարտանքի իմ զգացումը: Չտկարանալու համար՝ կը կատարեմ իմ ամէնօրեայ խորհրդաւոր զօրահաւաքը մեր պատմութիւնը զարդարող հոգիների, եւ կը խօսեցնեմ ու կը լսեմ նրանց:

Աստուա՛ծ իմ, որքան մեծ է արիների համաստեղութիւնը մեր պատմութեան երկնականմարի վրայ: Եւ որքա՛ն շլացուցիչ է նրանց փայլը: Պսակաւոր են, եօթնվերք են բոլորը, փառքի սպիներ ունին բոլորը: Պարթեւ են, խայտակն, քաջազանգուր: Բիբերի մէջ շանթ ունին, ցատում, դառնութիւն:

Եւ ասում են նրանք՝

- Չմնաց, աշխարհում գրեթէ չմնաց ցեղ, որ մեր բազկի ոյժը չզգար:

Պոռոտ Բաբելացին, Հռոմէացիները կաշառող, աղուէսաբարոյ Մասանները, Բիւզանդացիք նենգ, Արաբն ու Սկիւթացին ընչաքաղց, Ալանները, Քուշանները, Կովկասեան լեռնականները աւարառու - այդ բոլորի եւ շատ ուրիշների հետ, անհամար անգամ հարուածներ ու վերքեր փոխանակեցինք: Եւ յաճախ յաղթեց մեր բազուկը:

Մակայն, քիչ անգամ մեր արիութիւնից լիուլի օգտուել կարողացաւ մեր ցեղը, քանզի կար ընտանի թշնամին, որի վատութեանց կը պարտի Հայոց աշխարհը իր դարերի քաղաքական խեղճութիւնը: Զինուորի եւ ռազմավարի մեր բազուկից աւելի օտարն օգտուեց, քան հարազատ երկիրը: Եւ դրա համար էլ մեր քաջութեան հոչակը տարածուեց շատ հեռուները՝ մինչեւ Ասորեստան, Հռոմ, Հրէաստան եւ լեռները Կովկասի: Տե՛ս, որքան շատ են մեր վերքերը՝ ստացուած օտար հայրենիքների համար: Անպարտելի էր օտար բանակը, երբ նրա կողքին օտար զէնքի յաջողութեան համար կը կռուէր եւ Հայը, մանաւանդ, երբ դա կ'առաջնորդուէր հայ զօրավարի կողմից: Մասնաւորապէս Պարսիկն ու Բիւզանդացին չարաչար

- Ի՞նչ էք մտածում, պարո՛ն սպարապետ:

- Այն, հերոս վաշտապետս, որ դու, ինչպես տեսնում եմ, ես մի քանի ուրիշները մոռացել էք հայոց պատմությունը, որը մեր կոնսերվացիոն սկզբնական մեզնից վերջանալու: Այս լեռների վրայ կոնսերվացիոն ունեցել մեզնից առաջ, տեղի պիտի ունենան ես մեզնից յետոյ: Ասացէ՛ք, ի՞նչ անուն կը տայիք Դաւիթ Բեգին, եթէ մարդկային այս կամ այն տկարությունից մղուած նա Միւնեաց աշխարհը յանձնած լինէր թուրք ու թաթար հորդաներին:

Մեզնից առաջ այս լեռների վրայ կռուող հայը խորապես գիտակցել է, թէ Միւնիքը յանձնել թշնամուն՝ կը նշանակէ հայ երկրի բանալիները եւ հայ ժողովրդի բախտն ընդմիշտ յանձնել իր իսլամ հարեւաններին: Նոյն փրկարար գիտակցութեամբ, այս բարձրունքների վրայ պետք է կռուէ, մեռնէ ու յաղթէ ե՛ւ վաղուայ հայությունը: Ի՞նչ, միայն ձե՛զ է պակասում այդ գիտակցությունը: Մոռացէ՛լ էք, թէ կայ հայ ցեղի յաւիտենագիր հրամանը՝ յաղթել կամ մեռնել:

- Ո՛չ, - եղաւ վաշտապետներիս պատասխանը:

- Ես բնաւ չեմ մտածում նահանջի մասին, որովհետեւ սովորութիւն ունիմ նման օրհասական վայրկեաններում դիմելու իմ խղճին՝ հարցնելու իմ ներքին դատաւորին՝ ի՞նչպէս են վարուել նման եւ աւելի ծանր վիճակում Վարդաններն ու Դաւիթ Բեգերը:

- Մեռնել, բայց յաղթել:

- Ինչպէ՛ս կ'ուզէիք, որ վարուէին նման դէպքերում այն բոլոր դէկավարները, որոնց ապագայում պիտի վիճակուի վարել մեր ցեղի ինքնապաշտպանութեան սրբազան գործը:

- Մեռնել, բայց չզիջել հայոց լեռնաշխարհը:

- Իմ ներքին դատաւորի թելադրութեամբ՝ միշտ էլ այսպէս եմ պատասխանել, այսպէս եմ պատասխանում ինձ եւ այժմ...

- Ես, - արդարանալ փորձեց վաշտապետս, - ես ուզեցի ասել, թէ այլեւս ռազմամթերք չունենք:

- Բայց ո՞վ ասեց, թէ միայն առատ ռազմամթերքով են յաղթում: Շատ անգամ յաղթում է այն կողմը, որը նուազ է կրակում: Վախկոտն է յաճախակի աղկում, մատնելով իր անարիությունը: Հրացանից, գնդացիից, թնդանօթից չէ՛ որ սարսափում է թշնամին, այլ՝ քար լռութիւնից: Չկա՛յ աւելի ահաբեկիչ բան, քան լուռ առաջխաղացումը, մասնաւորապէս գիշեր ժամանակ, երբ քարը, թուփը, այն ամէնը, որ կարող է զբաղեցնել մարդու աչքն ու երեւակայությունը, դառնում է գրոհող հակառակորդ: Լուռ յառաջացող տասնէակը մի ամբողջ գունդ է, վաշտը՝ մի ամբողջ բանակ պաշտպանուողի համար: Գիշեր ժամանակ յարձակուողի զինակիցներն են՝ խաւարը, լռութիւնը, ժայտերը: Իսկ երբ նախադարձակուողը մենք ենք՝ այդ լեռների տէրը՝ մեզ հետ են նաեւ այն բոլորի վրէժխնդիր ստուերները, որոնք մեզնից առաջ հեզնել են մահը եւ ընկել այդ սրբազան բարձրունքների վրայ: Իսկ երբ մենք ենք նախադարձակուողը՝ մեզ հետ է նաեւ մեր լեռների հզօր ոգին: Ուրե՛մն, ռազմամթերքի կարիքը չզգալու համար՝ մնանք հաւատարիմ մեր օրհնուած ռազմավարութեան տարերային ձեւերին: Գիշերամա՛րտը թող լինի մեր բաժինը: Ուրե՛մն, յարձակուե՛նք, ինչպէս յարձակուում է մահը՝ լուռ եւ անակնկալ:

- Յարձակուե՛նք, - միաբերան կրկնեցին վաշտապետներս, եւ յուսովա՛ռ՝ վերադարձան դէպի իրենց վաշտերը, դէպի կրակի գիծը:

Լուսաբացին, Ալագեազի բարձրունքներում թշնամին ծեծուած ու գերուած էր գրեթէ առանց ռազմամթերքի:

Իմ զինուորը այդ օրը օրհնում էր ճակատագիրը, որ չէր յապաղել թշնամու ձեռքով մեզ առատ ռազմամթերք հասցնելու:

Այդ կռուում սիւնեցին մի անգամ եւս զգաց, թէ յաղթում է ա՛յն կողմը, որը վստահ է ո՛չ թէ իր սպառազէն բռունցքի, այլ՝ իր ներազէն գերազանցութեան:

Որ ցեղի ոգու ձեռքով դէկավարուող ժողովուրդը կարիք չունի երկար սրի:

Իր լեռների վրայ սիւնեցին այդ օրը հաստատեց, թէ երկաթէ զէնքերի դէմ հե՛շտ է վահան գտնել, բայց ոչ եւ ոգու զէնքերի, որպիսին են ցեղի զէնքերը:

Մեր Դուռն Եւ Բախում

Փախչում է մեր նորահաս սերունդը գաղութահայ կեանքի հոգեւոր անապատէն, եւ ծարաւի՝ նա ովասիս է փնտռում Դաշնակցութեան ծոցի մէջ:

Սրբազան գայրոյթով նա փախչում է հայ կեանքի բոլոր տեսակի դպիրներէն ու փարիսեցիներէն - այն բոլորէն, որոնք իրենց յաւետ մեղկ բնաւորութեան բերումով օտար ափերի վրայ շարունակում են տկարութիւն ցուցադրել եւ արհամարհանք շահել, որոնք պատռած սրբազան Եռագոյնը, հոգով հեռացած են Հայութեան մեծ ընտանիքէն. որոնց սրտի եւ տան մէջ տեղ չունին հայրենիքն ու հայրենասիրութիւնը, որոնք երջանիկ տգիտութեամբ, իբրեւ թէ կ'ուզեն տարագիր հայը հա՛յ պահել, բայց վատօրէն կ'ուրանան ցեղի Գողգոթան եւ նրա դատը արդարագոյն. նա փախչում է այն բոլորէն, որոնց անունը ու սեւ արարքները Հայոց

Պատմութեան կողմից վաղը պիտի մատնանշուին որպէս ամօթը մեր օրերի:

- Ամենուրեք մեր դուռն է բախում երիտասարդութիւնը, որովհետեւ Դաշնակցութեան մէջ երիտասարդացուցիչ մի բան կայ - Յեղի հօգը շունչը, որովհետեւ, իր հոգեբանութեամբ, ամէն մի երիտասարդ մի անանուն դաշնակցական է՝ բողբոջի մէջ. որովհետեւ Դաշնակցական ասել է՝ խանդավառ իդէալիզմի մարդ. իսկ այդպիսին մշտաջահել է հոգուով: Այո, ամէն դաշնակցական իբրեւ իդէալի մարդ, երիտասարդ է ինչպէս ամէն երիտասարդ՝ դաշնակցական:

- Մե՛զ է փնտռում երիտասարդութիւնը, որովհետեւ դաշնակցականութիւն ասել է՝ լրումը հայ կեանքի. որովհետեւ մեր շարքերում կեանքն աւելի՛ կեանք է, որովհետեւ մենք ապրել եւ ապրեցնել գիտենք բարձր կուսակցականութեան բովանդակ խորհրդաւորութիւնն ու բերկրանքը:

Մեր շարքերէն դուրս մեռել թիւ է կուսակցականը: Մեզ մօտ, ընդհակառակը, կուսակցականութիւնը ընդգրկում է անհատի ո՛ր ղջ կեանքը, բաւարարելով նրա սիրտն ու իմացականութիւնը: Եւ հենց այդ է պատճառը, որ մեր շարքերում անհատն զգալով յեղափոխական գործի սրբութիւնը, դողում է իր կոչման վեհութեան առջեւ:

Մեզնից դուրս, կուսակցականը դաստիարակում է ասիական թայֆայականութեան նեղ պատերի մէջ. նա չի մտածում իր սեփական գլխով. նրա համար չէ խղճմտանքի անկախութիւնը. պարզ երամականութիւն է նրա կեանքը: Դաշնակցութիւնը, ընդհակառակը, պահանջում է կիրթ վերաբերմունք եւ բարոյական ստեղծագործ հաւատք: Մեզ մօտ կառուցում է ներքին մարդը՝ նո՛ր էութեամբ:

Մեզ մօտ, ղեկավարել ասել է՝ ուսուցանել եւ ապա վարել խղճմտանքները: Սքոլաստիկներ չե՛նք, նաեւ նեղմիտ հատուածամով չենք: Մեր ընկերը միայն նա չէ, որ մտածում է մեզ պէս, այլեւ նա, որ գործում է յօգուտ մեր ժողովրդի, նա՛, որ մտածում է, զգում եւ գործում հայաբար:

- Յեղային բարոյականով օծուն մեր շարքերում հայ բեռնակիրն ու մտաւորականը եղբայրներ են համացեղ: Յեղակիցների դ՛ մէջ, - ասում ենք մենք, - տե՛ս քեզ եւ արձագանգի նրանց ցաւերին. դա ասել է՝ վերապրի՛ր ցեղիդ ողբերգութիւնը. աւելին՝ թող քո հաղորդութիւնը դառնայ ցեղիդ ճակատագիրը, նաեւ քո մկրտութի՛ւնը: Դա ասել է՝ քո սիրտը պէտք է պատասխանի ժողովրդիդ ամէն մի սրտազարկին.

- Երես դարձած Բահաղէն՝ դէպ մեզ է գալիս մեր ոգելից երիտասարդութիւնը, քանզի ցեղի խօսքն է մեր շրթունքներին, որ կը զրնգայ թուրի պէս. քանզի մեր գործը զոհողութեան շունչ ունի, մեր համոզմունքը՝ հրամայական մի գործիւն, մեր անունը՝ մի սաստող հեղինակութիւն:

Երիտասարդին յատուկ է երջանկութեան ձգտումը, եւ ահա՛ Դաշնակցութեան միջոցաւ նա հաղորդակցութեան է գալիս ցեղի հոգու հետ՝ ընդարձակելով իր հոգեկան հորիզոնը, իր մտածողութեան եւ զգացողութեան շրջանը: Իսկ դա ասել է ճշմարիտ երջանկութիւն:

Երիտասարդ հասակին յատուկ է լաւագոյնի ձգտումը. եւ ահա՛ նա նետում է Դաշնակցութեան գիրկը, որովհետեւ այդ վերջինը լաւագոյնն է, իմաստը մեր նորագոյն պատմութեան:

Երիտասարդին յատուկ է ինքնագործութեան ծարարը. իսկ ինքնագործանալ կարելի է միայն մեր շարքերում: Որովհետեւ Դաշնակցութիւն, ասել է՝ անձնաւորեալ լուսակրութիւն, նահատակութիւն եւ հերոսականութիւն:

Այդ տարիքին յատուկ է սերը պայքարի, եւ գիտէ նա, որ ազգերն ապրում են քանի դեռ նրանց մէջ ապրում է երկու բան՝ պայքարի իմաստուն բնագործ եւ զոհաբերելու ներքին յօժարութիւնը, առաքինութիւններ, որոնց գերակշռօրէն տէր է Դաշնակցութիւնը:

- Մեր դուռն են բախում այն ամէնը, որոնք հայ հայրենիք են փնտռում "Մեր հայրենիքը" շրթունքներին, որոնց գոյութիւնը մի հատիկ խորհուրդ ունի՝ հայրենի՛ք, միակն ու անփոխարինելին, որի համար անհատն ու դասակարգը միջոցներ են միայն:

Մեր դուռն է բախում երիտասարդ Հայութիւնը, որովհետեւ նրա համար երկու անհանգստացուցիչ հարցեր կան, որոնց պատասխանը միայն մեր շարքերէն կարելի է լսել:

"Ի՞նչ, անպատի՛ժ պիտի մնայ թուրքը ":

"Արդեօք ի՞ գո՛ւր պիտի անցնի մեր Գողգոթան ":

Չէ՛, չէ՛, մենք դեռ չենք մոռացել Թալէաթի շնական խօսքը՝ "Աքտրավայրն է՝ ոչնչութիւն "։ Եւ այդ օրէն սկսած, աւելի քան արդար է մեր թշնամանքը թրքութեան դէմ. այդ օրէն դա մեր մէջ դառել է այն, ինչ որ էր ժողդանօ Բրունոյի ատելութիւնը հրէութեան հանդէպ: Թո՛ւրքը, թո՛ւրքն էր՝ "արժանի ոչնչացուելու իր աշխարհն գալէն առաջ "։

- Մե՛զ է փնտռում երիտասարդութիւնը, քանզի նա գիտէ թէ փոխվրէժը բնախօսա-հոգեբանական մի սուր պահանջ է վերապրելու ձգտող ժողովուրդների մօտ. նա գիտէ, որ առանց յետադարձութիւն կոչուող աստուածային ակտին, ազգերի հասցրած սերունդները լինում են հոգեպէս տխւեղ, ցաւազար - ներքին մեծագոյն վտանգը ցեղերի գոյութեան համար:

Մեր շարքերն են թափում հայկական իրրիդենտիզմի կուսակիցները, որովհետեւ մենք սպասում ենք վրէժի դատաստանին, եւ հաւատում որ մեր տառապանքէն հայկական նոր փոթորիկը պիտի պայթի, եւ որ այդ վերջինէն պիտի ծնին հսկաները հայ կամքի, վրէժխնդիրները՝ տիտա՛ն, զօրաւորները՝ մահացան

գիտություններով սպառազեն:

Մենք սպասում ենք, պիտի յայտնուի՝ Հայ Գերմարդը եւ մոխրացնի հայասպան սուրն ու սուինը թրքութեան ձեռքի մէջ, ապրեցնելով նրան սարսափը հայ վրիժակէն: Սարսափը դիւական - դա՛ պետք է դառնայ հանապազօրեայ պատիժը թալէաթածին ցեղի. դա՛, թուրքին դա՛ պետք է դարձնի իր սեփական դահիճը ու գոհը միաժամանակ:

- Մե՛ գ եւ Եռագոյնն է փնտռում երիտասարդութիւնը, որովհետեւ նա ուզում է, որ յանձնի Դաշնակցութեան, Հայ արիութիւնը ջահել առիձով խորհրդանշուի, երբ թրքականն այսօր այլաբանօրէն գայլով կը ներկայացուի: Երկիւղածօրէն նա Դաշնակցութեան հայրենաստեղծ ձեռքը ու Եռագոյնն է համբուրում, քանզի վաղուց է ինչ մենք մեր նշանաբանն ենք դարձրել ծովակալ Մահուի խօսքը. "Օգուտ չունի թշնամին կրունկէն զարնել, զայն սրտէ՛ն հարուածելու է":

- Այսպէ՛ս, ամենուրեք մեր դուռն են բախում, քանզի հերկելով ջահել հոգիները՝ մենք սերմանում ենք ապագայի համար, եւ բազմայոյս ենք, թէ վաղը մեր նորահաս սերունդը պիտի կարողանայ կրկնել հին թրակիացիների խօսքը իրենց ցեղի գոյութեան թշնամիներին.

- Ազատ ապրելու եւ պատուով մեռնելու համար՝ մենք երիտասարդութիւն, սիրտ եւ երկաթ ունինք:

Ցեղի Ոգու Շարժը

Մեր ազատագրական շարժման ուժականութիւնը հետեւանք է առաւելապէս խորօրէն ապրուած վիրաւորանքի՝ ծնունդ առած մեր ժողովրդի նուաստ եւ ողբալի վիճակէն:

"Մենք տուն մեզ համար չե՛նք շիներ.

Մենք հաց մեզ համար չե՛նք ցաներ-քաղեր.

Մենք մեզի համար չե՛նք ապրեր ".

Այսպէս կ'ողբերգէր մշեցի հայը, իր երգի մէջ դնելով իր վիճակի թշուառութեան ու նուաստութեան բովանդակ գիտակցութիւնը:

Իսկ վասպուրականցին կը բողոքէր.

"Էնկատար ենք խոնարհեր, որ զըմէն մարդ մեզ բեռ կը դնէ. եւ մա՛րդ է թէ անասուն, իսկի հարցփորձ արող չկայ"...

Եւ որպէս տխուր արձագանգ հայ աշխարհէն բարձրացող այդ հեծեծանքին, մեր վերածնունդի շրջանի գրողներէն Սրուանձտեան կ'ողբագրէր.

"Ի՛նչ կեանք է այս. երանի՛ մրջիւնին եւ արօս թռչունին. նա՛ իր կուտը կուշտ կ'ուտէ, սա՛ իր սիրական ամուսինը իր հետ կը պահէ: Երանի՛ սարեկին, որ իր ձագերը կը ծնի, եւ փետրիկներով զանոնք կը ծուարէ, իր բնութիւնը եւ լեզուն անոնց կ'ուսուցանէ եւ ազատ կը թռուցանէ"...

Այսպէս, իր անօրինական ցաւերէն եւ ամօթանքէն լեզու ելած հայաստանցին իր հարցումը կ'ուղղէր ճակատագրին. ինչո՞ւ այսպէս, եւ մինչեւ է՛րբ: Դա նշան էր, որ Հայն սկսել է գիտակցել, թէ ինքը կը հալածուի իր անցեալ մեծութեան համար, որ մեր ժողովրդի հոգում տեղի է ունեցել մի մեծ շարժ, որ հայութեան մէջ արթնացել է Յե՛ղը՝ հին, ազնուական ու արի, եւ որ այդ վերջինի արգասաւորիչ շնչի տակ տեղի է ունեցել մեր ժողովրդի հերոսական ինքնայղացումը: Դա նշան էր, որ կայ երկունքը, եւ որ շուտով հայ ժողովուրդը իր անպատում ցաւէն եւ ամօթալի վիճակի սպանիչ գիտակցութենէն կեանքի պիտի կոչի իր ցեղաշունչ հսկաները՝ իր ազատագրական պայքարը վարել կարողանալու համար: Դա նշան էր, թէ ցեղն օգնութեան կը փութայ տառապանքի եւ նուաստութեան մէջ զալարուող ժողովուրդին՝ օժելով եւ աշխարհ ուղարկելով մարգարէաշունչ Քրիստափորներ, Ռոստոմներ եւ Զաւարեաններ - դարաշրջանային գործերի համար...

Վերածնութեան կը կարօտէր մեր ժողովուրդը. ասել է՛ նա իր ամբողջութեան մէջ դեռ կառուցման լաւ նիւթ չէր՝ անկախութեան շէնքի համար :

Ո՛վ, ուրեմն, պիտի հոգեփոխէր ժողովուրդը, զայն իր ճակատագրին գիտակից եւ անկախութեան արժանի դարձնելու համար, ո՛վ պիտի առաջնորդէր զանգուածները եւ վարէր անհաւասար պայքարը: - Հէնց ի՛նքը՝ ժողովրդի սրբազան ծոցէն ծնունդ առած յեղափոխական յառաջապահը: Ի՛նչպէս:

- Կանգնած այստեղ,- կը բարձրանար կովկասեան ժայռին զարնուած Պրոմէթէի ձայնը,- եւ ստեղծում եւ մարդը ըստ իմ պատկերի եւ նմանութեան:

Տարիներ է, աւելի քան չորս տասնամեակներ, ինչ Դաշնակցութիւնը հանգոյն Պրոմէթէի կը շարունակէ կերտել Նոր Հայը՝ ըստ իր պատկերի եւ նմանութեան: Տարիներ է, ինչ Դաշնակցութիւնը, որպէս

Յայտնութեան Աստուածը, իր ձեռքի մէջ առած հայ ժողովրդի հոգին, նոր կաղապարի մէջ թափել կը փորձէ դա: Այսպէ՛ս է: Անազատ ամէն մի ազգ իր վերածնունդը ապրելու համար աշխարհ կը բերէ Նոր մարդը եւ իր հերթին կը վերամարմնանայ նրա մէջ. նա կը ծնի ցեղաշունչ մարդը եւ նրա անձի եւ կեանքի մէջ կը փնտռէ իր հոգեւոր սրբագրութիւնը: Եւ այդ հոգեւոր վերամարմնացումից յետո՛յ է, որ ժողովուրդը կ'օժտուի պայքարի իմաստուն բնագոյով եւ քաղցրօրէն գոհաբերելու տրամադրութեամբ:

Այդ հոգեփոխութիւնից յետոյ անհատն զգում է հոգեկան մի անճառելի բաւականութիւն - եւ այդ ա՛յն վայրկեանից, երբ նրա մէջ զարթնում է նոր գիտակցութիւնը, թէ իր անձը պատկանում է ո՛չ իրեն, ո՛չ էլ իր կուսակցութեան, այլ՝ այդ վերջինի միջոցաւ՝ իր ցեղին: Ամէն մի ճշմարիտ դաշնակցական ունի այդ քաղցրութիւնը, զոր զգալու համար հայ մարդը ո՛չ թէ միայն պիտի մօտենայ, այլեւ՝ պիտի հոգեխառնուի մեզ: Նրա մէջ տեղի պիտի տայ իր առանձնութեան գիտակցութիւնը. նրա գիտակցութիւնը պիտի խառնուի մերինին, փլցնելով պատը, որ մինչեւ այդ կը բաժանէր եղբայրը եղբորից: Հոգեխառնուելով մեզ՝ նա կը սովորի ուրախանալ իր համացեղ մերձաւորի ուրախութիւններով եւ ցաւել նրա ցաւերով: Հրաժարուելով իր մեկուսի կեանքից՝ նրա մէջ աստիճանաբար կը խորանայ ջերմ կարեկցանքը դէպի հայ մարդն ու հայ ժողովուրդը: Հոգեխառնուե՛ց մեզ՝ նա այլեւս ինքն իրեն չի զգայ մենակ եւ օտար համամայր զանգուածների մէջ: Նա եւ ոչինչ չի տենչար եսականօրէն, միայն իրեն համար, ինչպէս կը վարուէր մինչեւ իր հոգեփոխութիւնը՝ մինչեւ իր դաշնակցականանալը: Դարձա՛ւ այդպիսին, ասել է՝ նա այլեւս կորցրել է իր անձի առանձնականութիւնը եւ ընդունել, թէ կայ համամայրութեան օրէնքը, որի դէմ չմեղանչելու համար պէտք է ապրել մեծ եւ անմեռ ամբողջի - ցեղի կեանքով...

Հայ ժողովրդի որոշ խաւերի մէջ ցեղի ոգու շարժն էր սկսուել: Հայութիւնը ոտքի կը կանգնէր ո՛չ օտարի ստորանքներով, ո՛չ, այլ՝ ցեղի դրդումով: Ցեղը, յանձին Դաշնակցութեան, ժողովրդի ձեռքը կը դնէր մի պողպատեայ մուրճ՝ իր ճակատագիրը կռել-կոփելու համար:

Կեանքի կոչելով Դաշնակցութիւնը, ցեղը հոգեւոր թելեր կը հագցնէր ժողովրդի էութեան, որով նա իր ազատագրական թափն ու թռիչքը պիտի առնէր:

Ցեղի ոգու շարժէն կը ծնէր Դաշնակցութիւնը՝ մեր ժողովրդի գոյամարտը վարելու համար: Հայ ճակատէն ստրկութեան արատը սրբող ճակատամարտն է՛ր էին պէտք, ասել է՝ պիտի կրկնուէր Սաբայրը, եւ ահա՛, յանձին Դաշնակցութեան, հայ ժողովրդի մէջ կը վերերևար Վարդանանց Ոգին - երաշխիքը մեր ցեղի մշտնջենաւորման: Եւ կ'արձագանգէր Հայոց աշխարհում ցեղաշունչ հսկաների ձայնը. "Ե՛ս եմ ճամբան" - քո նո՛ր բարոյականը:

Այլեւս սկսուել էր հայ հոգու գարունը:

Ժողովրդին տրուած էր ցեղի Տապանակ Ուխտին: Կար այլեւս Դաշնակցութիւնը, որ պիտի արժէքաւորէր հայ տատապանքը՝ նրա հաւաքականացման ճամբով. նա պիտի սրբագործէր գերեզմանը՝ հայ մարդու մահուան գիտակցականացմամբ: Կար այլեւս Մեծ Նպատակը, եւ որովհետեւ ժողովուրդները իրենց նպատակի հետ փոխում են իրենց էութիւնը՝ Հայը պիտի դառնար այն, ինչ որ է այսօր - տէ՛ր ինքնանուած Հայրենիքի...

Մարդկային ցեղերի պատմութիւնը արձանագրած չէ մի հատիկ իրողութիւն, որ իր անարգութեամբ գուգահեռուիլ կարողանար հայութեան դէմ ուղղուած թրքո-բոլշեւիկ զինակցութեան փաստի հետ: Առաջին անգամ լինելով, իրար ձեռք կ'երկարէին իրենց գաղափարաբանութեամբ հակոտնեայ երկու ուժեր՝ իսլամը եւ բոլշեւիզմը:

Եւ այդ զինակցութիւնը պիտի ճակատ յարդարէր մարդկային ցեղերէն ամենաանիրաւուածի՝ հայ ժողովրդի դէմ:

Համաշխարհային յեղափոխութեան կրողը իր անսպառ ոյժը եւ քաղաքական ազդեցութիւնը նեցուկ պիտի տար թուրք դահիճին՝ հայ գոհը վերջնականօրէն զգետնելու համար:

Եւ այդ բոլորէն յետոյ, Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան հերոսները մեծագոյն շնականութիւնը պիտի ունենային, պատմութիւնը խարդախելու գնով, թէ Կարմիր բանակը Հայաստան մտաւ թրքական արշաւանքի առաջն առնելու համար: Ո՛չ, ո՛չ,- կը բողոքէ պատմութիւնը,- թուրք բանակը Հայաստան քաշեց Երրորդ Միջազգայնականը, եւ ոչ ընդհակառակը: Աւելին կայ, թուրքն ու բոլշեւիկը Հայաստան մտան միաժամանակ, զինակցօրէն եւ աշխարհակալելու նպատակով:

Իր զգուելիութեան մէջ այնքա՛ն կատարեալ այդ սեւ զինակցութեան երեսէն այսօր իրար զարնուող երկու

աշխարհների - հինի եւ նորի - միջեւ իր գլուխը դնելու տեղ չունի հայ ժողովրդի կէտը:

Եւ հենց այստեղից ծնունդ առաւ մեր անօրինակ ողբերգութիւնը...

Սակայն, միայն արտաքին թշնամին չէ, որ սեւ թելերով հիւսել կը փորձէ մեր ցեղի ճակատագիրը: Կայ եւ ներքինը, որ այսօր էլ ոչինչ կը խնայէ զաւելչտի վերածելու մեր ողբերգութիւնը: Ամեն անգամ, երբ կը խորհրդածեն այդ հայանուն չարագործի մասին, կը մղուիմ պատկերացնելու Տրապիզոնը, ուր կոտորածի առաջին օրը, հայ արիւնով գինովցած թուրք խուժանը ձեռք կ'անցնէ մի հայ մարդ, եւ կտրելով նրա մի ձեռքը՝ նրանով կը զարնէ անգէն գոհի երեսին: Յետոյ կտրելով միւս ձեռքը, կը հրամայէ խաչ հանել, մինչդեռ ուրիշները հեզօրէն կը յորդորեն ուժով աղաղակել, որպէսզի Հայոց Աստուածն իր պաղատանքները լսէ:

Ճիշտ այսպէս, թրքօրէն կը վարուի մեզ հետ եւ ներքին թշնամին: Հակադաշնակցականը - դա կտրուած ձեռքն է հայութեան, որով թշնամին կ'ապտակէ մեզ: Այսօր դուրս ենք եւ հեռու թրքական եաթաղանի հասողութենէն, բայց եւ այնպէս օտար հորիզոնների տակ ծուարած հայութեան մի մասը կը շարունակէ ապրել թուրքէն մեզ փոխանցուած արատների լծի տակ: Երիցս երջանիկ թուրքը կը շարունակէ մեր ժողովրդի մի մասին հոգով ստրուկ պահել եւ թուրքիայէն դուրս: Հայ ժողովրդի կտրուած ձեռքով - իմա՛ հակադաշնակցական ձեռքով - թուրքը կը շարունակէ ապտակել ցեղաշունչ հայութիւնը: Ա՛հ, այդ մտակոյր արարածը, որին մեր օրերը հակադաշնակցական անունով է խարանած, նա չի հասկանում թէ Դաշնակցութիւնը յայտնութիւնն է Անիներ ու Արտաշատներ ստեղծած, եւ այնքա՛ն հերոսներ, լուսակիրներ ու սուրբեր ծնած մեր ցեղի, որն օրուայ հայութեան միջոցաւ արեւի տակ հրեղէն կարօտով եւ կամքով իր հին փառքերը կը փնտռէ: Յեղի կողմից ձգուած կամո՛ւրջն է Դաշնակցութիւնը, որով հայութիւնը կը փորձէ անցնել դէպի իր մեծ ու երջանիկ ապագան:

մն է՝ դրուած ժամանակակից հայութեան էություն վրայ:

Դա հաղորդակցութեան կա՛պն է, գոր ցեղը վերահաստատեց իր եւ մեր հոգիների միջեւ:

Յեղի ուղղութիւն: Դաշնակցութիւնը - դա քաղցր ու նուիրական դաշնակցութիւնն է ցեղի եւ ժողովուրդի միջեւ:

Դա ցեղի դրո՛շնն է Դաշնակցութիւնը, որի միջոցաւ ցեղն իր պատասխանատուութեան ենթարկելով ժողովուրդը, այդ վերջինը իր գիտակցութեան, ուժի եւ արժեքի լրումին կը մղէ:

Ահա ա՛յդ չի հասկանում հակադաշնակցականը, եւ պիտի չհասկանայ, թէ հրաժարուելով մեր ազգային դատէն, մենք կամովին գահընկէց յայտարարած կը լինենք հայ ժողովուրդը, աւելին՝ մենք հաստատած կը լինենք, թէ հայ ազգը թագի եւ ազատութեան արժանի չի եղել եւ անցեալի մէջ:

- Հին բուլղարները, - ասում է պատմութիւնը, - կը պանծին իրենց իմաստուններին, պատճառաբանելով, թէ նրանք աստուածների՛ն են պէտք: Ճիշտ այս ձեւով, բուլղարաբար է վարում հակադաշնակցականը հայ ժողովրդի այն տարրերի հանդէպ, որոնք իմաստութիւնն ու արիութիւնը կը մարմնացնեն, սակայն, առանց պատճառաբանելու, թէ Դաշնակցութեան մահը թրքութեան պէտք է:

Շերիք չէ, որ այդ անարին երէկ մնաց պարզ դիտողի դերում, երբ մենք անհաւասար պայքարի մէջ էինք թուրքի եւ մահուան հետ, այսօր էլ դեռ անասելիօրէն սրբապղծիչ է նրա վերաբերմունքը: Այսօր էլ նա հաղորդ չէ ցեղի հոգուն: Այսօր էլ նրան գրգռում է մեր արդար թրքատեցութիւնը, ճիշտ այնպէս, ինչպէս կարմիր լաթը եզան...

Բուլղար յեղափոխութեան առաքեալներէն Տրանդաֆիլովը յայտնուելով Բատակում, յորդորում է ժողովրդին՝ զենք վերցնել Սուլթանի դէմ: Առ այդ՝ նա սեղանի վրայ է նետում իր դաշոյնը ու ատրճանակը, եւ սկսում երդման արարողութիւնը: - Ո՛հ, ո՛հ, - ընդդիմախօսում է ներկաներէն Կաւալակը, - բուլղարը մենակ չի կարող գլուխ ելլել Սուլթանի հետ: Եւ հրաժարում է երդուել: Բայց քիչ յետոյ, երբ առաքեալն սկսում է երդուեցնել ցանկացողներին, մէկի անզուշտութիւնից վայր է գլորում դաշոյնը եւ թաղում առաքեալի ոտքի մէջ:

Տեսնելով արիւնը, Կաւալակը բացագանչում է. "Այժմ պարզ է, որ արին պիտի թափուի ", եւ բերելով իր երդումը՝ նա միանում է առաքեալին: Ահա՛ ցեղային փրկարար բարոյականը: Հակառակ իր համոզումին, թէ իր ժողովուրդը մեն-մենակ պիտի չկարողանայ չափուել հզօր Սուլթանի հետ, բուլղարը համբուրում է դաշոյնը եւ ուխտադիր լինում՝ զենք բարձրացնել բռնութեան դէմ, քանզի "արին պիտի թափի ": Դա ասել է՝ թքելի՛ է անձնական համոզումը, որքան էլ, որ դա անկեղծ լինի, երբ անհաւասար կռուի բռնուած ժողովուրդը մեր օգնութեան կը կարօտի: Երէկ բատակցի բուլղարի բարոյականը չունեցաւ հակադաշնակցական հայը, եւ այսօր իր յանցաւոր չեզոքութիւնը արդարացնել կը փորձէ իր խղճալի համոզումով...

Այդ հին դասալիքը կենդանի սրբեր չի ճանաչում եւ այժմ: Այսօր էլ նա կրկնում է հռոմեական պատմութիւնից ծանօթ Տարկուինոսի կնոջ քստմնելի արարքը:

Այդ կինը յարգանք չմատոյց մինչեւ անգամ իր հօր դիակին:

Մի օր, երբ կառքով կ'անցնէր աշխարհակալ Հռոմի փողոցներից մէկով, նրա խորհրդարանի դրան փռուած տեսաւ իր հօր դիակը: Կառքը վարող ստրուկը փորձեց կանգնեցնել ձիերը, բայց իր թիկունքում թնդաց թշուառական աղջկայ ձայնը. "Քշէ՛ կ'ըսեմ, քշէ՛": Եւ ձիերը սլացան առաջ, կոխկրտելով դիակը, եւ արեան կաթիլները թոցնելով աղջկայ զգեստի վրայ: Այդ սրբապիղծ արարքը տեսնելով, բարոյական կոպտութեանց սովոր հռոմեացիներն իսկ զայրացան եւ այդ փողոցը անուանեցին "Vicus sceleratus" - զէ՛շ, վատահամբա՛ւ փողոց:

Այսօր հայ գաղթաշխարհի մի ծայրէն միւսը հակադաշնակցական լրբենի սաստն է լսում՝ "քշէ՛ կ'ըսեմ, քշէ՛": Քշէ՛, ոչի՛ նչ, եթէ կառքիդ անիւները իրենց տակն առնեն Լոզանում թուրք սրէն զարնուած հայկական դատն իսկ:

Քշէ՛, եթէ նոյնիսկ թրքօբուշեիկ զինակցութենէն զարնուած Մայիս Քսանութն է ճամփիդ վրայ: Քշէ՛ կ'ըսեմ...

Եւ պանում է հակադաշնակցական կառքը՝ սմբակակոխ անելով ե՛ւ Գաղափար, ե՛ւ Եռագոյն, ե՛ւ մեծ մեռելներ - ազգային ամեն սրբութիւն: Այսպէս, անպատիժ կերպով, ներքին թշնամին, ի նուաստութիւն մեր ժողովրդի, իր կառքն է քշում, եւ պիտի քշէ, քանի դեռ Հայաստան երկրի վրայ օտար լուծը կը ծանրանայ: Vicus sceleratus! - վատահամբա՛ւ փողոց - այս խօսքով կ'արտայայտեմ զայրոյթս ամեն անգամ, երբ մեր հանրային կեանքը կը դիտեմ:

Քշէ՛, վատոգի՛, քշէ՛, բայց մի մոռանար, որ մի օր, երբ օտարը հեռացաւ Հայաստանէն, կառքդ զարնուելով ցեղապաշտ հայութեան կատաղութեան ժայռին, փշուր-փշուր պիտի լինի: Քշէ՛...

- Նագովրեցին կը լսէր իր ցեղակիցների ձայնը. նրանք կ'աղմկէին, պահանջելով՝ ազատել Բարաբբային աւագակ, եւ խաչ հանել Յիսուսին:

Ի՛նչ զարհուրելի ողբերգութիւն:

Ա՛հ, դու հաւասար չափով հերոս ու նահատակ կուսակցութիւն, ո՞ր եւ օուայ ո՞ր ժամին չես լսում տիրադաւ աղաղակը հակադաշնակցական ամբոխի: Այո՛, ամբո՛խ, անարգո՛ւ, վատթարացուցի չը հայ կեանքի, որի արարքների մասին մեր պատմութեան ամենատխուր էջի վրայ գալոց սերունդները միայն երեք բառ պիտի կարդան՝ "Յուդան եւ իր համբոյրը":

Ամբո՛խ, որ կը սպառնայ զաւելտի վերածել մեր անօրինակ ողբերգութիւնը:

Եւ այդ ա՛յն ժամանակ, երբ մարդկութեան համար այլեւս չկայ նահատակութիւն, կայ պատժուող տկարութիւն միայն. երբ այլեւս տկարէն խլուած է նահատակ անունը՝ որպէս վերջին մխիթարութիւն: Եւ այդ մէ՛ր օրերում, երբ դեռ խաչի վրայ է հայտութիւնը, իսկ Գողգոթայի ստորոտում շնացեղ թրքութեան քրքիջն է լսում: Երբ թուրքի հետ են անարժան ուղեկիցները՝ գայլն ու ագռաւը. երբ Քեմալը՝ բախտահաս պատահական յաղթութեամբ զինով, իր արնոտ ձեռքը ագռաւի թեւերին իջեցրած՝ Արաքսի ափէն իր պղտոր հայեացքով Արարատեան դաշտն է չափում, գայն մի օր սեւ հողերի վերածելու երագով...

Հայ կեանքը, սակայն, ունի եւ մի այլ կողմ, ուր տեղի է ունենում ցեղի ոգու նոր շարժը, ուր հոգիների մէջ սկսել է հոսել թրքատեցութիւնը որպէս հրեղէն հեղեղ, նոյնքա՛ն զօրաւոր, որքան ցեղապաշտութիւնը մեր: Մեր կեանքի այդ բաժինում հայ տառապանքն ու ամօթանքը միացած, նախապատրաստում են ծնունդը նոր Հայու: Մեր տիտանական ցաւէն ծնունդ է առնում մի նոր կրօն - հպարտութեան կրօնը: Իր սեփական տառապանքի մէջ մկրտուած Հա՛յն է աշխարհ գալիս: Նա իջնում է ցեղի ոգու բարցունքներէն՝ ցեղի խօսքը շրթունքներին: Նա սէր է աւետարանում, սէ՛ր, դէպի ինքնակառուցում, ինքնայաղթահարումի ճամբով: Եւ մահ է քարոզում, մա՛հ հայ տկարութիւնը սնուցանող բոլոր չաստուածներին՝ հին ու նոր: Նա գալիս է վերականգնելու մեծութիւնը հայ անունի, որ այնքան հայեցողութեամբ է այսօր:

Չէ՛, այլեւս չի կարելի այսպէս ապրել, քանզի աննախընթացօրէն սպանիչ է մեր նուաստութիւնը - ահա՛, այս ցնցող զիտակցութենէն ծնունդ առա՛ծ աշխարհ է գալիս ցեղային բարոյականով միռոռնուած Հա՛յր. նա, որ ներոյժ կերպով ապրած է մեր ժողովրդին վիճակուած ողբերգութիւնն ու ամօթանքը. Նո՛ր Հայը, որի դրօշակէն վաղը պիտի կախուի մեր ցեղի յաղթանակը: Այդ օրուայ համար է ապրում եւ գործում դաշնակցականը:

Դեռ իր լինելիութեան մէջ է Դաշնակցութիւնը:

Նա դեռ չի՛ ասել իր վերջին խօսքը:

Ահա՛ թէ ինչու եւ ասում՝ օրինի՛ր ճակատագիրդ, որ Հայ եւ ծնած, բայց որպէսզի օտար արեւի վրայ Հայ մնաս, եղի՛ր Դաշնակցական:

Նոր Հայը Վաղուայ Առաջնորդը

Տուէ՛ք ինձ ներցեղային բարոյականով առաջ- նորդուող մի հատիկ սերունդ, եւ ես ապահովեմ հայ ժողովրդի տեղն արեւի տակ: Առաջնորդը, որն իր ինչ եւ ինչպիսին լինելը մատնում է մասնաւորապէս մեծ վտանգների ժամանակ, ամեն ինչ է ժողովուրդների կեանքում՝ այբն ու Ֆէն:

Նրա աջն է գծում ճակատագիրն ազգերի:

Նրա՛ն կը պարտեն ցեղերն իրենց հրթիռային վերելքը, ինչպէս եւ անկումը շոնդալի: Նա՛ է փառացի փառս եւ պարտութիւնն պարտութիւն առաջնորդում մարդկային այս կամ այն հաւաքականութիւնը:

Նա՛ է անկեալ վիճակից բարձրացնում իր Հայրենիքը, ինչպէս եւ վերջինի բանալիները վատօրէն օտար դոնապաններին յանձնում:

Այո՛, ամեն ինչ է նա՛ ճակատագրողը, կենդանի ճակատագիրն իր ժողովրդի: Նրա հետ է սկսում ժողովրդի փառքի, կամ տկարութեան շրջանը: Եւ եթէ յաճախ ժողովուրդների մեծութիւնը վերջ է գտնում կատարեալ առաջնորդի մահուամբ, աւաղ, նրանց դժբախտութիւնը չէ վերջանում ձախաւեր առաջնորդի հետ: Դժբախտ է սխալ եւ անգորապէս առաջնորդուող ժողովուրդը, որպիսին է մերը: Վա՛յ այն ժողովրդին, որի առաջնորդը կատարեալ չէ՝ ապագան բազում խաչեր ունի պահած նրա համար: Խե՛ղճ է ժողովուրդը, երբ նրա առաջնորդն աւելի փառասէր է, քան հանճարեղ, երբ նրա առաջնորդին պակասում է մշակոյթը՝ սրտի եւ մտքի, երբ բռնուած նախանձի չար դէտով՝ նա տառապում է բարոյական դեղնութեամբ, երբ նա դաւանում է անձնական երջանկութիւն խոստացող այս կամ այն գահավիժող վարդապետութիւնը, երբ տկարութիւն ունի մեծ թուալու փանաքի գործերի մէջ, եւ փոքրիկ հանդիսանալու մեծ գործերում: Երիցս խղճալի է ժողովուրդը, եթէ նրա ռազմիկները խոր համոզմամբ չեն կրկնում թէ "ամենաանառիկ համարուած բերդերն իսկ կառուցուած են գրաւուելու համար":

Անէ՛ծք է առաջնորդի տգիտութիւնը, եսականութիւնը, նախանձը: Չի՛ եղել աւելի զարհուրելի թոյն, քան վատ օրինակը առաջնորդի, որ միշտ էլ վարակիչ է: Ազդում է նրա ամեն մի խօսքը, շարժումները, ակնարկը: Երբ վատ է, վատթարագոյն են դառնում այն բոլորը, որոնք դժբախտութիւն են ունեցել նրա առաջնորդութեան յանձնուելու:

Եսակա՛ն է՝ անասնանում են նրա հետ առնչուողները:

Օո՛յլ է մտաւորապէս՝ հոգեւոր հնավաճառներ են դառնում նրան շրջապատողները:

Անհայրենապա՛շտ է՝ հակահայրենիք հրէշներ են վխտում նրա շուրջը:

Իսկ երբ անարի է՝ զգուելիօրէն երկչոտ են դառնում նրա իշխանութիւնը վայելողները:

Այսքան, ահա՛, ճակատագրական է առաջնորդի դերը ժողովուրդների կեանքում:

Կայ, սակայն, եւ կատարեալ առաջնորդը, այլապէս անհասկանալի պիտի մնար ազգերի պատմութեան մէջ այն ամենը, ինչ որ վսեմ է, գեղեցիկ, հերոսական: Այո՛, եղել է եւ կայ դա, այլապէս անբացատրելի պիտի մնար որոշ ժողովուրդների նախանձելի վիճակը:

Նախ, ահա՛ նրա հոգեւոր դիմաստուները մի քանի խոշոր գծերով - նա՛ իսկրողը եւ ուսուցիչն է նա ցեղային բարոյականի: Գործել՝ նրա համար նշանակում է փարատել իր շրջապատի մտաւոր խաւարը, թմրութիւնը, տկարութիւնները. դա նշանակում է՝ ոչինչ չթողել իր շուրջը անթուրծ եւ խոտան, ծոյլ եւ մեռեալ վիճակի մէջ:

Ուժեղ իմացականութիւն, մեծ սիրտ եւ բոլորանուէր ծառայութիւն - ահա՛ նա: Նրա մէջ եթէ դեռ չի մեռել, ապա հոգեվարում է Ես-ը: Պարզատես է, վշտակիր, հերոս: Յայտնուելով այս կամ այն միջավայրում՝ նա հոգեբանօրէն փոխում է այդ վերջինը: Նրա ներկայութիւնը ազնուացնում է հոգիները, թեւաւորում, գօտեպնդում:

Նրա շնորհիւ անկարելի համարուածը դառնում է դժուարին, դժուարինը՝ կարելի: Շքեղ երազները դառնում են նպատակ եւ երջանիկ իրականութիւն: Նրան յաջողում է փոխել իր ժողովրդի հոգեբանութիւնը, ճակատագիրը, պատմութիւնը: Սահման չէ դրուած նրա սիրելու եւ գոհաբերելու կարողութեան: Նա ծիծաղել գիտէ մարդկային մեռեալ օրէնքների վրայ: Սիրում է ամբոխը, բայց գիտէ յետ մղել նրա օրէնսդրութիւնը: Իմաստուն է, եւ գիտէ որ "կան պատմական մոմենտներ, երբ ժողովրդին ծառայելու լաւագոյն ձեւը հանդիսանում է նրա հայեացքներին վճռապէս հակադրելու մէջ":

Կատարելութեան ճամբին գտնուելով հանդերձ, նա իր անկատարելութեան գիտակցութիւնն ունի, եւ այդ

իսկ պատճառով կը տառապէ խորապէս:

Լիկուրգոսն է դա, որի օրէնքների համաձայն անհատը կը դաստիարակուէր հասարակական նուիրումի եւ հաւաքական երջանկութեան համար: Դա Մնելմանն է, որի բարձր գաղափարների շնչով սրբուած եւ ուժաւորուած երբեմնի աղքատ եւ արբեցող ժողովուրդը Սուօմիի ճահճուտները պիտի վերածէր ճերմակ շուշանների հայրենիքի - Ֆինլանդիայի:

Դա Գանդին է, աշխարհիկ սուրբը վերածնուող Հնդկաստանի, որը գրանիտէ համոզում ունի, թէ առաջնորդի գերագոյն կամքը կարող է բարոյապէս կերպարանափոխել անգամ կաստայական փակուածութեամբ հիւանդ ժողովուրդը:

Դա նա՛ է, որ պիտի ծնի հայութիւնը, եթէ չի ուզում մեռնել. նա հրամայողաբար պիտի յայտնուի մեր կեանքում, կատարելով փրկարար դերը Լիկուրգոսի, Մնելմանի, Գանդիի եւ նմանների:

Առաքեալի սիրտ, իմաստասերի գլուխ, ադամա՛նդ ճակատ - ահա՛ կատարեալ առաջնորդը: Նա չկայ, եւ ամբոխացած ու պարտուողական է մեր ժողովուրդը: Նա չկայ այսօ՛ր, ու վաղը թշնամին Արարատեան դաշտում կարող է անարգել կերպով կատարել անշուք թաղումը հայութեան մնացորդի: Չկայ կատարեալ առաջնորդը՝ եւ արտաքին վտանգը դառնում է աւելի ահաւոր, եւ դրա համար էլ թշնամու հարուածը պիտի լինի աննախընթացօրէն մահառիթ: Չկայ նա, այլապէս անհասկանալի պիտի մնար այսօրուայ մեր անկերպարան ու անմխիթար վիճակը: Չկայ նա, եւ դրա համար էլ գաղութահայութիւնը՝ գետեր կազմած՝ կ'երթայ թափուելու օտար ծովեր: Չկայ, յուրախութիւն մեր ցեղի գոյութեան թշնամիների, չկայ դեռ ցեղակրօն առաջնորդը: Չկայ նա, կա՛յ, սակայն, սուր կարիքը նրա գոյութեան: Չկայ, բայց պիտի գայ նա, քանզի կայ նրա գոյութեան աղաղակող պահանջը: Նա չկայ, բայց պիտի գայ, քանզի հայը չի ուզում մեռնել. պիտի գայ, պիտի յայտնուի ՆՈՐ ՀԱՅՑ, որպէս ազգային դեկավար՝ զինուորականի, պետական մարդու եւ մշակութային գործիչի դերերում. նա կը գայ, կը յայտնուի նոր էութեամբ՝ զերծ հին թթխմորէն:

Անձնական երջանկութեան վարդապետութիւնը - ահա՛ թշնամին մեր ցեղի հաւաքական երջանկութեան: Տեղօրէ՛ն, ցեղի յաւիտենականի, եւ նրա երջանկութեան համար - այդ նշանաբանով նա ձեռնոց կը նետէ մեր ցեղը մաշող հին բարոյագուրկ հասկացողութիւններին:

Էվդեմոնիզմը - բարիկենդանապաշտութիւն - ահա՛ անհատական երջանկութեան հրէշային դաւանանքը՝ հոգեւոր մայրը բոլոր տեսակի հակազգային եւ քանդիչ ուժերի:

Կանգնեցրէ՛ք զինուորին - ո՛վ է դա, որ լքած վահանը, վատօրէն փախչում է կռուադաշտէն. զօրավարին՝ որ նահանջի հրամանն է արձակել. հասարակական գործիչին՝ որ միայն հաց կը հոտի. կենսապաշտին՝ որի համար երջանկութիւնը լրումն է անհատական ցանկութիւնների եւ ո՛չ թէ կատարումը ներցեղային պարտականութիւնների:

Կանգնեցրէ՛ք այն բոլորին, որոնք ապրել գիտեն առանց մտածումի ազնուութեան, որոնք իրենց անզօրութիւնը ատելու քաջութիւն իսկ չունին, որոնք քաղցր խաբկանքի մէջ կը պահեն իրենց ժողովուրդը, եւ հակադարձ ալիքի հարուածէն սարսափած՝ ոչինչ չեն ձեռնարկեր իրենց ցեղի ապագայի համար. նրա՛նց որոնք գիտեն, թէ իրենց ժողովրդի մէջ խորապէս անարգուած է մարդն ու հայը, բայց եւ այնպէս գիշերները քնանալ գիտեն: Կանգնեցրէ՛ք այդ բոլորին, բացէ՛ք սրանց գանկն ու կուրծքը, եւ դուք սարսափով պիտի տեսնէք աւերածութիւնը Էվդեմոնիզմ կոչուած մոլար վարդապետութեան թոյնի: Բարոյապէս անբանացնելով անհատը՝ այդ թունաւոր ուսմունքը նրան թեքում է դէպի կեղծ աշխարհաքաղաքացիութիւն եւ ապա՝ դէպի ազգային դիմազրկութիւն: Դա եսապաշտ թշուառականներ է ստեղծում եւ ոչ առաքինի եւ անձնադիր քաղաքացիներ, ո՛չ հրաշունչ մարտիկներ:

Ա՛հ, այդ անարգ հասկացողութիւնը երջանկութեան մասին - դա՛՛ եղաւ մեր երբեմնի արիասիրտ եւ հզօր ցեղը, սրտաթափողը: Խոզաբարոյ երջանկութիւն - հոգեւոր խաթարիչը մեր սերունդներին: Սրան կը պարտի հայութիւնը անցեալի իր պարտութիւնները եւ օրուայ իր պարտուողական ոգին:

Կա՛մ այդ անկումի վարդապետութիւնը, կա՛մ հայութիւնը: Պիտի մեռնի՛ մէկն ու մէկը սրանցից: Ծարունակէ՛ց ապրել դա մեր հաւաքական հոգու մէջ՝ պիտի կորչի հայութիւնը: Մեռա՛ւ դա՛՛ պիտի վերապրի մեր ցեղը:

Վաղուայ առաջնորդն իր հոգեւոր սնունդը կ'առնէ նա՛ ին իր ցեղի, ապա Արեւելքի հոգու աղբիւրներէն:

Արեւմուտքում էլ են սիրում Հայրենիքը, բայց այնպէս, ինչպէս շունը իր թաղն է սիրում:

Տեղաշունչ Հայու, ինչպէս եւ ճապոնացու համար, ընդհակառակը, Հայրենիքը միայն սեփական երկրամաս չէ, ուր "ոսկի են արդիւնաբերում եւ հունձք հաւաքում", այլ՝ սրբազան երկիր, "ուր գտնուում է աճիւնը

նախահայրերի ":

Շատ է մեծ հակահայրենիքների թիւը Արեւմուտքում, նո՛յնը եւ նոր աշխարհում:

Ճապոնացին, ընդհակառակը, ուր էլ որ լինի, ինչով էլ որ զբաղուի, միշտ էլ ենթարկուած է իր Հայրենիքի օրէնքներին:

Այնտեղ, Արեւմուտքում, ուժեղ է մեքենան, այստեղ՝ մարդը:

Եւրոպացին սարսափում է մահէն եւ յաճախ դառնում հեղինակը անարգ գործերի:

Ճապոնացին ապրում է "երբ որ դա պետք է, մեռնում, երբ որ դա արդար է": Ազգերի մէջ միայն ճապոնացին է ասել՝ "Եթէ խորապէս գիտակցենք, որ սերը դէպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը անելի մօտ է կանգնած մեծ ու գեղեցիկ արեւին, քան մեր հայրենիքի ամենաբարձր լեռները, այն ժա-մանակ մահը մեզ համար թոշունի փետուրից էլ թէթեւ կը թուայ ":

Արեւմուտքում ակնբախ իրողութիւն է հասարակական դարվինականութիւնը՝ քողարկուած իրերակերութիւնը: Այստեղ գոյութեան կոիւր ի սպառ չի անասնացրել մարդը:

Ճապոնիան ունի իր Բուշիդօն, մենք՝ մեր Վահագնը:

Նա արիապաշտ է, մենք՝ էինք: Նա ցեղապաշտ է, մենք՝ պիտի դառնանք՝ չկորչելու համար:

Ահա՛ թէ ինչու հայ առաջնորդը մի ձեռքն Արեւմուտքում՝ այնտեղի ճարտարարուեստի նորոյթները իւրացնելու, իր միւս ձեռքում՝ պիտի ունենայ ցեղի բարոյական օրինագիրքը:

Այսպիսին՝ պիտի լինի վաղուայ առաջնորդը, որպէսզի նրա օրով արմատօրէն հոգեփոխուի հայ մտաւորականութիւնը, որպէսզի հայ գործիչը մերկանայ իր Ես-էն՝ անանձնականանալու աստիճան, որպէսզի հասարակական ծայրահեղութիւնը ընդգրկի գործչի բովանդակ կեանքը:

Ո՛չ մարդկային նախիրը բազմացնող կոտորակային անհատը, որ սեփական այո՛ եւ ո՛չ չունի, հոգի չունի, այլ՝ հայն ու մարդը՝ ամբողջական, ինքնուրոյն ու զօրեղ:

Ո՛չ կրատարաբար խորհրդածողն ու սովետոր, այլ՝ մեծագործութեանց ծարաւի մշակը մշտաջան:

Ո՛չ աշխարհի իրերի եւ անցքերի վրայ նիւթապաշտ փիլիսոփայութեան աչքով նայող բիրիցս գզուելի էպիկուրեանը, որն իր բաւականութեանց գոհ է բերել կեանքի ողջ սրբութիւնը, ո՛չ, ո՛չ նմանը, այլ կեանքի լի՛ բաժակը արհամարհել գիտցող իդէալիստը՝ վսեմախոհ: Ո՛չ հոգով գռեհիկը, որ եսականօրէն ըմբոստանում է սրբացուցիչ տառապանքի դէմ - ոսկեղէնիկ շղթան, որ մեր հայեացքը կապուած կը պահէ՛ երկնքին, այլ՝ հոգու պայպազատութեամբ շեշտուածը, որ մտովի կը համբուրէ այն խորհրդաւոր ձեռքը, որն իր հաճոյքների յորդող բաժակը կը փշռէ:

Ո՛չ էլեւմտական խելքի տէր քաղաքական գործիչը, որ զգուշորաբար պարագաները կը կշռէ ու կը վերակշռէ, ամեն բան թողնելով անորոշ ժամանակին, այլ՝ արի՛ն յառաջահայեաց, որ խիզախել գիտէ:

Ո՛չ հոգեւոր թգուկը, որ յաջողում է բարձրանալ հսկանների վրայ՝ մի քիչ հեռուն տեսնելու համար, այլ՝ նա՛, որ գիտէ նախատեսել անցքերը եւ ցանկալի ուղղութիւն տալ նրանց, նա՛, որ փարոսօրէն լուսաւորել գիտէ իր ժամանակաշրջանը՝ նոր ուղիներ բանալով իր ժողովրդի մտքի բանուկ ճամբաներէն դուրս:

Ո՛չ այս կամ այն դասակարգի ջատագովը - հիմնախո՛րը Հայրենիքի, ոչ էլ ներկայով կլանուած կարճայուշ ժողովրդասէրը, այլ՝ ցեղամերձը, որն իր բոլոր խորհուրդները ցեղէ՛ն կ՛առնէ:

Ո՛չ անկապաշտը՝ նուաստախոհ, վայնասողը՝ հոգեհաշմ, խուժանավարը՝ շոգմոզ, հերձուածողը՝ որմնացան, ո՛չ էլ նեղահաւատ ու բաժանասէր կուսակցական ցանցարկուն, որը վատօրէն աստ եւ անդ կազ ու կոիւ կը սերմանէ՛ իր հացն ու հանգիստն ապահովելու համար: Ո՛չ նմանները, ոչ էլ խորթաբարոյ վարդապետութեամբ զանգուածները թունաւորող լենինադաւան հայրենասպանը, այլ՝ հայը ցեղագոյնցիկ ու խորարթուն, նա՛, որ ունայն է հռչակել այն ամենը - արուեստ, գրականութիւն, իմաստասիրութիւն - որոնք աճեցնելով մեր աշխարհաճանօթութիւնը, մեզ չեն դարձնէր անելի՛ հայ, եւ անելի՛ զօրեղ:

Ո՛չ պարտուողականը - համակ վախ եւ եսականութիւն, որը իր ժողովրդի փրկութիւնը փոքրոգի մոռացումի մէջ կը փնտրէ, այլ՝ նա՛, որ չի տենչար անելի գերագոյն ճակատագիր, քան ստեղծագործօրէն հասունանալ յաղթական մահուան համար, նա՛, որի ուղեղի մէջ ամեն արեւծագի հետ գրնգում է մի սրբազան մտածում՝ պիտի՛ պատժուի՛ թուրքը: Նա՛, որը ծանօթ մեր ցեղի հոգիի լեզուին, կարող լինէր օրուայ հայ էութեան վերադարձնել մեր հրաշունչ ցեղայնութիւնը, որ ժողովրդին հակադրէր ցեղը, որ կարողանար ժողովրդի տկարութեան դէմ հանել հոգեւոր զօրոյթը մեր ցեղի, որ մեծ էր, եւ է՛ հանապազ:

Այսպիսի՛ն պիտի լինի առաջնորդը տառապող եւ իր վերջնական ազատագրութեան սպասող հայութեան:

Նմանը պիտի լինի դա, որ գալիս է ցեղահաղորդ, ինքնաճանաչ եւ ինքնագօր:

Եւ նրա օրով կը բորբոքուի պայքարը ՀԻՆԻ, որ չէ ուզում մեռնել եւ ՆՈՒՐ միջեւ, որ ուզում է աշխարհ գալ: Սրբազան պայքարը Ես-ի եւ Մենք-ի միջեւ:

Եւ այդ պայքարէն կը ծնի ՆՈՒ ՀԱՅԸ: Հոգիներում էլ չի՛ մնայ հին թթխմորի հետքն իսկ:

Կը չքանայ ապաշնորհ հասարակական վարձկանը՝ իր տեղը տալով վաստականուէր, յորդեռանդ եւ ցեղապահ մշակին:

Հայ մականը, սուրը եւ գրիչը կը գտնուին կարող եւ սրբամաքուր ձեռքերի մէջ:

Կը զարթնի Յեղը հայու մէջ եւ կը սկսուի Հայ հոգու արդիւնագորութեան եւ վերելքի փառաշատ շրջանը:
Եւ, որպէս արդար հետեւանք, առաջին անգամ լինելով՝ մարդկութիւնը խորապէս կ'ամաչի մեր հանդէպ
ունեցած իր անիրաւութիւններէն:
Ա՛հ, Յեղայայտութեան երանելի օր, պիտի ուշանա՞ս, արդեօ՛ք, հեռո՞ւ
ես:

Ցեղակրօնութիւն Իբր Յաղթանակի Զօրոյթ

Եթէ ցայսօր մեր ժողովուրդը հարւածներ է միայն ստանում եւ ողբերգօրէն՝ անկարող է հակահարւածել- դրա պատճառն այն է, որ նա չի ապրում ցեղօրէն:

Անասելիօրէն ճակատագրական

Մեր դարում

Ցեղը չի ծերանում

Անասելիօրէն կարեւոր է ցեղի տեսակարար կշիռը

Ցեղն աւելի՛ նրանք են ներկայացնում

Ցեղակրօնութիւն - ահա՛ համադարմանը

Մինչ հայը իր ցեղի մէջ մարդկայնութիւն

Որքան տիրական է ցեղի ազդեցութիւնը ժողովրդի կեանքում

Այս կամ այն ցեղը մօտաւոր ճշդութեամբ

Ժողովուրդը գործում է

Անասելիօրէն ճակատագրական եւ անկշռելի է ցեղային ազդակի նշանակութիւնը մի ժողովրդի վերածնունդի, ազգամբողջացման եւ պետականացման գործում:

Գիտե՛նք, հասարակագիտական այդ պարզ ճշմարտութիւնը, սակայն, անկարելիութեան աստիճան դժար է, բառերով "ի՞նչ է ցեղը" հարցի սիրտը շօշափել:

Մարդաբանութեան ցարդ տաճ սահմանումներից եւ ո՛չ մէկն է ընդունելի՝ ինձ համար:

"Ցեղ" հասկացողութիւնը սահմանելու համար, բաւական չեն հին եզրերը (տերմին):

Նրանցով չի կարելի սպառել ցեղի ողջ տարողութիւնը:

Ցեղը՝ դիմագծօրէն ազգայինն է, ա՛յն տիպարականը, որով ժողովուրդները տարբերում են իրարից:

Այո՛, ցեղային գործօնն աւելի՛ բարդ իրողութիւն է, քան ենթադրում է:

Դժար է դա սահմանել գիտական լեզուով:

Այստեղ՝ միայն յարաբերական գիտականութեան մասին խօսք կարող է լինել:

Ըստ մեզ - ասենք առանց տեսական խորացումների - ցեղն աւելի հոգի է, քան կա:

Մեր դարում, մասնաւորապէս, մեր օրերում, ոչինչ այնքան չի՛ տկարացնում ժողովուրդների պայքարունակութեան ոգին, որքան ա՛յն աղետալի մոլորանքը, թէ իրենց ճակատագիրը բարւոքողը սեփական ճիգերը չեն, այլ ինչ որ՝ արտաքին ուժեր:

Աւելի՛ պարզ:

Մի ժողովուրդ, որն իրեն պէտք եղած ուժն իրենից դուրս է փնտրում-կուրօրէն իր պարտութիւնն ու անկումն է նախապատրաստում:

Հասկանա՛նք, որ ցեղի ուժակշիռն աւելի մեծ է, նրա ներքին տարողութիւնը բիրաբիր անգամ աւելի՛ հարուստ, քան ժողովրդին:

Ա՛յն ժողովուրդը, որ գիտէ այդ - գիտէ ճշմարտութիւնը. փրկւած է նա:

Հայաստանում եւ աւելի բաներ եմ տեսնում, քան հայ ժողովուրդն ու իր օրւայ արժէքները:

Հայաստան չի նշանակում երկրամաս եւ ժողովուրդ միայն, ո՛չ, ո՛չ. այնտեղ կայ մի "երրորդը", մի այլ ուժ - ցեղը - առանց որի, փառքի ու մեծութեան աստղերի տակ չի ապրում ու զարգանում ժողովուրդը:

Հայ ցեղը - դա հայ հողն է՝ համակ բոց ու զօրոյթ, որ ասում է անխօս-եւ սնում եմ նրանցով, որոնց՝ սնուցանում եմ:

Ե. դարում, կրակի բախտը փորձող պարսկականութեան խոփը քարին զարկողը հայոց թարմաշունչ ցեղայնութիւնն էր, որը այսօր կուի պիտի կանչել Հայաստան թրքութեան եւ ցեղամերժ լենինականութեան դէմ:

Յեղն է, որ մեր մէջ կապրեցնէ եւ կգորացնէ Հայաստանը, անգամ, Հայաստանից դուրս:
Յե՛ղն է մեր ապաւենը:

Յեղը չի ծերանում, թիկնադարձութիւն չգիտէ եւ չի պարտում:
Նա ժամանակների վկան է, յաւիտենական հայր, Աստուծոյ գործակիցը:
Յեղն արարիչ է, ժողովուրդը՝ արարած:
Ժողովրդի ուժածին մեքենան է գեղը եւ նրա ուժակիրը, որն իր մէջ կրում է մի ինչոր տիեզերական եւ յարուցիչ ուժ:
Դա՛ այն հոգեւոր շաղախն է, առանց որի, ժամանակը հեշտութեամբ է հիւլէացնում ժողովուրդներին:
Ժողովուրդը կարող է եւ շինարար լինել, գեղի ազդեցութիւնը, սակայն, մի՛ շտ էլ ստեղծագործ է:
Այդ իսկ պատճառով, աւելի մշակութունակ է գեղը:
Երբ չկայ գեղը՝ ժողովուրդների հոգեւոր անդաստանը աւելի խճուծ է արտադրում, քան ցորեն:
Նւաստախոռ եւ նւաստախօս է ժողովուրդը, գեղը մի՛ շտ էլ թագաւոր է եւ գահընկեցութիւն չգիտէ:
Հակառակայորդոր է ժողովուրդը - եւ աննւէր ու անփառ, երբ նրա մէջ տկարացած է գեղի ձայնը:
Յարանւանական է ժողովուրդը-կաթողիկէ, բողոքական եւ այլն - գեղը մի՛ շտ էլ մի՛ է եւ ամբողջական:
Ժողովուրդը ասել է դասակարգ եւ դասակարգային եսականութիւն, գեղն ընկերային արդարութիւն է եւ հնարաւոր հաւասարութիւն:
Ժողովուրդը կարող է եւ գիտենալ, գեղը մի՛ շտ էլ կարող է՝ նաեւ:
Առաջինը կառաջանայ գայթ ի գայթ, գեղը՝ եռադարձ ալիքի սաստկութեամբ:
Մէկը կայականութիւն է, միւսը՝ ուժականութիւն - գե՛ղը:
Ժողովուրդը՝ դա "Կարսն" է - գեղը՝ Ղարաքիլիսը: Մինչեւ այս ռազմադաշտը մեր ժողովրդի ճակտին եւ սատղեր չտեսայ:
Ժողովուրդը հաշւետես ուղեղ է, գեղը՝ աւելի սիրտ, որ անհաշիւ կերպով գոհաբերել գիտէ:
Միայն գեղին է տրուած "հարիւրեզեան" գոհաբերութիւնը - ամենամեծը:
Ապրել օրը օրին, թելն ու ասեղը ձեռին՝ իր դրութիւնը կարկատելու գործի վրայ - ահա՛ ժողովրդի գորշ առօրեան: Յեղը, կարկատանումի "քաղաքականութիւն" չգիտէ:
Մի՛ շտ էլ ամբոխանալու հակամէտ է ժողովուրդը, գեղն է, որ միաբան ու լարուած կպահէ ժողովրդի կամքը:
Յեղը կարող է ժամանակաւորապէս ե՛ւ պարտել, բայց պարտողականութիւն չգիտէ:
Նրա մէջ ամեն ինչ նոր է, իսկ նորը հին է՝ իմաստութեամբ շաղախւած:
Նա գիտէ նախատեսել, նախագգալ վտանգը եւ արհամարհել՝ միաժամանակ:
Ժողովուրդը, յաճախ, տարակոյսի եւ վարանումի կմատնի, գեղը բնագոյրէն գիտէ իր կտրելիք ճամբան:
Մինչ ժողովուրդն արդարութիւն կխնդրէ - գեղը կգործադրէ դա:
Ժողովուրդը՝ դա ասել է կշիռ առա՛նց սրի - իրաւունքի անգորութի՛ւն: Յեղը՝ դա սուրն է, յաճախ սուրը, առանց կշռի:
Ժողովուրդը կխոստանայ, բայց քիչ բան կտայ, երբ գեղունակ չէ:
Յեղին, միայն գեղին է տրուած ժողովրդի ստրկութեան ծանր շղթաները արծիւի թելերի վերածելու արուեստը: Նա՛ ստրկութեան մէջ իսկ , չի կորցնում իր պատմական ճամբան: Անցեղաշունչ ժողովրդին տրուած չէ այդ բնագոյական կարողութիւնը:
Ժողովուրդը՝ դա հայ հոգու մարտիրոս կողմն է, գեղը՝ հերոսական:
Ժողովուրդը մեռեալներ կտայ, գեղը՝ դիւցազուններ:
Մէկը սիրում է քարշ գալ ծանօթ ճամբաներում, միւսը - գեղը՝ դժարակոյս ուղիներ է փնտրում:
Հելլենական Թերմոպիլը եւ հայկական Վարդանակերտը, Մարաթոնը եւ Աւարայրը, բուլղարական Շիպկան եւ մեր Միւնիքը - գեղի շունչն է օժել այդ բոլոր ռազմավայրերը:
Ժողովուրդը՝ դա ա՛յն վախկոտն է, որին ուզեցին գործի ուղարկել եւ նա առարկեց - "դուրսն առիւծ կայ":
Յեղն իրենից դուրս առիւծ չի ճանաչում:
Յե՛ղի արեւը կարող է եւ թեքւել, բայց մայր չի մտնում:
Յե՛ղն է մեր ապաւենը:

Անասելիօրէն կարեւոր է գեղի տեսակարար կշիռը:
Ժողովրդի մշտախառով տարերքն է գեղը:
Ժողովուրդները միայն գեղի միջոցաւ գլուխ կհանեն իրենց հոգեւոր ինքնակառուցումը:

Ցեղը կաղապարիչ ոյժ է:
Ժողովուրդը, մի՛շտ էլ, ցեղի թելերով - անցեալի եւ ապագայի ուժով է առնում իր թռիչքը:
Երբ ժողովրդի մէջ ցեղը չի շնչում, նա ծալում է արծիւ իր թելերը: Երբ ժողովրդի մէջ արթուն չէ ցեղը - նա տառապում է հոգեւոր անութեամբ եւ քաղաքական համալէտականութեամբ:
Ո՛չ թէ միայն ներկան, այլեւ ապագան իր սնունդն ստանում է անցեալից-ցեղից:
Ժողովուրդը ներկան է, ցեղը՝ երէկը, այսօրը եւ վաղը:
Առաջինը յաճախ կլանում է ներկայով, երկրորդը հանում է մէջ ներկայից եւ ցոյց տալիս անցեալն ու ապագան՝ իդէալ լոյսի տակ:
Արթուն է ցեղը-ասել է՝ ժողովուրդն իր լսողութիւնը տւել է անցեալին, աչքը՝ ապագային: Դա ասել է՝ նրա անցեալը մշտակայ է, իսկ ապագան՝ նախօրօք ապրւած:
Մակայն տկարացաւ ւ ցեղը-ազգն այլեւս "մի որդակեր շէնք է, որ ո՛չ մի նեցուկ ունի եւ առաջին իսկ փոթորիկին պիտի կործանւի":
Ցե՛ղն է մեր ապաւէնը:

Ցեղն աւելի՛ նրանք են ներկայացնում, որոնք այլեւս մեկնած են մեր աշխարհից եւ նրանք, որոնք պիտի գան:

Երբ ժողովուրդը ցեղօրէն կապրի - նրա կեանքում փրկարար դեր կկատարեն առաւելապէս նրա մեծ մեռելները, որոնց իշխանութիւնը ե՛ւ արդար է, ե՛ւ իմաստուն, ե՛ւ զօրաւոր:

Իսկ ցեղօրէն ապրել - ասել է պատմական յիշողութեամբ վերապրել անցեալ սերունդների կեանքը՝ նրանց ճակատագրին կապելով մերը:

Ցեղ ասել է իմաստութիւն, խստաբարոյութիւն եւ զօրոյթ:
Դա՛ Հայ Ատլասն է, որ իր ուսերի վրա հայկականութեան երկինքն է կրում:
Ցեղը զօրութենական հայկականութեան ովկեանն է, որից սնունդ են առնում Հայ էութեան ծովը, լճակն ու վտակը:
Ցեղայնութիւնը - դա արեան միութիւն է, միութիւնը ճակատագրի, դա կրոնն է, լեզուն - դա ուժն է այդ բոլորի, առանց որի կայ եսակենտրոն անհատների ամբոյս, բայց ոչ՝ ազգ: Այն, ինչ որ ունինք, որպէս մշակոյթ էւ ազդեցութիւն, ոչինչ է, բաղդատմամբ այ՛ն բանի, որ ունի եւ պիտի տայ մեզ ցեղի անսպառ ոգին:
Չկայ ցեղը - կայ ժողովրդի ստորարժեքութեան գիտակցութիւնը, կայ այդ գիտակցութեան դառնութիւնը:
Ցեղից են գալիս հայ զէնքի, բազուկի եւ գրչի բոլոր մեծութիւնները:
Երբ ցեղօրէն կ'ապրենք՝ մենք կօգտուենք մեր ցեղին յատուկ հերոսականութիւնից եւ գերագոյն պատասխիրութիւնից, նրա կրօնական բոցավառութիւնից եւ մշակութային խանդից - նրա ո՛ղջ զօրութենականութիւնից:
Մինչ ժողովուրդը միջակութիւններ կը ծնի, ցեղի ինքնայայտնութիւնը տեղի կ'ունենայ հերոսների, սուրբերի ու լուսակիրների միջոցաւ:
Երբ ցեղօրէն ենք ապրում - ասել է ներքին, հզօրացուցիչ հաղորդակցութեան մէջ ենք անցեալի մեծ առաջնորդների հետ:
Անցեղաշունչ ժողովուրդը կորովի եւ իմաստուն առաջնորդներ չի ունենայ:
Յոյց տւել ք ժողովրդին իր ցեղի արեւ - դեմքը, որ նա ինքնատէսութեամբ բարձրացնել իր խոնարհ ճակատը: Հէ՛նց սրանում է մտաւորականութեան, գրականութեան, եթէ կուզէք, նա՛եւ, յեղափոխական շարժումների դերը:
Անարժէք է գրականութիւնը, եթէ դա ցեղի ոգու ինքնայայտնութիւնը չէ, եթէ նրա մէջ ցեղի ոգին չի ճառագայթում:
Երբ ժողովուրդը մեծ թելաբախումներ ունի, ասել է՝ ցեղաշունչ նրա գրականութիւնը-դա նշան է, որ նրա մէջ ցեղն է գործում:
"Զարթի՛ք փա՛ռք իմ" Ծնորհալիաբար պիտի երգէ հայ գրողը, եթէ ուզում է արագացնել փրկարար ցեղացնումը հայ էութեան մէջ:
Ո՛չ թէ երոպականացում, այլ ցեղայնացո՛ւմ. միա՛յն ցեղը կարող է ազգային արժէքները համամարդկայնացնել:
Եվրոպականը պիտի ծառայեցնել որպէս միջոց միայն՝ մեր սեփականը դրսեւորելու եւ փարթամացնելու համար:
Ժողովուրդն ընդունում է օտար մշակոյթն ապագայնանալով, ցեղը՝ ազգայնացնում է իր ընդունածը:
Անօգուտ է նմանողութիւնը: Աւելի՛ն՝ դա աղարտում է մեր ցեղայնութիւնը: Ամեն նմանողութիւն ժողովուրդները կզնեն իրենց անհատականութեան կորուստի գնով:

Երբ արթուն է ցեղը՝ ժողովուրդը տեսնում է իր հոգու անբաւ հարստութիւնները եւ իր գրականութեան միջոցով զանոնք փռում՝ աշխարհի առջեւ:

Յեղօրէն չապրող ժողովրդի համար՝ համր է, անգամ, իր հայրենի աշխարհը: Նմանը կարող է խորթանալ, անգամ, իր հարազատ միջավայրում: Յեղօրէն ապրողն, ընդհակառակը, կարող է եւ մեծ սփիւռքի մատնուել, ինչպէս Իսրայէլը, Բայց մի՛շտ էլ գերծ մնալ ներքին հոգեբանական կորստաբեր ցրումից:

Յե՛ղն է մեր ապաւենը:

Յեղակրօնութի՛ւն - ահա՛ համադարմանը, առանց որի հայութիւնը կմնայ մարդկութեան քաղաքականապէս ամենատնանկ մասը:

Յեղակրօնութի՛ւն, դա անցեալապաշտութիւն չէ, ո՛չ էլ հոգեւոր պորտաբուծութիւն, ինչպէս եւ՝ ո՛չ ծոյլ յուսադրութիւն, ոչ էլ՝ մեղկ ապագայապաշտութիւն:

Անցեալի պաշտամունքի եւ ապագայի մեծ յոյսի ստեղծագործ կենակցութիւնն է դա, որ ժողովրդի հոգուն ամենաշքեղ յղացումներ է տալիս:

Յեղակրօնն է նա, ո՛վ ապրում է ցեղօրէն՝ ցեղի կեանքով եւ ցեղի համար:

Յեղակրօնութեամբ պիտի փարատել մեր ժողովրդի ներքին տկարութիւնները:

Յեղապաշտութեան կրակով պիտի մոխրացնուի հնոտինն ու սնոտինը՝ մեր մտաւորականութեան կեանքում:

Յեղայնութի՛ւն - դա՛ է այն շաղախը, որ սերունդներին այնպէս է իրար կապում, ինչպէս կիրը՝ հոյակապ շէնքի քարերը:

Երբ ցեղակրօն է ժողովուրդը - նրա սակաւաթութիւնը դառնում է երկ-րորդական:

Ժողովրդի համար իր խաւերի միջեւ եղած ցեղային յողակապութեան սերտութի՛ւնն է էականը:

Յեղն է ներգործօնացնում ժողովուրդը, նա է տալիս ներգործօն մարդը- նախակարապետը ցեղային գերմարդու:

Ահա՛, թէ ինչն՝ էւ ամուսն-ցեղակրօնութեան ճամբով՝ դէպի քաղաքական փրկարար միակրօնութիւն:

Մեր մտաւորականութեան է մնում աշխատել, որ ցեղակրօնութիւնը դառնայ արդի հայ հոգու երրեակ ձեւերը՝ նրա մտածումը, զգացումը եւ կամքը, մասնաւորապէ՛ս կամքը:

Յեղի գերագոր կամքը - ահա՛ ժողովրդի փրկութեան լծակը:

Յե՛ղն է մեր ապաւենը:

Մինչ հայը իր ցեղի մեջ մարդկայնութիւն, թուրքն իր հոգում՝ գայլութիւն է մշակում:

Այդ իսկ պատճառով թուրքի մօտ ատելութիւնն աւելի՛ հարուստ զինարան ունի, հայու մօտ՝ սէրը:

Թուրքը՝ դա իժն է, որ դեռ իր մօր արգանդում զինւած է թոյնով:

Նրան՝ մի յանցանք ներել, ասել է՝ երկու նորերը արտօնել:

Մեր ժողովրդի համար թուրքն անպարտելի է, ցեղի համար՝ արհամարհելի:

Թուրքը դեռ ծանօթ չէ մեր ցեղի բագուկի ուժին, մինչեւ հիմա նա գործ ունեցաւ մեր ժողովրդի, Բայց, գրեթէ, երբէ՛ք՝ ցեղի հետ:

Նրա զենքի յաջողութիւնը սեփական ուժի լիութիւնից չէր, այլ՝ մեր դիմադրութեան պակասից:

Ժողովուրդը կարող է եւ մոռանալ թրքութեան հասցրած չարիքները, ցեղը՝ չի ների:

Յեղօրէ՛ն, ցեղօրէ՛ն ապրենք, որպէսզի սրտով մեծ եւ զօրաւոր Վարդաններն ու Վահանները անպակաս լինեն Հայոց աշխարհում:

Յեղն է ժողովրդի հոգեւոր զինարանը. նախ այնտեղից անենք մեր սպառազինութիւնը՝ թրքութեան դէմ:

Երբ ցեղն է գործում՝ Գարահիսարցի մի հիւսն դառնում է Անդրանիկ, եւ Մեքաստացի մի շինական՝ Մուրատ:

Երբ ցեղօրէն կապրենք՝ ամեն մի հայ զոհի փոխարէն աշխարհ կգան երկու նոր վրիժակներ: Յեղն է, որ ժողովրդի կրծքի տակ վրեժխնդրութեան հիդրան կապրեցնէ:

Յեղն է, որ ժողովրդի սուրը սրել կտայ իր նահատակների գերեզմանաքարի վրայ՝ զայն աւելի՛ եւս հատու, զարհուրելի եւ յաղթական դարձնելու համար:

Յեղը՝ դա ժողովրդի սրտին նստած շանթակիր ամպն է:

Յե՛ղն է մեր ապաւենը:

Որքան տիրական է ցեղի ազդեցությունը ժողովրդի կեանքում, այնքան հեշտ է ինքնապաշտպանում վերջինս:

Ժողովուրդը անճգնություն է, ցեղը՝ մտրակող կամք:

Ժողովուրդը դպիրներ է ծնում, ցեղը՝ մարգարեներ:

Ժողովուրդը նահանջելու տրամադիր զինուորն է, ցեղը՝ միշտ էլ Վահագն:

Ցեղն արիություն է, նաեւ՝ արիապաշտություն. հասկանալի է, թե ինչո՞ւ հեթանոս հայության իմաստությունը Վահագնին նւիրած էր բոլոր ամիսների 27-րդ օրը:

Խաղաղության ժամանակ, գուցէ եւ կարելի է ապրել առանց ցեղի, վտանգի ժամանակ՝ երբէ՛ք:

Ցեղը՝ դա ճակատամարտերում ճերմկած հազարավերք զորավարն է, որ միշտ էլ կ'երիտասարդանայ վտանգների ժամանակ:

Ժողովրդի ուղեցոյցն է ցեղը. նա իր մեծ մեռելների գերեզմաններով է նշանադրում ժողովրդի փրկութեան ճամբան:

Ցեղը՝ դա աստուածանման Հայկն է, որն իր եռացող զայրոյթը եռա- թելեան աղեղի մէջ դրած՝ թշնամուն կ'ուղղէ:

Դա այն խորախորհուրդ ուժն է, որ Նպատ լերան վրայ լարած պահեց Մեծ Պարթեւի երկնաբարձ բազուկները, մինչեւ որ հայերը յաղթեցին:

Դա հայ սպարապետի հպարտանքն է, որ սաստեց թշնամուն՝ "Եթէ հարւածը իմն է՝ չի փրկւի ":

Ցե՛ղն է մեր ապաւենը:

Այս կամ այն ցեղը մօտաւոր ճշդութեամբ դիմագծելու համար՝ նրան պիտի դիտել իր հոգու հայելիի՝ իր կրօնի մէջ, որովհետեւ ցեղի մօտաւոր ինքնայայտնությունը հնարաւոր է միայն իր աստուածների միջոցով:

Իր մտա-բարոյական զարգացման չափով, ցեղն իր կրօնի մէջ դնում է իր հոգեբանական գծերը, իր աշխարհգացությունը, իր բնագանցական էությունը:

Հայր լինելիական է, - հաստատում է հայոց հեթանոս կրօնը: Լինելիական է հայր - ահա՛ ակն ու աղբիւրը մեր մեծ Յոյսի եւ Զօրոյթի: Այս է, որ յուրախություն թուրքի, դեռ չի գիտակցում հայ մտաւորականությունը՝ իր մեծամասնութեան մէջ:

- Պիտի մեռնի՛ անհատը, որ ապրի դասակարգը,- պատգամում է մեծամասնականությունը:

- Մեռի՛ր դասակարգ, որ ապրի ազգը,- ասում է ֆաշականությունը:

- Թո՛ղ մեռնեն երկուսն էլ՝ անհատ թէ դասակարգ, որ ապրի ցեղը,- ասում է Հիթլերականությունը:

Տեսնո՞ւմ էք, որ Հեզելի, Ֆիխտէի, Նիցշէի յալիտենականի փիլիսոփայութեամբ թրծւած Գերմանիան է, որ ճգնում է ոտքի հանել ցեղը:

Իսկ հա՛յը - աւա՛ դ, հայ մտաւորականությունը ցեղահաղորդ չէ ե՛ւ այսօր: Նա ծանօթ չէ իր ցեղի հոգու կարելիություններին եւ այդ իսկ պատճառով, շարունակում է կառչած մնալ իր վտիտ ժողովրդասիրութեան՝ առանց օգուել կարողանալու իր ցեղի զօրոյթից: Նա շարունակում է մնալ քաղաքականապէս սնանկացած մի ժողովրդի անզօր մտաւորականությունը, երբ պատմական վայրկեանը նրանից պահանջում է լինել ցեղի ընտրանին:

Ցեղերի գօտեմարտ կայ այսօր - ոչի՛նչ են ժողովուրդները-աննախընթաց գօտեմա՛րտ, որին չմասնակցել սեփական արիւնով - նշան է պատմական փոքրոգութեան: Դա նշան է, որ հայ մտաւորականությունը դեռեւս տէր չէ եղերաբար ապրած մի նոր իմաստասիրութեան, որ նա օտար է իմաստասիրական հերոսութեան, ինչպէս եւ անծանօթ՝ հայ ճակատագրի ճշմարիտ իմաստասիրութեան:

Այսօրը՝ նո՛ր օր է - հասկանա՛նք այդ, եւ այն որ հայ մտաւորականությունը երբէ՛ք չի ունեցել աւելի մեծ եւ պատասխանատու դեր:

Վայրկեանը, որ աւելի՛ քան ճակատագրական է, պահանջում է նախ՝ հերոսական բարոյականութեան եւ մտածումի, ապա՝ մեծագործութեան եւ ինքնաողջակիզումի ընդունակ մի մտաւորականություն:

- Գերագացի՛ր եւ պիտի յաղթե՛ս,- ասում է աշխարհն ազգերին: Եվ հայը միայն ցեղակրօնութեամբ կարող է գերազանց հանդիսանալ, որովհետեւ գիտենք՝ հրաշունչ ցեղայնությունն է նրա էութեան հիմնական կշռոյթը:

Ցե՛ղն է մեր ապաւենը:

Ժողովուրդը գործում է, ցե՛ղն է, սակայն, իրականացնողը: Բաւական չէ գործելը, իրականացնե՛լ է պէտք, հասկանա՛նք այդ: Հասկանա՛նք նաեւ, որ բոլոր տեսակի յաղթանակներ տարւում են նախ՝ ցեղի ոգու

քիմիարանում:

Ժողովուրդը կարող է եւ յարմարել իր նւաստ վիճակին, ցեղի համար, սակայն, անդարձ չեն աշխարհի վճիռները:

Նրա համար անսրբագրելի չէ Լոզանը, հաւատացէ՛ք:

Երբէ՛ք, ա՛հ, երբէ՛ք հայ անւան շուրջն ա՛յնքան ամօթանք չէր կուտակւել որքան վերջին տասնամեակի ընթացքում:

Եվ հենց սրանումն է մեր դրութեան փշեպսակը, ինչպէս եւ մեր փրկութեան գրաւականը՝ միաժամանակ:

Չէ՞ որ գերման ցեղի քաղաքական միութեան գիտակցութիւնը ծնունդ առաւ եւ զարգացաւ տառապանքի եւ նւաստութեան դպրոցում:

Ցե՛ղն է ժողովրդի հոգեւոր ոսկեփոխը:

Այսօրը՝ նո՛ր օր է - ով գիտէ այդ՝ գիտէ փրկարար ճշմարտութիւնը:

Այսօր, երբ մեր Հայրենիքում կարմիր գերեզմանափորները հայոց ցեղն ու ասուածն են թաղում, եւ նրանց բրիչների ձայնն արձագանգում է խորհրդային գծից դուրս. մեր այս վշտաշունչ օրերին, երբ թուրքը՝ Լոզանից ձեռք բերած անպատժութեան արտօնագիրը ծոցը՝ բաց ճակատ շրջում է արեւի տակ եւ իր եաթաղանից մագապործ հայութեան ոչնչացումը որոճում - այս, մեզ համար անփառունակ օրերին, երբ չարագուշակ բուերն են հսկում մեր հաւաքական ճակատագրին - թո՛ղ ցեղակրօնութեան խօսքը հնչէ որպէս կազդուրիչ կանչ:

Չէ՛, չէ՛, Մասիսը - հայոց ցեղայնութեան հրաբուխը-դեռ չէ շիջած. նո՛ր, մենք նո՛ր ցեղաշարժերի կը սպասենք՝ մեր արեան մէջ զգալով ներկայութիւնը անցեալի եւ վաղւայ յաղթական հայութեան: Մենք ասում ենք - մի՛ շտ էլ արդար է, որ մեր կեանքում օրէնսդրէ եւ առաջնորդէ ցեղը եւ ո՛չ թէ ժողովուրդը:

- Արթնացա՛ւ ցեղը՝ մենք վերստին կրօնենք յաւիտենականութեան ձեռքը եւ կուի կը կանչենք անարդար ժամանակը:

Եվ կյաղթանակենք, քանզի ցեղի ասուածները - Հայկն ու Վահագն - պիտի բարձրացնեն շանթընկէց մեր բազուկը եւ վարեն նրա հարւածները:

Ցե՛ղն է մեր ապաւենը:

"Խոռվք", Սոֆիա 1932 թ., թիւ 1

Ցեղի Յախտենական Ձենքը

"Ես հարցնում եմ այնպես, ինչպես ոչ ոք դեռ չէ հարցրել -
ո՞ր ենք գնում: Մեզ համար տեղ կա՞յ պատմության մեջ:
Գիտե՞մ եկը, որ բոլորովին մենակ ենք մնացել, որ ներկայ
չունենք: Գիտե՞մ եկը, որ եթե դադարենք գոյություն ունենալէ՝
տիեզերաշենքի մեջ մի հատիկ հիւլէ իսկ պիտի չշարժի":

**Հայոց պատմության փիլիսոփայության ծանօթ ու հայրենագրաց ամեն մտաւորական հայ
Գերագանցօրէն յեղափոխական են մեր օրերը
Ճակատամարտներից առաջ
Հայրենիքը դեռ հասկացողութիւն չունի այն չարիքի մասին
Ո՞վ է ներկայացնում Հայ կամքը
Տարօնականութիւնն է մեր ցեղային նկարագրի յաղթական գիծը**

Հայոց պատմության փիլիսոփայության ծանօթ ու հայրենագրաց ամեն մտաւորական հայ կիսոտովանի,
որ Մամիկոնեանների Հայաստանը - թէ- կուզ յաճախ կիսուած, կիսանկախ, կիսակործան - աւելի՛ հայկական
է, աւելի՛ հայրենիք, եւ աւելի՛ պաշտամունք պարտադրող, քան է՛ր նոյնը՝ Տիգրան Ա շխարհակալի կամ
Արտաշէսի օրով:

Ո՞ր փնտռել սրա գաղտնիքը:

Հոգեբանական այդ իրողութեան պատճառներէն առաջինը նրանում է, որ Տարօնի ստեղծած արժէքներէն
շատերը կրում են համահայկական կնիք, երկրորդը՝ նրանք վաւերական են, անմեռ, երրորդ պատճառը - դա
Մամիկոնեանների հայրն էւ Հայաստանի յալիտենականով ապրելու, նրանց համար անշահասիրաբար
գործելու ու արիաբար մեռնելու ուխտն է:

Այո՛, մեր ցեղի յալիտենականը նուաճող գրեթէ բոլոր հոգեւոր զենքերը - լուսեղէն այբուբեն, քաջաքաջ
արիութիւն, անցաւորը յալիտենականին զոհաբերելու տենչ, կենսաբանական բարոյական,
հայրենակրօնութիւն - այդ բոլորը, գրեթէ բոլորը, մեզ տուել է Տարօնը:

Հայոց աշխարհի ո՞ր անկիւնում հայն այնպէ՛ս պաշտեց իր հողը, այնպէ՛ս առիւծացաւ
ճակատամարտներում, իր երկրի համար այնպէ՛ս մեռնել գիտցաւ, ինչպէս Տարօն աշխարհում:

Պատմական անցեալի տեսակէտով մեր այդ երկրամասը, ո՛չ միայն իր հոգեւոր տարողութեամբ, այլեւ իր
ռազմագիտական անչափելի նշանակութեամբ, իսկապէս որ ուրոյն աշխարհի արժէք ունի:

Ճի՛շդ է, սուրբ է հայրենի երկրի ամեն մի բուռ հողը, սակայն, ճի՛շդ է եւ այն, որ հայրենիքներն ունեն իրենց
պատմա-ռազմագիտական տեսակէտից ամենանուիրական ու ամենակարեւոր երկրամասը, - այն
երկրամասը, ուր ցեղը ամենէն շատ է արիւն թափել, կուլտուրական գանձեր դիզել, հերոսական ու
պատմութիւն ստեղծել - այն երկրամասը, առանց որի հայրենիքը ո՛չ թէ զօրաւոր ու անկախ լինել, այլեւ իր
գոյութիւնը պահել, ինքնապաշտպանել չէ կարող:

Ճակատագրօրէն մեծ է Տարօնի նշանակութիւնը մեր ցեղի եւ հայրենիքի պաշտպանութեան համար:

Քանի դեռ մեր երկրի աշխարհագրական մարմնից կտրուած կը մնայ Տարօնը՝ վտանգուած կը մնայ մեր
հայրենիքի ապագան:

Ամեն երկիր իր "Տարօն"-ը ունի:

Հարցրէ՛ք ազգերին-նրանք սրբազան սարսուռով կարտասանեն իրենց "Տարօն"-ի անունը:

Դեռ երէկ էր, ինչ քեմալական Թուրքիոյ ներքին գործոց նախարարը-Շիւքրի Գայա-Թրակիայում
արտասանած իր ճառի մէջ, Ադրիանուպոլսի նշանակութիւնը Թուրքիոյ ինքնապաշտպանութեան
տեսակէտից շեշտելու մտօք, կը յայտարարէր. "Ամեն թուրք ինքն իրեն պիտի զգայ ադրիանուպոլսեցի, նա՛խ
ադրիանուպոլսեցի": Ինչո՞ւ. որովհետեւ քանի դեռ թրքական է Ադրիանուպոլիսը, թուրքը մէկ ոտքով կը մնայ
Եւրոպայում. որովհետեւ կորցնելով Ադրիանուպոլիս քաղաքը, կործանուելու աստիճան կը տկարանայ
Թուրքիան:

"Նա՛խ Ադրիանուպոլսեցի" - երկու բառեր միայն, որոնք տալիս են հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան
անսխալ բանաձեւը:

Որքա՛ն խոր հոգեբանութիւն, որքա՛ն ռազմա-քաղաքական իմաստութիւն ու նախանձելի
հայրենապաշտութիւն կայ թուրք պետական գործիչի այդ մի հատիկ պատգամ - բանաձեւի մէջ:

"Նա իս Ադրիանուպոլսեցի" - դա ասել է թո՛ւրք մարդ, արթուն կա՛ց, քանզի վաղ թե՛ ուշ, Թրակիոյ դաշտերում իրար պիտի գարնուն երկու ճակատագրեր՝ Թուրքիոյ եւ մի օտար պետութեան: Դա ասել է՝ պարտնե՛ց թուրքն այդ կէտի վրայ, նա կը պարտուի բոլոր ճա-կատների վրայ: Դա ասել է՝ ամեն թուրք իրեն պիտի համարի զինուոր՝ միշտ պատրաստ վահանի վերածելու իր կուրծքը Թուրքիոյ ամենակարեւոր ճակատի վրայ:

Եւ իբրեւ արձագանգ թուրք նախարարի յայտարարութեան, Պոլսում, թուրք ուսանողութիւնը այսպէս պատասխանեց ֆրանսական մի լրագրողի. "Մենք բոլորս էլ ցեղապաշտներ ենք, ծայրահեղ ցեղապաշտներ. ցեղապաշտութիւնը մեզ համար հոգեւոր սնունդ է, ինչպէս հացն ու ջուրը մարդկային օրգանիզմի համար":

Նոյնը մի այլ առթիւ. "Ամենաարբազան պարտականութիւնը մեզ համար - դա Թուրքիոյ անունի, պատուոյ եւ անկախութեան համար մեռնելն է":

Այսպէս է խորհում, գործում, նախապատրաստում թուրքը. նա այսպէս է կազմակերպում իր ազգութիւնը՝ վտանգի նախօրեակին:

Իսկ մե՞նք, իսկ հա՞յրը:

Ո՞վ կարող է ուրանալ, որ Տարօնը մեզ համար եօթնիցս աւելի՛ն է, քան Թրակիան Թուրքիոյ համար:

Արդար չէ՞, որ այսօր հայ մարդն աւելի մտահոգի Տարօն աշխարհով, քա՛ն թուրքն իր Ադրիանուպոլսով:

Սպասելի չէ՞, որ այսօր ո՛չ թէ միայն տարօնցին, այլեւ ամեն հայ, անկախ իր քաղաքական ու յարանուանական հանգամանքից, ջերմաջերմ պաշտամունք ունենայ Տարօնի ստեղծած ցեղակնիք արժէքների, առաքինութեանց ու սրբութիւնների հանդէպ:

Ժամանակը չէ՞, որ ամեն հայ մարդ զինուորագրուի "Մամիկոնեանների ուխտ" -ին, որից, աւա՛ղ, աւելի ներքին, քան արտաքին պատճառներով աստիճանաբար խորթացաւ հայութիւնը եւ այդ իսկ պատճառով ցեղօրէն տկարացաւ ու պատժեց անմարդկօրէն: Այսօր, երբ մարդկութիւնը մեզ դրել է հայօրէն ապրելու եւ ստեղծագործելու անկարելիութեան առջեւ այս աշխարհածուփ ու վտանգալի ժամանակներում, քաղաքական իմաստութիւն չէ՞, որ ցեղերէն ամենավտանգուածը, հայը, վերստին ապաւինէ Տարօնականութեան - ցեղի յաւիտենական զենքին:

Գերագանցօրէն յեղափոխական են մեր օրերը, ճակատագրական՝ մեր-օրեայ անցքերը:

Վաղուց է, ինչ մարդկութիւնը իրեն զգում է նստած հրաբուխի վրայ: Ականւած է հին աշխարհը: Մարդը - անհատ թէ հաւաքականութիւն - այսօր աննախընթացօրէն անապահով, խռովւած է զգում իրեն:

Զարհուրելի են ցնցումները կեանքի բոլոր մարզերում: Ճգնաժամ են անցկացնում՝ պետութիւն, տնտեսութիւն, կրօն, փիլիսոփայութիւն:

Վերաքննութեան են դրուած կեանքի բոլոր պրոբլեմները: Ժողովուրդները յեղափոխական չտեսնուած ցասումով ջախջախում են կեղծ արժէքների, գաղափարների ու ճշմարտութիւնների տախտակները, եւ նրանց փոխարէն նորերը գրում:

Այլեւս բեկւել է պատմութեան զարգացման գիծը, եւ սկսել է սուր անկիւնադարձը:

Սկսել է նորը, նո՛ր աշխարհ, նո՛ր պատմութիւն, որի ստեղծիչը հանդիսանում է նոր, վերանորոգուած մարդը - վտանգի, հերոսականի, ճակատագրի մարդը:

Ամենուրեք - Արեւելքում թէ Արեւմուտքում, հին թէ նոր աշխարհում - գալիքի ահաւորութիւնից խթանւած՝ վերածնում, հոգեպէս երիտասարդանում են հին ժողովուրդները. ակտիւանում՝ երիտասարդները: Երբե՛ք ժողովուրդները այդքան ուժապաշտ չէին եղել: Ամեն մէկն աշխատում է ոտքի հանել իր թաքուն ոյժերը, յաղթահարել իր ներքին տկարութիւնները, սանձել, շղթայի զարկել իր ցեղախոյս "Ես" -երը, նախանձները, չարութիւնները:

Բոլորը - յաղթական թէ պարտեալ, մեծ թէ փոքր - ելած են նուաճելու ներքին անապատը, այնպէ՛ս, որ դա անհետի ո՛չ թէ միայն իրենց երկրի քարտէսէն, այլեւ իրենց հոգիէն: Տիրող տագնապը աւելի՛ եւս շեշտում է եռագլխանի վտանգը. բոլշեւիզմ, պա-տերազմ, ցեղային վատասերում-որի դէմ յաջողաբար պայքարելու համար՝ ժողովուրդները ապաւինել են իրենց ցեղային բնագոյի ոյժին եւ անսխալականութեան-իրենց կենսաբանական բարոյականին:

Ամենուրեք-անհատ թէ դասակարգ-կամովին սահմանափակում են իրենց անձնական իրաւունքներն ու շահերը՝ յանուն ցեղի եւ հայրենիքի: Ու նման ինքնասահմանափակումը - զոհաբերութեան այդ գերագոյն ակտը-ո՛չ թէ նուաստացնում, դիմագրկում է մարդկային անձնաւորութիւնը, ընդհակառակը, դա մեծապէս ուժաւորում, հարստացնում է նրա հոգեւոր կեանքը:

Բոլոր ժողովուրդների համար - մասնաւորապէս նրանց, որոնք պատերազմէն ծանրօրէն վիրաւոր ու պարտուած դուրս եկան-բոլորի համար, այլեւ ցեղային դաւանանքի բնոյթ է ստացել իրենց ոյժերի կենտրոնացման, կազմակերպման ու ակտիւացման անհրաժեշտութեան գործը: Նրանք գերմարդկային

ճիգեր են թափում մի կողմից ներցեղային բարոյականի ոյժով դարմանելու միջազգային դաժան պայմանագրություններից ստացած վերքերը, միւս կողմից պատրաստում են դիմագրաւելու վաղայ վտանգը:

Քանի դեռ Ռաթէնաուն գերման ժողովրդին կը ներշնչէր, թէ "գետնախնձորն " է իր ճակատագիրը, Գերմանիան, իբրեւ պարտեալ, յաղթականներին կ'վճարէր օրական չորս միլիոն, եւ նուստ էր նա: Այն օրէն, սակայն, երբ գերման ճակատագրի ղեկավարութիւնը իր ձեռքն առաւ ռազմաճակատէն վերադարձած մի վիրաւոր տասնապետ, երբ ժողովուրդն իր ճակատագիրը համարեց Յեղն ու Հայրենիքը, այն օրէն փոխուեցին միջազգային յարաբերութիւնները-պարտեալը առանց պատերազմի դարձաւ յաղթական:

Հունգարիան - Տրիանոնի ողբերգական գոհը - չուշացաւ իր դպրոցների մէջ մտցնել ռեվիզիոնիզմը, իբրեւ պարտադիր առարկայ-անարդար պայմանագրերի վերաքննութեան պահանջը: - "Տրիանոն, ո՛ր, երբէք" - այսօր ամեն մի հունգարացու համար դարձած է քաղաքական աղօթք:

Հապա զօրք պահելու իրաւունքից զրկւած Կրալի Մարկօի հայրենիքը - Բուլղարիան, որի հանդէպ յաղթականները եղան դաժանօրէն շնական - այս փոքրիկ երկիրը, իր կենսաբանական զօրաւոր բարոյականի ոյժով ծնունդ տուեց երեւութապէս մի աշխատաւորական բանակի, անգէն զօրքի, որն այսօր պիտի դառնար իր մարտական ոյժը:

Այսպէս գործեցին ցեղօրէն անպարտելի պարտեալները:

Ի՞նչ են անում յաղթականները:

Լսեցէ՛ք նրանցից մէկին, Ֆրանսայի մտաւորականութեան.

"Գրողներս, մեր երկրի գլխին կախւած սպառնալիքի առջեւ, ցաւելով որ ֆրանսացիների միաբանութիւնը կատարած իրողութիւն չէ դեռ, վճռեցինք դադարեցնել ամեն գծտութիւն, ժողովրդին եղբայրութեան օրինակ տալու համար ":

"Միանա՛նք՝ Ֆրանսան վերանորոգելու համար ",- ասում է նրանց երկրորդ մանիֆէստը: "Ստեղծէ՛նք մի նոր Ֆրանսա, որ աւելի՛ զօրաւոր լինէր, քան բոլոր վտանգները ",- ասում է ժողովրդին ուղղւած նրանց երրորդ մանիֆէստը:

Ահա Ֆրանսայի բարձր մտքի՝ իդէական ու քաղաքական ամենատարբեր ուղղութեանց պատկանող մարդկանց հայրենասիրական շարժումները:

Այս է ամեն տեղ ազգերի ու անցքերի հոգեբանութիւնը - դինամիկան:

Այսպէս հիմնաշարժ է եղել, հիմէն խախտել, այսպէս քանդուում ու վերակառուցում է մի ամբողջ աշխարհ - հի՛ նր:

Հասկանալի է, որ տիրող ընդհանուր տագնապի պրոբլեմի կապակցութեամբ - մի տագնապ, որ այնքան զգալիօրէն շօշափում է մեր հաւաքական ճակատագիրը - վաղուց դրուած պիտի լինէր եւ Հայ ապագայի խնդիրը՝ -ի՛նչ է լինելու հայ մտաւորականութեան այսօրւայ եւ վաղայ անելիքը իր ժողովրդի եւ Հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան համար:

Ճակատամարտներից առաջ, կանխաւ պարտուած պիտի համարել այն ժողովուրդը, որ չէ կարող շեշտակի նայել աշխարհի աչքի մէջ եւ ասել. ես հասկանում եմ քեզ:

"Դիտի՛ր աշխարհը եւ նմանի՛ր նրան ",- ասում է դասական իմաստութիւնը:

Դիտում է հայը, դիտում իր առջեւ փուած աշխարհը, բայց, կարծէք, չի տեսնում, չի հասկանում անձն, ինչ որ կատարած է իր շուրջը:

Տարիներ է, ինչ մեր մտաւորականութեան ցեղահաղորդ մասի հետ կրկնում ենք - մարդկութիւնը վերախմբաւորում է հիմք ունենալով ցեղը: Ժողովուրդները վերադառնում են իրանց էութեան նախադրիւրին, քանզի նրանց համար այլեւս գիտականօրէն աներկբայելի է, որ "օրգանականը պատմութեան մէջ ցեղն է ": Այդ փրկարար ճշմարտութիւնը, դժբախտաբար, միայն հայ մարդը չէ հասկացել: Յեղի գաղափարն է իմաստաւորում մեր գոյութեան իրաւունքը, ինչպէս եւ՝ հայրենիքի համար մեռնելու մեր պարտականութիւնը: Այս բարոյականով են զօրաւոր օրւայ բոլոր ազգերը: Մենք տկար ենք հոգեվարելու աստիճան, որովհետեւ մեզ պակասում է այդ բարձր բարոյականը: Մեր դրութեան ահաւորութիւնը նրանում է, որ հայութիւնը, իր ամբողջութեան մէջ, դեռ չի հասկանում աշխարհի ներկայ պայմանները: Նա չի հասկանում, որ թուրքի նման հարեւան եւ թշնամի ունեցող ժողովրդի համար, հնի շարունակութիւնը համազօր է ցեղային ինքնասպանութեան:

Յեղօրէն անինքնաճանաչ է հայութիւնը: Ամօ՛թ մեզ - օտարը, Ֆրանց Վերֆելը պիտի գար ասելու - "ոգու ժողովուրդ է հայը ": Այո՛, ոգու ժողովուրդ ենք եւ այդ իսկ պատճառով այն բոլոր վարդապետութիւնները, որոնք դիմագուրկ ոգու ծնունդ են, օրինակ սոցիալիզմ, բոլշեւիզմ, կոսմոպոլիտիզմ - մնում են անմարսելի եւ անհարազատ հայ հոգու համար:

Ոգեշունչ էր քրիստոնէութիւնը եւ հէնց այդ է պատճառը, որ նրա գիրկը նետուղներէն առաջինը՝ եղաւ հայը:

Հասկանա՛նք - մեր ժողովրդի ամենագորաւոր զենքը միշտ էլ եղել է ոգին:

Ամեն ճշմարիտ հերոս նախ ոգու հերոս է: Առանց ոգու հզօրանքի հայ մարդը կարող է ե՛ւ յանդուգն լինել, դիպւածով ե՛ւ յաղթական հանդիսանալ, բայց ո՛չ՝ ե՛ւ հերոս: Ոգու հերոսներ էին Մամիկոնեան ռազմիկները, եւ հէնց սրանում է գաղտնիքը, որ նրանց ձայնի մէջ ցեղի ոյժի եւ կամքի վագրը կը մոնչէր, որ նրանք բիրիական Դաւիթի նման, թշնամու դէմ յաճախ դուրս էին գալիս "երեք քարով" միայն եւ խորտակում նրան, իրենց առաջին հարածով:

Ոգեշունչ է հայ ռազմիկը եւ այդ է պատճառը, որ նա Արեւելքի լաւագոյն պարտիզանն էր, է՛ եւ այսօր, որ նա շատ անգամ սակաւաձեռն ոյժերով հսկայաթիւ բանակների դէմ է ճակատել, որ կռիւներ է վարել ամենադժուարին պայմանների մէջ՝ կէս-կուշտ, կէս-քաղցած, առանց նւագագոյն տէխնիք միջոցների, առանց զինակիցների, մենա՛կ ու յաճախ՝ իսպառ կտրւած աշխարհից:

Դարեր առաջ մեր ռազմիկների ոգշնչութիւնն է շարժել թշնամի Շապուհների նախանձը. "Երանի՛ նրան, որ հայոց գնդի տէրն է. այնպիսի տիրասէր եւ միաբան ու միամիտ գօրաց, որոնց գնդէն ու նշաններէն հուր եւ բոց կ'ելնէ":

Ոգու մարդ էին Մամիկոնեան բոլոր գօրավարները, որոնց կամքի առջեւ խոնարհուում էր ամեն դժուարութիւն եւ վտանգ, որոնց համար վտանգ ասել էր մի հին, ընտանի ծանօթ: Ոգեշունչ էին նրանք եւ հէնց այդ է պատճառը, որ ժամանակին նրանք հանդիսացան իրենց ցեղի արթուն բնագողը, նրա աչքը, նրա ուղին, նրա մարգարէն, նրա օրէնսդիրը եւ մասնաւորապէս, իրենց ժողովրդի անգուզական ղեկավարն ու առաջնորդը: Ասենք մի այլ ճշմարտութիւն - միայն ոգու մարդը կարող է մեր ժողովրդի ղեկավարը լինել:

Իսկ ոգու մարդ ասել է՝ ցեղամարդ: Նմանին, միայն նմանին կարելի է հայ ժողովուրդը եւ երկիրը վստահել:

Որքա՛ն կորուստներ ու ամօթանք խնայւած պիտի լինէին Հայաստանին, եթէ հայութիւնը հարազատէր ու սիրէր կիրարկել այս ճշմարտութիւնը:

* * *

Հայութիւնը դեռ հասկացողութիւն չունի այն չարիքի մասին, որ կոչւում է ստամտաւորականութիւն: Հայը սխալ է գործածում մտաւորական բառը, սխալ հասկանում՝ նրա իմաստը: Նրա համար մտաւորական է ամեն ուսեալ մարդ: Հէնց սրանում է նրա աղէ-տալի սխալը: Ուսում, կրթութիւն, գիտական պաշար - անհրաժեշտ են սրանք, բայց դեռ բաւական չեն մէկին ճշմարիտ մտաւորական դարձնելու: Մէկը կարող է իմացականօրէն շատ զօրեղ լինել, բայց եւ այնպէս իրաւունք չունենալ մտաւորական կոչւելու:

Ճշմարիտ մտաւորականը նա է, որ իր մտաւոր կարողութեան, ամեն բանից առաջ, միացնում է խորապէս բարոյական նկարագիր, բարձր գաղափարականութիւն, ստեղծագործելու - նոր իտեալներ, արժէքներ, կեանքի ձեւեր ստեղծելու ընդունակութիւն, սրբազանի զգացում, տեսական խղճմտանք, հոգեւոր արիւթիւն, ժողովուրդն իր ամբողջութեան մէջ սիրելու, նրա համար տառապելու անսահման կարողութիւն:

Ի՛նչ խօսք, որ նման մտաւորականը, իրերի բերումով, կարող է տեղ գտնել այս կամ այն քաղաքական կազմակերպութեան մէջ, բայց նրա նուիրումն ու գործը չեն կրի դասակարգային, հատւածական բնոյթ: Նրա համար գոյութիւն ունի ամբողջութիւնը-ազգը, որին անշահասիրաբար կը ծառայէ: Ճշմարիտ մտաւորականութիւնը, որի գործը անընդհատելի է ազգի կեանքում - այն հոգեւոր ոյժն է, առանց որի ժողովուրդը անւան տակ ամբոխներ կապրեն, առանց որի ազգութիւն չի ստեղծուի: Յանձին սերունդներ-րի՛ մտաւորականութիւնները օրգանապէս չեն կտրւում իրարից, չեն ժխտում, այլ հարստացնում են, կատարելագործում իրար: Այդ տեսակէտից ճշմարիտ մտաւորականութեան ստեղծագործութիւնը կրում է յաւիտենականի կնիք: Ճշմարիտ մտաւորականներից գուրկ չէ հայութիւնը, բայց զրկւած է նրանից օգուելու կարելիութիւնից: Մեր ստամտաւորականութիւնը աւելի՛ շուտ յարմարեց գաղթաշխարհի պայմաններին եւ պարտադրեց իրեն:

Այսպիսով՝ մեր ժողովուրդն ու իսկական մտաւորականութիւնը մնացին իրարից կտրւած: Կեղծ մտաւորականութիւնը, որի դէմ ազգերի ընտրանին մահու եւ կենաց պայքար է բացած, մեզ մօտ այլեւս ամբողջովին նւաճել է կեանքը եւ կիշխե՛ անընտրողա-բար ու միահեծան կերպով:

Օրւայ հայ կեանքի հոգեւոր ահեղ չքաւորութեան, տափակութեան ու այլանդակութիւնների միակ պատճառը մեր ստամտաւորականութիւնն է:

Չարարւեստ բանասարկութիւն, հացակթիւ, դիրքի մակարածութիւն, պաշտօնապղծութիւն, խօսքի ազգասիրութիւն - այդ բոլորի մէջ՝ կարելի է նրա հոգու հետքերը տեսնել:

Անցեղաշունչ է, որով եւ հոգեպէս թելատ ու առօրեական ունայնութիւններից ու մանրուքից բարձրանալու անգօր: Անստեղծագործ՝ նա վագում է առաւելապէս բացասական ու աննշան նպատակների ետեւից, մնալով՝ զգուշիօրէն մանրագործ, պառակտիչ ու չար: Այսօր աւելի հեշտ է եօթը շնագայլերի քաղցը յագեցնել, քան անցեղաշունչ հայ ստամտաւորականի չարութիւնը: Դարերի վկայութեամբ է հաստատուած մեր ցեղի կենսունակութիւնը, նրա կենսաբանական խոյանքը, սլացքը, բայց եւ այնպէս նա մնում է նւաստախոհ,

օտարամոլ, պարտողական: Իբրև ազգային պաշտօնեայ, նա Աստուածաշունչի անմահացրած մաքսաւորն է՝ ծոյլ, անհաւատարիմ, հացապաշտ: Իբրև գործիչ՝ դպիր է նա: Իբրև ուսուցիչ՝ հոգով էսնաֆ, անկարող ոյժի եւ հօրանքի տեսիլներ պարզել աշակերտող սերունդի առջեւ:

Եթէ այսօր մեր զաւակները գունատուում են ցեղօրէն, հայօրէն - դրա պատճառը, օտար միջավայրէն աւելի, այդ տարրի անցեղաշնչութիւնն է:

Մեր մտաւորականութեան հոգեւոր դեղնախտով տառապող այդ մասը չուզէր օգուել Ամերիկայի մեր ցեղահոգ մտաւորականների թարմ օրինակէն-ցեղակրօնութենէն: Նա վատաբանեց. "Յեղակրօնութիւնը Հիթլերութիւն կհոտի": Նա այսպէս չարամեկ-նեց, գիտնալով հանդերձ, որ ցեղակրօնութիւնը ծնունդ է առել մեր հայրենի Լեռնաշխարհի գլխին կախած մեծ վտանգի օրերին, երբ մարդկութիւնը լսած չէր Հիթլերականութեան մասին: Յանձին մեր Դաւիթբեգեան ցեղապահ ուխտերի՝ 1920-ին գործեց ու յաղթանակեց ցեղակրօնութիւնը: Նա գիտէ, որ Հայաստանի մտաւորականութիւն, Հ.Յ.Դաշնակցութիւն, Սիւնեաց երկիր - այդ բոլորը իրենց փրկութիւնը կը պարտին ցեղակրօնութեան: Հայ ստամտաւորականը գիտէ այդ, բայց եւ այնպէս նա չարաբանեց. "Յեղակրօնութիւնը յարմար է ամերիկեան միջավայրին միայն":

Եւ այդ մեր օրերում, երբ ամեն հայ մարդ քաջ գիտէ, որ նորահաս սերունդը հաւասարապէս վտանգւած է Փարիզում թէ Թաւրիզում, Սուրիոյ մէջ թէ Բալկաններում - մեր բոլոր գաղութներում, եւ որ նա՝ նուաստութեան զգացումից ազատելու համար, կարիք ունի մի ցեղային idne force-ի, ցեղային կազդուրիչի - ցեղակրօնութեան:

Ստամտաւորականութիւնը յաջողած է լորճել մեր ժողովրդի բոլոր բարձր ըմբռնումները: Նա շատ բան է սպանել եւ թաղել անթաղ մեր կեանքում: Ահա՛ մէկը նրա գոհերից - Հայ Եկեղեցին, որի պաշտօնէութիւնը այնքան էլ տգէտ չէ չհասկանալու համար, որ մեռեալ ծիսակատարութիւններով ու մեռելաթաղով զբաղող եկեղեցին, վերջ ի վերջոյ, իր ժողովուրդն ու Աստուածը պիտի թաղի:

Հապա մեր դպրոցը, որտեղից վաղուց են փախել "բազէ"-ները. անդէմ, անարիւն, անցեղ հայ դպրոցը, ուր ուսանել կարող են բոլոր ազգերի մանուկները: Այդ հաստատութիւնը հայ աշակերտող սերունդին կարող է ամեն բան տալ, բացի հայրենիքէն, հայրենիք պաշտպանելու արիւթէնէն եւ հայրենիքի համար մեռնելու քաղցրութենէն:

Անգիղջ է հայ ստամտաւորականը. ի գուր անցան Ալիշանի ու Բաֆֆիի, Ահարոնեանի ու Վարուժանի եւ այլոց դիւցազնաշունչ ցեղականչերը, նրա համար անմատչելի մնացին հերոսականի բարձունքները: Նա չսիրեց վտանգը, փախաւ հերոսներ կրթող ազնական վտանգից եւ իր երկչոտութեամբ՝ յաճախ վտանգեց իր ժողովրդի ապագան: Երէկ պարտողական էր, այսօր, նա՛նք երկչոտութեան քարոզիչ: Նրա համար՝ հերոսը արկածախնդիր է, իդէալիստը՝ տխմար, վախկոտը՝ խոհեմ, սրիկան՝ գործի մարդ:

Քաղաքացիօրէն անարի է նա, զուելի՛ օրէն անարի. նրան, անգամ պաշտօնապէս չէ կարելի տեսնել արդարների ու լաւերի կողքին: Եւ այդ է պատճառը, որ այսօր հայ իրականութեան մէջ, ամեն քայլափոխում վատութիւնն է դարանակալ, որ աղուէսնե-րը առիւծներ են խեղդում, սինլքորները՝ Յիսուսներ են խաչում:

Խարդախամիտ է մեր ստամտաւորականը. առանց խռովքի, նա մէկ-մէկ ճառում, թուղթ է մրտտում ազգային դիւցիպլինի մասին, սակայն, առանց անդրադառնալու, որ այդ բարձր առաքինութիւնը կարելի է տեսնել միայն այնտեղ, որտեղ գերագոյն հեղինակութիւն ու կամք կայ - ցեղի՝ կամքը: Իբրև թէ հոգով ու մարմնով առողջ սերունդ է երագում, բայց չէ խոստովանում, որ ցե՛ղն է սերունդների յաւիտենական կազդուրիչն ու հօրացուցիչը:

Նա թոթովում է նա՛նք ներքին համերաշխութեան մասին, բայց անգիտանում, որ առանց գերագոյն հաշտարարի - որպիսին է ցեղը, գերեզմանի հողը միայն կարող է հաշտութիւն պարտադրել օրւայ ոզեսպառ հայութեան:

Ուզում է նորահաս սերունդը հայ պահել, բայց մատը մատին չի զարկում՝ Հայաստանը հայուն պահելու համար, բայց եւ այնպէս, վատօրէն խուսափում է նորահաս սերունդի դաստիարակութեան խնդիրը լուծել՝ հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան կապակցութեամբ, ինչպէս արւում է ամենուրեք: Նա գիտէ, բայց չէ խոստովանում, որ ամեն մի ժողովրդի ուժակշիռը-դա՛ իր երիտասարդութիւնն է, որ միաբանութիւն, Հայաստանից դուրս՝ հայը հայ պահելու կարելիութիւն, հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան համար անհրաժեշտ մարտական ոյժ - այդ բոլորը, եւ աւելի՛ն, մեզ կուտայ նորահաս սերունդը, եթէ, անշո՛ւշտ, հին սերունդը կարողացաւ Հայաստանի ինքնապաշտպանութեան գործը դարձնել հոգեկան պահանջ՝ նորի համար, եթէ երկու սերունդների վրայ էլ հսկեց ցեղը, եթէ երկուսն էլ ապաւինեցին ցեղին - Մասիսի նման յաւէտ "ներսէն հրաբուխի ահեղ խառնարանով եռուզեռ" մեր ցեղին:

Ո՞վ է ներկայացնում Հայ կամքը (գոյութիւն ունի՞ նման բան), ո՞վ է արտայայտում, ո՞վ է վարում դա: Անտեղի հարցեր: Հայ ստամտաւորականութեան նեխած լիբերալիզմը վաղուց է յանգել

անիշխանականություն: Գաղութներում վաղուց է սկսել գեղի ոգու կազմավորման գործընթացը:

Գաղութահայությունն այսօր ո՛չ հասարակություն է, ո՛չ էլ ժողովուրդ, այլ հոգեւոր իմաստով՝ մարդկային փոշի, իսկ քաղաքական իմաստով՝ սուեր միայն:

Այնտեղ ուր հոգեւոր եւ գաղափարական յարաբերությունները տեղի են տւել լոկ առօրեական նիւթա- եսական հաշիւների առջեւ, այնտեղ, բառիս հասարակագիտական իմաստով, հասարակություն կամ ժողովուրդ գոյություն ունենալ չէ կարող: Եղածը հայ զանգուած է, անտէր, անիղէալ, անուղի մի զանգուած, եւ ոչ աւելին: Օրւայ իր կացութեան մէջ՝ գաղութահայությունը ամենայն արդարութեամբ կարող է իւրացնել Նարեկացու խօսքը եւ կրկնել իր մասին. "Յամբարներս լեցուած են ոչնչութեամբ եւ պահեստներս՝ հովերով. ստուերներս նմանութիւն ունիմ եւ կերպարանքս է՝ ծիծաղելի ":

Անհայրենիք հայութեան օրւայ "կերպարանքի ծիծաղելիութեան " միակ պատճառը իր կեղծ մտաւորականութիւնն է, որի համար աշխարհը չէ դառնում, չէ փոխում: Անհարազատ արեւելցի, կեղծ եւրոպացի, աւելի ճիշդը՝ Արեւմուտքի յիմարութեանց ու սխալների ծաղրապատկերը - ահա՛ անցեղաշունչ հայ մտաւորականի շեշտուած տիպը: Տարիներով նա արեւմտականութիւն կեղծեց, բայց չ'արեւմտականացաւ, բայց եւրոպացու կենսաբանական բարոյականը չ'ունեցաւ, ինչպէս եւ չհասկացաւ, որ եւրոպական ազգերին յատուկ հերոսա-կան զգացումը արդիւնք է ոչ միայն վերջինների կենսաբանական պայմանների, այլ եւ՝ մի բարձր փիլիսոփայական աշխարհըմբռնումի: Նա չէ հասկանում, որ մարդ արարածը սիրով տառապում է, զոհաբերում, մեռնում յաւիտենական արժէքների եւ ո՛չ թէ թղթէ յիմարութիւնների, բանաձեւերի ու յօլւածների համար:

Իր հոգեբանութեամբ նա մնում է մի ոտքով Արեւելքում, միւսով՝ Արեւմուտքում. նա մնում է կէս-կէս, աւելի ճիշդը՝ ո՛չ այս, ոչ էլ այն:

Դեռ այսօր էլ - մեր երկրագնդի ամենավտանգալի օրերին - նա վատօրէն փախչում է բոլոր այն խնդիրներից, որոնք այնքան մօտիկէն շօշափում են մեր Ցեղի եւ Հայրենիքի ճակատագիրը, խնդիրներ, որոնց մէջ մեր ժամանակի սիրտն է զարկում:

Նրա համար ինքնաքննադատութիւնն ու զոջումը - զօրաւորների այդ գոյգ առաքիներութիւնները - դեռ մնում են անձանօթ:

Նա-հայոց ստամտաւորականութիւնը դեռ այսօր էլ իր տկարութիւնները ատելու չափ հայրենասիրութիւն եւ արիութիւն չունի:

Շեւտեա՛ նքը. հետեւանքն եղաւ այն, որ հայ կեանքի գետն այսօր այնքան տիղմ է կուտակել իր տաշտի մէջ, որ այլեւս ուղղութիւնը փոխելու աստիճան դժւարացած է իր հոսանքը:

Հոգեւոր աղէտ - ահա՛ թէ ինչի է մատնուած սփիւռքի հայութիւնը իր ցեղախոյս ստամտաւորականութեան կողմից:

Նման դրութեան մէջ է մեռնում ժողովուրդների հոգին:

Ո՞ւր է ելքը:

Ո՞վ կ'փրկէ հայ հոգին ստոյգ մահից:

Ո՞վ կ'օգոնէ մեր կեանքի երկնակամարը, որ այնքա՛ն ժամանակ օղափոխուած չէ:

- Ցե՛ղը, միա՛յն ցեղը:

Մեր ճշմարիտ մտաւորականութիւնը վաղուց է հնչեցրել վտանգի զանգը: Շատ ենք ուշացել: Օր առաջ պէտք է ճշդէլ մեր ցեղի նկարագրի այն գիծը, որ յաղթական հանդիսացաւ անցեալ դարերի եւ փոթորիկների դէմ, ու պարբերաբար կարելի դարձրեց մեր ազգային վերածնունդներն ու յեղափոխութիւնները. ժամ առաջ պէտք է ճշդէլ մեր ցեղի ոգու այն յաղթական գիծը, եւ յետ այսու նրա վրայ, միա՛յն նրա վրայ կառուցել մեր հայաշէն ու հայրենաշէն գործը, ու վերստին նրան, միա՛յն նրան կոթնել՝ գոյ եւ գալիք վտանգների դէմ յաջողաբար ճակատել կարողանալու համար:

Տարօնականութիւնն է մեր ցեղային նկարագրի յաղթական գիծը, մեր ցեղի գերագոյն առաքիներութիւնը, հայ հոգու յաւիտենական խոռվքը - նրա անմահութեան տենչը, նրա մեծագործութեան կարօտը, նրա հոգեւոր պայազատութիւնը:

Տարօնականութիւն - դա ասել է՝ Մամիկոնեանների ճամբով:

Տարօնականութեան - ցեղի յաւիտենական այդ գէնքին ենք դիմում, որովհետեւ այլեւս աշխարհը մեզ համոզեց, որ ներկայ պայմաններում վտանգի, հերոսականի ու մահուան մարդը միայն կարող է Հայաստանը ապրեցնել:

Տարօնականութիւն, ասել է՝ յաւիտանականի զգացում, որի սրբազան առարկան ցեղն է:

Դա ասել է՝ նա՛ էլ իղէալական սեփականութեան զգացում, որի առարկան Հայրենիքն է:

Պարտականութեան, հզօրանքի եւ քաջութեան կրօն - ահա՛ թէ ինչ է նշանակում Տարօնականութիւն:

Տարօնականություն - դա ասել է՝ ճշմարիտ մտաւորականի եւ տարօնաշունչ ռազմիկի զինակցություն, յանուն Յեղի եւ Հայրենիքի:

Դա ասել է՝ յետայսու երկու բան պիտի զբաղեցնէ հայ միտքը, սիրտը եւ բազուկը - Հայաստանը եւ իր ինքնապաշտպանությունը:

Յեղային այդ դաւանանքը անհրաժեշտօրէն պարտադրում են մեզ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, մեր ժողովրդի թական տկարությունը, մեզ սպառնացող օրայ եւ վաղւայ վտանգները:

Դա - Տարօնականությունը մեզ պարտադրում է նաեւ հոգելից Մամի- կոնեանների պէս Հայրենիքին անշահասիրաբար ծառայելու ու նրա համար քաջաբար մեռնելու պատրաստ մի նո՛ր սերունդ հասցնելու հրամայականը:

Մեզ մի նոր սերունդ է պէտք-վտանգի՛ սերունդ, որ աշխարհը եւ իրերը տեսնել սիրէր իր ճակատագրին հրամայել զիտցող կամքի աչքերով:

Երէկ - հասկանա՛նք այդ-մեզ պատժողը թուրքը չէր, այլ՝ մեր տկարությունը թուրքի միջոցաւ:

Դա վաղն էլ կպատժի մեզ, եթէ մինչեւ այդ վաղը Տարօնականութեամբ չյաղթահարենք մեր տկարությունը:

Հայրենիք պաշտպանել, վաղը կարող են նրանք միայն, որոնք մինչեւ այդ վաղը հոգեպէս կզինեն Տարօնականութեամբ, այսինքն՝ Մամիկոնեան մեր հրաշունչ ռազմիկներէն կտոժորեն **ապրել ու գործել միայն ա՛յն բանի համար, որի համար արժէ մեռնել, եւ մեռնել ա՛յն բանի համար, որի համար արժէր ապրել:**

Մի՛ շտ պատրաստ ժպտադէմ կատարելու այն, որ պահանջում է Հայրենիքը:

Յեղի եւ Հայրենիքի համար Մամիկոնեանների պէս մեռնել ուզել ու մեռնել զիտենալ - ահա՛ թէ ինչն ենք մենք անւանում Տարօնականություն:

Այսօր "տարօնականություն " են քարոզում բոլոր ազգերը: Տարօնականութեամբ - ցեղի այդ առաջին զենքով կամ մենք պիտի անցնենք հայու տկարությունը սնուցանող հին հասկացողությունների դիակների վրայով, կամ էլ՝ Նորը, որ սկսած է իր խորտակիչ գրոհը հին աշխարհի դէմ, վաղը պիտի անցնի մեր ժողովրդի դիակի վրայով:

"Տարօնի Արծիւ ", Սոֆիա, 1938 թ., թիւ 1-

2

Ecce Homo*

("Մարդ երբեք չի խաբուում, եթե բռնում է յաղթուածների կողմը ")**

Նրանց, ովքեր ըմպում են եւ հայի տառապանքի գաւաթը...

"Մենք չենք կարող ճանաչել մարդուն, երբ նա քայլում է մեր կողքից: Ճանաչելու համար անհրաժեշտ է, որ հեռանանք նրանից":

Գյոթեի այս միտքը ավելի շուտ պարադոքս է, քան ճշմարտություն:

Յավորովը, որ չի տեսել հային Հայաստանում, ճանաչում է նրան եւ խորհրդապաշտ հիացմունքով գովերգում "միշտ քաջարի" մեր ժողովրդին: Նա, որ չի տեսել հային իր տիեզերական օրբանում, խորապես ճանաչում է հայությանը, որովհետեւ մարդու եւ աշխարհի առանձնահատուկ ներըմբռնում ունի:

Նա ճանաչում է եւ գովերգում իր ճակատագրի համար մաքառող տառապյալ հայությանը:

Նա, որ մի առույգ ու հերոսական ցեղի զավակն է, դարձել է այդ ցեղի փոքրաթիվ բանաստեղծներից, ովքեր, ըստ արժանվույն, առաջին տեղն են զբաղում ոգու հերոսների շարքում:

Նա՝ մեր դարի ամենամարդկային երգիչներից մեկը, չի դավանում "l'art pour l'art"***: Ծնվելով "լույս ծովից", ինչպես ինքն է ասում իր մասին, նա դարձել է սրբազան նվիրումի ու ողբերգական սարսափի, հերոսականի ու հաղթական արբեցման եր-գիչը՝ անհատի ու հանրության կյանքում:

Եվ երգելով հանուն ստրկացված ու անիրավված հայրենիքի, նա մաքառում է մահվան, թուրքերի, աշխարհի քարսրտության դեմ: Մարդկության ամենազգայուն որդիներից մեկը, որի կրծքում չի լռել ճշմարտության աշուձային հեկեկոցը, մինչեւ վերջին պահը՝ մեր աշխարհից հեռանալիս, երիցս նգովված էր այդ իսկ աշխարհի կողմից:

Նա ապրեց, իր խոսքերով, "կեցության փոթորկի մեջ" եւ տառապեց գերմարդկայնորեն: Եվ տառապանքի ջղակծկումներում նրա շուրթերից հաճախ է ժայթքել այս ճիշդ. "Ես չեմ ապրում, ես այրվում եմ": Նրա պրոմեթեյան հոգում չէր թուլանում խռովահույզ զգացումը մարդու եւ մարդկային ճակատագրի համար: Նա՝ սրտի տիտանը, որ ըմբոստացավ հասարակական կեղծիքի դեմ, աստվածայնորեն կարեկից էր: Նա՝ երկրային տագնապի երգիչը, չբավարարվեց միայն կեցության բնագանցական խնդիրների իմաստասփրական լուծումով: Նա ներբողեց, իսկ ներբողելու համար՝ խորապես զգաց: Նա հոգեպես միաձուլվեց եղբորը՝ մարդուն, եղբոր հետ, իր տառապյալ եղբոր հետ ընդվզեց ճակատագրի դեմ: Նրա կյանքը խաչելություն էր: Նա խաչվեց բոլոր խաչվածների հետ: Տառապանքը նրա համար աստվածապարգեւ հեշտանք էր:

"Եւ Բանաստեղծին նման Աստուած ալ

Որպէսզի ստեղծէ, հարկ եղաւ նախ լալ":*

Նա երգեց եւ մեր ցեղի խաչելության ուղին: Նա ըմպեց հայի տառապանքի գաւաթը: Եվ տառապյալների հանդեպ աստվածային արբեցումով ազդարարեց. "Իմեք ք, սա իմ արյունն է": "Հայերի" հեղինակը երգեց նաեւ մեր ցավերը եւ սա՝ ոչ թե որպէս բանաստեղծական քմայք, ոչ թե ի կատարումն մարդկային պարտքի եւ ոչ էլ իր փառքի լուսապսակի նվելի մեծ փայլ տալու ցանկությամբ: Ո՛չ, ո՛չ: Հանուն տառապող մարդու նա ընդունակ էր արհամարհել եւ արհամարհում էր անոգեշունչ դափնիներն ու գինին: Նա երգեց մեր տարագրությունը: Որովհետեւ մեր դարի վշտահարն էր եւ չէր կարող չերգել մինչ այդ աշխարհին անհայտ ամենավսեմ ու հերոսական տառապանքը: Նա, որ հասու եղավ "երկնքի տակ մարդկային ամբողջ ողբերգության սկզբին ու վերջին", չէր կարող չդառնալ այդ մեծ ողբերգության կենդանի արձագանքը, ողբերգություն, որ 19-րդ դարի ավարտին ապրեցին Հայաստանն ու նրա զավակները:

"Մարդու երգի" հեղինակը երգեց հայի ճակատագիրն այնպէս, ինչպէս "վերքն է արձագանքում վերքին", որովհետեւ նա այն ժողովրդի միս ու արյունից էր, որը քաջություն ունեցավ տանելու իր քաղաքականության խաչը: Եվ դա այն ժամանակ, երբ առաջին քրիստոնյայի հայրենիքից հասնում էր Քրիստոսի լացը. "Eli, eli, lama sabachtani!"***, այն ժամանակ, երբ աշխարհի աջն ու շուրթերը քարացել ու համրացել էին Հայաստանի մասին խոսելու կամ մի բարի գործ անելու խնդրի առաջ: Ինչպէս Թովմա առաքյալից, աշխարհը դաժանորեն ձեռք քաշեց Հայաստանի վերքերից եւ մնաց անհաղորդ: Աստված ծ իմ: Ի՛նչ փոքր են, ի՛նչ չնչին դիվանագիտության մեծանուն ներկայացուցիչները Յավորովի համեմատ. դիվանագետներ, որ հաճախ երկու խոսք չեն գտնում ի պաշտպանություն անիրավված ազգերի: Յավորովը հերոսություն ունեցավ սեփական ցավի մեջ ընդգրկելու մի ամբողջ ժողովրդի ցավը: Նա երգեց հայերին, եւ նրա երգը թեւածեց իր հայրենիքի ազգագրական սահմաններից դուրս՝ ողջ հա-յության երախտագիտությունը նվաճելու համար: Ի

պաշտպանություն մեր ցեղի՝ նա կտար իր սուրը, եթե ռազմիկ լիներ. չէ՞ որ նրա կյանքում անբաժան էին "բանաստեղծի քնարն ու ռազմի ասպազենը": Իսկ նա մեզ ծառայեց քնարով, որովհետեւ բանաստեղծ էր: Նա, առանց Հայաստանը տեսնելու, մեզ համար դարձավ այն, ինչ Բայրոնն էր Հելլադայի համար: Ահա թե ինչու, երբ 1912 թվին ռազմի շեփորը բալկանյան ժողովուրդներին կոչեց մեծ սխրանքի, իմ եւ Անդրանիկի կանչին հոգու արձագանքով ձայնեցին հայրերին եւ բուլղարա-հայկական դրոշների ներքո առաջ շարժվեցին իրենց արյունը միախառնելու Բուլղարիայի զավակների ծորացող արյանը: Եվ Մաստանլըի, Ուզունի, Համիդլերի, Բալկանի, Թորեսիի, Մերհամլըի, Մերեֆթեի ու Շար Քյոյի ճակատամարտերում նրանք ընկան թուրքական գնդակից՝ հանուն Յավորովի հայրենիքի ու զոհվեցին ժպիտը դեմքերին: Հայն իր արյունը կտա եւ վաղը, եթե բուլղարական հայրենիքը դրա կարիքն ունենա, քանզի երախտագիտությունը կա եւ կմնա մեր ցեղի հոգեբանության ամենացայտուն գիծը...

Երբ Արեւելքում տապալվեն բռնակալության վերջին գահերը՝ սեւ, թե կարմիր, երբ վաղը ազատության հրեշտակն այցի գա Արարատի սգավոր դաշտերին, անկախ Հայաստանի մայրաքաղաքում, սրի, գրչի ու խաչի հերոսների խորհրդանշական մարմարների կողքին կհառնի նաեւ Յավորովի հուշարձանը, եւ Արարատյան վսեմափայլ արեւը ծագելիս ու մայր մտնելիս կհամբուրի եւ կոսկեզօծի մարդկայնության մեռոնով օծված նրա ճակատը:

"Եվ կգա օրը երկար սպասված ":

Այո: Այդ օրը կգա: Չի հապաղի, քանզի անխուսափելի է, ինչպես արշալույսը:

Իսկ մինչ այդ ես՝ երկու ժողովուրդների մարտիկս, մտովի համբուրում եմ երկու սրբազան աշխարհների՝ Բուլղարիայի եւ Հայաստանի մեծ վշտահարի քնարը:

(բուլղարերենից թարգմանեց

Ջաւէն

Բոյաջեանը)

Էջեր Իմ Օրագրին*

"Ժողովուրդ, ասա՛ ինձ քո իդեալն եւմ քո ապագան ": ՄՈՆԹԷՆ

Հայ Երիտասարդութեան

Երկու Խօսք

Ես ճշմարտութիւններ գիտեմ, որոնցից մէկն ասում է՝ ուզո՞ւմ ես գուշակել, տեսնել մի ժողովրդի ապագան՝ նայի՛ր նրա երիտասարդութեան:

Նայելով քեզ, հա՛յ երիտասարդութիւն, վարդագոյն լաւատեսութեամբ չեմ լցում ես:

Երէկ դու աւելի յուսատու էիր քան այսօր: Իսկ մեր վաղը, մեր ապագան կախած է մեր ներկայից:

Վաղը ազգովին պիտի հնձենք այն, ինչ որ սերմանում ենք այսօր - այսօր, երբ դու նւագ խոստմնալից ես, երբ քո մէջ, շնորհիւ մեր օրերի նիւթապաշտական ոգու եւ համատարած յուսալքութեան, թուլացել է պաշտամունքը երկու աստուածութիւնների՝ հայրենի ժողովուրդի եւ երկրի, քո շարքերում, գիտես այդ, օրէցօր աճում է յոգնածների, ուղեկորոյսների եւ դարպընթաց եղածների թիւը:

Քո մի մասի մտքի ու սրտի սնունդը, աւա՛ դ, չի կազմում "առիւծուկրի ուղնուծուծը":

Տկարանալով բարոյապէս, դու մեր մէջ թուլացնում ես մեր ժողովրդի լաւագոյն ապագայի յոյսը:

Ահա թէ ինչո՞ւ ուզեցի մտերմաբար մի քիչ խօսել քեզ հետ, ուզեցի օրագրիս մի քանի անարւեստ էջերով - ծնունդը իմ խորհրդածութիւնների - ստիպել քե՛զ եւս մտածելու մեր վաղւայ մասին:

Խորհրդածութիւններ

I Հակամարտութեան Օրէնքը

"Մի զինուոր սպանում է Արքիմեդին":

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ժողովուրդների պատմութիւնն այլ բան չէ քան իրենց գոյամարտի, իրենց յաղթութեանց եւ պարտութիւնների պատմութիւնը:

Պատերազմներն են օրօրել մարդկութեան մանկութիւնը եւ ո՛չ խաղաղութիւնը, որը բնական վիճակը չի եղել, այլ՝ պատերազմների կարճատեւ դադար միայն:

Աշխարհը կառավարում է հակամարտութեան օրէնքը: "Մի զինուոր սպանում է Արքիմեդին":

Յաղթում է ուժեղը եւ ո՛չ արդարը:

Վա՛յ թոյլերին:

Բոլոր ժողովուրդները, լուսաւորեալ թէ վայրենի, ձգտում են արեւի տակ յարմար եւ կայուն մի տեղ գրաւել: Նրանք զենքի են դիմում երբեմն ռազմասիրութիւնից, երբեմն մրցակցութիւնից, երբեմն կոյր ատելութիւնից մղւած:

Պատերազմում են, երբ պետք է նորանոր շուկաներ ձեռք բերել, ծովերի տէր դառնալ, երբ պետք է ինքնապաշտպանել կամ ապահովել այս կամ այն երկրի անկախութիւնը:

Քիչ անգամ չեն նրանց իրար դէմ հանում նաեւ ամենաանբնական եւ չնչին պատճառները, օրինակ՝ իրենց միապետների դինաստիական շահերը, նրանց հիւանդոտ փառասիրութիւնը, կրօնների եւ բարութեան մասին ունեցած ըմբռնումների տարբերութիւնը, եւլն.:

Պատերազմի համար են աշխատում եւրոպական իմպերեալիզմը, անգլիական ծովատիրութիւնը, ամերիկեան դոլարապաշտութիւնը, համիլաւականութիւնը, դեղին վտանգը, պանսլավիզմը եւլն.:

Պատերազմ է անվերջ, եւ եթէ երբեմն ժողովուրդները կռուղաշտում չեն, ապա նրանք զօրանցներում են, ուր խելայեղօրէն պատրաստում են նորանոր բաղիտումների համար:

Չեզոքության են դիմում թոյլերը միայն, յաճախ բաժանելով պարտաճանաչների ճակատագիրը: Էապես չկան չեզոքներ: Եթե երկուսն այսօր բարեկամ են - նշանակում է թե նրանք զինակցել են մի երրորդի դեմ:

Ամեն մի պատերազմ երկու նորերի պատճառ է դառնում, որովհետեւ չափազանց կողմերից ոչ ոք է իրեն վերջնականապես պարտաճանաչ կամ յաղթական համարում:

Եւ միշտ էլ պարտաճանաչ կողմը դեռ իր նահանջի ճանապարհին մշակում է իր փոխվրեժի ծրագիրը:

-

Մէկը յարձակում է, միւսը՝ պաշտպանում. այդ երկուսից ո՞րն է մեղաւոր:

- Եւ ո՛չ մէկը, իրաւունք ունեն երկուսն էլ, պատերազմն արդար է երկուսի համար էլ,- ասում է ֆրանսացին:

- Եւ սիրում եմ թղթախաղում տանողին, ինչպէս եւ կռում յաղթողին,- ասում է անգլիացին:

- Եթէ մեզ համար օգտակար է, ուրեմն եւ կարելի է,- ասում է գերմանացին:

- Կա՛մ բոլորի բարեկամը, կա՛մ բոլորի թշնամին,- ասում է ամերիկացին: Եւ որովհետեւ հնարաւոր չէ բոլորի բարեկամը լինել, նա գործնականում մնում է բոլորի թշնամին:

-

Պատերազմի դեմ մարգարեական խանդով ու գայրոյթով խօսել են մարդկության ամենաընտիր ներկայացուցիչները, բայց եւ այնպէս նա շարունակում է պահել իր գոյութիւնը, հեզնելով իմաստասերների ճշմարիտ խօսքը, սրանց ոսկի երազը:

"Գազանների խնձոյք", "ազգամիջեան սպանոյ", "խելագար իրերակերութիւն", "մարդկութիւնը կրծող սեւ վերք", "օրինականացած կողոպուտ", եւլն. - ահա՛ պատերազմն իր թշնամիների համար:

"Չէ՛,- ասել է անմահ Հիւգոն,- կեանքը չի կարող աշխատել մահուան համար: Մպանութիւնը մնում է սպանութիւն, միեւնոյն է թէ ի՞նչ եւ կրում՝ ոճրագործի գլխա՛րկ, թէ՞ ֆրանսիական կայսեր թագը":

"Չէ՛, չէ՛, նրանք բնաւ կիսաստուածներ չեն, նրանք մարդ էլ չեն",- աշխարհակալների մասին ասել է Ֆէնելոնը:

"Լուսաւոր ազգերը նման են որսկան շների: Մի անբարոյական բնագոյր գրգռում է նրանց ոչնչացնելու իրար, առանց օգուտի եւ իմաստի",- ասում է Անատոլ Ֆրանսը:

"Նա,- ասել է Լակտենցին,- որն սպանել է միայն մէկին, դատապարտուած է որպէս յանցագործ: Բայց մորթեցէ՛ք հազար հոգի, արիւնով հեղեղէ՛ք երկիրը, դիակներով վարակէ՛ք գետերը եւ ձեզ տեղ կը տան Ողիմպի վրայ...":

-

Պատերազմն ունեցել է եւ ունի իր պաշտպանները, որոնց համար այդ մշտական չարիքը իր բնախօսական եւ բարոյական արդարացումն ունի:

- "Առանց պատերազմների աշխարհը կը վերածուի մի նիւթապաշտական ճահճի", - ասում են սրանք:

- "Պատերազմը - դա լաւերի յաղթանակն է":

- "Առանց պատերազմների աշխարհը կընկնի մի վտանգաւոր քնախտի մէջ":

- "Անբարոյականանում են անմարտունակ ազգերը", եւլն.:

Մրանք ժխտում են պատերազմների պատահական բնոյթը, համարելով վերջինը որոշ ճակատագրական օրէնքների ծնունդ, որպէս մարդկային բարեշրջման բուռն եւ խոշոր արտայայտութիւններից մէկը:

-

Քսան երկար ու ձիգ դարեր են անցել Գողգոթայից մինչեւ մեր օրերը, եւ, աւա՛ղ, խաղաղութեան, եղբայրութեան ու սիրոյ Ուսուցչի աստուածաշունչ խօսքը շարունակում է մնալ որպէս "ձայն բարբառոյ յանապատի":

Երկու հակամարտ ոյժերի արնոտ պատմութիւնը - սրի եւ սիրոյ խօսքի պայքարը - երկու ոյժեր, որոնցից մէկը երազում է վերացնել սահմանները երկրների եւ ժողովուրդների միջից, իսկ միւսը յամառում է հաստատ պահել այդ սահմանները, ասել է եւ ազգամիջեան թշնամանքը՝ իր գոյութիւնը յաւերժացնելու համար: Եւ դեռ իշխում է վերջինը, դեռ ուժեղ ու յաղթական է վերջինը ու յոյս չկայ թէ մեր դարում սուրը կը վերածուի արօրի:

"Խաղաղութի՛ւն եւ ուզում՝ պատրաստուի՛ր կռուի" - ա՛յս է մնում օրւայ հրամայականը:

Եւ՛ կարծէք խաբուսիկ խաղաղութիւնից սարսափած՝ բոլորը, բոլորը պատրաստում են, զինում:

Եւ ոչ ոք է ապահով, որ վաղը աշխարհի վրայով վերստին չի անցնի պատերազմի գունատ ճիւղը՝ արնոտ սուրը ձեռքին:

II Մեր Ապագան Վտանգուած

"Թուլութիւնն ստեղծուած է սնուցանելու ոյժը ":

Պիտ ապրի՛ եւ հայ ժողովուրդը: Պիտ ապրի՛, որովհետեւ այդպէ՛ս է ուզում ինքը:
Բայց ի՞նչպէս, ինչի՞ շնորհիւ, ի՞նչ տւեալներով, գրաւակա՞նը:
Չգիտեմ, մեր ժողովուրդը գիտակցո՞ւմ է թէ երբեք իր գլխովին կորչելու վտանգն այնքան մեծ չի եղել, ինչպէս այսօր:
Գիտակցո՞ւմ է թէ անցեալում իր վիճակը, իր ֆիզիքական գոյութեան ապահովութեան տեսակէտից աւելի նւազ մտահոգիչ է եղել, քան այսօր:
Մինչեւ իր ազատագրական ընդվզումները օտար լծերի տակ, մի տեղ որպէս պարզ ստրուկ, մի այլ տեղ՝ հաւատարիմ հպատակ եւ ամէն տեղ՝ իր քրտինքով տիրող տարրը կերակրող - նա հանդուրժելի էր իշխող ժողովուրդների կողմից: Մակայն այսօր նա այն չէ, ինչ որ էր երկու-երեք տասնեակ տարի առաջ: Նրա հոգեբանութեան հետ փոխուել է եւ իր վիճակը:
Թրքահայկական նահանգներն այժմ անհայաբնակ են, ինչպէս մեծ գերեզմաններ: Արարատեան դաշտի մի մասն է այժմ հայի հայրենիքը, ընկած մահմեդական երկրների ճանապարհի վրայ - մի կամուրջ՝ Արեւմուտքի եւ Արեւելքի մահմեդականութեան համար:
Այժմ նրա աշխարհագրական դիրքը աւելի մտահոգիչ է, քան իր քաղաքական ճակատագիրը:

Հանրաձանօթ իրողութիւն է, որ ռուսական տիրապետութիւնից ազատւելու ցանկութեամբ թաթար Ադրբեջանն երազել է եւ պիտ երազի մի օր տաճիկներին տեսնելու Անդրկովկասում:
Ծանօթ իրողութիւն է եւ այն, որ Տաճկաստանը փորձել է եւ պիտի փորձի մի օր Ադրբեջանի եւ Դաղստանի իսլամութիւնը, ինչպէս եւ Անդրկովկասի բնական ամրութիւնները դարձնելու պատնէշ Ռուսաստանի դէմ:
Ասել է՝ մեզ, մեր ժողովրդին վիճակուած է մի օր կենաց ու մահու կռիւ մղելու համիսլամ երկրների՝ մեր վրայով իրար միանալու ձգտման դէմ:
Դժարի՛ն պայքար:

Բացէ՛ք քարտէզը եւ ձեր տեսողութիւնը սեւեռէ՛ք այն փոքրիկ տարածութեան վրայ, որը կազմում է այսօրւայ Հայաստանը՝ Արարատեան դաշտի մի մասը եւ Միւնեաց երկիրը:
Աչքի անցկացրէ՛ք այն գիծը, որը նրա արդի սահմաններն է կազմում: Տաճիկները Իգտիբում՝ Էջմիածնի պատերի տակ: Թաթարը Շարուրում՝ Երեւանի պատերի տակ: Նոյնը Նախիջեւան-Օրդուբադում՝ դարանամուտ՝ Միւնիքի թիկունքում: Արեւելքից էլ՝ Ադրբեջանը: Տեսնո՞ւմ էք. դա այլ բան չէ, քան մի երկաթէ օղակ հայ երկրի շուրջը:

Կայ՝ մեր երկրի եւ ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը դժարացնող եւ մի այլ պարագայ:
Դիմէ՛ք քարտէզին, նա կը պարզի ձեզ եւ այդ դժբախտ պարագան: Վտանգի դէպքում թշնամին ժամերի ընթացքում կը բաժանի Ալեքսանդրապօլը Երեւանից, իսկ վերջինը՝ Միւնիքից: Քարտէզը ցոյց կը տայ եւ հետեւեալը. Արաքսի ափով Ադրբեջանին միանալու համար մահմեդականութեանը հարկաւոր է 2-3 ժամ:
Նոյնը մի այլ գծով՝ Միսիանի վրայով, կարող է միանալ Ադրբեջանին գրեթէ նոյնքան ժամանակի ընթացքում: Նոյնը ժամերի ընթացքում կարող է անել եւ Կապանի վրայով: Սեղմ ասած՝ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մահմեդականութիւնը ժամերի ընթացքում առնւազն եօթը տեղով կարող է գատել իրարից հայկական գաւառակները եւ միանալ, ի հարկէ, հայ ժողովրդի վրայով:

-

Եթե Հայաստանի աշխարհագրական դժբախտ դիրքի եւ նրա փոքրիկ ծաւալի հետ հաշվի առնել նաեւ մեր ժողովրդի քանակը, նրա հատուածականութիւնը, նրա քաղաքական իդէալը, նրա եւ իր իսլամ հարեւանների փոխարաբերութեանց առանձնայատկութիւնը, ձեզ համար իր բովանդակ սպառնալիութեամբ կը պարզվի մեր ժողովրդի վտանգւած ապագան:

Ծանօթ վիճակի մէջ հայ ժողովուրդը իր արդի հոգեկան կառուցածքով կարող է իր գոյութիւնը հրաշքով պահել: Այդ դրութեան մէջ վտանգւած է նրա ապագան: Բայց եւ այնպէս նա ուզում է ապրել որպէս ազգ եւ պիտ ապրի:

Բայց ինչպէ՞ս, ի՞նչ տւեալներով: Չկորչելու համար, մեր դարը եւ մեր աշխարհագրական դիրքն ու ծանօթ դժբախտ պայմանները, որոնց մէջ ապրում է մեր ժողովուրդը, պահանջում են լինել ուժեղ, էլի՛ ուժեղ եւ մի՛ շտ ուժեղ:

Ապրել էնք ուզում՝ լինենք ուժեղ ազգովին:

Լինենք ուժեղ, ուժեղ ազգովին. ահա՛ հրամայականը:

Լինենք ուժեղ այնքան, որ մեր անպարտելիութիւնը առ ոչինչ դարձնի մեզ ծանօթ այն բոլոր դժբախտ պայմանները, որոնք դժարացնում են մեր ցեղի ինքնապաշտպանութեան գործը:

Կայ հոգեբանական գերադասութիւնը, կայ բարոյական ոյժը - աշխարհի պէս հին, բայց միշտ էլ թարմ եւ հրաշագործ, որին տիրապետող ազգը քիչ անգամ է գլուխ ծռել իրենից նիւթապէս տասնապատիկ ուժեղ թշնամու առաջ:

Բարոյական ոյժն է գօտեպնդում փոքր ժողովուրդներին ու բանակներին անհաւասար կռուում. նա՛ է դէպի յաջողութիւն ու յաղթանակ առաջնորդում թապէս թոյլերին՝ մեծամեծ հակառակորդների դէմ: Նա՛ եղել է եւ է՛ այսօր միակ ապաւէնը մեզ նման փոքր ժողովուրդներին:

Եւ այսօր, մեր դրութեան մէջ, միայն նա՛ - բարոյական ոյժը, կարող է ապրեցնել մեզ: Ուրեմն, ճանաչենք նա որպէս մի ընդհանուր Աստուծութիւն, լինենք ուժեղ - արեւի տակ մեր տեղն ու գոյութեան իրաւունքը պահելու համար:

III Հայրենապաշտութիւնը

"Ո՛չ, ախորը, ուր անասունները կոտեն եւ կը պառկեն՝ հայրենիք չէ": ԼԱՄՇՆԷ

Հայրենասիրութիւն - մարդկային առաքինութիւնների թագն ու պսակն է դա: Մարդկային բարոյական յատկութիւնները իր մէջ միացնող այդ գերագոյն առաքինութիւնն է ազգերի գոյութեան անհրաժեշտ պայմանը եւ անսպառ աղբիւրը նրանց ոյժի եւ մեծութեան: Նա այնքան ջերմ է մի ժողովրդի մէջ, որքան փոքր է այդ ժողովուրդը եւ որքան ամբարիշտ են նրա հարեւանները: Եթէ այդպէս չէ ամենուրեք, այդպէս պիտ լինի:

Այդ նւիրական զգացումը զարգանում է աստիճանաբար:

Մկզբում՝ բնագոյական, զարգանալով՝ նա դառնում է իմացական՝ ոգիանում է նա:

Առաջին դէպքում անհատը թելադրուում է, մղուում մի բնագոյային զգացումից, երկրորդ դէպքում՝ նա գիտակցօրէ՛ն կատարում է մի պարտականութիւն:

Նա զարգանում է ժողովուրդների ինքնագիտակցութեան եւ արժանապատուութեան զգացումի հետ, ընկնում՝ նրանց նիւթակրօնութեան, շոյալութեան, սեղմ ասած՝ նրանց բարքերի ապականութեան հետ, մեծապէս արագացնելով նրանց անկումը:

Հայրենիքներն ապրում են հայրենասիրութեամբ, ընկնում՝ նրանց պակասի պատճառով:

-

Մեր ժողովուրդն առանց հայրենասիրութեան այն է, ինչ որ մի մարմին՝ առանց հոգու:

Դա մայրն է - իր նման փրկարար - մի շարք առաքինութիւնների՝ գաղափարականութեան, անձնւիրութեան, արիութեան:

Դա պատերազմողի բարոյական ամբուրիւնն է, կախարդական զրահը, անվրէպ զենքը:

Հայրենասիրութեամբ հարուստ ժողովուրդը դէպքերի խաղալիքը չէ, այլ՝ նրանց հրամայողը:

Այդպիսին սովորական "նաաբեկություններ" -ի ժամանակ չի զինաթափում բարոյապէս: Վստահ իր բարոյական ոյժերին, նա շատ շուտ է ուղղում իր մէջքը՝ վերագրաւում իր նախկին դիրքերը, դրութիւնը: Մ Հայրենասիրութեան հետ բարձրանում են ազգերը, ընկնում՝ նրա հետ: Փոքր ազգերը պարտադրօրէն աւելի հայրենասէր պիտ լինեն, քան մեծերը, մենք՝ աւելի՛ քան բոլորը: Հայրենապա՛շտ պիտի լինենք մենք:

IV Վտանգաւոր Մոլորութիւններ "Հակաճառութիւնները ճրջմարտութեան համար այն են, ինչ որ սուերը պատկերների համար":

Ոչի՛նչ է ունեցել աշխարհը, որ իր որոշ թշնամիները չունենար: Անասուեր, անբիծ, անթերի միաժամանակ բոլորի կողմից չի համարուել եւ ո՛չ մի սկզբունք, ո՛չ մի սրբութիւն, ո՛չ մի արժէք: Քննադատելի են համարուել աստուածներն ու աստուածութիւններն անգամ: Նոյն ճակատագիրն է ունեցել եւ հայրենասիրութիւնը: Եւ լաւ է, որ այդպէս է աշխարհը, այլապէս իրենց բովանդակ արժէքով երեւան պիտի չգային շատ բաներ, որոնցով կ'արժէքաւորուի, կ'իմաստնանայ, կը վեհանայ կեանքը:

Տգիտութիւն, եսականութիւն եւ աշխարհաքաղաքացիութիւն - ահա երեքը հայրենասիրութեան անհաշտ թշնամիներից:

Առաջինի մասին պիտի չխօսեմ:

Կոյրը մեղաւոր չէ, որ չի տեսնում:

Մտաւոր կուրութիւն է տգիտութիւնը:

Զգւելի է եսասէրը: Նա թշնամի է իր նմաններին, իր հասարակութեան, մարդկութեան: Նա ստանում է՝ առանց տալու: Նա անիշխանական է, որովհետեւ իրաւունքներ ունի՝ առանց պարտականութիւնների: Նա գող է, տգրուկ, որովհետեւ ապրում է ուրիշ-ների հաշիւին: Իր յանցաւոր եսի մէջ փակուած, ինչպէս խխունջն իր պատեանի մէջ, նա արհամարհում է եւ հեզնում այն ամէնը, ինչ որ հենց այժմ անձնապէս չի շահեցնում, չի պարարտացնում:

Ուր շահ, ուր լաւ՝ այնտեղ հայրենիք:

Մա՛ է նրա շնական նշանաբանը:

Այլ պիտի լինէր աշխարհը, եթէ գոյութիւն չունենար այդ մարդատիպ հրէշը՝ եսասէրը: Դա՛ է առաջին դասալիքը, դա՛ է վախկոտը, փոքրոգին ու խաբեբան: Դա՛ է բարձրացնում անձնական կաշի արժէքը, դա՛ է պսակագրկում սրբութիւնները, իղեալները, հայրենիքը:

Դա յաճախ փորձում է իր հոգու այլանդակութիւնները քողարկել այս կան այն մոլար տեսութեամբ, այս կամ այն ուռուցիկ եւ գեղեցիկ խօսքով: Բայց, ի գո՛ւր աշխատանք. նրա կեանքը, նրա բարոյական վարքագիծը գալիս է մատնելու հրէշը մարդու պատկերով: Եթէ մի երկրի ղեկն ու ղեկավարութիւնն ունենայի ձեռքիս, բոլոր եսասէրներին, առնուազը, կը գրկէի այդ երկրի հողից ու ջրից օգտուելու իրաւունքից: Որքան շատ են սրանք մի ժողովրդի մէջ, այնքան անապահով է նրա ապագան: Չկա յ, մի հասարակութեան համար չկա յ աւելի մեծ չարիք՝ քան սրանց տխուր գոյութիւնը: Սրանց մասին է Շարլ Վագները ասել՝ "Մա՛րդ, դու աւելի քիչ արժես, քան այն շունը, որը նետուում է դէպի գողը, առանց վախենալու նրա հարածներից":

Հայրենիքի եւ հայրենասիրութեան թշնամին աշխարհաքաղաքացին է՝ կոսմոպոլիտը:

Մրա հայրենիքը, իր յայտարարութեամբ, համայն աշխարհն է, ազգը՝ համայն մարդկութիւնը:

Չկա՛ն ազգեր, կայ մարդկութիւնը,- ասում է այդ միամիտ երագատեսը եւ հայեացքն ուղղում դէպ անորոշ հեռուները:

Պիտ սիրել,- ասում է սա. պիտ սիրել բոլոր մարդկանց՝ առանց ցեղի, գոյնի, կուլտուրայի խտրութեան: Այո՛, պիտ սիրել, պիտ կարեկցել, աւելին՝ պիտ օգնութեան փութալ իր նմաններին: Մերը դէպ մեր նմանները եղել է եւ կը մնայ կրօնների եւ յեղափոխութիւնների հոշակած առաքինութիւններից գերագույնը: Պիտ ապրի մարդասիրութիւնը: Բայց մի՛ թէ մեր դէպ մարդկութիւնն ունեցած սերը ազատում է մեզ եւ մե՛ր ժողովուրդը սիրելուց, հայրենասէր լինելուց:

Մերը պիտի չսիրե՞լ, որովհետև պետք է սիրել եւ օտարի՞նը: Մի մասը պիտի չսիրե՞լ, որովհետև սիրում ենք ամբողջութի՞ւնը: Անհեթեթութիւն չէ՞ դա: Իսկ եթէ բոլորն էլ, ի դժբախտութիւն աշխարհի, իրենց աշխարհաքաղաքացի յայտարարելին, այսինքն դադարելին իրենց ազգը սիրելուց, իրենց ազգային պարտականութիւնները կատարելուց - կը շահե՞ր մարդկութիւնը: Եւ ինչո՞ւ միայն մե՛ր ազգը չսիրել, ինչո՞ւ միայն մերի՛ն չօգնել, չէ՞ որ դա էլ մի մասն է կազմում մարդկային ցեղի: Անհեթեթ վարդապետութիւն, որը պղատոնական սեր քարոզելով դէպ մարդկութիւնը, քար անտարբերութիւն է յանձնարարում դէպ մարդկութիւնը կազմող ազգերը: Չէ՛, լքջօրէն կաղում է այդ մոլար վարդապետութիւնը. նրան պակասում են տրամաբանութիւնը եւ բարոյականութիւնը:

Հեռո՛ւ մեզնից այդ մոլորութիւնը:

-

Բացարձակապէս հաշտելի են հայրենասիրութիւնն ու մարդասիրութիւնը: Բարեկամներ են սրանք եւ ոչ թշնամիներ: Միայն ազգասէ՛րը կարող է սիրել եւ մարդկութիւնը:

Աշխարհաքաղաքացին իրապէս սիրում է - եթէ սիրում է - ոչ այս, ոչ այն, այլ մի մեծ քիմերա, մի ոչնչութիւն: Շատայելով իր ազգին, հայրենասերը անուղակի կերպով ծառայում է եւ մարդկութեան: Նոյնը չի կարելի ասել աշխարհաքաղաքացու մասին: Մարդկութիւնն իրենից չի ներկայացնում մի կազմակերպւած միութիւն, ինչպիսին է ազգը, որպէսզի նրա նկատմամբ կարողանանք որոշել մեր անելիքը, մեր պարտականութիւնները: Մեզնից որոշ եւ կօնկրետ գոհողութիւններ պահանջում է ազգը, որը եւ մեզ բարոյապէս կապում է մարդկութեան հետ, յարաբերութեան դնում նրա հետ:

Մեղմ ասած, աշխարհաքաղաքացին իրապէս ոչ ոքի հանդէպ իրեն պարտական չի համարում: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ իրականում նա մօտենում է աւելի եսասերին քան այլասերին: Իսկ եթէ եսասեր չէ, ապա ցնորապաշտ է, որի սերը դէպ մարդկութիւնը պլատոնական է, անարժէք:

-

Աշխարհաքաղաքացիների մի մասը միամիտ ցնորապաշտներ են, զուրկ իրականութեան զգացումից, միւս մասը՝ պարտականութեանց փոքրոգի դասալիքներ, որոնք զանազան սոփեստութիւններով քողարկում են իրենց դաւաճանութիւնը մարդկային առաքինութիւններից ամենազերագոյնի - հայրենասիրութեան հանդէպ: Սրանց աշխարհաքաղաքացիութիւնը այլ բան չէ, բայց եթէ բացասումն բոլոր տեսակի պարտականութեանց:

"Օգտակար անդամը ազգերի դաշնակցութեան մէջ նա է, որն ամենաուժեղ կերպով է թափանցւած ազգայնականութեան գաղափարներով", - ասում է Ռուզվելթը:

"Հակահայրենասիրութեան տեսութիւնը,- ասում է եւրոպացի մի գրող,- միշտ էլ հանդիսանում է որպէս մարդկային ստորնութեան տեսութիւնը ":

V Մեր Մամուլը

Թերթեր ունենք, որոնք աւելի օգտակար պիտ լինէին հայ ժողովրդին, եթէ բնաւ լոյս չտեսնէին:

Ժողովուրդը դաստիարակելու գործում մեծագոյն դերը մամուլինն է: Մակայն, շատ չնչին դեր է կատարում այն մամուլը, որը հանդիսանում է իր ժողովրդի մտաբարոյականի հայելին միայն ու ուրիշ ոչինչ: Քիչ արժէք ունեն այն թերթերը, որոնք հասարակութեան հրամցնում են նրա սեփական մտաբարոյական կեանքի պատկերը միայն: Առօրեայ անհամ անցքերի ու դէպքերի նկարագրութիւնը հրապարակախօսութիւն չէ: Խօսքի լուսանկարչութիւն պիտի չլինի մամուլը: Մերը, որոշ բացառութեամբ, շարունակում է մասնագիտանալ ժխտական քննադատութեան մէջ, արձագանքը հանդիսանալով կա՛մ մեր առօրեայ իդէազուրկ կեանքի, կա՛մ կողմնապահ պաշտպանը իր նեղ կուսակցական տեսակետների եւ շահերի:

-

Թերթեր ունենք, որոնց աւելի օգտակար պիտ լինէին հայ ժողովրդին, եթէ բնաւ լոյս չտեսնէին:

Թերթեր ունենք, որոնց, ինչպէս եղինճին, չի կարելի ձեռք տալ՝ առանց խայթելու: Մաղձ, յիմարական ծաղր, շուկայիկ յիշոցներ, քաշքշուկ, սեւացում, զրախօսութիւն - ահա՛ մեր "խայթող" թերթերի

հրապարակախօսությունը: Երբ պակասում են լուրջ ապացույցներ, սրանք "մաքրասիրաբար" դիմում են իրենց այլանդակ փաստաբերության, լցնելով իրենց էջերը ոճական նման մարգարիտներով - "սրիկայ", "առաւփախաւ", "քառանկիւն գլուխ", "բարոյական ոչնչություն", "խայտառակութեան դրօշ", ելն.:

-

Միշտ էլ երբ ձեռքս եմ առնում որոշ թերթեր, ակամայից յիշում եմ "թերթերի իրար ոչնչացումը" խոհրդանշող մի ծաղրանկար՝ "օձերի կռիւր" խորագրութեամբ:

Ոչնչացնելով իրանց շուրջը եղածներին, մնացած երկու օձերը ուտում են իրար եւ կուադաշտում մնում է... երկու պոչ միայն...

-

Ժողովրդի հաւաքական սիրտը, նրա ինքնագիտակցությունը մշակելու փոխարէն, նրա մի մասը թշնամացնել միւսի հետ, նրա մի մասի անունից հայիոյել միւսին, յարձակել միւսի վրայ - դա առնազն հրէշություն է, դա ասել է՝ հեշտացնել մեր գիշատիչ հարեւանների գործը, դա ասել է՝ նորանոր աղէտների համար նախապատրաստել հայրենի ժողովուրդը:

Դա ազգովին ինքնաոչնչացում է, անձնասպանություն:

Թողնէ՛ք փոքրիկ եսերի եւ փառասիրությունների ամօթալի եւ վտանգաւոր կռիւր՝ կուադաշտում մի օր "երկու պոչ" չթողնելու համար:

-

"Օրինակը, թող որ համր, ամենակարող ուսուցիչներից մէկն է աշխարհի":

Քիչ խօսք, շատ օրինակ՝ ժողովրդասիրութեան, պարտաճանաչութեան, անձնիրութեան: Առանց վեհ եւ իրահանգիչ օրինակների չկայ դաստիարակություն:

Թող գիտակցեն այդ հայ մամուլը վարողները եւ մեծապէս օգուեն անցեալի բարոյագաղափարական հարստութիւնից: Թող յաճախ նրանք բնութագրեն հայ ժողովրդի ընտիր որդիներին, որոնք իրենց կեանքով թէ մահով մի բան աւելացրել են ազգ կոչւելու մեր իրաւունքին: Թող նրանք յաճախ պատմեն իրենց ընթերցողներին, թէ ինչպէս սիրեց հայրենիքն Ա-ն, թէ ի՞նչպէս ծառայեց իր ժողովրդին Բ-ն, թէ ինչպէս ընկաւ իր ժողովրդի համար Գ-ն, ելն.: Թող գիտակցեն հետեւեալը.

- "Մարդկութիւնը հոգեպէս աճում է, մեծանում է դէպի վեհն ու հազւագիւտն ունեցած իր հիացումի շնորհիւ միայն" (Նիցշէ):

Թող մեր ցեղի հերոսականով ու մարտիրոսագրութեամբ յաճախ հիացմունքի ժամեր տան իրենց ընթերցողներին:

Թող մտքով իրենց ընթերցողին յաճախ տեղափոխեն Երկիր, թող այցի տանեն նրան պատմական այն բոլոր վայրերին, որոնց հետ կապւած է հայ ժողովրդի հմայքն ու փառքը: Թող ուխտի տանեն նրան այն նւիրական գերեզմաններին՝ մեր մեծ մեռելների հողաթմբերին, որոնք աւելի դաստիարակիչ են, քան մեր այսօրւայ դպրոցը, բեմը, եկեղեցին:

"Մեծ սիրտ եւ ազնիւ զգացումներ" - ահա՛ թէ ինչը ուժեղ կը դարձնի մեր ժողովուրդը եւ ահա՛ թէ ինչ պիտի տայ մեր ժողովրդին հայ մամուլը:

Կարո՞ղ են այդ անել մեր թերթերը - յուսալի է մեր ապագան:

Չե՞ն կարող - թող դադարեն թուղթ սեւացնելուց:

Աւելի պիտ հիանալ այն խմբագիրների լռութեամբ, որոնք չեն ուզում միայն աղմուկ եւ "փոշի" բարձրացնել:

VI Կուսակցամոլություն

Կուսակցամոլը - դա թշնամին է իր ժողովրդի, բարեկամը՝ իր ժողովրդի թշնամիների:

Չկայ առեւի մեծ չարիք, առեւի մեծ աղետ ժողովրդի համար - մասնաւորապէս մեզ նման փոքրիկ ժողովրդի համար - քան կոյր կուսակցամոլությունը: Այդ տարամերժ ոգիի համար չկան բացարձակ ճշմարտություններ, նրա համար չկայ հասարակական շահ, պետական բարոյական: Նրա համար օտար է այն ամէնը, ինչ որ իր կուսակցութեան կնիքը չի կրում: Ինչ որ իր կուսակցութեան ծնունդը չէ - անընդունելի է եւ անհանդուրժելի: Ծափահարելի է միայն այն, ինչ որ բոխում է իր կուսակցությունից: Կուսակցա-կանօրէն կոյր այդ դժբախտ արարածի համար երկու անգամ երկու հաւասար է ամէն ինչի, միայն ոչ չորսի:

Նմանը է՛ւ տեսնում է ե՛ւ չի տեսնում, է՛ւ հասկանում է ե՛ւ չի հասկանում:

Մեւամորթին առեւի հեշտ է ճերմակցնել, քան սրան ընդունել տալ ամենապարզ ճշմարտությունը, օրինակ՝ համոզել թէ ամբողջությունը մեծ է, շատ է իր մի մասից:

Կուսակցամոլութեան չար ոգին աստիճանաբար մթազնում է սրանց բանականությունը, կլանում խիղճը, եւ, վերջ ի վերջոյ, ի սպառ սպանելով այդ դժբախտի բարոյական կարողությունները, դարձնում է սրան բարոյական ապուշ:

Քաղաքական ստախօսություն, հայհոյանք, կեղծիք, բանսարկություն, դաւեր- ահա՛ սրա "կուսակցաշէն գործունէությունը":

Նա ստեղծում է ներքին ճակատներ, ջլատում ժողովրդի ոյժերը: Նա հասարակութեան թշնամին է, բարեկամը իր ժողովրդի թշնամիների: Դա անէձքն է մեր կեանքի: Կուսակցամոլութեան թունալի ախտով բռնած ժողովրդի ներկան տխուր է, ապագան՝ անյուսալի:

Այդ ախտով հիւանդ ժողովուրդը միշտ էլ ներքուստ պառակտուած է, միշտ էլ պատրաստի որս իր գիշատիչ հարեւանների համար:

Կուսակցամոլություն, կուսակցական եսականություն, անհամբերողություն - այս զգուշացնող հետեւանք են երկու բանի. առաջինը՝ հոգեկան աղքատ կուլտուրայի, երկրորդը՝ ազգային եւ հասարակական զգացումների տհասութեան.

Նոգեպէս անառողջ է կուսակցամոլը: Ամէն ինչ կուսակցութեանս համար - ահա՛ սրա հասարակական բարոյականը:

"Պետությունը՝ դա ես եմ", - ահա՛ նրա պետական բարոյականը:

Սրա կուսակցական "զարգացումը", ասացինք, վերջ ի վերջոյ պսակում է բարոյական ապշութեամբ. տխուր վախճան, որին դեռ ձգտում են հազարաւորները, որը, ի դժբախտություն հայ ժողովրդի, մեր որոշ կուսակցությունների կողմից դեռ համարւում է քաղաքական առաքինություն:

VII Պաշտամունքը Մեծ Մեռելների

"Յիշէ՛ք զանոնք, որ գերեզմանին մէջ ննջելով սուրն իրենց գլխուն ներքերը դրին: Քաջաց բարձն է սուրը":

Նահատակնե՛րը...

Այդ մեծ մեռելները ամենէն քիչ իրենց եւ իրենց կուսակցութեանց կը պատկանին, ամբողջովին՝ իրենց ցեղին եւ պատմութեան:

Իրենց ընտրած ճանապարհի բերմամբ նրանք կ'աշխատեն ու կը զոհաբերեն այս կան այն կուսակցութեան որոշի տակ, նահատակւելով՝ նրանք, կ'ազգայնանան, կը դառնան սրբազան սեփականությունը ողջ ազգի:

Չկան կուսակցական նահատակներ ու հերոսներ, կայ ու կը մնայ ազգային մարտիրոսագրությունը եւ հերոսականը:

Մակայն այդպէ՛ս է հասկացել մեր ժողովուրդը. ո՛չ, դժբախտաբար:

Հետեւանքը: Մեր նկուն եւ ողբալի վիճակը:

Պատճառը: Կոյր եւ բարբարոս կուսակցամոլությունը - մի զարհուրելի ախտ, որ պիտ թուլանայ, որ ուժեղանանք ազգովին:

Այդ ուղղութեամբ պիտ աշխատեն դպրոցը, մամուլը եւ ի՛նքը՝ ժողովուրդը:

- Իր ընտիր մեռելների պաշտամունքը չունեցող ժողովուրդը՝ ապերախտ ու բարբարոս, անարժան է անկախ հայրենիքի, որը միշտ էլ նահատակների սրբազան աճիւնից կը բարձրանայ:
 - Մի ժողովուրդ բարոյապէս այնքան է ուժեղ, որքան ջերմ է նրա պաշտամունքը դէպի իր մեծ մեռելները:
 - Իր նահատակների, իր անմահների դէմ մեղանշող ժողովուրդը մեծապէս մեղանշում է իր ապագայի դէմ:
 - Կրօններն այլ բան չեն, բայց եթէ պաշտամունք մեծ մեռելների:
- Անկրօն է դէպ իր նահատակներն անտարբեր ժողովուրդը, ասել է՝ եւ անհոգի, դատապարտւած բարոյական փտութեան:
- Մի ժողովրդի հզօրագոյն զինակիցները պատերազմի ժամանակ նախ եւ առաջ իր մեծ մեռելներն են:
 - Խեղճ է այն ժողովուրդն, որն իր պայքարի եւ խոյանքների ժամանակ չի զգում, թէ իրեն աներեւութաբար զօրավիզում են իր մեծ մեռելները:
- Չափում են բանակները, ժողովուրդները, յաղթում՝ մեռելները:
- Իր անմահներից չօգտուող, ասել է՝ սրանց պաշտամունքը չունեցող ժողովրդի բովանդակ ոյժը իր թւի, իր քանակի մէջ է միայն:
- Եօթնիցս վա՛յ նման ժողովուրդին՝ անփառունակ մահ ու մոռացում - ահա՛ նրա փայն ու բաժինը աշխարհից:

VIII Դաստիարակիչ Տօներ

"Ամենափառաւորը տեսարաններից - դա ժողովն է մի ժողովրդի ":

Իմ օտարագրի բարեկամներից մէկը մի օր հարցնում էր ինձ. "Մի՞ թէ հայերդ ազգային որեւէ տօն չունեք: Հրեաների խանութները կարելի է յաճախ փակ տեսնել, իսկ հայերինը միշտ էլ բաց են ":

Նոյն զարմանքը կարող է յայտնել ե՛ւ յոյն ե՛ւ ռուսն է՛ւ եւրոպացի մտաւորականը:

Մեր ազգային տօները շարունակում են մնալ մեր Եկեղեցու սեփականութիւնը:

Նայ ժողովրդի նիւթականապէս ապահով եւ նիւթականացած մասը իրեն ազգայնօրէն եւ մարդկօրէն պարտական չի զգում յարգելու իր ազգային տօները:

Այդ նիւթական օրերին հանդիսատէղիներում կարելի է տեսնել մեր ժողովրդի խոնարհ տարբերին միայն, իսկ նիւթականացած բարեկեցիկը, հարուստը - չնչին բացառութիւնով - չի երեւայ այդ օրերին: Նա միջոցներ ունի, օտար երկնքի տակ ապրե-լու լայն հնարաւորութիւն ունի նա:

Նրան պէտք է հայրենասիրութիւնը: Կա՛յ հայրենիք - լա՛ւ, չկա՛յ - ոչի՛նչ, առանց նրան էր կարելի է ապրել:

Իսկ հայ կապիտալիստնե՞րը. արժէ խօսել սրանց մասին: Չէ՞ որ սրանք ազգ չունեն, հայրենիք չեն ճանաչում: Չէ՞ որ սրանց սրբազան հայրենիքը շահաշատ շուկան եւ մեծածախս հաճոյավայրերն են: Սրանք դուրս են ապրում ազգերից ու մարդկութիւնից: Պարտականութիւններ չունեն սրանք: Մարդ չեն սրանք:

Ա՛հ, այդ "վատ սրտի ու լաւ ստամոքսի" տէրերը. իրենց նիւթական բաւականութիւնների համար միայն ապրող մարդատիպ անասուններ, որոնք օտարի համար աշխատող ազնիւ անասունի արժէքն իսկ չունեն: Տմա՛րդ արարածներ, որոնց մասին ասել է մի գրող. "Չա՛րկ կրծքին, դատարկ ձայն կը տայ ":

"Կայ մի կարգադրութիւն,- ասում է հռչակաւոր Ռոբէտսպիէրը - որը պէտք է համարել որպէս էական մասը ընդհանուր դաստիարակութեան ": Խօսքս ժողովրդական տօների մասին է: Հաւաքե՛ք մարդկանց եւ դուք նրանց կը դարձնէք աւելի բարի: Հաւաքւած մարդիկ պիտ աշխատին հաճոյանալ իրար, իսկ հաճոյանալ կարող են միայն գործերով, որոնք նրանց դարձնում են յարգանքի արժանի: Տւէ՛ք նրանց միութեան մի ուժեղ մղում - բարոյական, քաղաքական- եւ սերը դէպի ազնիւ գործերը, բաւականութեան հետ, կը թափանցեն նրանց սրտերի մէջ... Ամենափառաւորը տեսարաններից դա ժողովն է մի մեծ ժողովրդի:

Տօները անկասկած կը լինեն միաժամանակ եւ ամենահաճելի կապը եղբայրութեան եւ ամենաուժեղ միջոցը

վերածնություն:

Ունեցե՛ք ընդհանուր տօներ հանրապետության համար:

Ունեցե՛ք մասնատր տօներ ամեն տեղի համար, որոնք պիտի վերականգնեն այն, ինչ որ եղծել են, կործանել անցքերը:

Թող բոլորը ճգնեն արծարծել ազնիւ զգացումներ - հրապոյրն ու զարդը մարդկային կեանքի - ազատասիրական ոգեւորութիւն, հայրենասիրութիւն "...

IX Ինքնապաշտպանութիւն

Ինքնապաշտպանութիւն - դա միակն է արւեստներից, որի թերութիւնները գրչի, վրձինի, մուրճի փոխարէն սրբագրում է թշնամու արնոտ սուրը:

Ինքն իրեն յարգող ժողովուրդը իր ինքնապաշտպանութեան յոյսը դնում է նախ ի՛ր բազուկի, ի՛ր զենքի վրայ:

Իր ոյժերից գատ ամեն ինչի ապահինող ժողովուրդն արժանի չէ անկախ հայրենիք ունենալու, ազատ ապրելու:

Ահա՛ թէ ինչու անկախութեան բարիքներից լիովի օգուելու իրաւունքը ձեռք բերելու համար, ժողովուրդները նախ հրամայողաբար ձեռք են բերում ինքնապաշտպանութեան բարդ արւեստը, որը պահանջում է լինել ուժեղ, էլի՛ ուժեղ եւ մի՛շտ ուժեղ:

Եղի՛ր այնքան ուժեղ, խրատում է պատմութիւնը, որ թշնամիդ չյանդգնի յարձակւելու:

Զգացնել տուր թշնամիդ, որ ամեն վայրկեան պատրաստ ես պատերազմելու, եւ նա կը հրաժարի զինու ոյժով քեզ անհանգստացնելու մտքից - ահա՛ սկիզբն ու վախճանը քաղաքական իմաստութեան:

-

Ինքնապաշտպանութիւն - դա միակն է արւեստներից, որի թերութիւնները գրչի, վրձինի, մուրճի փոխարէն սրբագրում է թշնամու արնոտ սուրը:

Ապահով չէ այն ժողովուրդը, որը կատարելապէս չի տիրապետում այդ արւեստին:

"Մի զինուոր սպանում է Արքիմեդին ":

Ոչինչ արժէ բազմարւեստ ժողովուրդը, եթէ նա անվարժ է, թոյլ է այդ արւեստի մէջ:

Տխուր ապացոյց ասածներիս - արեւմտահայութեան մի մասի կրաւորական ոչնչացումը:

Մի ժողովրդի՝ անկախ կեանքի բարիքներից յարատււորէն օգուելու համար անհրաժեշտ է երկու բան, առաջինը՝ ինքնայարգանք, երկրորդը՝ ռազմունակութիւն:

-

Մեր պատմութեան մէջ մի բան միշտ էլ ինձ ցաւով եւ ամօթով է լցրել: Դա մեր ժողովրդի մի մասի կրաւորական նահատակութիւնն է: Հարիւր հազարաւորները հեզաբար առաջնորդւել են դէպի ձորերն ու ծովափերը՝ ոչնչացւելու:

Արգահատելի է կրաւորաբար նահատակող ժողովուրդը: Նա տուժում է եւ բարոյապէս: Նա իր նկատմամբ առաջացնում է արգահատանք եւ ոչ յարգանք: Նրա համար գուցէ եւ ցաւեն, բայց նրան չեն զինակցի: Թոյլերը զինակից չեն ունենում: Անբարեկամ են մնում այն ժողովուրդները, որոնց մէջ մեծ թիւ են կազմում անհայրենասէրները, անմարտունակները, անարիները - տարրեր, որոնց վտանգի ժամանակ միշտ էլ վիճակւում է աճեցնելու կրաւորական զոհերի թիւը:

-

Մի ժողովրդի բարոյա-քաղաքական արժէքը մատնում է նրա ինքնապաշտպանութիւնը:

Նա այն է, ինչ որ են իր որդիները՝ կռուում, կուաղաշտում: Նրա մարտիկները գիտեն՝ հեզնել մահը - նա ուժեղ է եւ արժանի յարգանքի:

Նա կարող է ժամանակաւորապէս պարտուել, տեղի տալ, բայց չի կորչի: Նրա բարեկամութիւնը կը փնտռեն

բոլորը, նրան կը զինակցեն բոլորը:

Անփառունակ է նրա մարտիկների մահը - նա թող է, յարգանք չներշնչող, անբարեկամ, անզինակից եւ յաճախ՝ ողբերգորեն մենակ: Արիությունը, Կարլայլի անմահ արտայայտութեամբ, եղել է շարունակում է մնալ որպէս "յախտենական պարտականություն": Այս բարձր յատկությունն է փրկում ազգերը ֆիզիքական եւ բարոյական անկումից: Արիությունը - դա այն արժէքն է, որով ժողովուրդները գնում են իրենց անկախությունը: Ազատ եւ անկախ հայրենիք ունենալու, ազատ եւ անկախ ապրելու իրաւունքն է արիությունը:

-

Ամէն մի կուրից յետոյ պարզում է հետեւեալը. սպանած՝ այսքան, վիրաւոր՝ այսքան, անյայտ կորած՝ այսքան:

Անյայտ կորածները - դա վատասիրտ դասալիքներն են, թշնամու բարեկամները: Տարբերությունը սրանց եւ կրաւորական զոհերի միջեւ այն է, որ սրանք մեռնում են միայն բարոյապէս:

Ողբալի է այն ժողովուրդը, որն իր ինքնապաշտպանութեան կռիւներում կրաւորաբար մեռածների - ֆիզիքապէս թէ բարոյապէս - մեծ թիւ է տալիս:

Խղճալի է նման ժողովուրդը, որի մէջ "անյայտ կորածները" վտանգի ժամանակ լեզուն են կազմում:

Նման ժողովրդի ամէն մի պարտությունը դառնում է նրա Վատերլոսն, նրա վերջնական պարտությունը:

Դա կարող է մի օր անյայտանալ, կորչել, տալով իր տեղը զօրաւորին, ռազմունակին, արիին:

-

Եթէ քա՛ջ ես, ժողովուրդ, քեզ հետ են անգամ քո երկրին դէմ պատերազմական գործողություններ սկսած թշնամիներդ, քեզ հետ է նրանց համակրանքը: Ահա՛ ոյժն ու արժէքը արիութեան, քաջութեան: Եթէ քաջանունն էս, ժողովուրդ, քեզ հետ են շատերը, քեզ հետ են բոլորը:

"Մի օր մեզ պէտք կը գայ", - մտածում են քաջ ժողովրդի հարեւանները եւ խախտելով իրենց չեզոքությունը, նետում են կուռղաշտ նրա համար եւ նրա հետ կողք-կողքի կուելու թշնամու դէմ:

Չքանալու դատապարտած անարի ժողովրդի հետ ոչ ոք է կապում իր ճակատագիրը: Ոչ ոք թոյլերի անխուսափելի պարտությունը բաժանելու յիմարտիւնը ունի: Ոչ ոք է իր զենքի պատիւը վտանգի դնում մարդասիրաբար:

Ժողովուրդները եւ սրանց կառավարությունները մարդասեր չեն եւ չեն լինում: Եւ ոչ ոք իրաւունք ունի պահանջելու սրանից՝ մեռնել մեռնողի հետ:

Ահա՛ թէ ինչու ժողովուրդներն անկախ ապրելու համար պարտադրօրէն նախ ցոյց են տալիս, որ իրենց մէջ երկպա՛ կայ, որ իրենց որդիները արիաբար մեռնել գիտեն, որ կրաւորական զոհերը՝ գերեզմանում, իսկ դասալիքները՝ իրենց երկրում տեղ չունեն:

Աշխարհը ճանապարհ է տալիս ուժեղներին, որոնց առաջ խոչերն ու խոչընդոտները վերածուում են մարմարիոնէ սանդուխների դէպ առաջ ու վերեւ, դէպ յուսալի ապագան:

Լինենք ուժեղ:

X Ղեկավարություն

Ռազմավարի հանճարը բղխում է իր հոգու վեհությունից:

Ասել ենք, թէ ժողովուրդները իրենք են դարբինը իրենց ճակատագրի: Աւելի ճիշտ պիտ լինէր, եթէ ասէինք - մի ժողովրդի ճակատագրի դարբինը նրա մտաւորականությունն է:

Յանձին իրենց ժողովուրդների, իրապէս չափում են - սկզբունքային թէ ռազմական բաղխումների ժամանակ - մտաւորականությունները, ժողովուրդների ղեկավար տարրերը:

Միեւնոյն ժողովուրդը, բանակը՝ նայած իր ղեկավարներին, կարող է եւ՛ հրաշագործություններ կատարել, եւ՛ խայտառակօրէն ծունկի գալ հակառակորդի առաջ:

Ուզում եմ ասել, թէ մի բանակ, մի ժողովուրդ հոգեբանօրէն այն է միայն, ինչ որ նրա հաւաքական հոգու մէջ դրել են նրա ղեկավարները - դա այն է, ինչ որ իր ղեկավարներն են:

Ո՞վ է, սակայն, կատարեալ ղեկավարը:

Ո՞չ անշուշտ բոլոր սպաները, բոլոր "մեծերը", որոնք բանակի հետ շարժում են դեպի կուսադաշտ:

Շատերը սպաներից այլ բան չեն, քան մի գոյգ ուսադիր, մի աստիճան, մի տիտղոս: Իսկական առաջնորդը շատ անգամ չի նշանակում, նա երեւան է գալիս, երբ նրա կարիքն է զգացում, նա յայտնում է վտանգի ժամանակ:

Մէկը կարող է աստիճանով զորավար լինել, բայց ոչ՝ եւ առաջնորդ: Մի ուրիշը, կրելով պարզ հարիւրապետի ուսադիրները, կարող է կատարեալ առաջնորդ լինել:

Եթէ չեն ծնում, ապա՝ դառնում են առաջնորդներ:

Նա յաճախ սրտի եւ գործողութեան մարդ է, քան մտքի:

Դա՝ հակառակ նրանց, որոնք յաճախ լաւագոյն բանակները վերածում են հօտերի, գիտի հօտերը վերածել լաւ բանակների:

Նա՝ առիւծների խումբը ղեկավարելու նշանակած ոչխարը չէ, այլ՝ ոչխարների հօտը կառավարող առիւծը:

Նրա համար զինուորը, մարդը այն չէ, որ տեսնում ենք, մարմինը չէ մարդ նրա համար, այլ այն, որ կարող է լինել, այն որ ընդունակ է լինելու մարդը, այն, ինչ որ ինքն է ուզում, որ լինի իր զինուորը, իր առաջնորդութեան յանձնած մարդը:

Նրա համար երեք բարձր ճշմարտութիւններ ունի ժողովրդական ինքնապաշտպանութիւնը - հոգեբանականը՝ պետք է լինել արի, բարոյականը՝ պետք լինել անձնագոհ, քաղաքականը՝ պետք է լինել ինքնայարգ:

Ահա՝ թէ ինչու կատարեալ առաջնորդը նախ հոգեբանօրէն վերստեղծում է իր բանակը, տալով նրան իր հոգին:

Դա՝ ասել է միաժամանակ եւ դաստիարակ:

Եւ հոգեբան է նա:

Նա իր բանակի հոգիի մոզական բանալին ունի: Նա գիտի, որ հաւատ ներշնչել զինուորին, կը նշանակի տասնապատկել նրա ոյժերը:

Քիչ անգամ է նա դիմում զինուորների բանականութեան, բայց միշտ էլ՝ սրտին: Նա սիրտ է դնում իր ամէն մի խօսքի մէջ, ահա՝ թէ ինչո՞ւ եթէ կտրէք նրա խօսքերը՝ նրանցից արիւն կը կաթի: Նա գիտի, որ կռիւ ժամանակ զինուորը աւելի բարոյական մենակութիւնից է վախենում քան մահից, ահա՝ թէ ինչո՞ւ նա երեւում է ամէն տեղ, հասնում ամէնին, որպէսզի ոչ ոք - զինուոր թէ ղեկավար - իրեն մենակ չզգայ, որ անխաթար պահի զօրքերի ներքին բարոյական կապը, որ ամէն մէկին զգացնել տայ, թէ իր հետ է ամբողջ բանակը, ազգը, ցեղը եւ ի՞նքը՝ յաջողութեան Աստուածը: Նա գիտի եւ հետեւեալը.

- Զինուորի համար կռիւ ժամանակ դրօշակը, ազգը, հայրենի երկիրը եւ սրա սրբութիւնները խորհրդանշողը՝ դա իր առաջնորդն է. ահա՝ թէ ինչո՞ւ կատարեալ առաջնորդը միշտ էլ իր զօրքերի հետ է, նրանց կողքին եւ նրանցից առաջ:

Թշնամիները - դեռ մարգադաշտում ու զօրանոցում նա ներշնչում է իր զօրքին - թշնամիները նման են շների, որքան որ վախեցար, այնքան կը յարձակուին: Այսքան արհամարհոտ է նրա խօսքը: Ո՞վ ասաց որ միայն մենք, որ միայն մեր ազգն իրաւունք չունի ապրելու. յառա՛ջ, ցոյց տանք, որ ապրելու իրաւունք եւ արժանիք ունենք, - այսպէ՛ս է նրա խօսքը կուսադաշտում: Ամէն մի կռիւ վրայ նա նայում է որպէս "դրօշամարտ" ի վրայ, որպէս դրօշի համար մղող կռիւ, եւ լարում իր եւ իր բանակի բովանդակ կարողութիւնները: Ամէն մի արնոտ բաղիւմ նրա համար մի նոր քննութիւն է, ուր իր ժողովուրդը մի աւելորդ անգամ եւս պիտ ապացուցի, թէ արեւի տակ տեղն իր ունենալու իրաւունքն ունի: Նա ասում է. - Իր հողի վրայ պարտուելը կրկնակի եւ աններելի պարտութիւն է: Իր երկրի սահմաններում պարտուող ժողովուրդն իրաւունք չունի խօսելու անկախ հայրենիքի մասին: Իր հողի վրայ կռող, ինքնապաշտպանուող ժողովուրդի հետ են իր մեծ մեռելները - մի ոյժ, որի առաջ անգոր են բոլոր տեսակի ոյժերը: Նրա հետ է իր երկրի արեւը, որի առաջ թշնամին "ձիւնէ մեծութիւն է միայն": Նրա սիրտը լցնում է իր դաշտերի շունչը, իր լեռների սէգութիւնը: Նրան օրհնում է հայրենի երկինքը: Յաղթութիւն - աղօթում են կանայք ու կոյսերը նրա համար: Յաղթութիւն - երգում են մանուկները: Յաղթութիւն - դօղանջում են զանգերը: Բոլորը եւ ամէն ինչ կանչում է, ասում՝ "Քեզ հետ ենք, յառա՛ջ": Ամէն ինչ եւ բոլորը կանչում եւ հրամայում են նրան՝

"Յաղթի՛ր մեզ համար": Եւ յաղթում է նա: Այսպէս, ե՛ւ գաղափարապաշտ է կատարեալ ղեկավարը: Նա իր առաջնորդն ունի, որը, սակայն, ոչ աստիճանով իրենից բարձր զինուորական է եւ ոչ էլ երկրի իշխանութիւնը: Աներեւոյթ է, բարոյական է նրան առաջնորդող ոյժը: Կառավարութիւն, բարձր հրամանատարութիւն, ձեւական օրէնք - այդ բոլորը շատ քիչ բան կարող են տալ նրան: Դիմադրութիւն - հնարաւորութեան սահմաններում յաղթութիւն - եթէ ձեզ տրւած են նիւթական գերադաս ոյժեր: Այսքան համեստ են ձեւական իշխանութեան եւ օրէնքի պահանջները: Կայ աւելին: Կառավարութիւնը, բարձր իշխանութիւնը, օրէնսդիրը կ'արդարացնեն ձեր պարտութիւնը, եթէ կարողացաք ձեւականօրէն արդարացնել ձեր յանցաւոր քայլը: Չէ՞ որ միշտ էլ "երկու բերանով" կարելի է "ապացուցել", որ պարտութեան օրը հացը ժամանակին չհասաւ, թշնամին թւական գերազանցութիւն ունէր, մեր նահանջի ճանապարհը վտանգւելու վրայ էր, եւլն.: Եւ հասկանալի է դա: Կառավարութիւն, բարձր հրամանատարութիւն, դատաւորներ - սովորական մարդիկ են սրանք, որոնք վաղը միեւնոյն դրութեան մէջ կարող են ընկնել եւ իրենք: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ սրանցով եւ սրանց հրահանգներով առաջնորդող ռազմավարը, եթէ գերադաս ոյժեր չունի, կարող է երբեմն դիպւածով մասնակի յաջողութիւն ունենալ, սակայն երբեք բախտ չի ունենայ հաղորդագրելու ռազմադաշտերից "Եկայ, տեսայ, յաղթեցի": Ահա՛ եւ թէ ինչո՞ւ կատարյալ ղեկավարը երկրի ձեւական իշխանութիւնից գատ միշտ էլ ունի նաեւ մի այլ իշխանութիւն - իր ժողովրդի մեծ մեռելների բարոյական իշխանութիւնը, որը հարիւրապատկելով նրա ոյժերը, հարիւրապատիկ պահանջկոտ է եւ աններող:

Նրա համար միշտ էլ ճիշտ է հետեւեալը. մի բանակ, որն իր մէջ յաղթել է մահուան վախը՝ անպարտելի է եւ ամենակարող:

Նա գիտի այդ ճշմարտութիւնը, ասել է՝ գիտի եւ յաղթելու գաղտնիքը:

Թշնամուց աւելի վտանգաւոր է համարում իր բանակի շարքերում եղած վախկոտներին:

Վախը - դա միայն "սրտի յիմարտութիւն", կամ "ջղերի խաղ" չէ: Դա անինքնավստահութիւնն է, անվստահութիւնն է դէպ իր եւ իր բանակի կարողութիւնները, դա հակառակորդի գերազանցութեան սպանիչ գիտակցութիւնն է:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ վախկոտի համար միշտ էլ ուժեղ է թշնամին, անգամ այն ժամանակ, երբ իր դէմ կուռողը իրենից թոյլ է բոլոր տեսակետներից:

Վախկոտներն են արիացնում, ուժեղացնում թշնամուն: Սրանք են հեշտացնում թշնամու գործը: Սրանց երեսից են կորչում հայրենիքները:

Սրանք են իրական թշնամին:

Կռի՛ւ նախ սրա՛նց դէմ:

Այսպէս է հասկանում նա բանակի հոգեբանութիւնը: Նա գիտի, որ չկայ զինուոր, անգամ ամենաանարին, որն ընդունակ չլինէր կարող առաջնորդի ազդեցութեան տակ հերոսին վայել գործեր կատարելու: Նա գիտի, որ չկայ մարդ, որ ընդունակ չլինէր հոգեկան խոր յուզումների, խանդավառութեան, ինքնամոռացութեան - հոգեկան վիճակներ, երբ մարդու մէջ մեռնելու աստիճան թուլանում է կենդանական բնագոյն ու վախը: Եւ որովհետեւ համոզելու, ցնցելու, ներշնչելու արւեստն ունի, ահա, օրեր անց, նրա բանակը ծփում է վտանգն արհամարհող, մահն անգիտացող ռազմաշունչ տրամադրութեամբ: Նա յաղթել է այլեւս, յաղթել իր բանակի անինքնավստահութեանը, վախին: Այժմ կարող է երեւալ թշնամին՝ նա պատրաստ է: Նա ռազմարւեստագէտ է եւ ոչ զինուորական արհեստաւոր: Նրա համար կռիւը արւեստագիտական ստեղծագործութիւն է եւ ոչ արհեստ: Իր ռազմավարութիւնը նա մշակում է պատերազմի էութեան մասին իր ըմբռնումի եւ իր երկրի տեղագրական պայմանների համաձայն: Եւ ոչ մի "գնդաւած կանոն" ու ոչ մի մեռեալ շարուն: Վճռականութիւն եւ տարեբայնութիւն - ահա՛ նրա վարած կռիւը: Գայլը խեղդել բնի մէջ - երբ յարձակուում է: Որեւէ յամառ կէտի վրայ ուժաթափել թշնամուն եւ ապա անցնել յարձակողականի - ահա՛ նրա պաշտպանողականը: Ոչինչ է անհանգստացնում նրան իր երկրում: Յո՞ւրտ է, աւելի լաւ, թո՞յլ է թշնամին - յարձակւի՛ր: Անձրեւո՞ւմ է, աւելի լաւ, թո՞յլ է թշնամին - յառաջացի՛ր: Բո՞ւր է, մառախո՞ւղ - ուրախացի՛ր որպէս գայլը, եւ առա՛ջ: Իսկ երբ իջաւ եօթնիցս օրհնւած գիշերը - ցնծա՛, դու արդէն յաղթել ես: Դու չես կարող չյաղթել, որովհետեւ կռիւը տարւում է քո նւիրական հողի վրայ, քո երկրի սահմաններում, ուր ամէն ինչ քեզ հետ է, ուր ամէն ոք եւ ամէն ինչ կանչում են՝ "քեզ հետ ենք, յառա՛ջ":

Վերջապէս, նա ընկերն է իր զինուորի: Զօրքը եթէ ոչ առաջին, ամենաուշը երկրորդ օրը բնագոյաբար ճանաչում է իր առաջնորդներին: Նա շատ շուտ է տարբերում "մեծ" -ը "փքւած" -ից: Նա յարգում է գիտակցական կարգապահութիւնը, բայց չի սիրում պաղ եւ անհոգի պաշտօնականութիւնը: Նա ուզում է, որ իր առաջնորդը լինի աւելի սրտի մարդ, եւ, ամենագլխաւորը, նաեւ զինուոր: Եւ այդպիսին է կատարեալ առաջնորդը. նրան պաշտում են, բայց չեն վախենում նրանից եւ պիտի չվախենան: Անբարոյացուցիչ է վախը: Կեղծ է այն ամէնը, որ հիմնւած է վախի վրայ - կրօն, բարոյականութիւն, կարգապահութիւն, եւլն.:

Նա "ներքին պահակն է" իր բանակի, նրա կենդանի խիղճը՝ միշտ արթուն ու հսկող: Երեւաց նա եւ ահա

բոլորը թափուցին նրա շուրջը - եւ այլեւ ոչ ոք է յոգնած, սոված, դառնացած: Կառավարելու մի հատիկ միջոց ունի նա՝ խօսքը, խիստ, բայց ընկերական, խօսքը՝ երբեմն որպէս սանձ եւ միշտ էլ որպէս խթան: Նա կառավարում է անձամբ, արհամարհելով ճանապարհը մատով ցոյց տուող ղեկավարներին: Ներշնչած պատմութիւնից, նա իր զինուորներին եւ ղեկավար տարրերին փոխանցում է իր ապրումներն ու գաղափարները: Խիստ է, բայց ոչ կոպիտ: Հպարտ է, բայց ոչ փառասէր: Պարզ է, չարքաշ, անշահասէր: Հաննիբալին յաղթող, Հռոմի կոնսուլներից յանիրաւի աքսորւած Սքիպիոնը չէ նա, որ մեռնելով աղքատութեան մէջ, կտակում է գրել իր գերեզմանաքարին վրայ՝ "Ապերա խտ հայրենիք, դու տեր պիտի չլինես իմ ոսկորներին": Նա Հելլադայի մեծ ռազմավարներից Ֆոկիոնն է, որը յանիրաւի մահւան դատապարտւած, թոյնը խմելուց առաջ ասում է որդուն. "Յանձնարարում եմ քեզ ծառայել հայրենիքիդ սրտանց եւ հաւատարմօրէն, եւ, ամենագլխաւորը՝ մոռանալ, որ իմ ծառայութեան համար նա ինձ վարձատրեց մահւամբ": Այսպէս է կատարեալ ղեկավարը: Նա միաժամանակ է՝ դաստիարակն է, ե՛ւ ռազմարեւեստագէտը, ե՛ւ կախարհը, ե՛ւ ընկերը - նա Աստուածն է իր բանակին:

XI Բարոյաշունչ Մթնոլորտ

Ազգերին, որպէս իրենց սուերը, հետեւում է իրենց արժանի բախար:

Իր ճակատագրի դարբինն է ամէն մի ժողովուրդ: Վաղ թէ ուշ, նա դառնում է այն, ինչ որ ուզում է լինել այսօր:

Այսօրուայ նրա իդէալը - դա միաժամանակ ե՛ւ մարգարէացումն է, ե՛ւ խոստումն այն բանի, ինչ որ վերջ ի վերջոյ պիտ դառնայ նա:

Անհատ, խմբակցութիւն, ժողովուրդ - հոգեբանօրէն այլ բան չեն այդ բոլորը, քան իրենց իդէալի ստեղծագործութիւնը:

Մարդկային բոլոր ցեղերը բոլոր ժամանակներում ունեցել են մի որոշ իդէալ - որպէս մի իւրատեսակ ոգի, որը իմաստ եւ վեհութիւն հաղորդելով նրանց կեանքին՝ փրկել է նրանց բարոյական փտութիւնից:

-

Չկա՛յ աւելի զարհուրելի բան, քան աննպատակ գոյութիւնը:

Յանցանք է դա, մահացու յանցանք:

Նպատակն է թելադրում գերագոյն պարտականութիւններ. նա պահանջում է ճիգեր ու զոհողութիւններ, որոնց մէջ կոփւում են անհատի եւ ժողովրդի լաւագոյն առաքիւնութիւնները, որոնց կատարումը, Աքիլլէսի նիզակի նման, բուժում է իր հասցրած վերքերը:

Նպատակն է բարոյապէս շարժում անհատներն ու ժողովուրդները: Նա փրկում է մահացու ճահճացումից եւ բարոյական անկումից: Անհատի եւ ազգի գոյութեան արեւն է նպատակը: Նա լուսաւորում է եւ ջերմացնում մեր անցնելիք ճանապարհը: Նա համախմբում է մեր ոյժերը, լարում մեր կամքերը, եւ անդիմադրելիօրէն քաշում մեզ դէպ իրեն՝ դէպ յաղթանակ:

Դժարին, բայց թագաւորական է իդէալի ճանապարհը: Նրա ծայրին՝ դէպ իդէալի հեւիհեւ առաջացող ժողովրդին թագն է սպասում: Նրա ճանապարհով անցնողը դառնում է թագաւոր-ժողովուրդ:

-

Գերագոյն նպատակ ունի եւ մեր ժողովուրդը՝ միացեալ եւ անկախ հայրենիք:

Բայց շնորհիւ տիրող հասկացութիւնների, տեսակէտների, ձգտումների քառսի եւ սրա առաջացրած առօրեական աննպաստ հոգեբանութեան, նրա մի մասի մէջ սկսել է գունատուել այդ նպատակը: Նրա մէջ թուլանալ է սկսել ձգտումը դէպի նպատակը: Եւ նա, որ գոյութեան կոտում չկորչելու համար հրամայողաբար պիտ լինէր անխորտակելի ժայռ, իր աննպատակ գոյութեամբ պիտ դառնայ փոշէ բլուր:

-

Խոզերն ու նիւթապաշտները չեն սիրում կտրել իրենց հայեացքը ցելից:

Մենք, որ նիւթակրօն խոզութեան մէջ անհատի եւ ժողովրդի բարոյական անձնասպանութիւն ենք տեսնում,

աւելի յաճախ նայենք վերել եւ հեռուն:

Մարքսից գերադասենք Կարլէյլը, Հեգելից՝ Էմերսընը:

Լինենք գաղափարապաշտ:

Նիւթապաշտութեան առջեւից ընթանում է զգուշ ֆիլիստերականութիւնը (քաղքենիութիւնը - խմբ.), իսկ այդ վերջինը նախապատրաստում է բարոյական անկումը անհատի, ազգի:

-

Փրկարար դեր պիտ կատարէին մեր թերթերն ու գրողները, եթէ իրենց ընթերցողներին յաճախ հնարատրութիւն ընձեռնէին, մոռացութեան տալու անփառունակ եւ տխուր ներկան եւ ապրելու անցեալի փառքերով ու ապագայի յոյսերով:

Հոգեպէս մանրանում եւ ճահճանում են միայն ներկայով կլանած հասարակութիւնները: Կէս կեանքով են ապրում այն ժողովուրդները, որոնք - հեռու անցեալի եւ ապագայի ազդեցութիւններից - իրենց կեանքին չեն խառնում իրենց անցեալի փառքերն ու ապագայի յոյսերը: Այդպիսիները վտանգում են իրենց ապագան, փորում իրենց սեփական գերեզմանը:

-

Կայ բարոյական մթնոլորտը, ուր, ինչպէս եւ մեզ շրջապատող մթնոլորտում, տեղի են ունենում մակընթացութիւններ ու տեղատարիւններ մտքերի, գաղափարների, զգացումների, որոնք շնչում է մարդս, իւրացնում եւ փոխանցում իր նմաններին:

Վսեմ ու ազնիւ գաղափարներով լցնենք այդ մթնոլորտը - գաղափարներ, որոնք սրբէին, մաքրէին մեր կեանքը, արի եւ առաքինի դարձնէին մեզ, մեծ եւ փառահեղ գործերի մղէին մեզ:

Գաղափարներ, որոնք հակաթոյն լինէին բոլոր տեսակի անբարոյացուցիչ եւ քայքայեցուցիչ ազդեցութիւնների դէմ:

Գաղափարներ, որոնք փրկել ու փրկում են անհատներն ու ժողովուրդները բարոյական նեխութիւնից:

XII Դաստիարակութիւն

"Տուէ՛ք ինձ դաստիարակութիւնը եւ ես փոխեմ եւրոպացիի դէմքը": ԼԱՅԲՆԻՑ

"Դաստիարակութիւնը կարող է մեզ տալ անհրաժեշտ յատկութիւններն այն ազգերի, որոնք չեն ուզում մեռնել":

Այո՛, դաստիարակութիւնը, բայց ո՛չ այն, որն այսօր տրոււմ է մեր մատաղ սերնդին:

Ամեն ինչից մի քիչ, առանց որեւէ գերիշխող գաղափարի:

Մի՛ քիչ հայերէն, մի քիչ տեղական լեզու եւ սովորական առարկաներ - այդ է գաղութային դպրոցի տւածը:

Կուսակցամիջեան անվերջ պայքար եւ ժխտական քննադատութիւն - ահա՛ մեր մամուլի դաստիարակչական գործը:

Անհատապաշտական ճռտղիւններ - սրանից, կարծեմ, աւելի բան չէ մեր օրւայ գրականութիւնը:

Չկայ, պակասում է բոլորին - դպրոցին, մամուլին, գրողին - այն աստուածաշունչ զգացումը, որն իր մէջ խտացնում է մարդկային բոլոր բարձր յատկութիւնները:

Չկայ բարձր հայրենասիրութիւնը, հայրենապաշտութիւնը չկայ...

-

Հայրենապաշտական դաստիարակութիւն - ահա՛ մեր փրկութեան խարիսխը:

Ահա՛ թէ ինչու հայրենասիրութեան, չէ՛, հայրենապաշտութեան - մարդկային առաքինութիւնների այդ աստուածային մօր - համար պէտք է ջահ բարձրացնել մեր հոգիների մէջ, մեր դպրոցներում, մեր ընտանեկան յարկի տակ, մեր գաղթականական վրանների տակ, ամէն տեղ, ուր կ'ապրի, կը շնչի հայ մարդը:

Ահա՛ թէ ինչու պէտք է երես դարձնել այն բոլոր վարդապետութիւններից, որոնք հաշտ չեն հայրենասիրութեան հետ:

Եւ ահա՛ թէ ինչու պէտք է կեղծ ու մոլար յայտարարել բոլոր կրօնները, բարոյականները, սկզբունքները,

որոնք չեն դարձնում կուռ կամքեր, ուժեղ նկարագիրներ, արիներ, որոնց չզոյությունը ազգերին յաճախ է ստիպում դիմելու իրենց թշնամիների մեծահոգություն:

-

"Այն օրը,- մի տեղ ասում է պատմաբան Միշելեն,- երբ Ֆրանսան կը հաւաքի իր որդիներին իր շուրջը եւ նրանց կը դասասանդի Ֆրանսան որպէս դաւանութիւն եւ կրօն, այն օրը նա վերստին իրեն կը զգայ կենսունակ եւ հաստատ, ինչպէս երկրագունդը ":

Այո՛, հայրենիքը՝ ընդհանուր աստածութիւն, հայրենասիրութիւնը՝ կրօն:

Հայրենասիրութիւնը - միայն ոչ որպէս գեղեցիկ խօսք, այլ զգացում եւ գիտակցութիւն, ոչ որպէս շրթունքի սեր, կամ իդէազուրկ խուժանավարի բարոյական մերկութիւնը ծածկող գեղեցիկ պատմուճան, այլ պաշտամունք, կրօն:

Միայն այսպէս, միայն այսպիսով մեր ժողովուրդը կարող կը լինի հեզնել ժամանակն ու իր վտանգները:

-

Բարոյական մեծութիւններով եւ փառքի գործերով հարուստ է մեր պատմութիւնը:

Նա ունի փառահեղ էջեր՝ մեր Ոսկեդարը:

Եղիշէի եւ իր անմահ ժամանակակիցների դարը հերիք պիտ լինէր - եթէ գունատած չլինէր մեր յիշողութեան մէջ - մեր ժողովրդի սրտի մէջ վառ պահելու հայրենասիրութեան բոցը:

Աւարայրը կը մնայ մարդկային պատմութեան ամենավեհափառ գործերից մէկը:

Իր յաղթական նահատակների աստածային խիզախումներով ու դիւցազնական խոյանքներով նա ավելի վեհ է ու գեղեցիկ, քան մեր դարի ամենամեծ ճակատամարտները:

-

Անմահ էջեր ունի եւ մեր նորագոյն պատմութիւնը:

Նոր եւ հերոսական Աւարայրներ շա տ եւ անմահ մեռելների մի ամբողջ պլէադա - նահատակներ, մեծ իրենց գործերով, հրահանգիչ իրենց բարձր նկարագրով.

Կա յ, կա յ այդ բոլորը, կա յ այն, որն իրատունք է տալիս մարդկային մի զանգաւածի ազգ կոչւելու:

Բայց, չկայ, աւա դ, այդ բոլորի պաշտամունքը մեր հաւաքական հոգու մէջ:

Եւ միայն հայրենապաշտական դաստիարակութիւնն է, որ ուժեղ եւ անմեռ պիտի դարձնի մեր ժողովուրդը:

"Տեղի հոգին միակ ոյժն է, որի առաջ անգոր են բոլոր ոյժերը ":

Դաստիարակենք մեր սերունդները հայրենապաշտօրէն ու ցեղօրէն՝ արեւի տակ մեր տեղը չկորցնելու համար:

-

Այն պիտի չլինի մեր դպրոցը, ինչ որ է այսօր:

Շեշտած նպատակը, ջերմութիւնը, հոգին է պակասում մեր արդի դպրոցին:

Նա չէ, բայց պիտի լինի հայրենագիտութեան ամբիոն, տաճար:

Դեռ այնտեղ հայ մանուկը պիտ ճանաչի եւ սովորի սիրել հայրենի ժողովուրդն ու երկիրը:

Նա է, որ հայ մանուկի հոգու մէջ պիտ քամի մեր պատմութեան բովանդակ գեղեցկութիւնն ու վեհութիւնը:

-

Բաւական չեն մութ եւ շփոթ տեղեկութիւնները հայրենի երկրի եւ ժողովրդի մասին:

Անպէտք են այն դասագրքերը, ցամաք եւ անհոգի, որոնց մէջ հայրենիքի մասին խօսուում է ճիշտ այնպէս, ինչպէս նկարագրուում է Սահարայի անապատը կամ մի հեռաւոր կղզի:

Կրօնական երկիւղածութեամբ եւ անսահման քաղցրութեամբ պիտ դասասանդուի հայրենագիտութիւնը:

Մրտի եւ մտքի կրակով պիտ խօսուի հայրենի երկրի մասին՝ հրահրելով վերջինի պաշտամունքը մանկական հոգիների մէջ:

Փաստերի հետ եւ խորհրդածութիւններ, որոնք հարստացնելով յիշողութիւնը, բեղմնաւորէին նաեւ միտքը, ջերմացնէին նաեւ սրտերը:

"Կը գայ ժամանակ,- ասում է մեր դարի իմաստասերներից մեկը,- որ ամէն բանից առաջ կը մտածեն դաստիարակութեան մասին ": Մի մեծ քայլ անենք դէպի այդ ժամանակը:

Ընդունենք, որ նա եկել է - այո՛, նա եկել է արդէն մեզ համար - եւ ամէն բանից առաջ մտածենք հայրենապաշտական փրկարար դաստիարակութեան մասին:

Նման դաստիարակութեամբ պատրաստենք մեր ապահով ապագան:

Եւ չմոռանանք, որ դպրոցն ու մամուլը փաստերից աւելի բարձր գաղափարներ պիտի տան:

Չմոռանանք, որ նիւթապաշտութիւնը թոյն է մեզ նման փոքր ժողովրդի համար:

Ասենք եւ մի այլ ճշմարտութիւն - **ով հայրենապաշտ ու գաղափարապաշտ երիտասարդութիւն ունի, նա էլ ապագայ ունի:**

Փրկութիւնը սրա մէջ է կամ եւ ոչ մի բանի, չմոռանանք եւ այդ:

"Շերկ" -ի յարգոյ խմբագրութեան

Հարցնում էք՝

ա) ի՞նչ է իմ կարծիքը ներկայ հայ երիտասարդութեան մասին.

- Մերօրեայ հայ երիտասարդութիւնը, հակառակ իր անհայրենիք գոյութեան, օժտուած է իր յաւիտենական ծնողի - իր ցեղի անսպառ ուժականութեամբ:

Եթէ նա իբրեւ ուրոյն սերունդ, բառի գիտական իմաստով դեռ ձեւաւորուած ու կազմակերպուած չէ, դրա լրջագոյն պատճառը հին սերունդն է, որը դժբախտութիւն ունեցաւ շատ շուտ՝ հէնց իր արշալոյսին, կորցնելու ճշմարտօրէն իղեալիս ու ցեղահոգ իր վարիչ ընտրանին:

Այդ սերունդին ցուագիւնօրէն պակասեց մտաւորականի իր կոչման ու պատմական պատասխանատուութեան բարձր գիտակցութիւնը, պակասեց վերանորոգչական խանդը, եւ այդ իսկ պատճառով Հայոց վերածնունդը եղաւ պակասաւոր, իսկ յեղափոխութիւնը՝ կաղ ու թելատ: Նա չունեցաւ խստօրէն շեշտուած տեսական խղճմտանք: Նա չսիրեց երես երեսի գալ գոյութեան ծանր պրոբլեմների հետ եւ մտածումի քրտինք թափել նրանց վրայ: Նրան պակասեց հերոսականի էտիկան: Նա եղաւ յանդուգն միայն այն ժամանակ, երբ պետք էր ընդօրինակել մեր միջավայրի ու ժողովրդի հոգեբանութեան անյարիր կեղծ եւրոպականը, կասկածելի արդիականը, օտարը: Նա շփոթեց ազգային կուլտուրան դիմագուրկ կուլտուրականութեան հետ, առանց հասկնալու, որ առաջինն է միայն հատու զենք, ցեղամիջեան պայքարների համար:

Յանցապարտօրէն դարձաւ կրաւորական երկրպագուն օտար իրականութիւններից ծնունդ առած "մոդէռն" գաղափարաբանութիւնների եւ այսպիսով պատճառ դարձաւ մեր ազգային ոգու խաթարման ու պառակտման: Այդ սերունդը, չնչին բացառութեամբ, ցայսօր էլ չունի կեանքի յստակ փիլիսոփայութիւն, փիլիսոփայական կուռ աշխարհայեցողութիւն, ու այդ իսկ պատճառով մեր հոգեւոր կեանքը շարունակուում է մնալ քառսային:

Օրուայ տարագիր հայ երիտասարդութիւնը հինի մոլորանքներից գերծ մնալու, ինչպէս եւ վերանորոգչական պաթոսի, ոյժի եւ կամքի վերածելու համար՝ հրամայողաբար պիտի դիմէ մշակութային որոշ վերաքննութեան: Նա պիտի վերաքննէ այն գլխաւոր հասկացողութիւնները, որոնք կազմում են հիմքը օրուայ հայութեան կուլտուր-քաղաքական կեանքի:

բ) - Ի՞նչ պիտի ընէ ան.

- Ա՛յն, ինչ որ անում է երիտասարդ սերունդը ընդհանրապէս եւ համաշխարհօրէն: Հին է սերունդների պրոբլեմը, այնքան, որքան հին է մշակոյթի պատմութիւնը: Ժողովուրդները իրենց երիտասարդութեան միջոցաւ են իրականացնում իրենց յաւիտենականը, նա՛եւ՝ վերջինի միջոցաւ պարբերաբար թարմացնում, յեղափոխականացնում, ուժաւորում իրենց ոգին: Այսօր ամենուրեք - Արեւելքում թէ Արեւմուտքում, Հին թէ Նոր Աշխարհում - ամէն տեղ ազգերի ծոցի մէջ երիտասարդական բունտ, ընդվզում կայ: Երիտասարդութիւնը միաժամանակ է՛ւ յեղափոխական, է՛ւ յեղափոխիչ ոյժ է: Աշխարհի վերակառուցման մեր խռովքոտ օրերուն նա հանդիսանում է ամենապայքարունակ տարրը - ծարաւի Նորի, մի նոր էտիկայի, նոր կենցաղի, ընկերային մի նոր, մի արդար կարգ ու սարքի, մի նոր ճակատագրի: Ամենուրեք նա խոստանում է դառնալ վտանգի ու հերոսականի սերունդ: Որոշիչը մերօրեայ երիտասարդութեան կեանքում կենսաբանականը չէ - տարիքը, հասակը չէ, այլ՝ ապրած պատմականօրէն բացառիկ նշանակութիւն ունեցող ժամանակաշրջանը: Նա սիրում է առողջը, կոնկրէտը, զօրաւորը: Խորշում է այն ամենից որ տկար է, թելաթափ եւ շփոթ:

Ցեղային ոյժերի զարթօնքը, միութեան եւ կենտրոնացման պրոցեսում, առաջնակարգ ազդակների շարքում, երիտասարդութիւնը գրաւում է առաջին տեղը: Նրա օրուայ կրօնն է՝ վոժդիզմը, առաջնորդապաշտութիւնը: Նա դառնում է գրոհի սերունդ, եւ այդ իսկ պատճառով ուժապաշտ է, այդ միեւնոյն պատճառով նա զօրաւոր առաջնորդներ է փնտրում: Աննախընթաց խանդով ու վճռականութեամբ նա կառուցում է իր ազգային հաւատամքը: Նա դարբնում է, ճանաչումի քաղցրութեամբ նա կռում, կոփում է իր սեփական աշխարհայեցողութիւնը, իր դինամիկ աշխարհըմբռնումը - այնպիսի՛ն, որ համապատասխանէր իր ժամանակի ոգուն, իր ցեղի էութեան, իր հայրենիքի ներքին եւ արտաքին պայմաններին, ինչպէս եւ այդ վերջինի հետ կապուած բոլոր տեսակի պրոբլեմներին:

Դրանից տարբեր չէ կարող լինել եւ պիտի չլինի մեր երիտասարդութեան դերը: Իր անունն ու կոչումը արդարացնելու համար նա մի հատիկ հոգեւոր լծակ ունի - Ցէ դը, մի հատիկ ճամբայ - Ցեղի հետքերով:

գ) - Այդ տեսակէտէն ի՞նչ դեր կրնայ ունենալ "Շերկ" -ը:

- Մտքի անիշխանականութիւնից, մտաւոր դիսցիպլինի պակասից տառապող հին սերունդը իր

օտարահակ տրամադրություններով խորապես մեղանչեց իր ցեղի դեմ, եւ այդպիսով պատճառ դարձաւ իր ժողովրդի անօրինակ ողբերգութեան: Այսօր այլեւս ակնբախ իրողութիւն է մարդկութեան վերախմբաւորումը ցեղային հիմքերի վրայ: Ու երիտասարդութիւնը՝ ամենուրեք, եռուզեռ է, շարժում, ծառացած կամք, կենդանի գործ:

"Հերկ"-ը իբրեւ երիտասարդ սերունդի օրգան՝ պիտի աշխատէ նախ հոգեբանօրէն նուաճել երիտասարդ Հայը, հայութիւնը իր ցեղի համար: Իսկ իր այդ մեծ առաքելութեան մեջ յաջողելու համար՝ նա պիտի նպաստէ սեփական ազգային գաղափարաբանութեան մշակման գործին:

Պէտք է նախ օտար խաթարիչ ազդեցութիւններէն ազատագրել ու կազմակերպել Հայ Մտածողութիւնը, այլապէս Հայութիւնը կը մնայ պառակտուած ու ցրուած հոգեբանօրէն, կը մնայ տկար՝ միշտ պատրաստի որս իր երկու թշնամիների - Հայաստանում՝ իր հարեւանների, Հայաստանից դուրս՝ օտարացման վտանգի համար:

Պատմութիւնը աճապարում է - չդանդաղի՛նք:

Դեկտ. 1937, Սոֆիա "Հերկ", Բուխարեստ, 1938թ., թիւ 9

**Հերոսը Եի Հերոսականը*
(Խորհրդածություններ)**

Ազգերն իրենց հայրենիքի գոյությունը մարդկության առջև արդարացնում են իրենց հերոսների մահով, հերոսներ, որոնց համար մահը յաղթանակ ու յարություն է միաժամանակ:

Հերոսը - դա յաւիտենականի կրողն ու սպասաւորն է մեր անցաւոր կեանքում:

Մարդս հերոսանում է աշխարհի յաղթահարումով, այսինքն՝ երբ յաջողում է աշխարհին հակադրել իր յաղթական ինքնագիտակցությունը՝ դառնալով հող իբրև մարմին, պիտի յաւերժանայ որպէս ոգի:

Յաղթանակում, հերոսանում է նա, ով իր մէջ բնութիւնը ոգուն ենթարկելու աստիճան զօրաւոր է: Վախը դադարում է, վտանգը տեղի է տալիս, մահը մեռնում է հէնց որ մարդու որդին իր գիտակցութեան ամբողջ զօրութեամբ կրկնում է - ե՛ս էլ Աստծու որդին եմ:

Վերացնելով մահուան ու կեանքի միջև գոյություն ունեցող անջրպետը, Նագովրեցին ժխտեց մահը, որովհետև հանդիսացաւ յաւիտենական սերմնացանը ոգու հսկաների՝ սուրբերի, նահատակների, հերոսների:

Հաշտուելով մահուան գաղափարի հետ՝ մարդս դառնում է եղբայրն ու զինակիցը այն բոլորի, որոնք մարդկային ցեղի պատմութեան բոլոր դարերում եկել ու անցել են մեր աշխարհով իբրև լոյսի, հաւատքի եւ սուրի հերոսներ:

Ներհայեցողութեան մարդ է հերոսը: Մտատեսաբար՝ նա մի տեսակ շօշափում է իր յաւիտենականը եւ ի տես նրա խանդավառում՝ անգիտանալով դժուարությունները, վտանգը, մահը:

Մի՛ մտածիր հերոսականի մասին, եթէ գերագոյն պարտականութեանց կատարման ժամանակ քեզ համար աշխարհային ամէն բան չի կորցնում իր կարեւորութիւնը:

Զիջո՞ւմ - Հերոսի համար չէ դա: Երբ անհրաժեշտ է, նա պիտի չափուի մահուան հետ եւ ընկնի բիրեղաբիրեղ եւ օծուն ճակատով:

Հերոսը, ճշմարիտ հերոսը ճանաչում է մի հատիկ վախ՝ "փոքրիկ մահով" մեռնելու վախը:

Ես յափտենականը պիտի շահեմ մի վայրկեանի մէջ: Ահա՛ հերոսական մտածումը, մայրը գերագոյն ուրախութեան: Այսպէս են հաշուում հերոսները:

Հերոսական են մարդկային այն գործերը միայն, որոնց վրայ ժամանակն ու մահը իշխանութիւն չունին:

Ի՛նչ երջանկութիւն - մեռնել այն յուսովատ հաւատքով, որ քո աճիւնից շանթանման հերոսներ պիտի ծնին:

"Ազատ Հայաստան ", Բեռլին, 1943թ., թիւ
2/3

Իմ Պատասխանը*

Հայաստանի Ողբերգությունը Թրքոբոլշևիկ Փաստաթղթերի Լոյսի Տակ

Թող ներուի ինձ, եթե պատմական ճշմարտությունը պաշտպանելու համար, ակամայ մեղանչեցի համեստության դեմ:

* Տպագրուել է Մոֆիայում, 1937 թուականին:

Ita est

**Թրքո-Բոլշևիկները՝ Հայաստանի Դեմ
III Ուրացողներ կան
IV 1920, Յուլիսի սկիզբները
V Անցքերն արագորեն կը յաջորդէին իրար:**

Ita est

"Բոլշևիկները յղացան հրեաները, իրագործեցին թաթարները, իրենց կաշիի վրայ կրեցին սլաները":
Զումբարտ

Համաշխարհային պատերազմի վախճանը կը սպառնար դառնալ Թուրքիոյ արդար վախճանը: Զարհուրելի էր դա պարտեալների, մասնաւորապէս, Թուրքիոյ համար: 1918, հոկտեմբերին, Մուղրոսում փորուեց սուլթանական Թուրքիոյ անփառունակ գերեզմանը: Այդ օրուանից Օսմանեան պետությունը վերածուեց մի դոնբաց երկիր՝ յաղթականների համար: "Թշնամիները,- այդ առթիւ գրում է քեմալական պատմագիրը,- թուրք պետության հասցրին մահացու հարուած: Նրանք ուղեցին նոյն հարուածը հասցնել նաեւ թուրք ժողովուրդին": Մուղրոսի հաշտության պայմանագրի ոյժով, յաղթականները ազատ էին իրենց գրահապատ թաթար դնել թրքական երկրի ամեն մի կէտի վրայ: Վերջինների - համաձայնական պետությունների - հաճութեամբ 1919, մայիսին, յոյները գրաւեցին Իզմիրը: Նոյն տարին, Անգլիան եւ Ֆրանսան համաձայնութեան եկան բաժանելու թուրք երկիրը, որով առաջինը ստացաւ առիւծի բաժինը՝ Միջագետքը, Պաղեստինը, Անդրյորդանանը եւ Մուսուլի քարիւղային աղբիւրները: Ամիսներ անց՝ Անգլիոյ կրունկը ծանրօրէն կը կոխէր նաեւ Պոլսի եւ Չանաք Կալէի երեսը՝ իր դրօշի տակ առնելով Անատոլեան երկաթուղագծի ամբողջ երկարությունը: Ի լրումն թուրք ժողովրդի այդ արդար դժբախտութեան՝ Լոնդոնը Սուլթանի հետ կը կնքէր մի գաղտնի համաձայնություն, որով Թուրքիան, ընդունելով Անգլիոյ մանդատը, կը պարտաւորուէր խալիֆայութեան հոգեւոր եւ բարոյական բովանդակ ուժերը լծել բրիտանական շահերի կառքին: Վերջապէս, Թուրքիոյ պիտի պարտադրուէր Մերի դաշնագիրը: Դա այլեւս Օսմանեան պետության թաղման ղողանջն էր: Ֆրանսան գրաւած էր Սուրիան եւ հարեւան Կիլիկիան: Իտալիան՝ Ադալիան: Յոյները, յաւելումաձաբար՝ արեւելեան Թրակիան, մինչեւ Չաթալջա: Թուրքիա ասելով այլեւս պէտք էր հասկանալ Անատոլիայի անմշակ հիւսիսային կէտը՝ Մեւ ծովի ափով: Այլեւս աշխարհագրորէն ծուստուած ու քաղաքականապէս սատակ էր Թուրքիան: Այսպէ՛ս, պատմությունը այսպէս կը պատժէր իր անօրինակ չարագործություններով մեր երկրագնդի երեսը պղծող այն շնացեղ ազգին, որը մի ժամանակ իր գայլութեան, իսկ վերջին երկու դարերին, եւրոպական պետութեանց անհամաձայնությունների շնորհիւ յաջողած էր ամբողջ ժողովուրդներ եւ մշակոյթներ բնաջնջել: Կատարուած էր պատմութեան արդարագոյն դատաստանը - Թուրքիան այլեւս ե՛ւ կար, ե՛ւ չկար: Այդ օրհասական վիճակի մէջ, սակայն, նրան օգնութեան պիտի հասներ "թրքացեղ Լենինը": Մովետները, դեռ 1918-ին, Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով հրաժարուել էին այն բոլոր իրաւունքներից, որ

ձեռք էր բերած ցարական Ռուսիան Նեղուցների եւ Փոքր Ասիայի նկատմամբ:

Այդ առթիւ "Թիւրք հանրապետութեան պատմութեան" * ծանօթ հեղինակը՝ արտայայտելով իր ժողովրդի երախտագիտութեան խորին զգացումը՝ "Թիւրքիոյ սեւ օրերի միակ բարեկամ" ին, մի շեշտուած հպարտանքով պնդում է, թէ "Լենինը սերած է ռուսացած թուրք ծնողներից": Լենինը թրքացե՞ղ - ահա լուծումը մինչեւ օրս անլուծելի համարուած առեղծուածի:

Մարդկութիւնը չգիտէր այդ եւ կը դժուարանար բացատրել թրքո-բոլշեւիկ հոգեկցութեան գաղտնիքը:

Մասնատրապէս հայը կը դժուարանար առեղծանել հանելուկը - թէ ինչո՞ւ թուրքի չափ հայատեաց եւ հայասպան եղաւ ե՛ւ բոլշեւիզմը. ինչո՞ւ երկուսն էլ իրենց հարուածը նա՛խ մեր ժողովրդի ուղեղին՝ նրա մտաւորականութեան իջեցրին. ինչո՞ւ բոլշեւիզմէն միայն եւ թուրքը շահեց. ինչո՞ւ: Այդ "ինչու" ներքի պատասխանը այլեւս տուած է թուրք պատմագիրը:

Լենինը թրքացե՞ղ - այժմ լուծուած է հանելուկը:

Այսպէս է գործում ատաւիզմը:

Թուրքը՝ ռուսին մի խառնածին պարզեւեց, ռուսը թուրքին՝ մի քաղաքական բարերար, մի ազատարար:

Այսպէ՛ս, պատմութեան մէջ այսպէս են գործում irrational կոչուած ուժերը:

Ճշմարտութեան դէմ բնաւ չէ մեղանչում թուրք պատմագրողը, երբ Լենինին համարում է թրքացեղ - նրա խօսքին դարերով ռուս մարմնի եւ հոգու վրայ ծանրացած թաթարական լո՛ւծը վկայ:

Բոլշեւի՛զմը փրկեց Թուրքիան եւ ո՛չ թէ բախտահաս Քեմալը:

Միթէ՞ հասկանալի չէ, որ եթէ Թուրքիան իրեն ապահով չզգար Ռուսաստանի կողմից, եթէ կնքուած չլինէր թրքո-սովետ զինակցութիւնը՝ Իզմիրի գրաման օրը, իր սակաւաթիւ զինակիցներով Պուսէն Սամսոն փախչող "գորշ գայլ" ի ճիգերը պիտի մնային անպտուղ:

Այդ զինակցութիւնից ընդամենը մի տարի յետոյ, քեմալականները, շնորհիւ բոլշեւիկների զինական, ֆինանսական եւ մասնագիտական առատ օգնութեան, Սաքարիայում պարտութեան մատնեցին յոյներին, որով երէկի կիսասատակ Թուրքիան վերստացաւ իր գերիշխանութիւնը ամբողջ Փոքր Ասիայի վրայ, մէջը լինելով նաեւ մեր երկրամասերը՝ Կարսն ու Արդահանը:

Այսպէ՛ս ոտքի ելաւ թուրք անկեալը:

Այսպէ՛ս, թուրք պատմաբանի իսկ վկայութեամբ, հայոց ողբերգութիւնը պայմանաւորուեց Մոսկուայի կողմից Քեմալին ընձեռուած կարմիր թելարկութեամբ.

Ita est *:

Թրքո-Բոլշեւիզմը՝ Հայաստանի Դէմ

Խորհրդային իշխանութեան, նրա թերթերի, բազմապիսի փողհարների եւ ջատագովների կողմից, թերեւս, ազգայնական ոչ մի գործիչ այնքան կրքոտ յարձակումների եւ զրախօսութեանց չէ ենթարկուել, որքան տողերս գրողը:

Մէկ ու կէս տասնեակ տարի է անցել այն ողբերգական օրից, ինչ մենք թողեցինք Հայաստան երկիրը, բայց եւ այնպէս, կարմիր իշխանութիւնը չէ՛ մոռացել, չէ՛ մոռանում, եւ դժուար թէ մի օր ի սպառ մոռանայ ինձ:

Եւ հասկանալի է դա, աւելի քան հասկանալի: Առաջին գնդակը՝ Կարմիր բանակի դէմ, արձակեց իմ զինուորը. եւ բովանդակ Ռուսաստանում եւ Անդրկովկասում վերջինը լինելով, նա թողեց կռուադաշտը:

Իմ ժողովրդական վաշտերն էին, որ ջարդեցին, զինաթափեցին եւ գերեցին XI Կարմիր բանակի գրեթէ բոլոր զորամասերը, եւ, հակառակ հանրապետական Հայաստանի կառավարութեան եւ Մոսկուայի ներկայացուցիչ Լեգրանի միջեւ կնքուած պայմանագրին - որով Չանգեզուրը թողնուած էր Ադրբեջանին - իմ ժողովրդական բանակը, զէնքի ոյժով, խորհրդային իշխանութեան պարտադրեց իր կամքը - Միւնիքի կցումը Հայաստանին:

Հայաստանի առաջին խորհրդայնացումից յետոյ, գրաւելով եւ ամբողջացնելով հայկական լեռնաշխարհը՝ եւ ստեղծեցի ինքնավար Միւնիքը, որը պիտի հանդիսանար որպէս հոգեբանական հրահրիչը Հայաստանի փետրուարեան համաժողովրդական ընդվզումի: Իսկ Երեւանի երկրորդ անկումից յետոյ՝ դա ծառայեց որպէս փրկութեան կամուրջ թրքո-բոլշեւիզմի գազանից մագապուրծ եղած հայ մտաւորականութեան համար:

Հայոց պատմութեան ամենապատասխանատու մէկ վայրկեանին, երբ թուրքն ու բոլշեւիզմը կը դաւէին մեր ցեղի գոյութեան դէմ, դա - հերոսական Միւնիքը - որպէս հեքեաթային տիտան, իր մի բազուկը պահեց իր լեռների վրայ՝ թշնամու դէմ, իսկ միւսը նախախնամաբար երկարեց Արաքսի վրայ, որ Արարատեան դաշտէն պոկուած բազմահազար մտաւոր եւ մարտական ընտրանին անվնաս ու անաղէտ անցնի Պարսկաստան:

Այսպէս, այն կորովի դիմադրութիւնը, որին Կարմիր բանակը չէր հանդիպած Ռուսաստանում, տեսաւ մեր լեռնաշխարհում, ուր նա տասնեակ հազարներով սպանուածներ, գերիներ ու մեծաքանակ ռազմական աւար թողեց:

Մի ամբողջ տարի, մեր ժամանակներին գրեթե անձանօթ դիւցազնութեամբ, Միւնիքը հեզնեց Մոսկուայի անդրկովկասեան ոյժերը, նրան պատճառելով ծանրաձանր կորուստներ, ջղայնութիւն եւ ամօթանք:

Ահա՛ թէ ի՛նչն է պատճառը, որ մինչեւ օրս էլ խորհրդային վարչաձեւի եւ հացի ամեն կարգի եւ երանգի բարեկամները ու գովիչները բանաւոր ու գրաւոր խօսքի թոյն են փսխում իմ հասցէին:

Մենք - ես եւ խորհրդային իշխանութիւնը - հին, կէս մոռացուած թշնամիներ չենք:

Ես էի եւ շարունակում եմ մնալ լենինեան գաղափարաբանութեան անհաշտ թշնամին:

Մենք միայն զենքի թշնամիներ չէինք, չէ՛նք: Նմանները շատ շուտ են մոռանում թշնամանքը, եւ երբեմն էլ գիտակցում:

Մենք թշնամիներ ենք նաե՛ւ քաղաքական դաւանանքով, աշխարհայեցողութեամբ:

Եթէ այսօր դադար են առել զենքերը, զարնում են, չափում են գաղափարները:

Եւ, որովհետեւ բոլշեւիկները պայքարում մարդկայնութիւն եւ բարոյական չեն ճանաչում - նրանց համար չկան իդէական հակառակորդներ, այլ՝ դասակարգային թշնամիներ միայն - նրանց թուղթ գրոհները դեռ շարունակում են եւ պիտի շարունակուեն:

Մեր փոխադարձ թշնամանքը ունի իր երրորդ անուցիչը - թո՛ւրքը, որի հետ զինակցած Կարմիր բանակը երեւաց մեր դէմ, ռազմաճակատներում, Հայաստանում:

Մեր ողբերգութիւնը պայմանաւորուեց Լենինի "թրքացեղութեամբ" - իմա՛ Բոլշեւիզմի թրքաշնչութեամբ, որ ասել է՝ նրա հայատեացութեամբ:

"Խորհրդ. Ռուսաստանը, - ժամանակին կը շեփորէր "Չանգեզուրի Կոմունիստ" հայատառ թերթը, - պէտք է պաշտպանի եւ պաշտպանելու է Տաճկաստանի ազատագրական շարժումը: Դրա համար էլ Խորհրդ. Ռուսաստանը պէտք է ունենայ մշտական եւ անմիջական կապ Տաճկաստանի հետ, որի ճանապարհը Չանգեզուրն է, Նախիջեւանի վրայով *":

Խորհրդ. իշխանութիւնը, ի մասնաւորի հայ մեծամասնականը գիտէ, զգում է, որ թրքո-բոլշեւիկեան զինակցութեամբ հայութեան եւ հայ հայրենիքին հասցուած չարիքը հեշտութեամբ չի՛ ներուի, չի՛ մոռացուի:

Մոսկուան եւ իր հայանուն գործակալները գիտեն. որ կենսաբանական բարոյականի տէր հայութիւնը չէ կարող ներել նրանց, որոնք օգնութեան ձեռք երկարեցին թուրքին՝ իր պատմութեան ամենադժուարին մէկ վայրկեանին, եւ հայոց նորագոյն ողբերգութեան գնով իրականութիւն դարձրին թրքո-բոլշեւիզմի հայադաւ եղբայրակցութիւնը:

Բաքում, Երրորդ Ինտերնացիոնալի նախաձեռնութեամբ, 1920, Մեպ. 1-8 գումարուած Արեւելեան ժողովուրդների համագումարը եկաւ հաստատելու երեք բան՝

Ա - Որ Մոսկուայի մէջ կնքուած թրքո-սովետ գաղտնի զինակցութիւնը ստորագրուած էր վերոյիշեալ համագումարից առաջ.

Բ - Որ Մոսկուան վճռած էր Հայաստանը նուաճել Թուրքիոյ զինակցութեամբ, եւ

Գ - Որ Մոսկուա՛ն թուրքերին քաշեց, բերեց Հայաստան:

Մի քանի մէջբերումներ, առնուած այդ համագումարի սղագրուած արձանագրութիւններից, կը հաստատեն խօսքերիս բացարձակ ճշմարտութիւնը.

Զինովեւ. "Դուք գիտեք, ընկերներ, որ սովետական կառավարութիւնը օգնում է Քեմալին ":

Էնվեր փաշա. "Ընկերներ, ես սեղմում եմ այն բոլորի ձեռքը, որոնք մեզ հետ կ'աշխատեն մինչեւ սկսուած կռուի վախճանը..."

Մենք ընդունում ենք, թէ Ադրբեջանը պատկանում է ադրբեջանցիներին *":

Իբրահիմ Թալի. Անգորայի ներկայացուցիչը, որը համագումարը Հայաստանի դէմ գրգռելու եւ նախապաշարելու հաշուով ասում է. "Համաշխարհային իմպերիալիզմը իր ձեռքն երկարեց Թուրքիոյ կենսական շնչերակին եւ միանգամայն ուժասպառեց նրան:

Արեւմտեան կապիտալիստները վճռեցին թուրք գիւղացիութեան դէմ դարձնել իրենց օժանդակողներին - արեւմուտքէն՝ վենիզելիստներին, իսկ արեւելքէն՝ հայ դաշնակներին:

Անատոլիան վճռած է պաշտպանել իր ճակատագիրն ու անկախութիւնը մինչեւ իր վերջին գաւակի մահը, որով Սովետ Ռուսիոյ կողմից իրեն երկարած բարեկամական ձեռքը նա ընդունում է կատարեալ անկեղծութեամբ ":

Զինովեւ. համագումարի վերջին նիստում. "Այստեղ յաճախ է լսում Հայաստանի մասին: Գոյութիւն չունի մի եւ անկախ Հայաստան:

Մի կողմից կայ բանտորագիւղացիական Հայաստանը, որին մենք եղբայրական ձեռք ենք երկարում, միւս կողմից՝ անիծեալ, դահճական, դաշնակցական, բուրժուական Հայաստանը " (փոթորկային ծափահարութիւններ):

Եռուսէֆ Քեմալ - թրքո-բոլշեւիկ զինակցութեան ստորագրողը - այդ միեւնոյն օրերին, Բաքուէն կը հեռագրէր իր կառավարութեան, թէ այլեւս վճռուած է Հայաստանը նուաճել պատերազմով, որի դէպքում նախապարձակ պիտի լինի Թուրքիան, Կարմիր բանակին թողնելով՝ Հայաստանը նեղել հիւսիսէն:

Այդ մասին Մոսկուայէն տրուած հրահանգի մանրամասնութիւնները Քեմալը կը հաղորդէ Քեազիմ Գարապէքի փաշային:

Թրքո-սովետ զինակցութիւնը արագ կերպով իր բաղդին թողնուած Հայաստանի դէմ դարձնելու նպատակով, այդ օրերին Մոսկուայէն Բաքու եւ Բաքունէն Ղարաբաղ ու Նախիջեւան կ'երթեւեկէին մի շարք դաւադիր զինուորա-քաղաքական թուրք գործակալներ - նախկին շարդարարներ:

Վերջինները կապ կը պահէին Ադրբեջանում կենտրոնացած Կարմիր բանակի, Ադրբեջանի յեղկոմի նախագահ Նարիմանովի եւ Հայաստանի ճակատի վրայ գործող թրքական ոյժերի զօրահրամանատարութեան հետ:

Մոսկուան այդ շարդարարների ձեռքով պիտի գրէր մեր հայրենիքի նոր ճակատագիրը՝ եղերական: Լսենք սրանցից մի քանիսին.

Դոքտ. Նազրմ. "Մոսկուայի կառավարութեան դիմելով՝ օգնութիւն եւ զէնք ուզեցինք ":

Քիչիւք Թալէաթ. "Ես յանձնարարեցի Քեազիմ Գարապէքի փաշային, որ բոլշեւիկների հետ շփման մէջ մտնէ: Այդպէս էլ եղաւ ":

Նայիմ Ջելաթ բէ. "1920 Յուլիսին, Գարապէքի փաշային դիմելով, նրա հաւանութիւնը ստացայ:

Երբ Ղարաբաղ հասայ՝ նամակ մը ստացայ: Այդ նամակը ուղղուած էր Ջաւիտ բէյին, որ այդ ատեն Պայագիտ կը գտնուէր: Նամակը կը յանձնարարէր շփման մէջ մտնել նահանջող բոլշեւիկեան ոյժերու հետ: Կացութիւնը Պայագիտ հաղորդեցի:

Ասոր վրայ Գարապէքի փաշայէն հեռագիր մը ստացայ, որով կը հրամայէր՝ "Նայիմ ճելատ բէյ ինչ կ'ուզէ թող ընէ բոլշեւիկեան նահանջող բանակը* Նախիջեւան թող բերէ ":

Գարապէքիի հրամանի վրայ՝ Նուրի փաշան, թուրք եւ թաթարներից բաղկացած իր ոյժերը կը քաշէ Նախիջեւան եւ այսպէսով կը կապուի թրքական Բայագիտի հետ:

Կարմիր բանակը վերստին կը շարժուի Ջանգեզուրի դէմ, եւ այսպիսով Հայաստանը կը դրուի երկու կրակների միջեւ:

Օրեր յետոյ՝ միեւնոյն Նայիմ բէյը կը հեռագրէ Գարապէքի փաշային. "Ձէնք եւ ռազմամթերք առնելով, յառաջացէ՛ք ":

Ջելատ բէյ. "Յետոյ շփման մէջ մտայ բոլշեւիկեան հրամանատարութեան հետ:

Գարապէքի փաշան՝ Խալիլ փաշային, Նարիման Նարիմանովին եւ բոլշեւիկեան բանակի հրամանատարութեան ուղղեալ երէք նամակներ գրած էր:

Այդ նամակներով բոլշեւիկներուն հետ գործակցութեան անհրաժեշտութիւնը կը ջառագովէր, եւ Խալիլ փաշայի կողմէ կատարուած ծառայութիւնների համար անոր շնորհակալութիւն կը յայտնէր:

Ասկէ գատ, թնդանօթի, զէնքի եւ ռազմամթերքի փոխադրութեան ատեն, օգտագործելու նպատակաւ, Ադրբեջանի մէջէն ճամբայ բանալու անհրաժեշտութիւնը պարզող երէք նամակներ ստացայ:

Ապահովեցի, որ Օգոստոսին, թրքական եւ բոլշեւիկեան բանակները իրարու միանան:

Յետոյ իմ ստացած հրահանգներու համաձայն, Խալիլ փաշայի հետ աշխատեցայ, որ երկաթուղիով ալ ապահովուի երկու բանակներու միացումը եւ Հայաստանը չկարենայ ասոր ընդդիմանալ:

Այս նպատակով Մոսկուա գացինք: Էնվէր փաշան արդէն հոն կը գտնուէր "։*

Ահա՛ եւ XI Կարմիր բանակի զինուորայեղափոխական խորհրդի անդամ՝ Շեկկերի վկայութիւնը Լենին-Քեմալ զինակցութեան մասին.

"... Ջանգեզուրում յիբաւի տեղի է ունեցել մի ամօթալի դէպք, որի համար մենք մեզ չենք գովում: Խօսքս տաճկական գնդի մասին է, որ մենք ուղարկել ենք Ջանգեզուրով Քեմալի մօտ:

Այդ ժամանակ ուրիշ ճանապարհ չկար: Գնդին կարգադրուած է եղել անցնել Նախիջեւան:

Ո՛վ կարող էր ենթադրել, որ տեղի կ'ունենան դժբախտ դէպքեր կամ թիրիմացութիւններ, որ թէ ազգաբնակչութիւնը եւ այդ գունդը միմեանց դէմ զէնք կը բարձրացնեն այն էլ Կարմիր բանակի անուան տակ: 1921, 15 փետր. "։

Թրքո-սովետ հակահայ դաւի մասին, վերջապէս, վկայելու կանչենք նաե՛ւ հայ քաղաքական հոսանքներից մէկին.

"Քողը - Ջանգեզուրի եւ Ղարաբաղի ժողովրդին ուղղուած իր կոչի մէջ ասում է հայ սոցեալ-դեմոկրատ բանուորական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն,- պատռուել է եւ մերկանդամ իրողութիւնը հրապարակ է նետուել:

Կեղծիքը բացուել է եւ ցինիկ խաբեբայութիւնը թագցնել անկարելի է:

Մայիսեան խառնակութիւնների օրերին հայ բոլշեւիկները չէին հաւատում եւ պրովոկացիա էին համարում այն ուլտիմատում հեռագիրը, որ նոյն խորհրդային դարձած Ադրբեջանն ուղղել էր Հայաստանի կառավարութեան՝ Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը մաքրելու համար հայկական ուժերից. այժմ ոչ միայն Ադրբեջանն է թրքական եւ ռուսական մեծ ոյժեր կենտրոնացնել Ղարաբաղի եւ Ջանգեզուրի ուղղութեամբ, այլեւ հայ բոլշեւիկ կոչուած տականքները իրանց եռանդուն ծառայութիւնն են մատուցանում օտար ոյժերին:

Առաջ հայ բոլշեւիկները չէին ընդունում եւ աշխատում էին հերքել այդ փաստը, որ ռուսական բոլշեւիզմը գիտակցել էր դաշնակցել է տաճիկ-թաթարական պանիսլամիզմի հետ - արեւելքում միացած գործելու համար:

Այժմ ոչ միայն չեն հերքում կամ ուրանում այդ փաստը, այլ եւ Բաքում բուն դրած հայ տականքները, իրանց "Կոմունիստ" ի մէջ, օրն ի բուն ազիտացիա են մղում եւ ոյժեր կազմակերպում Հայաստանի դէմ, որպէս պետական անկախ միատրի, եւ ջերմ փափաք յայտնում Հայաստանի վրայով ճանապարհ հարթել դէպի Անատոլիա եւ կամուրջ ձգել Ադրբեջանի եւ Տաճկաստանի միջեւ:

Հայ դեմոկրատիայի բոլոր թշնամիները խմբուեցին մէկտեղ հայ պետականութեան մահացու հարուած տալու համար:

Ռուսական բոլշեւիզմի եւ թուրք-թաթարական պանիսլամիզմի մերձարեւելեան նպատակները գուգադիպում եւ համերաշխում են իրար:

Այդ դիւային ծրագիրների իրականացման գոհ է բերում հայ երկիրը:

Այդ իմաստով, հայկական դատին ու ազատագրութեան հաւասար թշնամիներն են եւ՝ բոլշեւիզմը, եւ՝ պանիսլամիզմը:

Բոլշեւիզմը, եւրոպական դեմոկրատիայից կատարելապէս նախատուած ու արհամարհուած, յուսախաբ փարել է արիւնոռուշտ պանիսլամիզմին եւ նրանից է օգնութիւն աղերսում:

Ապստամբ պանիսլամիզմը՝ մահուան դատապարտուած միջազգային յաղթանակով հզօրների կողմից, գալարուելով իր հոգեվարքի ժամերին, յոյսը դրել է ռուսական բոլշեւիզմի վրայ:

Երկուսն էլ պատմութեան չար անէծքի դատավճռին են ենթարկուած:

Ահա՛ սեւ դաւը, ահա՛ դիւային զինակցութիւնը, որի գործակալների կողմից Անդրկովկասում թափուած հակահայ աշխատանքների շնորհիւ, Բաքում կենտրոնացած XI Կարմիր բանակը, մի օր, պիտի շարժուէր Չանգեզուրի դէմ, թրքական ոյժերի հետ՝ հարաւէն ու հիւսիսէն ռազմագիտական աքցանի մէջ առնելու Հայաստանը:

Ահա՛ հայադաւ զինակցութիւնը՝ թրքո-բոլշեւիկ վկայութեանց լոյսի տակ:

Այլ վաւերագրերի եւ վկայութիւնների կարիք կա յ: Չեմ կարծում:

Մեր դաւադրուած հայրենիքի համար ստեղծուած այդ ծանրածանր պայմանների մէջ թոյլատրելի՞ է հարցնել, թէ Միւնիքը պիտի ծառանա՞ր Կարմիր բանակի դէմ, թէ՞ ոչ:

- Այո՛, դա վճռաբար պիտի կտրէր քեմալական ոյժերին օգնութեան փութացող Կարմիր զօրքերի ճամբան, եթէ հաշուի առնելով ոյժերի փոխյարաբերութիւնը, անգա՛մ համոզուէր, թէ գերազանցապէս անհաւասար այդ կռուում իր լեռնոտ բոյնը ամբողջապէս կը վերածուի Լեռնիդաստեան մի կիրճի, եւ որպէս նուիրական կտակ ու յիշատակ, նա դարերին իր աճիւնը կը թողնի:

Նա պիտի կռուէր եւ կռուեց դիւցազնաբա ր, որովհետեւ չէր կարող տկարանալ, երբ իր հայրենիքն էր դաւադրուած:

Նա կռուեց, որովհետեւ թուրքը, Երրորդ Միջազգայնականի սադրանքներով, մահուամբ կը սպառնար Հայաստանին եւ անոր անկախութեան:

Եւ, ի՛նչ խօսք, որ նման պայմաններում մի սիւնեցի, մի նոր Մելիք Ֆրանգիւլ կարող էր տկարանալ, վաճառուել, դաւաճանել: Միւնիքը՝ երբե՛ք:

Նա միշտ էլ եղած է հաւատարիմ իր ցեղին - հայոց պատմութի՛ւնը վկայ:

Մի վսեմ փառասիրութեամբ՝ նա պատնէշի վրայ մնաց եւ ա՛յն օրերին, երբ իր ճակատագրի դեկավարութիւնը յանձնած էր ինձ:

Փառք իրեն:

III "Ճճիք որք չունին զօրութիւն, ունին խայթոց "

Ուրացողներ կան, որոնց ժամանակին դատած է Եղիշէն՝ նրանց ճակտին խարանելով՝ "Յաճախ վարդապետներ ու վարդապետութիւններ փոխող ":

Արդար լինելու համար, պէտք է ասել, որ նմանները չար չեն, բայց նաեւ արդարակորով չեն:

Մրանք պատկանում են այն հոգեբանական տիպին, որն իր տկարութեան բերումով դառնում է անպայքարունակ եւ հեշտութեամբ յարմարուում քաղաքական վայրկեանին ու միջավայրին:

Նմանը միշտ էլ օրուայ ամեն կարգի յաղթականի եւ իշխանաւորի հետ է:

Նա չէ՛ ծախուում. չէ՛ գնում:

Այդ իսկ պատճառով մեծ չէ իր սակարանական արժէքը:

Մա պատկանում է անարժաթ ու ակամայ ուրացողների ստորոգութեան:

Մրա ուրացումը սահմանափակվում է նրանով միայն, որ դառնում է գաղափարի զենքնակեց, դասալիք, որով որոշ բարոյալքում է առաջացնում իր նախկին գաղափարակիցների շարքերում:

Մակաւ չէ նման քաղաքական ուրացողների թիւը մեր կեանքում:

Ուրացողներ էլ կան, որոնց անկումը տեղի է ունենում "երեսուն արծաթով", որոնք, սակայն, ստանալով իրենց ուրացումի գինը՝ քաշում են մթութեան մէջ եւ լռութեան կնիքը դնում իրենց շրթներին:

Իբրեւ կրաւորական տիպի ուրացողներ՝ սրանք չեն փորձում արդարացնել իրենց անկումը:

Գոյութիւն ունի երրորդ կարգի ուրացողը, որն իր չարագործութիւններից յետոյ դառնում է աւելի յանդուգն իր ընկածութեան մէջ:

Մա չէ բաւականանում իրեն տրուած "արծաթ"-ով, եւ աշխատում է ամեն կերպ շահեցնել այն:

Առ այդ, նա շարունակում է մնալ հրապարակում - յաճախ պայքարի առաջին գծի վրայ - եւ աղմկում իր ուրացումը արդարացնելու համար:

Մրա անկումը պէտք է բացատրել ոչ թէ իր մտաւոր, այլ՝ բարոյական կարճատեսութեամբ:

Մա՛՝ զինակցելով իր ուրացումը գնող արտաքին թշնամուն, պայքարում է նրա դատի, նրա յաղթանակի համար:

Այդ վերջինը ակտիւ տիպի ուրացող է, որով՝ աւելի՛ զգուելի էւ աւելի՛ վտանգաւոր:

Ուրացողների այդ կարգից է Գ. Տէր Մինասեան կոչուածը, որն իր ուրացումից յետոյ սկսած է ընդունայն փորձեր կատարել՝ իր որդեգրած կարմիր դաւանանքի քղամիդով իր հոգեւոր նեխութիւնը ծածկելու համար:

Այդ ուրացողի էլոյթը եկաւ ինձ վերջնականօրէն համոզելու, թէ բոլշեւիզմին յարող ամեն դժբախտ էակ դառնում է ճշմարտութեան ու բարոյականի թշնամի, հացկատա՛կ ու բանսարկո՛ւ, - հոգով կործանուած:

Խօսքս այն հատ ու կենտ իդէալիստների մասին չէ, որոնց համար համայնավարութիւնը մի "հոյակապ գառացանք" է, այլ նրանց՝ որոնց համար բոլշեւիզմը ամեն բանից առաջ մարդ արարածի մէջ նիրհող անանականը բաւարարելու խնդիր է - նախ հացի խնդիր:

Բոլշեւիզմի հայ գործակալներից ամենէն ծերը - այդ իսկ պատճառով ամենից զգուելին - Տէր Մինասեանը այդ գիտէր, երբ դեռ գտնուում էր "նամարդ թշնամուց ոտնակոխ ու պղծուած" * Միւնիքում, ուր դեռ իմ ձայնն էր արձագանգում հայրենի լեռների եւ ժողովրդի հերոսական հոգու մէջ:

Նա գիտէր եւ այն, որ արդարացնել խորհրդային իշխանութիւնը կը նշանակէ արդարացնել այն բոլոր մարդատիպ հրէշներին, որոնք եկել, դաւաճանել եւ ուրացումի ճամբով անցել են ապրելու հայոց պատմութեան խաւարի մէջ:

Նա գիտէր - եւ մեզ հետ արդար կատաղութեան կայծակունք էր թափում Լենինի եւ նրա հայացող ճետերի գլխին - նա գիտէր, որ ճանաչել խորհրդային իշխանութիւնը կը նշանակէ կանխաւ արդարացնել օտար իշխանութեանց այն բոլոր տեսակի հայանուն գործակալներին, որոնք վաղը եւ յաւէտ կարող են յայտնուել մեր ցեղի կեանքում:

Ուրացողը գիտէր, որ տարբեր բան է այս կամ այն իշխանութիւնը ճանաչելը, տարբեր՝ հանդուրժելը, արդարացնելը:

Մի դաժան հարկադրանքով, մեր ժողովուրդը ճանաչեց եւ հանդուրժում է կարմիր իշխանութիւնը, բայց չարդարացրեց եւ պիտի չարդարացնի զայն:

Իսկ տէրմինասեանները, զուրկ իրենց ծնող ցեղի առաքինութիւններից, ոչ թէ միայն ճանաչեցին՝ ժամանակին իրենց կողմից իսկ բիւրիցս անիծւած իշխանութիւնը, այլ եւ արդարացրին նրան:

Աւելի՛ն. նրանք, օտար իշխանութեան աչքին քաղցրանալու շնական հաշուով, միաժամանակ հայիոյցին ու դատապարտեցին մեր երէկը, մեր հայրենին, մեր նուիրականը:

Ուրացումի անբարոյութեան ոյժով՝ այդ հրէշները մղուեցին շփոթելու քաղաքականութիւնը՝ վարդապետութեան, ճանաչումն՝ արդարացումի հետ:

Ցեղային արժանապատուութեան ու բարոյական սկզբունքների պակասը նմաններին դարձրեց ոչ թէ միայն օտարին յոտնակայս ծառայելու տրամադիր, այլ՝ եւ իր հարազատ ժողովրդի պատմութիւնը կեղծող ճշմարտութեան թշնամի:

Հացը, անսուրբ հացը սրանց մոռացել է տուել - է՛ւ գիտեն, է՛ւ չգիտեն սրանք, որ չկա՛յ աւելի մեծ պղծութիւն, քան հարազատ ժողովրդի պատմութեան չարամիտ աղաւաղումը:

Կեղծել պատմութիւնը, ասել է՝ եղծանել պատմաստեղծ ժողովրդի կենսաբանական բարոյականը, հարուածել նրա արթուն բնագոյը, վտանգել նրա հոգեւոր առողջութիւնը, խեղել հոգին, ծռել նրա զարգացման ճամբան, անիրաւել նրա մեծ մեռելներին, որոնք ընկան, որ հայրենիքը սրբանայ ու ապրի, շփոթի մատնել պատմութեան ենթակայի ներկան եւ խաբել զալոց սերունդներին: Միով բանիւ, դա ասել է՝ բաց աչքով թշնամանել հարազատ հայրենիքին, դա ասել է՝ ծառայել իր ցեղի արտաքին թշնամիներին:

Այդ կարգի ուրացողներից է խորհրդ. իշխանութեան գործակալ Գ. Տէր Մինասեանը, որի հակազգայնական հաջոցին, որպէս պատասխան, գրում են այս տողերը:

Ընթերցող, ես տեսայ հոգևով ազատը ստրկութեան մէջ, եւ սիրեցի մարդը:

Ես տեսայ ստրուկն ազատութեան մէջ եւ գարշեցի մարդէն:

Մտրո՛ւկը - ո՛վ հաւասար չափով չի ատել ե՛ւ սրան, նա էապէս չի պայքարել բռնութեան դէմ:

Պատմական մոմէնտներ կան, օրինակ՝ մեր ժամանակաշրջանը, երբ բռնատրէն աւելի ստրուկն է զգուելի:

Եօթնիցս զգուելի է հոգեւոր ստրուկը - նա՛ որն ազատութեան մէջ իսկ ապրում է, խորհում, գործում ստրկօրէն. նա՛ որի կրծքին թէն չէ ճնշում բռնատրի թաթը, բայց եւ այնպէս, նա միշտ էլ իրեն զգում է ծունկի եկած "գօրաւորի" առջեւ. նա՛ որը ծանրապէս կոխող գարշապար է փնտռում՝ լիզելու, սուտ աստուածութիւններ՝ փառաբանելու, կեղծ մեծութիւններ՝ պսակադրելու:

Ինքնաստրկացած մարդկային մի անասուն, որն այդ բոլորը կատարում է մի շնավայել քծինքով՝ ողորմութիւն ստանալու համար: Եթէ հերոսներ ունեցել են բոլոր ր դարերը ապա անհոգի գործիքներից գուրկ չեն եղել բոլոր տեսակի իշխանութիւնները, հացկատակներից՝ բոլոր ր արքունիքները:

"Ամբոխին ու թագաւորին քծնողները գործադրում են բոլոր միջոցները. խուժանավարը գինետան կուրտիզան է, իսկ կուրտիզանը՝ պալատական խուժանավար,- ասել է Գիւլշարդինին:

Քաղաքական նման մի կուրտիզանի մի քանի ցցուն զծերով յաւերժացրած է ռուս հոշակաւոր քննադատ Դոբրոլիւբովը: Աւստրիական բանաստեղծ Եակովն է այդ պերճաղիճը, որ Գարիբալդիին կոչած էր "դժոխքի ծնունդ", "մարդագայլերի ընկեր", եւլն., իսկ օրեր յետոյ, նրան ձօնեց խանդավառ երգեր, երբ Գարիբալդիի թշնամին՝ թագաւորը փախած էր Նիապոլից:

- "Ո՛վ զօրաւոր պաշտպանող ազգերի ազատութեան, որին ժողովուրդները պաշտում են արդարօրէն ":

Սակայն, մի քանի օր անցած, երբ Ֆրանսիսկը յաջողում է վերադառնալ Նիապոլ՝ Եակովը խղճի ամենայն անդորրութեամբ վերստին հնչեցնում է իր քնարի հակագարիբալդեան լարը.

- "Նորէ՛ն, թագաւորի հետ նորէ՛ն խաղաղութիւնը ու կարգ, կանոնը տիրեցին ":

Մի ուրիշը, ժամանակին, այսպէ՛ս է գրել Միւնիքի եւ իր ղեկավարի մասին.

- "Վերջապէս հասանք Տաթեի պատմական վանքը, ուր եկաւ նոյնպէս սպարապետ Նժդեհը:

Նժդեհի անունը, իրօք, պաշտանքի առարկայ է դարձած սիւնեցոց համար:

Մի հեքեաթային հերոս է նա, որ իր կրակ ձիու վրայ հեծած ամեն տեղ է:

Անոր խօսքը պատգամ է, անոր ներկայութիւնը՝ յոյս ու ոգեւորութիւն:

Նա ինքն ալ հաւատացած է կարծես, որ ինքն անխոցելի է:

"Մահէն չի՛ վախեցողը ամենէն շատ կ'ապրի", - կ'ըսէր նա:

Միւնեաց ժողովուրդը "Խուստուփի արծիւ" կ'անուանէ զայն, ի յիշատակ այն օրերու, երբ Նժդեհը իր փոքրաթիւ խմբակով քաշուէր էր Խուստուփ լեռը, ուր Պրոմէթէոսի նման պահեց ազատութեան կայծը, մինչեւ որ մի օր ալ իջաւ այդ բարձունքէն եւ հրդեհեց ողջ Միւնիքը ազատութեան եւ անկախութեան բոցով:

Ժողովուրդի այդ պաշտամունքը իր հերոսի մէջ կերտեր է մի տեսակ բեկական կամք, որին հպատակիլ շատ կը սիրէ սիւնեցին:

Առանց Նժդեհի կամքին տերեւ չի շարժիր Միւնեաց մէջ, եւ ժողովուրդը զոհ է, որ այդպէս է:

Միւնեաց ինքնավարութիւնը Նժդեհի ծնունդն է "։*:

Տարիներ յետոյ, այս տողերի հեղինակը, հայ գաղթաշխարհում, իր հացն ապահովելու համար, պիտի միանար նրանց, որոնք շահաւէտ արհեստ են դարձրել իմ անձի դէմ հաջելը:

Ահա՛ եւ Գ. Տէր Մինասեանը, որը տարիներ առաջ այսպէս կ'ողջունէր կարմիր լծից ազատագրուած Ղափան-Գենւազը եւ իր առաջնորդին.

"Ողջո՛յն ազատագրուած Ղափան-Գենւազին:*

Ողջո՛յն քեզ Ղափան, Դաւիթ բէկ, Թորոս իշխանների օրրան: Ողջո՛յն քո սէզ ու հպարտ լեռներին, որոնց ամեն մի քարը ներկուած է հարազատներիդ արիւնով:

Ողջո՛յն Խուստուփի լեռներն ապաւինած, որդեկորոյս ծնողներին՝ արնոտ աչքերը Բարգուշատին, Աջանան, Ուղուրչային սեւեռած Ղափանի սրտաբէկ քաջերին:

Ողջո՛յն յօշոտուած, հիւժուած երկրագործ ու խաշնարած ժողովրդին, որ երկու տարուց ի վեր, հայրենիքի փրկութեանն ի սպաս դրաւ իւր սիրասուն զաւակն ու քրտնաթոր աշխատանքի վաստակը:

Ողջո՛յն, բիւր ողջոյն քեզ, Ղափան-Գենւազ-Գողթանի եօթն անգամ սիրուած հրամանատար հերոս Նժդեհ, բեղմնաւոր էին քո ցանած սերմերը եւ ատոք եղան նրանց տուած պտուղները:

Դու է՛ս եւ կը մնաս Ղափան-Գենւազի պատմութեան մէջ "երկրորդ Դաւիթ բէկ" "Աժդահայ փաշա" եւ "ամէն կռոււմ յաղթող փաթիշահ", տիտղոսներ, որ տուան՝ քեզ պաշտելու չափ սիրող զինուորութիւնն ու ժողովուրդը "։...:

Այս մարդն էլ տարիներ յետոյ յուղայաբար իր տէրը պիտի ուրանար:

Այս են եղել բոլոր ժամանակների Եակովները, Թռչնիկներն ու Գեղէնները:

Անցել են նրանք, եւ յատուկ բոլոր ժամանակներին ու միջավայրերին:

Երէկ Գարիբալդիի հետ, նրան փառաբանող ու դափնեպսակող, երբ նա յաղթական էր: Այսօր Գարիբալդիի դէմ, ստգտանող ու թշնամանող, երբ նա լքած է Նեապոլը:

Այսպէս են եղել հոգեւոր ստրուկներն ու պորտաբոյնները բոլոր դարերում եւ բոլոր ցեղերի մէջ:

Եւ մարդկային զգուանքը Դիոգինէսի, Թեսալոսի եւ այլոց շրթունքներով մի շարք անարգական անուններ է տուած նրանց՝ "մկունս պալատականս", "շունս արքունիս", "որսողս պարգեւաց", "աղուէսս սովեալս" եւն.:

Հասկանալի է, որ դարեր տետող օտար լուծերի ազդեցութեանց պատճառով, այդ անարգ մարդատիպերի թիւը մեր ժողովրդի մէջ աւելի՛ մեծ, որակն աւելի՛ բարձր պիտի լինէր:

"Աղուէսս սովեալս" - ահա՛ ներքին մարդն այն դժբախտ ուրացողի, որ Հայաստանի խորհրդայնացման ամօթափառ 15-ամեակի առթիւ, "Յուշեր անցեալից" խորագրութեամբ, հակադաշնակցական "Ապագայ"ի մէջ լոյս է ընծայել մի երկար յօդուածաշարք, "հայ մարդ" կեդանունով:

Գեղէոն Տէր Մինասեան կոչուած դաւանափոխն է դա, որը ուրացութեամբ իր անձի մէջ մարդն ու հայը բարոյապէս սպանելուց յետոյ, հոգեբանական ծպտումի օրէնքով իրեն "հայ մարդ" անունն է տուել: Նա իր յուշապատումը սկսում է հետեւեալ առաջադրութեամբ. "Կուզէի մեր ընթերցող հասարակութեան ներկայացնել Չանգեզուրի կոնիների թռուցիկ, բայց ճշգրիտ պատմութիւնը յընթացս 1918-20 եւ 21 թուերի. այլեւ մասնաւորապէս Նժդեհի անձնաւորութիւնը ու նրա կատարած դերը 1921-ին":

Ընթերցող, մէկ էլ կարդանք ուրացողի վերջին խօսքերը. "...նրա կատարած դերը 1921 թուին":

Ինչպէս տեսնում էք, յօդուածագիրն իր տեղ ու նիզակները ուղղած է ոչ թէ 1919-20-ին գործող Նժդեհի դէմ, երբ դեռ հակաբոլշեւիկեան կոնիներ չկային Չանգեզուրում, այլ նրա 1921-ի գործունէութեան դէմ, երբ Միւնիքը կը չափուէր Կարմիր բանակի հետ:

Այդ մարդը, որ Չանգեզուրում ծանօթ էր "աղուէս Գեղէոն" անունով, եւ որի խորամանկութիւնը 1918-ին, մի արդար մտրակով պատժած էր Անդրանիկը՝ ինչպէս ամեն հասարակ հաւատուրաց, 1925-ին բռնեց քաղաքական ուրացումի ճամբան: Նա հրապարակային մի յայտարարութեամբ բոլշեւիկեան "Գաղափար" թերթի մէջ իրեն հռչակեց բոլշեւիկների բարեկամ, թշնամի՝ Դաշնակցութեան:

Եւ անմիջապէս, որպէս "երեսուն արծաթ", Երեւանից նրան տրուեց խորհրդային իշխանութեան համար քարիւղ գնելու այնքան շահաշատ պաշտօնը, որն ամենայն վարպետութեամբ ցայսօր վարում է Աստարայում:

Այդ օրէն ահա Գեղէոնը դողի մէջ է իր ոսկեբեր պաշտօնի համար:

Եւ պատճառ ունի դողալու, որովհետեւ քաջ գիտէ, թէ ի՞ժի չափ յիշաչար բոլշեւիկները դեռ չեն մոռացել, որ ինքը ուղիղ երկու տարի "Նժդեհի ձիու ասպանդակներն է բռնել", ինչպէս "Յուսաբեր"ի մէջ ասել է Միւնեցին:

Այդ օրէն նա դեգերում է հաւատացնել իր նոր տերերին, թէ ինքը դէմ է եղել Չանգեզուրի հակաբոլշեւիկեան կոնիներին, որ ասել է՝ եւ Նժդեհին:

Մրանում պէտք է փնտռել Հայաստանի խորհրդայնացման 15-ամեակի առթիւ, Տէր Մինասեանի թոյլ տուած քաղաքական շնութեան իմաստը:

Տեսէ՞ք, թէ ի՞նչ է կատարում:

Երեւանում բոլշեւիկները տօնում են Հայաստանի անկման տարեդարձը:

Այդ օրը թրքո-բոլշեւիզմը գերեզմանեց Հայաստանի անկախութիւնը՝ Թուրքիային կցելով մեր հողերի մեծագոյն մասը:

Թրքո-բոլշեւիկ միացեալ յաղթանակի օրն է, եւ Երեւանում տօնական աղմուկ կայ:

Պէ՛տք է հաւատարմութեան նոր տուրք տալ Կարմիր իշխանութեան:

Պէ՛տք է հայեցել, սեւացնել այդ իշխանութեան թշնամիներին - եւ ահա՛ Գեղէոն վարժապետն էլ շտապում է իր ձայնը միացնել կարմիր օրուայ առթիւ յարուցուած մեծ աղմուկին:

Ի՞ժի թոյնը շրթներին՝ նա գրում է, գրում է, որովհետեւ իրեն ապսպրուած է գրել, որովհետեւ չի կարող չգրել, որովհետեւ տօն օրերին իր խօսքը աւելի լաւ կը լսուի, աւելի հեշտ կը հասկացուի, եւ ամենէն գլխաւորը՝ լաւ կը վարձատրուի:

Գրում է բոլշեւիկեան ծեր ծաղրածուն, գրում է ոչ թէ պատմութեան, այլ՝ իր կարմիր տերերից ստացած հացի համար:

Սակայն, չարաչար սխալում է Տէր Մինասեանը, կարծելով թէ պատմութիւնը զբաղում է ամեն կարգի աղուէսներով ու աղուէսութիւններով:

Ճիշտ է, դա յաւերժացնում է նաեւ՝ "առիւծ խեղդող աղուէսներ"ին (որոնց մեծ փառասիրութիւնը, յանուն

Հայաստանի թագի, յաճախ իրենց մղած է զինակցել անգամ արտաքին թշնամիներին) բայց ոչ էւ հաւազող աղուէներին, որպիսին եղաւ Միւնեաց նորագոյն հերոսականի դէմ, 15 տարի յետոյ, այն էլ արտասահմանից հաջող "հայ մարդուկը ":

Աշխարհը գիտէ, որ երբ մարդկային անկումը տեղի է ունենում հացի համար, ենթական մղում է ամեն տեսակի հրէշուքեան:

Հոգեբանական ճշմարտութիւն է դա:

Ճշմարիտ է էւ այն, որ ծերացած չարութիւնը աւելի հացախնդիր էւ շնական է լինում:

Երկրի, Գեղէն՝ն, երկրի էւ երկնքի միջեւ կարելի է բաժանել մարդկային սիրտը, բայց ոչ էւ՝ հայրենիքի ու բոլշեւիզմի:

Դժբա խտ մարդ, դու այդ վերջինը փորձեցիր, փորձեցիր ճշմարտութեան ընկոյզի վրայ փտած ատամներդ փշրել:

Զգիտէի՞ր, յիմա՛ր, որ քո ստութեան ետեւէն ճշմարտութիւնը կը հասնէր կրնկակոյն՝ փաստաթուղթերի ոյժով զինուած:

Հրէ՛ջ, քեզ համար միեւնո՞յն է թէ որի՞ն կը կցուէր Միւնեաց աշխարհը, Հայաստանի՞ն, թէ թայթար Ադրբեջանին:

Գոհ չե՞ս, որ իմ վարած կռիւների շնորհիւ միայն Միւնիքն այսօր կազմում է մայր երկրի անբաժան մասը:

Զե՞ս ընդունում, որ հայ բոլշեւիկն իսկ կարող է գարշել ապսպրանքով իմ դէմ թխածդ տողերէն:

Զե՞ որ Լեոնահայաստանում ապրող ամէն մարդ գիտէ, թէ որքան ժամանակ որ ես Կարմիր բանակի դէմ արիւնալի կռիւներ եմ վարել, այնքան ժամանակ դու ծառայաբար իմ ձիո՛ւ սանձերն ես բռնել, ինձ համար յաղթական կամարներ բարձրացրել, իմ յաղթանակները երգել:

Եւ այսօր, երբ իմ արիւնով պաշտպանած դատի համար անգամ Խանջեաններ են նահատակուում, երբ ազգայնական հայը, մասնաւորապէս եղերաբախտ Խանջեանի մահէն յետոյ, պիտի կարողանար պատկերել Միւնիքի կատարած գործի մեծութիւնը - դու քեզ ազատ ես համարել բանսարկելու իմ մասին:

- "Նա կապել էր կարմիր գօտի էւ ձգտում էր նոյն ժողովրդի արեան գնով թագ դնել գլխին ":

Թա՞գ - դժուար թէ թագի կարիք գգար նա, որի խօսքը, քո՛ իսկ վկայութեամբ, օրէնք էր ժողովրդի համար. նա, որն իր գլուխն ամենայն վստահութեամբ կարող էր դնել ամէն մի սիւնեցու ծունկին:

Թագ ու ձեւական իշխանութիւն փնտռում են այն ոչնչութիւնները միայն, որոնք անթագ իշխել, թագաւորել չգիտեն:

Նա, որ Միւնիք էր մտել առանց բանակի, առանց նիւթական միջոցների, անգամ առանց հացի էւ ռազմամթերքի, էւ զօրահաւաքի ենթարկելով ցեղի ոգին՝ յաջողած էր թրքութիւնից մաքրել Գեղւաձորի, Բարգուշատի էւ Հաքեառուի մօտ երկու հարիւր գիւղերը, դժուար թէ թագի կարիք գգար:

Իմ թագը՝ կրօնապէս ինձ կապուած զինուորն էր, որ իմ ձայնին մէջ իր ցեղի ձայնը լսեց էւ այնքան շուտ իւրացրեց կրում մահուան հետ կատակելու աստուածային արուեստը:

Իմ թագը՝ դա Միւնեաց ժողովրդի դէպի իր ղեկավարը ունեցած հաւատն էր:

"Իմ թագը գլխիս չէ, այլ՝ սրտիս մէջ", - պիտի ասէր Գեօթէն: Հայաստանում, ուրացո՛ղ, թէկուզ այսօր, դաւանածդ լենինականութեան օրով, կը յանդգնէի՞ր խօսելու իմ անձի դէմ:

Եւ, բարոյապէս ազա՛տ ես խօսելու:

Որքա՞ն արդար կը լինէր, ապերա՛խտ, եթէ ձեր գիւղի ճամբաների վրայ փռուած անասնաղբի մէջ զեռացող միջատը մէկէն գլուխը վեր բարձրացնէր էւ հայիտութիւններ ուղղէր արեւին:

Մոռացա՞ր, ուրացո՛ղ, որ դու էլ փրկուած ես իմ սրի շնորհիւ, մոռացա՞ր, որ "Նահանջ Բիւրոց"ի օրերին, հազարների հետ, դու էլ անարժէք կաշիդ փրկելու համար, կոխեցիր մէջքիս վրայ - որպէս փրկութեան կամուրջի - էւ անցար Պարսկաստան:

Երբ փրկուածն ապերախտում է իր փրկչին, մատնում է, որ ինքն արժանի չէր փրկութեան, արժանի չէ ապրելու:

Գեղէն՝ն, էս արգահատում եմ արարքիդ վրայ:

Եւ միաժամանակ՝ մտածում. իսկ եթէ՛ անձիս դէմ հաջելով մարդիկ իրենց ծերութիւնն են ապահովում: Միթէ՞ իւրատեսակ բարեգործութիւն չէ կարելիութիւն տալ մարդկանց, որ հաց ունենան, թէկուզ իրենց երէկուան տէրը մատնելով, ուրանալով:

Ըստ իր առաջադրութեան՝ յօդուածագիրը պիտի խօսէր Զանգեզուրի էւ Նժդեհի մասին, սակայն, գիտակցելով, որ դրանով չի բաւարարուի դժուարահաճ Երեւանը, նա անուանարկութեան իր քարերը վատաբար դարձնում է նաեւ հանրապետական Հայաստանի, նրա անկախութեան, կառավարութեան, ապա "Փրկութեան կոմիտէ"ի, Վրացեանի "փախցրած վալիտա"ի, Ռուբէն Տէր Մինասեանի "Ճատրակ" -ի էւ այդ

կարգի հազար ու մեկ բաների դեմ:

Նա այսպես է բանասարկում.

- "Հայկական հանրապետությունը, որ ծնունդ առաւ թուրք դիւանագիտութեան հարկադրանքի տակ եւ ընդամենը երկուքուկէս տարուայ կէտանք է ունեցել (1918 Մայիս 28-ից մինչեւ 1920 Նոյեմբեր 28-ը) շարունակ կռիւների մէջ է եղել արտաքին ճակատներում, Տաճկաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի հետ, իսկ ներսում՝ Չորում, Չանգիբասարում, Բէիք-Վէդիում, Շարուր-Նախիջեւանում եւ Չանգեզուրում:

Այս բոլոր կռիւների մէջ նա պարտուել է եւ ապա գաղթի ճամբան է բռնել՝ տանելով իր հետ մի քանի հազար ցիւղացիներ եւ զինուորներ ":

Տեսաք թէ ինչպէս է գրում-կեղծում մեր երկուայ պատմությունը:

Մելիք Ֆրանգիւլի կաթնեղբայրն է յուշագրողը:

Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Ամէն ուրացող - ազգայնօրէն անբարոյացած ամէն էակ - իր ցեղը հոչակում է կենսաբանօրէն անբարոյական:

Ամէն դաւաճանող իր ժողովուրդը համարում է անարժան:

Նա այդ անում է իր անկումը արդարացնելու բնագոյական հաշուով:

Նա այն հրէջն է, որ բռնուած անառաքինութեան մէջ, ասում է դատաւորներին. "Մեղքն իմս չէ, մայրս էլ առաքինի չէր ":

Ճշմարտութեան զգացումից գուրկ՝ ծեր ուրացողը օտարի չափ իսկ արդար չէ դէպի իր ժողովրդի անունն ու պատմությունը:

Նա էլ, հայոց պատմութեան կողմից անիծուած մեր դասական ուրացողների նման, նա՛ էլ միայն "պարտություն ու գաղթ " է տեսնում մեր ցեղի կեանքում, եւ լրբօրէն հեզնում "միայն երկուքուկէս տարուայ կէտանք " ունեցող մեր անկախությունը:

Ուրացողին յատուկ չարութեամբ՝ նա ճգնում է արժեքագրկել այն ամէնը, որ վերջին տարիները դաւադրուած հայությունը ապրեց որպէս ազատագրական պայքար, որպէս հերոսություն եւ ողբերգություն:

Նա գիտէ, որ փառահեղ յաղթանակներ ունեցել ենք եւ մենք. նա, հէնց ինքը, յաճախ մեր զենքի յաջողութեամբ գինով, իմ զինուորների ոտներն է համբուրել, եւ ներբողներից ամենաշքեղները հիւսել մեզ համար:

Նա գիտէ, նա չի մոռացել այդ բոլորը: Քիչ յետոյ կը կարդաք իր տողերն այդ մասին եւ կը տեսնէք մեզ համար հիւսած իր դափնիները, մեզ տուած իր փառակիր անունները:

Նա գիտէ, որ անմարդկային պայմանների մէջ, յուսահատ հերոսամարտերով անկախ հայրենիք ստեղծող ժողովուրդը արժանի է յաւիտենական փառաբանանքի ու խունկի, բայց եւ այնպէս ուրացողաբար նա թշուառաբանում է, թէ հայը իր անկախությունը կը պարտի թուրք դիւանագիտութեան:

Նա վկայ եղաւ Լեոնահայաստանի՝ թրքօ-բոլշեւիկ հորդանների դէմ վճարաբար ծառանալու այնքա՛ն հերոսական շարժումներին:

Հաւատափոխը գիտէ այդ բոլորը, գիտէ ճշմարտությունը, բայց խոստովանելու քաջություն չունի, որովհետեւ այսօր հաց տուողը խորհրդային իշխանությունն է, ո՛չ թէ ճշմարտությունը կամ տարագիր Նժդեհը:

Վերջապէս, տեսնենք, թէ ինչ է բարբաջում ուրացողը Նժդեհի մասին:

- Ադրբեջանեան հորդանների,- ասում է նա,- եւ Ղափանի թիկունքում գտնուող Գեղաձոր-Նախիջեւանի թրքութեան յաճախակի յարձակումները ու ոտնձգություններն ընէին պատճառ, որ Ղափանի ժողովուրդը եւ նրա ղեկավար մարմինները ճառեցին եւ երգեցին Նժդեհի գովքը եւ սինեմայի արագութեամբ բարձրացրին նրան գնդապետի, սպարապետի եւ գեներալի աստիճաններին "։*

Մեսրոպեան տառերին ծանօթ ամէն մարդ Տէր Մինասեանի այդ տողերից վճռապէս կ'եզրակացնէ, որ՝ ա) գոյություն ունէր Միւնիքին սպառնացող մի մեծ վտանգ:

բ) Նժդեհը յաջողած էր զինաթափել այդ վտանգը:

գ) Եւ այդ իսկ պատճառով, "ժողովուրդն ու նրա ղեկավար մարմինները " իր գովքը կ'երգէին:

Գիտէ ողջ լեոնահայությունը, որ Միւնիք մուտք գործածս առաջին օրերից մինչեւ մեր այդ երկրամասի խորհրդայնացումը, Տէր Մինասեանը, որպէս ժողովրդի եւ նրա ղեկավար մարմնի մի անդամը, եղած է իմ խնկարկուն:

Պատասխանիս պիտի կցեմ պատմությունը կեղծելու աշխատող այդ թշուառականի մի շարք գրություններից մէկը-երկուսը, որ ընթերցողը տեսնէ, թէ վերջինս ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս կը խնկարկէր նրան, որին խորհրդային իշխանութեան կողմից այսօր խճթծելու է կոչուած:

Աղուէսանուն "հայ մարդուկ "ը, ուղիղ 15 տարի յետոյ, ինքնամատչօրէն, լոյս ընծայելով ժամանակին իրեն

գրածս երկտողը** , ինձ անուանում է "խռովարար ":

Խռովարար ր. այդ , երկու տարուայ ընթացքում չորս անգամ տուած եմ բարձր "խռովարարութեան " ապացոյցը:

- Երբ Խատիսեանի կառավարութեան կողմից հրամայուած էր գաղթեցնել պաշարուած Գողթանի հայութիւնը, ես "խռովարարաբար " անգիտացայ այդ հրամանը, եւ Գողթանի հայութեան փոխարէն սրբեցի, տեղահանեցի թրքութիւնը, որով ոչ թէ միայն փրկուեց այդ շրջանի հայութիւնը, այլեւ գողթանցուն կարելիութիւն տրուեց կառչած մնալ Հայաստանի ամենատառջնակարգ ռազմագիտական կէտերէն մէկին:

- Զօրավար Ղազարովը, տեղեկանալով, որ ես պատրաստուում եմ Ղափանի իմ ոյժերով շարժուել դէպի Գողթան՝ այդ վերջինը թրքական սրէն ու սովէն փրկելու համար՝ արգիլեց իմ արշաւանքը:

Նա իր արգելքը կ'արդարացնէր ռազմամթերքի պակասի եւ ձմեռ ժամանակ Կապուտճիկ լեռէն անցնելու անկարելիութեան կրկնակ պատճառներով:

Ես անգիտացայ եւ ա՛յդ հրամանը:

- Լեզրանի եւ Հայաստանի կառավարութեան միջեւ կնքուած պայմանագրի հիման վրայ՝ Հայաստանի զինուորական նախարարը, Դրոյի միջոցաւ, կը հրամանագրէր՝ թողնել Սիւնիքը եւ վերադառնալ Երեւան:

Վերին իշխանութեան ա՛յդ հրամանն էլ արժանացաւ իմ "անհնազանդութեան ":

- Վերջապէ՛ս, երբ վիրաւոր էի, եւ Երեւանեան զօրամասի հրամանատարութիւնը ինձ կ'առաջարկէր թողնել Սիւնիքը եւ վերադառնալ Հայաստան, ես "խռովարար "աբար Հայաստանի մայրաքաղաքի փոխարէն ընտրեցի լեռները, քաշուեցի Խուստուփ, որպէսզի հետագայում ստեղծուէր ինքնավար Լեռնահայաստանը, որպէսզի Ադրբեջանին թողնուած մեր Լեռնաշխարհը ոյժով կցուէր Հայաստանին, եւ որպէսզի հոգեբանօրէն կարելի դառնար փետրուարեան հակաբոլշեփկեան պոռթկումը ու հայ մտաւորականութիւնն փրկուէր գլխովին ոչնչացումից:

Այսպէ՛ս, Սիւնիքում, մէկից աւելի անգամներ ես "խռովարար " հանդիսացայ, որպէսզի ճշմարտապէս կարողանամ ծառայել մեր հայրենիքին:

Թէ իմ "խռովարարութիւն "ից ի՞նչ շահեց Հայաստանը՝ գաղտնիք չէ ե՛ւ ուրացողի համար:

Տէր Մինասեանը չզիտէ, որ իմացականութեամբ ու սրտով փոքրիկ էակներին է միայն յատուկ՝ կուրօրէն կատարել վերէն տրուած ամէն հրաման:

Սրբագրելի է մարդկային ամէն հրաման, թէկուզ դա տրուած լինի մի երկրի կառավարութեան կողմից:

Կարող է սխալուել, տկարանալ ամենաբարձր իշխանութիւնն անգամ:

Մարդկային իմացականութեան դէմ խորապէս մեղանշում է նա, ով իրեն տրուած հրամանը չէ գործադրում ստեղծագործաբար:

Վտանգի ժամանակ, մասնաւորապէս, երբ մի երկրի եւ ժողովրդի լինել-չլինելու խնդիր կայ, դաւաճանութիւն է՝ զինուորական կանոնագրի այս կամ այն յօդուածի տակ վատօրէն թաքնուելը կամ անձնական պատասխանատուութիւնից փախչելը:

Նման պատմական պայմաններում՝ ղեկավարի չափանիշը, նրա հարցումը պետք է լինի՝ ի՞նչ կը թելադրէ երկրիս ու ցեղիս յաւիտենական շահը, եւ ոչ թէ միայն՝ օրուայ իշխանութիւնը:

Կան վայրկեաններ, կան քաղաքական անցքերի այնպիսի ձախող դասաւորումներ, երբ իշխանութիւնները իրենց անգոր են զգում, աւելին՝ դառնում են տատանուող, զիջող, պարտուողական:

Իշխանութիւններ կան, որոնք իրենց ենթակայ պետերից սպասում են մարդկօրէն կարելին միայն:

Կան այնպիսիները, որոնք, անձանօթ մարդկային հոգեւոր մեքենան շարժող ոյժերին, ձեր անձի մէջ կարող են տեսնել սոսկական պետը, ինչպէս եւ ձեր ղեկավարութեան յանձնուած գորքերի ոյժը նրա թուով, նրա տէխնիկայով միայն:

Վերջապէս, կարող են ափսոսալ ձեզ, ինչպէս, ձեզ պահել վաղուայ համար: Այդ բոլոր դէպքերում ձեզ կը մնայ, որ դուք, եթէ ճշմարիտ ղեկավար էք, որ դուք չափսոսաք ձեր անձը, որ դուք ներշնչէք ձեր գորքին, ձեր ժողովրդին, թէ միայն թուական հաշիւներով կոհի մղելը կամ կռուից խուսափելը՝ պղծութիւն է մարդկային պատմութեան եւ զայն շարժող հրաշագործ ոգու դէմ:

Պե՛տ էք, ապա ուրեմն, ձեզ կը մնայ,- վստահ ձեր ցեղաշնչութեան,- լուծել "նիւթ - ոգի " անտիթէզը, եւ նետուել դէպի վտանգը, մնալ պատնէշի վրայ, որ ասել է՝ դառնալ "խռովարար "։ Հասարակ հացկատակներին տրուած չէ հասկանալ, որ իր երկրին, իր հոգին, իր ժողովրդի իրաւունքին կառչողին - վտանգը դիմագրաւողին, միայն մտքով անբարոյացածները կարող են խռովարար կոչել:

Նրանց տրուած չէ հասկանալ այդ կարգի խռովարարութեան վեհութիւնն ու փրկարարութիւնը: Գեղէններին տրուած չէ նաեւ՝ տարբերել առաջնորդը պաշտօնեայից, ասպետը՝ հասարակ ձիւղորդից:

Ճշմարիտ առաջնորդներ չեն նշանակուում - նրանք փնտռում են, յայտնում, պարտադրում: Նշանակուում են պաշտօնեանէ ըր միայն, որոնք մի բան գիտեն՝ մեքենաբար կատարել վերից տրուած ամէն հրաման:

Եթէ Սիւնեաց աշխարհում, ես ինձ պետ, պաշտօնեայ համարէի, ես կատարած պիտի լինէի բարձր իշխանութեան ծանօթ հրամանները, որ ասել է՝ ես պիտի հաշտուէի Սիւնիքը Ադրբեջանին կցուած լինելու

փաստի հետ:

Եւ այդ դէպքում, ի՛նչ խօսք, որ ուրացողները ինձ "խռովարար " անունը չէին տայ:

"Նա, Նժդեհը, չէ ուզել ոչ ոքի հաշուի առնել. նա Լեռնահայաստանի երկրորդ համագումարում յայտարարել է.

"Օրէնքն իմ կամքն է եւ իմ զինուորի նիզակը " ":

Այսպէս է նկարագրում անցքերը ու վարքագրում ինձ բոլշեփկեան ծեր գործակալը:

Անաչառութեան դէմ չմեղանչելու համար՝ Գ. Տէր Մինասեանի մասին վկայ կանչենք հենց իրեն՝ Գ. Տէր Մինասեանին:

Թողնենք, որ այդ մարդը ինքնավկայութեամբ մերկացնէ ու դատէ իր անձը:

Այժմ դիմենք մի քանի վաւերաթղթերի՝ նախ տեսնելու համար, թէ նա, իսկապէս, դէ՞մ է եղել իմ վարած հակաբոլշեփկեան կռիւներին, թէ՞ ոչ:

IV

1920, Յուլիսի սկիզբները, Կարմիր բանակը գրաւեց Գորիսը, եւ նրա մի զորամասը, Յուլիս 8ին, անսպասելիօրէն մտնելով Ղափանի նախադուռը կազմող Խոտանան գիւղը՝ կ'առաջանար դէպի Ղափանի հանքերը:

Իմ հեծելախումբը Զալին-Գեօլի մօտ կտրեց կարմիրների ճամբան, եւ գործի դնելով մի տասնեակ պայթուցիկ տակառներ՝ հարկադրեց թշնամուն նահանջել դէպի Խոտանան:

Այդ դէպքից մի օր անց ստացուեց Կարմիր զօրքերի կոմիսարի գրութիւնը, որով կը հրամայէր "ճամբայ տալ Վերին Խոտանանում գտնուող զօրամասին անցնելու Մեղրիի վրայով՝ Օրդուբատ-Ջուլֆա "։*

Գրութիւնը յանձնուեց Ղափանի Ազգային խորհուրդին, որը Յուլիս 12ին, Առաջաձոր գիւղին մէջ, գումարեց մի արտակարգ ժողով՝ նախագահութեամբ ծանօթ Գեղեճն Տէր Մինասեանի, քարտուղարութեամբ Վ. Փարսաղանեանի: Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց.

ա) "թոյլ չտալ կարմիրներին մտնելու Ղափան.

բ) Վերին Խոտանանը եւ նրան հետեւող միւս գիւղերը, եթէ եղան, կը համարուեն հայրենիքի դաւաճան եւ թշնամի "։**

Ստանալով շրջանի հաւաքական եւ անվերապահ կամքն արտայայտող այդ որոշումները, Յուլիս 12-ին երեկոյեան Կարմիր զօրքերի պետին ուղարկեցի մի վերջնագիր - հեռանալ Ղափանի սահմաններից:

Նշանակաձու ժամանակը դեռ չլրացած, բոլշեփկները խուճապահար կը փախչէին դէպի Գորիս, իրենց հետ տանելով իմ բանազնացին՝ երկրաչափ Սմբատ Մելիք-Ստեփանեանին:

Տեսնո՞ւմ էք, որ առաջին գնդակը, առաջին պայթուցիկ տակառը, առաջին վերջնագիրը Կարմիր բանակին ուղղելու հերոսական որոշումը ստորագրուած է եղել նաե՛ւ Գ. Տէր Մինասեանի կողմից:

Առաջաձորի պատմական ժողովի նախագահը, 15 տարի առաջ, "Հայրենիքի դաւաճան ու թշնամի " է հռչակած այն հայ գիւղը, ուր, հակառակ բնաչլութեան կամքին, հելուզակաբար, իր ոտն էր դրել՝ քեմալականներին օգնութեան փութացող Կարմիր զօրամասը:

Իսկ այսօր, 15 տարի յետոյ, նա ելած է ուրացողաբար լիզելու իր ստորագրութիւնը՝ իր հասցէին ընդունելով իր իսկ կայացրած դատավճիռը - "Հայրենիքի դաւաճան ու թշնամի "։

Մութին մէջ, քեմալական գործակալները, կը շարունակէին իրենց հայադաւ աշխատանքները:

Պէտք էր օր առաջ Կարմիր զօրքը հասցնել Նախիջեան:

Այդպէս կ'ուզէր Քեազիմ Գարապէթի փաշան:

Յուլիս 29-ին, Կարմիրները մեծ ոյժերով վերսկսեցին իրենց յարձակողականը Ղափանի դէմ, այս անգամ՝ արեւելքից:

Կռիւներն անհաւասար էին, կատաղի, բորբոքուն, որոնք տեսցին 72 օր:

Հացի եւ ռազմամթերքի չզոյութեան պատճառով՝ ժողովուրդը հարկադրուեց վար դնել զենքը եւ վերցնել մանգաղը՝ իր հունձքը հաւաքելու համար:

Սակաւաթիւ հետեւորդներով՝ եւ քաշուեցի Խուստուփ լեռը:

Ա՛յս տեղ էլ մեզ հետ է Տէր Մինասեանը:

Կարմիրները, գրաւելով Ղափանը, հոգեբանական մի հեռատես հաշուով, կ'աճապարէին գրաւել Մեղրիի շրջանը - Արեւիքը եւ մեզ "սրբել, թափել Արաքս "ը, ինչպէս այդ օրերին կ'արտայայտուէր բոլշեփկեան

նուսատառ թերթերեն "Կարմիր աւանգարդը ":

Խուստուփի վրայ թողնելով իմ մի բուռ մարտիկները, ես մեկնեցի Արեւիք՝ խորհրդակցութեան հրաւիրելու այդ շրջանի Փրկութեան կոմիտէին:

Ինձ հետ է Գողթանի վշտակիրը՝ Աշոտ Մելիք-Մուսեանը, որի նախագահութեամբ, Մեպտեմբեր 6-ին, Կալեր գիւղում գումարուեց Արեւիքի ներկայացուցչական ժողովը:

Այս տեղ էլ ժողովին ներկայ է Տէր Մինասեանը:

Նա, ապագայ դաւանափոխը, ամբողջովին բաժանում է արեւիքցիների կարծիքը. ասելին, նա պահանջում է՝ "հարց տալ Բաղաբերդի ժողովրդին, թէ ինքը ի՞նչ է ուզում. ուզո՞ւմ է մնալ հաւատարիմ իր ազատագրման, իր ինքնապաշտպանութեան գործին, թէ՞ ուզում է նետուիլ թշնամու գիրկը ":

Արդար էր Տէր Մինասեանի գայրոյթը այն հայ գիւղախմբի դէմ, որը Ղափանի կռիւների ժամանակ, առանց ուզելու, մերկացրել էր մեր ձախ թելը եւ այսպէսով հեշտացրել թշնամու առաջխաղացումը:

"Ազգադաւութիւն " համարելով Բաղաբերդի արարքը, նա Տէր Մինասեանը, դատ ու դատաստան կը պահանջէր վերջինի համար:

Եւ ժողովը որոշեց՝ "Արեւիքը, իր ոյժերը դնելով ռազմական դրութեան մէջ, բռնում է բոլոր դիրքերը ":

Այսպէ՛ս, Արեւիքն էլ վճռեց ծառանալ Կարմիր բանակի ճամբի վրայ:

Ու այդ առթիւ մեզ հետ, բոլորիս հետ ուրախ է նաեւ Տէր Մինասեանը, որն այդ օրերին որոշ առաքելութեամբ իմ կողմից ուղարկուեց Թւարիգ:

Կարմիր բանակը չուշացաւ իր ներկայութիւնը զգացնել տալու մեզ:

Նա, գրեթէ միաժամանակ, սկսեց իր գրոհները թէ՛ Օրդուբատի եւ թէ՛ Բարթաղի կողմից: Նա ոտքի հանեց Չանգելանի ողջ թաթարութիւնը եւ Օրդուբատի թրքական ոյժերը, որոնց անվիճելի սեփականութիւնը կը համարէր Չանգելուրը:

Կռիւ էր, կռիւ, որի նմանը քիչ անգամ են տեսնում պատերազմող կողմերը:

Թշնամին կաշուից դուրս էր գալիս Արեւիքի, որ ասել է՝ մեր դիակների վրայով միանալու քեմալականներին:

Արեւիքի հերոսական որդիները գերազանցեցին ամեն ակնկալութիւն, թշնամուն զարմանք, հարեւան Պարսկաստանին հիացում պատճառելով:

Վերջապէս, ջարդուեց թշնամին, եւ անփառունակ կերպով իր ոյժերի բարոյալքուած մասը փախցրեց Ղափան:

Հայ զենքի այդ փայլուն յաջողութեամբ եւ կարելիութիւն ստացա՛յ՝ ծրագրել ու գործադրել Ղափանի վերագրաւումը:

Այժմ մերն է եւ Ղափանը:

Էլեկտարականացած է լեռնահայութիւնը, սարսափած՝ Կարմիր բանակը:

Ահա՛ ռազմական այդ վայրկեանը բնորոշող մի հատուած 28-րդ Կարմիր հրացանաձիգ դիւիզիայի պետ Նեստերովսկու հրամանագրէն.*

- Համարեայ ամբողջ Չանգելուրում բռնկուել է ապստամբութիւնը:

Ապստամբած հայերը գրաւել են Անգեղակոթը, Ղարաքիլիսան, ամբողջ Ղափանի շրջանը եւ Օխչի եւ Մեղրի չայի աւազանները:

Նիւվադի գիւղի շրջանում գործող 252-րդ հրացանաձիգ եւ կովկասեան երկրորդ գնդերի հետ ունեցած կապը խզուած է:

Ղափանի աննշան զօրամասը շրջապատուած է, նրա վիճակը անյայտ է:

25-րդ հրացանաձիգ գունդը կռոււմ է թշնամու հետ Տանձաւերից դէպի հարաւ գտնուող Բնջաբելի բարձունքներում:

20-րդ դիւիզիայի կովկասեան բրիգադային հրամայուած է Արաքսի ափով առաջանալ եւ Հոկտեմբեր 16-ին լինել Նիւվադիի շրջանը, ուր իրեն ենթարկելով 252-րդ հրացանաձիգ եւ կովկասեան երկրորդ գնդերը, վճռականութեամբ եւ դաժանութեամբ ջարդել Նժդեհի բանդաները:**

Այդ գործողութիւնից յետոյ, հարուածելով Ղափանի շրջանը, վերջ տալ ապստամբութեան:

Մեր դիւիզիային հրամայուած է՝ պատրաստել հարուածող բռունցք, ուժեղ թափով ջնջել ապստամբութիւնը, կենդանի բաց չթողնելով ոչ մի բանդիտի, կանգ չառնելով ամբողջ գիւղեր աւարի ենթարկելու առաջ, յիշելով այն, որ աններողանտութիւնն ու դաժանութիւնը նամանաւանդ Կովկասի մէջ կը հասցնեն լաւ հետեւանքի:

Գրաւուած գիւղերի մէջ սովեն ապահովել զօրամասերը ի հաշիւ ապստամբների ":

Կարդացիք կարմիր զօրավարի հրաման-մարտագիրը, լսեցիք նրա խօսքի անշանթ ամպրոպները:

Մարդկային խօսքն իր հոգեբանությունն ունի:
 Այդ հրամանը մատնում է իր հեղինակին - հրամանատարին:
 Անգոր "լենկթեմուրականություն" շնչող այդ մարտագիրը մատնում է այն խուճապային ու սարսափահար հոգեվիճակը, որ այդ օրերին ստեղծված էր գլուխը կորցրած կարմիր զորահրամանատարություն մեջ:
 Մեր գեներալ յաջողության լուրը կ'արձագանքեր անգամ թուրքիային:
 Ահա՛ թե՛ ի՛նչ է ասում բժ. Արտաշէս Բաբայանը "Մի տարի գերության մեջ" իր յօդուածաշարքում.
 - Նորէն կենդանություն առաւ Եակոբտիէն:
 Մեզնով սկսան հետաքրքրուիլ:
 Յաճախ գալիս էր գնդապետ Էմին բէրը եւ կարդում մեզ Ձանգեզուրի դէպքերի մասին տեղեկագիրներ:
 Նա ոգեւորուած՝ պատմում էր մեզ հայերի քաջութեան մասին:
 Պաշտօնական զեկոյցները այլեւս չէին ասում "դաշնակները քաջութեամբ յետ մղելով թշնամու յարձակումները, ջարդեցին բոլշեւիկեան գնդերը եւ մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք ու գերիներ վերցրին":*
 Այդ օրերին էլ մեզ հետ է Տէր Մինասեանը - անշուշտ, ի հեռուստ:
 Մեր նոր յաղթանակներով զինովցած՝ նա գրում է. "Սիրելի՛ Գարեգին, Եպիսկոպոսը եւ ամբողջ գաղութը խորապէս գնահատում են քո եւ Ղափանի ժողովրդի հերոսական կռիւները՝ Ղափանի ազատագրման գործում: Թւարիզ, 23 Մեպտ. 1920":
 Հասնում է նրա երկրորդ գրութիւնը. "Սիրելի՛ Գարեգին, այսօր ցնծում է ամբողջ Թւարիզը՝ Մեղրու եւ Ղափանի յաջողութեան լուրերով:
 Ղափանի վերագրաւումը եւ ձեռք բերուած զինամթերքի եւ աւարի լուրը ուղղակի յուզեցին մեզ, բոլորիս: Ամենուրեք, ամենքի բերանում հոլովում է Նժդէհի անունը:
 Մեր սիրտը պայթում է որ այդ պատմական ընդհանրին քո կողքին չենք:
 Է՛հ, Գարե՛ ջան, յաջողութի՛ւն քո սկսած գործին եւ բարի ելք: Համբոյրներով՝ միշտ յարգող եւ սիրող Գ. Տէր Մինասեան: Թւարիզ, 16 Հոկտ. 1920: Յ. Գ. Ներսէս սրբազանը, օգտուելով առիթից, օրհնում է քեզ, քո քաջարի գործին, եւ համբուրում քո ճակատը":
 Ահա՛ Տէր Մինասեանը, երբ դեռ ծախուած չէր թրքո-բոլշեւիզմին, երբ դեռ հայ էր եւ մարդ:
 Ըստ իր վկայութեան՝ իմ գործը ազատագրական էր, իմ վարած կռիւները՝ հերոսական:
 Նրան յուզմունք ու ցնծութիւն է պատճառել իմ ամէն մի յաղթանակը: Նրա "սիրտն է պայթում", որ "այդ պատմական վայրկեաններին" իմ կողքին չէ:
 Եւ, այդ բոլորից յետոյ, հաշտուել այն մտքի հետ, թէ իմ վարած ամենաօրհասական կռիւների օրերին, իր ծննդավայրէն - վտանգի, կրակի, մահուան գծէն դուրս գտնուող իմ խնկարկուն, մի օր, շնութիւն կ'ունենար հաջելու "ամենուրեք, ամենքի բերանում հոլովուող" անունի դէմ...
 Զէ՛, չէ՛, նման անկումների հետ մարդկօրէն չէ՛ կարելի հաշտուել:

Ամրանալով Ղափանում, գալիք արինահեղություններից խուսափելու ցանկութեամբ, կարմիր զորահրամանատարութեան յղեցի հետեւեալ վերջնագիրը. "Ձեր զօրքերի ներկայութիւնը Միւնիքի սահմաններում այլեւս անհանդուրժելի է: Հրամայում եմ, եթէ չէք ուզում XI բանակի մնացորդներն էլ կոտորածի եւ գերության մատնել, անմիջապէս դատարկել Ձանգեզուրը. հակառակ դէպքում, ստիպուած կը լինեմ կռուով տիրել ձեր ձեռքում գտնուող երկրամասին":
 Իմ այդ վերջնագրին խորհրդային զօրահրամանատարութիւնը պատասխանեց սրով, ուղարկելով իմ դէմ Բաբունէն հասած նոր ոյժեր - թրքական գունդը՝ Չաւալ փաշայի հրամանատարութեամբ եւ հռչակաւոր Կուրոչկիւնի հեծեալ բրիգադան:
 Տաթեւի եւ Գորիսի միջեւ, եռաբլուր դաշտի վրայ, տեղի ունեցաւ մեր վերջին վճռական ճակատամարտը, որի ընթացքում Կարմիր բանակը մի անգամ էլ զգաց Միւնիքի զարկերի թափը:
 Իմ վաշտերը, թրքական դիակներ կոխելով, մտան Գորիս:
 Վիրաւորուած ու գերի է նսեւ Չաւալ փաշան:
 Ազատագրուած՝ ցնծում է ողջ Ձանգեզուրը:

"1920թ. Դեկտ. 25ին Ձանգեզուրի հայ ժողովրդի ցանկութեամբ, Տաթեւի պատմական վանքում կայացաւ համազանգեզուրեան համագումարը, ուր ներկայ էին Ձանգեզուրի բոլոր շրջանների 69 գիւղօրայքից ընտրուած եւ ուղարկուած 100 պատգամաւորները, Ձանգեզուր-Գողթանի սպարապետ Նժդէհը, Ձանգեզուրի բոլոր շրջանային խորհուրդների 15 ներկայացուցիչները, ընդամենը 118 հոգի: Կէսօրուայ ժամը 2-ին ժողովը

բացում է բուն Ջանգեզուրի գիւղացիական ժամանակաւոր խորհրդի նախագահ Ս. Մելիք-Չուսէինեանը՝ եւ առաջարկում ընտրել համագումարի դիւանը:

Չայների մեծամասնութեամբ ընտրուում են. նախագահ՝ Եգոր Յարութիւնեան եւ Տիգրան Մելիք-Չուսէինեան, քարտուղարներ՝ Սամուէլ Մաշուրեան եւ Նիկոլայ Դօրոնց:

Նախագահը, նիստը բաց յայտարարելուց յետոյ, համառօտ կերպով բացատրում է համագումարի պատմական նշանակութիւնը եւ առաջարկում է անցնել օրակարգի հետեւեալ հարցերի քննութեան.

- 1) Զեկուցում Հայաստանի քաղաքական կացութեան մասին եւ համագումարի բռնելիք դիրքը:
- 2) Ինքնավար Միւնիքի կառավարութեան ձեւը:
- 3) Իշխանութեան կազմակերպումը:
- 4) Սպարապետի հրաւիրումը:
- 5) Ինքնավար Միւնիքի խորհրդարանի դիւանի ընտրութիւն:
- 6) Իշխանութեան կենտրոնատեղի:
- 7) Փոխ յարաբերութիւններ՝
 - ա) Հայաստանի Հանրապետութեան,
 - բ) Ադրբեջանի Հանրապետութեան,
 - գ) Պարսկաստանի կառավարութեան,
 - դ) հարեւան թուրքերի հետ, եւ այլն:

"Մի շարք ներկայացուցիչների երկար եւ բազմակողմանի արտայայտութիւններից յետոյ, համագումարը երկար ծափահարութիւններով եւ "հուրրա"-ներով, միաձայն ընդունում է հետեւեալ բանաձեւը.

"Ջանգեզուրի աշխատաւոր գիւղացիութիւնը, շնորհիւ մի շարք տականքների եւ ազգուրացների, որոնց հրաւիրանօք, առանց ազգաբնակչութեան կամքը եւ ցանկութիւնը հարցնելու, Ջանգեզուր մտան սովետական զօրամասերը, 5 ամսուայ ընթացքում դատարկեց դառնութեան բաժակը մինչեւ նրա վերջին կաթիլը:

Սովետական հրամանատարութիւնը հէնց առաջի քայլից գաւառիս գիւղացիութեան նկատմամբ սկսեց իր ակերիչ, քայքայիչ քաղաքականութիւնը, որի առաջ նսեմանում են պատմական Լենկթեմուրեան եւ Արեւելքի բարբարոսների արշաւանքներն ու գործելակերպը: Հայ աղքատ գիւղացիութեան տնտեսապէս քայքայուած շրջանում նա որոնում էր բուրժուական տարրեր եւ կապիտալիստների դէմ մղուելիք քաղաքականութիւնը գործադրում աղքատ, անօգնական գիւղացիների եւ այրի կանանց դէմ:

Նա իւլեց մեր վերջին պատառ հացը, տարաւ մեր աղքատ գիւղացու միակ եզը, կովը, ձին ու աւանակը, գրաւեց մեր անասունների կերը, եւ թողեց մեզ մերկ եւ գուրկ ամէն ինչից:

Սովետական հրամանատարութիւնը, մոռացած իր ժողովրդասիրական մի շարք փքուն լօզունգները, ակերեց, հողին հաւասարացրեց մեր գիւղերը, եւ իր գրաւածների հանդէպ մեզ չտուաւ մի թել անգամ:

Նա անկարող եղավ ամբողջ Ջանգեզուրին տալ մի գրուանքայ նաւթ անգամ, չնայելով մեզ նաւթ, մանուֆակտուրա եւ այլ մթերքներ տալու խոստումներին: Այս բոլորից յետոյ մենք համոզուեցինք, որ սովածների այդ բանակը եկել էր միմիայն յափշտակելու մեր կեանքը եւ գոյքը, թալանելու մեզ եւ ի սպառ ոչնչացնելու:

Սովետական կառավարութիւնը իրեն յատուկ արեան բաղնիքներ սարքեց մեր գիտակից երիտասարդների նկատմամբ եւ տասնեակներով կոտորեց նրանց, չինայելով մեր գրական վաստակաւոր գործիչներ Խորէնուն, Շիրինեանին եւ տարիներ շարունակ բանտերում տառապած Սաքօներին յոշոտելուց: Առանց քննութեան եւ որոշ մեղադրանքների մեր ռանչպար գիւղական երիտասարդներից տասնեակներ գլխատուեցան եւ փոսերը թափուեցան, եւ վերջում իր հայակործան յաղթանակը կամենալով առաջ տանել, մեր գաւառը մտցրեց 1000-ով տաճկական ասկերներ, որոնք իրենց հայու Աստուած էին անուանում:

Սովետական կառավարութիւնը, մոռանալով տաճկական դարաւոր հայաջինջ քաղաքականութիւնը հայ ժողովրդի նկատմամբ, դէպի հայ գիւղերը ուղղեց տաճկական ասկերներին, որոնք Քարահունջ, Խոտ, Շինուհայր, Հալիձոր, Եայջի, Զէլվա եւ ուրիշ գիւղերում իրենց բարբարոս եւ գազանային ինստիւնքները գործադրեցին հայ կնոջ եւ կոյս աղջիկների վրայ, նրանց պատիւը ոտի տակ տալով:

Կոխտուեցին, ցեխի հաւասարեցրին մեր պապեկան ամէն տեսակի սրբութիւն, եկեղեցի, ընտանեկան պատկառանք եւ պատիւ:

Սովետական կառավարութիւնը իր ական-թալանը, իր ճնշումները, իր բռնութիւնները եւ տարածուած սիֆիլիսը կատարեալ կերպով առաջ տանելու համար եւ վախենալով ժողովրդական բռնկումներից, հարիւրաւոր անմեղ մարտիկներ բանտ ձգեց ու խեղդեց, սպառնալով ազգաբնակչութեան իր տեռորներով որեւէ ցոյցի եւ ապստամբութեան դէպքում կոտորելու նրանց:

Ջանգեզուրի աշխատաւոր գիւղացիութիւնը չկարողանալով տանել նման բարբարոսութիւնները, որոշեց

դուրս վրնդել սովետական Ռուսաստանի զորքերին եւ նրա դիմակի տակ թաքնուած աստղբեջանեան վարձկաններին, որոնք աւերեցին իր երկիրը, եւ ազատեց իր օջախն ու պատիւը: Տարույս Հոկտեմբեր 10-ից սկսած ապստամբական դրօշ պարզելով՝ իր սիստեմատիկ բռնկումներով մինչեւ տարույս Նոյեմբեր 21-ի գիշերը դուրս քշեց իր սահմաններից անկոչ այդ զորամասերը, որոնք իրանց հինգամսեայ ներկայութեամբ նրան կորստեան դուռը հասցրին:

Սովետական Ռուսաստանն ու Ադրբեջանը չբաւականանալով այս ամենից, ցանկացան գլխատել ու ի սպառ ոչնչացնել հայ ժողովուրդը եւ ներս հրաւիրեցին տաճկական հորդաներին Քեմալի գլխատութեամբ Հայաստան, եւ Ալեքսանդրապոլի պատերի տակ ստիպեցին Հայաստանին ընդունելու այսպէս կոչուած "խորհրդային " իրաւակարգը, մի ռեժիմ եւ ծրագիր, որոնց չէ կարող այլեւս հանդուրժել թէ՛ մեր երկիրը եւ թէ՛ բովանդակ հայ ժողովուրդը:

Ի նկատի առնելով վերոյիշեալները, եւ այն, որ Չանգեզուրը երեք տարուց ի վեր ապրել է իր ներքին ուրոյն կեանքով եւ շարունակելու է մնալ նոյնը, համագանգեզուրեան համագումարը իր սոյն օրուայ նիստում որոշեց.

1) Չանգեզուրը յայտարարել ժամանակաւորապէս ինքնավար, մտցնելով հանրապետական իրաւակարգ, լինելով անկախ մինչեւ քաղաքական հնարաւորութիւն կ'ունենայ միանալու իր մայր երկրին՝ Հայաստանին:

- Ինքնավար Սիւնիքի սահմաններն են Չանգեզուրի նախկին սահմանները:

2) Համագումարը լսում է շրջանային խորհուրդների համառօտ զեկուցումները եւ դիտողութիւնները իրենց գործունէութեան մասին եւ առնում է ի գիտութիւն:

3) Մտքերի փոխանակութիւններից յետոյ համագումարը միաձայն ընդունում եւ հաստատում է ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան ձեւի հետեւեալ գլխ. կէտերը.

- Սոյն համագումարը ճանաչել ինքնավար Սիւնիքի բարձր օրէնսդրական մարմին-պարլամենտ, որին վերապահել Սիւնիքի բաղդի լիակատար տնօրէնութիւնը:

ա) Համագումարը միաձայն որոշում է հրաւիրել իր ազատարար, իր հերոս Նժդեհին որպէս Սիւնեաց սպարապետ եւ բուն ծափահարութիւններով իր կատարեալ վստահութեան քուէն տալով, նրան իր բաղդն է յանձնում:

բ) Ձինուորական բոլոր տեսակի գործերը տարւում են սպարապետի ղեկավարութեամբ, որը այդ մասին իրազեկ է դարձնում պրեզիդիումին:

գ) Ինքնապաշտպանութեան հարցի վերաբերեալ բոլոր միջոցների ձեռնարկումը եւ գործադրութիւնը թողնել սպարապետի կարգադրութեանը "...

Այդ պատմական համագումարը, որին նախագահեց Գ. Տէր Մինասեանը, անվերապահ կերպով կը հաստատէ որ՝

ա) Սովետական զորքերը մտել են Չանգեզուր առանց ազգաբնակչութեան կամքն ու ցանկութիւնը հարցնելու:

բ) Սովետական հրամանատարութեան քաղաքականութիւնը եղել է աւերիչ, բարբարոս, լենկթեմուրեան:

գ) Սովետական իշխանութիւնը ստեղծած է արեան բաղնիքներ:

դ) Բոլշեւիկները 1000-ով տաճկական ասկերներ են մտցրել Չանգեզուր, եւ որ

ե) Տաճկական հորդաներին Հայաստան հրաւիրեցին Ռուսաստանն ու Ադրբեյջանը, եւ Ալեքսանդրապոլի պատերի տակ ստիպեցին Հայաստանին ընդունելու խորհրդային իրաւակարգը:

Ահա սովետների դէմ ուղղուած այն ծանրածանր, այլ արդար մեղադրականը, որ հաստատուած է Տէր Մինասեանի նախագահական ստորագրութեամբ:

Նկատեցիք, անշուշտ, որ համագումարի բոլոր որոշումները առնուած են բացարձակ քուէով, միաձայնութեամբ:

Տեսաք, այստեղ էլ մեզ հետ է ուրացութեան թեկնածուն, ergo, նա դեռ թշնամի է խորի. իշխանութեան: Այս էր, ընթերցո՞ղ, հացի համար այսօր պատմութիւնը խեղաթիւրելու հարկադրուած թշուառականը 15 տարի առաջ, երբ դեռ չէր խորհում, չէր զգում, չէր գործում կարմիր փայտիկի շարժումով, երբ դեռ ընդունակ էր հերոսական որոշումներ ստորագրելու եւ հերոսներ դափնեպսակելու:

Ահա, որպէս հոգեբանական արձագանգ, Տէր Մինասեանի խմբագրականը* այդ համագումարների մասին.

"Ապրիլ 27-ը հայ իրականութեան պատմական օրերից մէկն է. այդ օրն էր, որ մարդկութեան քաղաքակրթութեան ոյներին թշնամիների, ռուս բոլշեւիկների անարգ լծից ազատուած Լեռնահայաստանի գիւղացիութիւնը եկաւ անվարան եւ առաւել քան երբեք վճռական՝ մի անգամ եւս յայտնելու աշխարհին իր ազատ եւ անկախ ապրելու կամքը:

Տաթեւի հնամենի կամարների տակ՝ ուր թերեւս ապրում է մեր անյաղթ նախահայրերի, Դաւիթբեգերի եւ

նմանների ըմբոստ ոգին, Միւնիքի եւ Վայոց Ձորի քաջամարտիկ որդիները, գիտակից բռպէի լրջութեան, ընտրեցին իրանց համար նոր կառավարութիւն, խոստանալով տալ նրան ամեն աջակցութիւն, վերջնական յաղթանակը ձեռք բերելու համար:

Երկրի դէկը յանձնուել է եւս այն անձնաւորութեան, որը այլեւս ոչ մէկ դափնիի չի կարօտում, ապացուցելու համար, որ ինքը արժանի եւ գտարիւն յաջորդն է այն քաջերի սերունդի՝ որ դարերի ընթացքում ապրեց ու պայքարեց այս աննուաճ լեռներում եւ երկու սրբութիւն միայն ճանաչեց, նախ անհուն սէր եւ պաշտամունք դէպի ժողովուրդը եւ յետոյ նոյն ինքն այդ ժողովրդի ազատութիւնը՝ որի համար ոչինչ չխնայեց "...:

Տէր Մինասեանի գրչին են պատկանում նաեւ հետեւեալ տողերը.

"Մեր քերթողահայր Խորենացու նկարագրութեան համաձայն, դիւցազն Վահագնի առասպելական ծնունդը յայտնի պիտի լինի ամեն մի հայ գրագէտի, թէ ինչպէս երկնքի եւ երկրի ու ծիրանի ծովի բռնուած երկունքից ու բոցավառ եղեգնից ծնունց մանուկ Վահագնը:

Ինքնավար Միւնիքի ազատ եւ անկախ կառավարութիւնը եւս պակաս հրաշքով եւ առասպելական երեւոյթներով չծնունց ու գոյութիւն ստացաւ:

Զանգեզուրի գիւղացիութիւնը իր տառապանքների, իր տուած գոհերի եւ իր վերջին արեան բաղնիքների եւ Բարդղիմէոսեան գիշերներով ծնեց ինքնավար Միւնիքը, ու գերազանցօրէն անհաւասար ոյժերի դէմ կուելով եւ մաքառելով, դաւաճան եւ մատնիչ հարազատի դէմ ծառանալով ու յաղթելով, նա, Զանգեզուրը եւս անցաւ առասպելական ու գիւղացիների յատուկ պատմութեան շարքը "...

Ազատ ու ինքնավար է Միւնիքը:

Յաղթական՝ նա իր վաշտերն է հասցրել Լեռնային Ղարաբաղ: Լոյս է տեսնում Միւնեաց կառավարութեան անդրանիկ կոչը, խմբագրուած Տէր Մինասեանի կողմից.

"Շա՛յ ժողովուրդ,

Ամսոյս 21-ին, Գորիսի Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցում, հանդիսաւոր մաղթանքից յետոյ, ժողովրդի հոծ բազմութեան եւ զինուորական վաշտերի ներկայութեան, օծուեցաւ Միւնիքի կառավարութեան կողմից սպարապետին տրուելիք գօտին եւ դրօշակը, որից յետոյ նախագահը օձած գօտին կապեց սպարապետի մէջքը եւ դրօշակը յանձնեց նրան:

Շա՛յ ժողովուրդ, այդ օրը եւ այդ փառաւոր տօնը եզակի տեղ պիտի ունենայ Միւնիքի համար:

Կառավարութիւնս ժողովրդի անունով յանձնելով սպարապետին ազատ Միւնիքի եռագոյն դրօշակը, դրա հետ նրան յանձնեց եւ մեր քաղաքական բաղդը, Ձեր պատուի, նամուսի պաշտպանութիւնը, համոզուած լինելով, որ ձեր սպարապետը, ինչպէս մինչեւ այսօր, այնուհետեւ եւս, իր հերոսական քաջութեամբ, կը շարունակէ փառաւոր յաղթութիւններով ապացուցել աշխարհին, որ հայ ժողովուրդը տոգորուած ազատ եւ անկախ հայրենիք ունենալու տենչով, պատրաստ է գոհաբերել այն ամէնը, ինչ որ հարկաւոր կը լինի հասնելու ցանկացած նպատակին:

Սպարապետն ընդունելով Միւնիքի պաշտպանութեան դրօշակը, ուխտեց եւ երդուեց՝ միշտ բարձր պահել կառավարութեան եւ ժողովրդի կողմից իրեն յանձնուած դրօշակը:

Միւնիքի՝ ժողովուրդ, բոլորուեցէ՛ք Ձեր սիրելի սպարապետի շուրջը, թեւ ու թիկունք հանդիսացէք նրան, որ կարողանայ կատարել այն ծանր պարտականութիւնը, որը դրուած է նրա վրայ Ձեր եւ հայրենիքի կողմից:

Կեցցէ՛ Միւնիքի ազատարար Նժդեհը, կեցցէ՛ Միւնիքի ազատասէր հայ ժողովուրդը:

1921. Փետր. 23-ին, Գորիս ":

Այդ կոչից ընթերցողը կ'եզրակացնէ, որ

ա.- Սպարապետը հերոսական քաջութեամբ է վարել Միւնիքի կռիւները.

բ.- Նա ազատարար է.

գ.- Առ այդ՝ կառավարութիւնը որոշած է իր եւ ժողովրդի անունից սպարապետին յանձնել Միւնիքի եռագոյն դրօշակը.

դ.- Սպարապետին տրուելիք դրօշակն ու գօտին օծուած են ժողովրդի հոծ բազմութեան եւ զինուորական վաշտերի ներկայութեան.

ե.- Եւ որ նախագահը՝ Գ. Տէր Մինասեանն է գօտին կապել սպարապետի մէջքը եւ դրօշակը յանձնել նրան:

Մյս է պատմական իրողութիւնը:

Մակայն, տարիներ յետոյ, Տէր Մինասեանը բոլշեւիկին յատուկ շնականութեամբ պէտք է ուրանար նրան տրուած դրօշակը ու հայիոյէր իր ազատարարին:

Աւելի՛ն՝ նա պէտք է խեղաթիւրէր մեր երեկուայ պատմութիւնը:

Անցքերն արագորեն կը յաջորդէին իրար:

Քեմալական զօրքերը կը նեղէին Հայաստանը: Մոսկուայի հրաւերով, թուրք բանակը հրով եւ սրով կը մտնէր Հայաստան, եւ նրա առջեւից դաւաճանաբար, որպէս փողհար եւ մունետիկ, կ'ընթանար մեր ցեղի տականքը:

Մեր ժողովրդի դիմադրական կորովը հարուածելու ցանկութեամբ՝ կոմունիստական կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի գաւառական կոմիտէն՝ հայ զինուորների մէջ կը ցրէր հետեւեալ կոչը. "Ձինուորնէ՛ր, գիւղացինէ՛ր եւ գաղթականնէ՛ր, դաշնակցական խայտառակ կառավարութեան խմբապետներից կազմուած զօրքը նահանջում է Քեմալի զօրքերի ահաւոր յարձակումից... Բաւական չէ, որ նրանք հայ աշխատաւոր ժողովրդի գլխին չարիք դարձան, այժմ էլ խաբում են ձեզ՝ ասելով, թէ գալիս են թուրքերը հայ աշխատաւորութեանը թալանելու եւ կոտորելու:

Մենք կոչ ենք անում ձեզ՝ չհաւատալ դաշնակցների հազարաւոր սուտերին, որովհետեւ եկողները ոչ թէ թալանչի աւագակներ են, այլ՝ գիւղացիների, զինուորների եւ բանուորների ընկերներ՝ թուրք աշխատաւորներ:

Նրանք գալիս են ոչ թէ ձեզ կոտորելու, այլ՝ թալանչի դաշնակցների ձեռքից ձեզ ազատելու:

Դուք լաւ հաւատացե՛ք որ Կարսում, Ալեքսանդրապոլում եւ գրաւուած միւս տեղերում նրանք ո՛չ թալանել են եւ ո՛չ էլ կոտորել, այլ՝ հաստատել են բանուորա-գիւղացիական կարգ ու կանոն...: Նորից կոչ ենք անում ձեզ՝ տեղերից չջարժուել, մնալ հանգիստ, չզաղթել...: Կոչ ենք անում բոլորիդ այժմ հաւաքուելու բոլշեւիկների դրօշակի տակ, որոնք միայն կարող են ձեզ փրկել "..."

Այսպէ՛ս, Մոսկուան այսպէս կը բոլշեւիկացներ հայ գիւղացիութիւնը՝ իր առջեւից քեմալական սուրն ու սարսափը քշելով:

Նա ո՛չ թէ հեշտացրեց թրքական առաջխաղացումը, այլ եւ հրէշային պրովոկացիաներով մոլորանքի ու տատանումի մատնեց յանկարծակիի եկած հայութիւնը:

Նա տմարդօրէն կը խաբէր, յայտարարելով, թէ թուրքերը Կարսում խորհրդային կարգ ու կանոն են հաստատել:

Եւ խաբուելով՝ չկռուեց, չգաղթեց հայութիւնը - մնաց ու քեմալական սուիներների հարուածների տակ իր քաղաքական միամտութիւնը քաւեց:

Թուրքերն անցան Արփաչայն ու Ախուրեանը եւ մտան Ալեքսանդրապոլ:

Եւ հարաւէն ու հիւսիսէն արշաւող թրքո-բոլշեւիկ բանակների հարուածների տակ, 1920, Դեկտ. 2-ին, Հայաստանի կառավարութիւնը մեր երկրի իշխանութեան դէկը յանձնեց բոլշեւիկներին:

"Յեղափոխական" Մոսկուան այսպէ՛ս վարուեց մանուկ Հայաստանի հետ:

Նա՛ իսլամ Արեւելքը դաշնակիցների դէմ զօրաշարժելու փոխարէն, թուրքն ու թաթարը շարժեց "դաշնակ Հայաստան" ի դէմ, բաժանեց, կիսեց դա, առիծի բաժինը թողնելով թուրքերին:

Հասկանալի է, որ Հայաստանի անկումով Միւնիքի դրութիւնը աւելի եւս պիտի ծանրանար:

Այժմ դա կտրուած էր ամբողջ աշխարհից: Դա մենակ էր այժմ, ողբերգորէն մենակ, մենակ քաղաքականապէս, անզինակից՝ կռուադաշտում:

Մայր երկրի անկման նախօրեակին՝ մարտնչող Միւնիքի համար հաց ու ռազմամթերք ճարելու առաքելութեամբ Երեւան ուղարկուած մեր դժբախտ Աշոտը կը վերադառնար ձեռնունայն, մեզ բերելով Հայաստանի պարտութեան ու խորհրդայնացման գոյժը:

Աշոտի հետ, գրեթէ միաժամանակ, 1920, Դեկտ. 16-ին, ուղիղ հեռագրաթելով կը հասնէր խորհրդային Հայաստանի զինուորական կոմիսար Աւիս Նուրիջանեանի եւ Դրոյի կոչը՝ ուղղուած Միւնիքի գիւղացիութեան եւ հրամանատարութեան:

Ահա՛ նրա մի հատուածը. "Թող յայտնի լինի բովանդակ Ձանգեզուրին, որ Հայաստանը յայտարարուած է սովետական յեղափոխական հանրապետութիւն: Հին կառավարութիւնը նետել էր երկիրը արեւան ու արցունքի անդունդը: ... Ձեր ժողովրդի միակ փրկութիւնը կախուած է Կարմիր բանակի եւ Սովետական Ռուսաստանի օգնութիւնից: Սովետական Ադրբեյջանը զիջել է Սովետական Հայաստանին Ձանգեզուրը, Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը: ... Քաղաքական հակառակորդներից ոչ ոք չէ հետապնդում, բացի հին կառավարութեան անդամներից, որոնք Յեղկոմի ձեռքով ձերբակալուած ու յանձնուած են ժողովրդական դատի: Մենք կոչ ենք անում Ձանգեզուրին Խորհրդային Հայաստանի իշխանութեան դրօշի տակ կանգնել, մերձանալ Ռուսաստանին եւ Ադրբեյջանին "...

Աւիս-Դրոյի այդ կոչով սկսուեց բանակցութիւնների երկրորդ շրջանը:

Այժմ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը կ'աշխատէր հեշտացնել Կարմիր բանակի գործը:

Այլեւս մեզ հետ գործ ունէին "Հայ" մարդիկ:

Այլեւս մեզ հետ կը խօսէին հայերէն, Եւրեւանից եւ ոչ թէ թաթար Բաքից:

Բայց եւ այնպէս կը դժարանայինք հաւատալ բոլշեւիկներին խօսքին:

Չէր կարելի հաւատալ, չէինք հաւատում, որովհետեւ հազարումէկ առիթներ էինք ունեցել համոզուելու, որ բոլշեւիկը թրքօրէն նենգ է:

Մտնելով Բաքու՝ Կարմիր բանակը հայկական Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը յայտարարած էր "աղբբեղջանեան գաւառներ":

Այդ դէպքից հինգ ամիս յետոյ, երբ պետք էր խաբէպատիր խոստումներով կաշառել մեզ՝ կարմիրները լեռնահայրութեան մէջ ցրած թռուցիկներով միեւնոյն մեր հողամասերը թուղթի վրայ յայտարարեցին Հայաստանի անբաժան մասը:

Մակայն, ամբանալով Հայաստանում, նրանք թքեցին իրենց յայտարարութեան վրայ - Ղարաբաղը կցելով Ադրբեյջանին, իսկ Նախիջեւանը դարձնելով "Նախկրայ" - առանձին "գրպանային հանրապետութիւն", ենթակայ Ադրբեյջանի քաղաքական թեւարկութեան:

Աւելի ն կայ:

Հայաստանի նախկին կառավարութեան եւ Մոսկուայի ներկայացուցիչ Լեգրանի միջեւ 1920, Օգոստ. 10-ին կնքուած պայմանագրի ոյժով, խորհրդային իշխանութիւնը Սիւնիքն էլ հռչակած էր աղբբեղջանեան հողամաս:

Ահա՛ թէ այդ առթիւ ի՛նչ է ասում կարմիր 28-րդ հրաձիգ դիւիզիայի քաղաքական բաժինը. "Ռուս Կարմիր բանակը, որ ջարդեց բարոն Վրանգելի տասնեակ հազարաւոր ճերմակ զվարդիայի բանդաները, կարող կը լինի պաշտպանել նաեւ Սովետական Ադրբեյջանը*:

Իսկ կարմիր ռազմաճակատամասի պետ Սիմէոնովը, ընդունելով Ադրբեյջանի իրաւունքն ու գերիշխանութիւնը Սիւնիքի վրայ, իր 1920, 26 Նոյ. պաշտօնագրով կը յայտնէր ինձ. "Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Ղ. Կարմիր բանակի զին. հրամանատարութիւնը եւ Ադրբեյջանի սովետական իշխանութիւնը երաշխաւորում են կատարեալ ապահովութիւն հայ ժողովրդի խաղաղ աշխատանքի եւ ապստամբներին անարգել վերադարձ իրենց բնակավայրերը":

Ինչ խօսք, որ Սիւնիքը բնա՛ւ տրամադիր չէր օտար երկրամասեր նւաճելու:

Նա իր անդրանիկ համագումարում յայտարարած էր, թէ "ինքնավար Սիւնիքի սահմաններն են նախկին Ջանգեզուրի սահմանները":

Այդ այդպէս լինելով հանդերձ, Կարմիր բանակը, որ փաստօրէն դրուած էր Ադրբեյջանի կառավարութեան տրամադրութեան տակ, կը շարունակէր Ջանգեզուրը համարել Ադրբեյջան, եւ նրա նկատմամբ հետապնդել նւաճողական քաղաքականութիւն:

"Հաշտութեան" դիմումները Կարմիր բանակի կողմից կը շարունակէին:

1920, Նոյ. 26-ին, Սիմէոնովը կառաջարկէր՝ 1- "դադարեցնել ռազմական գործողութիւնները, եւ դիմել բանակցութիւնների, 2- բանակցութիւններ վարելու համար ուղարկել ներկայացուցիչներ Ջաբուղ գիւղը, ուր ձեր համաձայնութիւնը ստանալուց յետոյ կու գան Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Ղ. Կարմիր բանակի ներկայացուցիչները":

1921, Յունուար 22-ին, Ն բրիգադայի հրամանատար Սիմէոնովը կը գրէր ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան. "Չետեւելով իմ գաղափարներին, եւ առաջարկում եմ ձեզ, դադարեցնել ամէն տեսակի ռազմագործողութիւններ, կապ հաստատել մեզ հետ եւ փոխադարձաբար գտնել ընդհանուր լեզու":**

1921, Յունուարի մէջ, Սիւնիք կը ժամանէր Կարմիր բանակի կողմից ուղարկուած Գր. Վարդանեանի պատուիրակութիւնը, բերելով իր հետ հետեւեալ առաջարկութիւնները՝ 1 - դադարեցնել ապստամբական կոիւները Ղարաբաղում, 2 - Սիւնիքը յայտարարել խորհրդային, 3 - ընդունել 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարութիւնը (եթէ ցանկանայի)":

Այդ պատգամաւորութիւնը իր հետ բերած էր մի գրութիւն Դրոյից, որի մէջ, ի միջի այլոց, գրուած է. "Վերջին բոպէին, պետութեան գլուխը անցած դաշնակ կուսակցութեան պատասխանատու ընկերները, Նոյեմբեր 26-ի ժողովում, խոշոր մեծամասնութեամբ որոշեցին ընդունիլ Ռուսաստանի օրինետացիան: Հայաստանը յայտարարուեց խորհրդային, հիմնուած այն համոզմունքի վրայ, որ միայն յեղափոխական Ռուսաստանը կը զգայ անկեղծ կերպով պաշտպանելու հայ աշխատաւորութեան շահերը: Ներկայումս Մոսկուայում հաւաքուած է կոնֆերենցիա, որտեղ պետք է լուծուի Հայաստանի սահմանների խնդիրը, Ռուսաստանի, Տաճկաստանի եւ Հայաստանի մասնակցութեամբ"...

Այս գրութեամբ եւս - այս անգամ Դրոյի միջոցաւ - կ'առաջարկուէր "Սիւնիքն անմիջապէս յայտարարել խորհրդային":

1921, Յունուար 22-ին, Շուշի քաղաքի եւ նրա շրջակայքի կայազօրի պետ եւ զինուորական կոմիսար Պոտեշինի ստորագրութեամբ, կարմիր բանբերների ձեռքով ստացուած է հետեւեալ գրութիւնը. "Անհրաժեշտ է վերջ դնել բոլոր ապստամբութիւններուն եւ վերահաստատել կապ մեզ հետ: Եթէ ցանկանում էք ունենալ բարեկամական յարաբերութիւններ եւ կապուել մեզ հետ՝ յայտնեցէք գրաբերիս միջոցաւ:

Շուշի-Գորիս հեռագրային կապը կարող եմ վերականգնել տալ":

Վերջապէս, 1921, Փետր. 15-ին "XI Կարմիր բանակի Ձինուորայեղափոխական խորհրդի եւ սովետական

գերագոյն իշխանութեան կողմից լիազօրուած " Հեկկերը կը պատասխանէր " քաղաքացի Նժդեհին եւ քաղաքացի Տէր Մինասեանին ". "... Դուք կը մեղադրէք մեզ Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը գրաւելու խնդրի մէջ որպէս թուրքերի արշաւանքին օժանդակող ":

Խորհրդային իշխանութեան ուղղած իմ այդ ծանր մեղադրանքը ջրելու նպատակով, Հեկկերը դիմած է ծիծաղելի բացատրութիւններին, եւ կրկնած կարմիրների հին յանկերգը՝ "Չանգեզուրը Հայաստանի հետ միացնելու պայմանները ճշտութեամբ գծելու համար կը խնդրեմ ձեզմէ մէկը ուղարկել Շուշի, ուր ես կը սպասեմ Ձեր գալստեան ":

Ինչպէս տեսաք, Հեկկերը խօսում է ո՛չ թէ միայն Կարմիր բանակի այլեւ՝ սովետ. գերագոյն իշխանութեան անունից:

Իր այդ երկարապատում գրութեան մէջ նա, յանուն Կարմիր բանակի զօրահրամանատարութեան եւ Մոսկուայի, խոստովանում է, որ "Չանգեզուրում, յիրաւի, տեղի է ունեցել մի ամօթալի դէպք, որի համար մենք մեզ չենք գովում: Խօսքս տաճկական գնդի մասին է, որ մենք ուղարկած ենք Չանգեզուրով Քեմալի մօտ:

Որ մենք վճռականօրէն հաշուեյարդարի ենթարկեցինք այդ դէպքը՝ սրան ապացոյց կարող է ծառայել գորաբաժնի պետի հեռագումն իր պաշտօնից: Ուրիշ որեւէ գործի մէջ, թերեւս. մեզ վրայ լուրջ մեղադրանք բարդել կարելի չէ ":

Կանգ առնենք. կը բաւեն վկայութիւնները:

Կողք-կողքի դնելով բոլշեւիկ զօրականներից եւ քաղաքական գործիչներից ստացուած պաշտօնագիրը, կարելի է հանգել մի հատիկ անսխալ եզրակացութեան. այն է, որ բոլշեւիկ ղեկավարների աստիճանի հետ, որպէս օրէնք, բարձրանում է եւ իրենց մաքիաւելիականութեան աստիճանը:

Սովետական գերագոյն իշխանութեան անունից խօսող Ձինուորայեղափոխական խորհրդի անդամը "գերագոյն " լրբութեամբ թրքական գնդի ներկայութիւնը Չանգեզուրում կը ճգնէր արդարացնել "ուրիշ ճամբայ չկար "ով:

Ծիծաղ է շարժում Հեկկերի այն պնդումը, թէ թրքական գունդի հետ կապուած "ինցիդենտ "ը հաշուեյարդարի ենթարկած է Բաքուն: Իրողութիւնը այն է, որ այդ գորամասի երեք քառորդը, ինչպէս եւ իր հրամանատար Չաւալ փաշային, պատմական Ուշթափալարում, դաժան ու արիւնալի հաշուեյարդարի ենթարկեց Մինիքի յաղթական սուրը:

Իր այդ գրութեան մէջ, Մոսկուայի ներկայացուցիչը ասած է ե՛ւ հետեւեալը. "Ձեր ուշադրութիւնն եմ դարձնում այն անհանդուրժելի վերաբերմունքի վրայ, որ սիւնեցիները ցոյց են տուել մեր բանագնացներին:

Կարմիր զինուորներին հարց ու փորձ են արել սպառնալիքի ազդեցութեան տակ. մէկից էլ վերցրել են նրա ոտի փաթաթանները ":

Կարդա՛նք, կարդա՛նք մէկ էլ, եօթն անգամ, այդ հատուածը՝ ճանաչելու համար սովետ իշխանութիւնը, որին մի հատիկ զինուորի "ոտի փաթաթաններ "ը աւելի պիտի զբաղեցնէին, քան թաթարների եւ քեմալականների կողմից գրաւուած հայկական հողամասերը, քան Հայաստան երկիրը:

Ընթերցո՛ղ, այժմ կը դժուարանա՞ս ասել, թէ ո՞րն է աւելի շնակա՛ն, Եւրոպայի այն ծանօթ դիւանագէ՞տը, որ չուզեց իր մի զինուորի ոսկորները փոխել Հայաստանի հետ, թէ՞ թրքացեղ Լենինը, որին իր մի զինուորի փաթաթանները աւելի զբաղեցրին, քան մարդկութեան կողմից այնքան անիրաւուած մեր ցեղի գոյութեան պրոբլեմը:

Այսպէս, շարժանկարի արագութեամբ իրար կը յաջորդէին պատուիրակութիւնները, բանագնացներն ու պաշտօնագրերը:

Սակայն, այդ չէր խանգարում, որ բանակցութեանց ընթացքին իսկ, մութի մէջ շարունակէր գործել բոլշեւիկեան մաքիաւելիականութիւնը:

Անցողակի ասեմ եւ այն, որ Կարմիր բանակի քաղաքական բաժինը կատարում էր նաեւ՝ քեմալական պրոպագանդիստի դեր:

Չանգեզուրի եւ Ղարաբաղի գիւղացիութեան ուղղած իր մի կոչի մէջ՝ նա ասում է. "Միւսնոյն ժամանակ Քեմալն աշխատում է իր բանակը միացնել Ռուսաստանի եւ Ադրբեյջանի Կարմիր բանակներին, որպէսզի ընդհանուր ուժերով ջախջախենք անգլիական, ֆրանսական եւ միւս՝ Արեւելքը ճնշող կապիտալիստներին "...

Նոյն կոչի մէջ կը կարդաք է՛ւ այս տողերը. "Ինչո՞ւ դաշնակներն ատում են Քեմալին եւ Կարմիր բանակին: - Որովհետեւ մեր բանակն ու Քեմալը բոլոր ազգերի աշխատաւորութեան համար ազատութիւն են բերում, ազատութիւն՝ բուրժուազիայի լծից: Վա՛յ նրան՝ ով սուր կը բարձրացնի աշխատաւորական հանրապետութեան դէմ ":

Այդ կարմիր "Վա՛յ "ը ուղղուած էր զարկող Մինիքի հասցեին: "Աշխատաւորական հանրապետութիւն " ասելով, Կարմիր բանակը հասկանում էր Ադրբեյջանը, իսկ Ադրբեյջան ասելով՝ նաեւ՝ Չանգեզուրը:

Եւ այս բոլորից յետոյ, ռուս եւ քեմալական ուժերը - երեւի իրենց ճամբան կորցնելով - պիտի մտնէին Հայաստան եւ, եւրոպական կապիտալիզմի փոխարէն, պիտի ջախջախէին Հայաստանի մանուկ

անկախությունը:

Կարմիր բանակի հրամանատարությունը կատարում էր նաև պրովոկատորի դեր:

Այն օրերին երբ դա "բարեկամական" ձեռք էր մեկնել մեզ, երբ պաշտօնապես եւ այնքան յաճախակի դիմումներ էր կատարում Միւնեաց կառավարութեան, հայ գիւղացիութեան ուղղած իր մի թռուցիկի մէջ կը սպառնար "մաքրել Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը, եթէ ապստամբները չհրաժարուեն աւերումներից եւ թրքական կոտորածից":*

Այսպէս, բոլշեւիկեան արտառոց տրամաբանությունը, "ազգայնական աւերումներ ու թրքական կոտորած" էր անուանում մեր սրբազան ինքնապաշտպանությունը, որ առաջ էր տարւում հայրենի երկնքի տակ:

Նման պրովոկացիաներով թաթար Բաքուն պարբերաբար կը գրգռէր Կարմիր բանակը լեռնահայութեան դէմ:

Կարմիր զօրահրամանատարությունը երեւան եկաւ նաեւ քաղաքական շանտաժիստի դերում:

"Ներկայ թուլեին, - կը գրէր ինձ 28-րդ կարմիր զօրաբաժնի պետը, - ռուսական սովետ. կառավարությունը միջնորդի դեր է կատարում՝ բանակցություններ վարելով Հայաստանի եւ տաճիկ յեղափոխական զօրքերի միջեւ:

Մի՛ խանգարէք այդ հաշտութեան գործը":**

Նոյն օրերին, միեւնոյն իմաստով, ինձ կը գրէին Գրոյի ստորագրութեամբ՝ "քանի դեռ Չանգեզուրը չէ ճանաչել խորհրդային իշխանությունը՝ դեռ կասկածով պիտի վերաբերուին Հայաստանին"...

Այդ միեւնոյն գրութեան մէջ կը կարդանք նաեւ հետեւեալը. "Չանգեզուրի բռնած դիրքը "կոզեր" է տալիս տաճիկների ձեռքը՝ չհեռացնելու իրենց զօրքերը մեր երկրից":

Իսկ իմ դէմ գործող ծանօթ զօրաբաժնի զինուորական կոմիսարը, իր համար 21 պաշտօնագրի մէջ, վրան բաց կերպով կը սպառնար ինձ. "Առաջարկում եմ 48 ժամուայ ընթացքում վերադարձնել Գորիսում մնացած հիւանդ, վիրաւոր եւ շուկտ. 15-ից կռիւներում, գերի ընկած զինուորներին, Գորիսում մնացած բոլոր գոյքն ու ռազմամթերքը: Նաեւ յիշեալ ժամանակամիջոցում հեռացնել Չանգեզուրից կանոնաւոր զօրամասերը:***

Հակառակ պարագայում, ռուս սովետական կառավարությունը կը հրաժարուի Հայաստանի եւ Տաճկաստանի յեղափոխական զօրքերի միջեւ կնքուող հաշտութեան միջնորդությունից: Սպասում եմ պատասխանի":

Այսպէս, առանց դիւանագիտական փափկամտութեան իսկ, XI կարմիր զօրահրամանատարությունը - որի նիւթական եւ հոգեւոր ողջ մեխանիզմը գտնուում էր թաթար Նարիմանովի ձեռքում - կը սպառնար ինձ հասկացնելով, որ եթէ վար չդնեմ զենքս՝ թուրք բանակը կը քաշեն, կը բերեն Երեւան:

Ճանաչում էի, ճանաչում էի խորհրդային մաքիաւելիական իշխանությունը, եւ նրա բոլոր սպառնական թէ կեղծ բարեկամական դիմումներին պատասխանում. "Միւնիքը խորհրդային իշխանութեան առջեւ կը բանալ իր դռները, երբ՝ 1) Չանգեզուրը կը յայտարարուի Հայաստանի անբաժան մասը, 2) թրքական զօրքերը կը հեռացուեն Ալեքսանդրապոլից, 3) հայ մտաւորականությունը ազատ կ'արձակուի բանտերից, եւ 4) աքսորուած հայ սպայությունը կը վերադարձուի Հայաստան":

Այս էր իմ եւ Միւնեաց ժողովրդի անփոփոխ պատասխանը - այդ օրերի մեր ազգային կատեխեզիսը:

Տարբեր տեսակէտ չունէր նաեւ Գ. Տէր Մինասեանը, որն այսօր, 15 տարի յետոյ, խորհրդային կոչուած դիւային իշխանութեան դատն է փաստաբանում, առանց անդրադառնալու, թէ չարագործին պաշտպանողը բարոյապէս իր վրայ է առնում նրա կատարած բոլոր չարագործությունները:

Ահա՛, ընթերցո՛ղ, տարրական մարդկայնությունից, ինչպէս եւ քաղաքական բարոյականից գուրկ, թուրքի բարեկամ մեր թշնամին - բոլշեւիկների իսկ որակումով՝ "Նե՛ ոը", որի հետ չափուեց Միւնիքը:

[Շաւունակություն](#)

Ինչո՞ւ Ստեղծուեց Ցեղակրոն Շարժումը

Ինձ յատկապես մտահոգում էին մեր երիտասարդ սերնդի տրամադրությունները, սերունդ, որը ծնունդ էր Հայրենիքի սահմաններից դուրս կամ մանուկ հասակից, իրերի բերումով, յայտնուել էր արտասահմանում:

Գիտական հոգեբանությունը վաղուց է ապացուցել, որ աղետներ տեսած եւ մեծ արհաւիրքների, ցնցումների ենթարկուած ժողովուրդները, յատկապես փոքր ժողովուրդները, սկսում են տառապել հոգեկան ետընթացով, որն արտայայտում է պարտու-ղականութեան տարբեր դրսեւորումների ձեւով: Աղետի ենթարկուածը, հոգեպէս խիստ ուժասպառուելով, ամեն ինչ կորած է համարում. լքում է իր պատմական առաքելութիւնը, կրաւորաբար եւ հնազանդորէն համակերպում իր վզին փաթաթուած քաղա-քական ճակատագրին: Նախ եւ առաջ նրան պատում է թերարժէքութեան տանջալից զգացումը, որի պատճառով դառնում է քաղաքական յոռետես, մշակոյթի տեսակետից՝ անստեղծագործ: Հոգեպէս նա դառնում է անիշխան, ժխտելով ամեն մի արժէք, հեղինակութիւն, իշխանութիւն, դառնում է զգուելի անձնապաշտ, փոքրիկ ու խորթ հասարակութեանը եւ սկսում հետապնդել սուկ մէկ առօրեական նպատակ - իր սեփական հացն ու հանգիստը: Ուրպէս "ուրացող" (պարտուողական) նա լքում է իր դիրքերը ողջ ճակատով: Իր գոյութեան պայքարը նա արտաքին ճակատից տեղափոխում է իր ներաշխարհը, որի հետեւանքով աւելի է "կոտրուում", ուժասպառում: Այսպիսով նա մոռացութեան է մատնում իրեն սպառնացող արտաքին վտանգը՝ թշնամուն:

Միով բանիւ, նա անընդունակ է դառնում նոր պայքարի, ճիգի, գոհողութեան, դուրս ընկնում պատմութեան հունից եւ սկսում է քարշ տալ իր անստեղծ ու անիմաստ գոյութիւնը, հարուցելով իր հանդէպ ազգերի զգուանքն ու խղճահարութիւնը:

Հայկական պարտուողականութիւնը արտայայտուեց նաեւ հիւանդագին կրօնականութեամբ: Ընդհանուր քայքայման պայմաններում հայկական գաղթօջախներում առաջացան բազմաբնոյթ անհեթեթ աղանդներ. "ռուչիներ", որոնք իրենց հոգու փրկութեան համար քարոզում էին հրաժարուել ազգային-հասարակական կեանքից, "անդենականներ", որոնք հայերի երկրային հայրենիքը համարելով անիրական, յորդորում էին նուիրուել անդենական, երկնային հայրենիքին, "վերակրօնականներ"՝ նոյնքան ապագային, հակահասարակական եւ հիւանդագին: Իսկ Ստամբուլում թուրքական իշխանութիւնների խորհրդով կազմաւորուած "հայկական կոմիտէն" հայերին քարոզում էր՝ իրենց համարել "լուսաւորչական թուրքեր":

Այս պատկերը լրացնում էին հայկական կուսակցութիւնները, որոնք ներքին տարաձայնութիւններով հայութեան մէջ առաջ էին բերում պառակտումներ եւ ազգային ոգու սառեցում: Այսպիսով, գաղութահայերը, տրուելով կոյր պարտուողականութեանը, սկսել էին ջուր լցնել հայ ժողովրդի գոյութեան թշնամիների ջրաղացին, խելայեղ պոռթկումով ձգտելով սեփական պարտութիւնն ու դժբախտութիւնը դարձնել վերջնական:

Մի խօսքով, սփիւռքի մեր գաղթօջախներում ստեղծուել էր մի մթնոլորտ, որում մէկ միլիոնի հասնող գաղութահայերը, յուրախութիւն թուրքերի, փորձում էին ինքնասպան լինել: Այդպիսին է հայ իրականութեան մերօրեայ պատկերը գաղթօջախներում:

Այնտեղ ինձ վիճակուեց ապրել խորը ողբերգութիւն՝ ազգային ամօթի ողբերգութիւն: Սակայն, տանամետակների ուսումնասիրութիւններն ու մտորումները ինձ յանգեցրին մի այլ ճշմարտութեան եւս. պարտուողականութեամբ տառապող ժողովուրդներն անբուժելի չեն, կեանքը յարափոփոխ վերածնունդ է, հնարաւոր է եւ մեր գաղթօջախների հայութեան առողջացումը: Իսկ դա կարող է տեղի ունենալ միայն վերանորոգմամբ, որն էլ հնարաւոր է միայն՝ սեփական պատմութեան իրական արժէքները վերապրելու ճանապարհով: Մեկնուելով այս վերլուծութիւնից, ես հայրենասէր-գաղափարապաշտի խորին մտահոգութեամբ ձեռնարկեցի մեր երիտասարդ սերնդի կազմակերպման գործը, նրան համարելով ամենակարող վերակերտիչ գործօնը:

Քանի որ գաղութահայութեան ամենամեծ զանգուածն ապրում է Ա. Մ. Ն.-ում, որտեղ եւ մեր սերնդին ամենամեծ վտանգն է սպառնում (ի դէմս ամերիկեան միջավայրի ամենակուլ, ձուլող յատկութեան), ես Ցեղակրոն շարժումը սկզբնաւորեցի Ամերիկայում: Ցեղակրոն շարժումը ո՛չ մի ընդհանուր բան չունի եւ չէր էլ կարող ունենալ օտար վարդապետութիւնների հետ, քանզի այն, նախ եւ առաջ, բարեփոխիչ շարժում-վերածնունդ է, որը հնարաւոր է միայն սեփական, այլ ոչ փոխառնուած արժէքներով: Միայն թուրքամետ, պարտուողական ու պատմագիտութեան ասպարէզում տգէտ հայր կարող է պարսաւել Ցեղակրոն շարժումը:

Ցեղակրոն շարժումը ո՛չ թէ կուսակցութիւն է, այլ՝ Ուխտ: Նրա կազմակերպութիւններն այդպէս էլ կոչում են՝ Ուխտեր: Ով այս կամ այն չափ ծանօթ է Հայոց պատմութեանը, անմիջապէս կը հասկանայ, որ Ցեղակրոն շարժումը որպէս ուխտ, նման է Մամիկոնեից ասպետների Ուխտին: Մամիկոնեանների պէս ցեղակրօնը դաւանում է ազգին անշահախնդիր նուիր-ւածութիւն եւ յանուն Հայրենիքի մահը քաջաբար ընդունելու

վճռականություն:

Իմ շարժման անհրաժեշտությունը թելադրուած էր մի շարք այլ կարելորագոյն դրդապատճառներով եւս:

Քեմալական իշխանութեան հաստատման առաջին իսկ օրերից, թուրքերը բարբարոս, բայց արթուն քաղաքական բնագոյով օժտուած մի ազգ, փորձեցին մեզ ոչնչացնել նաեւ բարոյապէս: Թուրքիայում կատարուած հայերի ցեղասպանութիւնն արդարացնելու կամ, ծայրահեղ դեպքում, հասկանալի դարձնելու նպատակով, թուրքերը մի շարք եւրոպական ծախսու գրչակների ու հասարակական գործիչների աջակցութեամբ, հակահայկական քարոզչութեան արշաւ սկսեցին: Հայկական սպանդին հետեւեց բարոյական եղեռնը՝ հայերի վարկաբեկումը: Ամերիկեան ու եւրոպական ամբիոններից ոչ թուրքերը յաճախակի յայտարարում էին. "Իրենց անարգ բնաւորութեան պատճառով հայերը դարձան թուրքերի նողկանքի", այլ ո՛չ թշնամութեան զոհերը": Այսպիսով մեղադրուած եւ վարկաբեկուած էին միլիոնաւոր զոհերը, իսկ արդարացուած՝ մարդասպանները: Հակահայկական քարոզչութիւնը պնդում էր, որ մեղաւոր են սպանուածները, եւ ոչ մարդասպանները, հայերին վերագրելով գոյություն չունեցող արատներ.

ա) քոչուորականություն, իբր հայերն իրենց հողը չեն սիրում, բ) անամօթ գիշատչի վերաբերմունք իերնց "զոհերի" նկատմամբ՝ տնտեսական բնագաւառում, գ) բարոյականութեան բնածին պակաս, որի հետեւանքով եւ հակա հասարակական կեցուածք եւ այլն:

Ահա՛ թէ ինչպէս էին թուրքերը հայերին ներկայացնում ամերիկեան եւ եւրոպական ժողովուրդներին:

Այդ հակահայկական քարոզչութիւնը վարում էին թուրքական դեսպանութիւններն ու

հիւպատոսութիւններն՝ իրենց ռազմական, առեւտրական ու մամուլի կցորդների հետ: Դրանում ակտիւ դեր էր խաղում եւ արտասահմանի թուրք ուսանողութիւնը: Հակահայկական քարոզչութեամբ յատկապէս աչքի էին ընկնում գրող Խալիդէ հանըմը, Վեհիբ փաշան եւ Ա. Մ. Ն.-ում թուրքական դեսպան Մուխտար բէլը:

Բնականաբար, թուրքական ծաւալուն քարոզչութիւնը որոշ երկրներում պէտք է խթաներ հակահայկականութիւնը (հայամէտոութեամբ յայտնի Կրաֆտ Բենարը հայկական հարցին նուիրուած իր գրքերից մեկում ցաւով նշում է, որ Եւրոպայում հայերին համարում են "թալանչի ժողովուրդ": Իսկ ջերմ հայասէր Նանսէն իր "Խաբուած ժողովուրդ" գրքում 1914 թուականին ցաւով յիշեցնում էր, որ հայը, չնայած իր բարձր հոգեւոր առաքինութիւններին, մարտունակ չէ):

Նման իրավիճակում, երբ հայկական կուսակցութիւններն ու կրօնական հաստուածները, փոխանակ հակազդելու թուրքական քարոզչութեանը, ելել էին իրար դէմ, մեր վերաստեղծուած Յեղակոս Ուխտերը ձեռնամուխ եղան հակաթուրքական քարոզչութեանը՝ ի պաշտպանութիւն իրենց անար-գուող Յեղի: Նրանք հաւաքեցին տարբեր փիլիսոփաների, պատմաբանների, մարդաբանների, գրողների, աշխարհագէտների արտայայտած կարծիքներ հայերի ու թուրքերի մասին եւ ներկայացրեցին ամերիկեան ու կանադական ժողովուրդների դատին:

Կար Յեղակոս շարժման անհրաժեշտութիւնն ընդգծող մի կարելորագոյն հանգամանք եւս. դա մեր հին սերնդի քաղաքական տեղատուութիւնն էր Թուրքիայի նկատմամբ: Մեր հին կուսակցութիւնները սկսել էին լքել Հայկական հարցն ու համակերպուել այն մտքի հետ, որ պէտք է հրաժարուել Թուրքիայում մնացած հայկական տարածքներից ու մերձենալ թուրքերի հետ: Այդ ուրացումը երիտասարդ սերնդի աչքում մեզ կը դարձնէր արհամարհելի ժողովուրդ:

Յեղակոս շարժումը կոչուած էր հայութեանը տէր դարձնելու Թուրքիայից ունեցած տարածքային պահանջներին: "Լոզանը-երբէ՛ք" կարգախօսը զարդարում էր Յեղակոս Ուխտերի առաջին ծրագիր-կանտնագրքի տիտղոսաթերթը: Մեզ համար Հայկական հարցի պատմութիւնը չէր սպառուում թուրքերի համար բարենպաստ Լոզանի պայմանագրով: Յեղակոս Ուխտերը, ի հակակշիռ հին սերնդի, շարունակում են մնալ Թուրքիայի պարտատէրերը:

Որտեղ էլ լինի ցեղակոսը, ինչպիսի ընկերային դիրք էլ գրաւի, նա կը շարունակի մնալ հպատակն ու մարտիկը Հայաստանի:

(թարգմանուած է ռուսերէն բացատրագրից՝ տրուած դատաքննութեան ժամանակ)

"Հանրապետական" թերթ, Երևան, 1993թ., թիւ 21

Ինքնակենսագրություն

1. Հայոց Յեղափոխական շարժման
2. 1912-ին հայ կամաւորներից կազմակերպել եմ մի վաշտ
3. Անցեալ համաշխարհային պատերազմի
4. 1917-ին, սակաւաթիւ ուժերով
5. Հայաստանի անկախութեան նախօրեակին
6. 1918 մայիսի վերջերին
7. Հայաստանի անկախութեան օրով
8. 1919-ի երկրորդ կեսէն
9. Այնուհետեւ լծել եմ վտանգաւ Ղափանի եւ Արեւիքի հայութեան
10. 1920-ի կեսերին
11. Իմ կեանքն ու գործնէութիւնը
12. Հայր Հայաստանից դուրս ենթակայ է
13. Բուլղարիայում տեղի ունեցաւ ռազմա-քաղաքական անցքեր

1. Հայոց Յեղափոխական շարժման միացել եմ 17 տարեկան հասակից՝ իբրեւ զինագիստ: Հետագայում լքել եմ Համալսարանը եւ գործել ցարիզմի ու սուլթանականության դէմ: 1906-ին անցել եմ Բուլղարիա եւ Մակեդոնական ազատագրական շարժման ղեկաւարներ Բորիս Սարաֆովի եւ Լիպպով Գուրինի միջնորդությամբ ընդունել Սօֆիայի սպայից դպրոց Դմիտրի Նիկոլովի անունով: Աւարտելով դպրոցը (I կարգ) վերադարձել եմ Կովկաս՝ Մուրադի հայդուկային խմբի հետ Հայաստան անցնելու համար: Այնուհետեւ գործել եմ Պարսկաստանում: 1909-ին վերադարձել եմ Կովկաս եւ ձեռքակալել: Բանտերում՝ Ջուլֆայից մինչեւ Պետերբուրգ՝ մնացել եմ աւելի քան 3 տարի, 163 դաշնակցականների ծանոթ դատաւարութիւնից հետոյ՝ Սիբիր չընկնելու համար, անցել եմ Բուլղարիա:

2. 1912-ին հայ կամաւորներից կազմակերպել եմ մի վաշտ եւ Անդրանիկի հետ մասնակցել Բալկանեան պատերազմին-հանուն Մակեդոնիո եւ Թրակիո ազատագրության: Պատերազմի վերջին շրջանում, իբրեւ յեղափոխականներ՝ հրաժարել ենք մասնակցել բալկանյան ժողովուրդների ներքին կռիւներին եւ զօրացրել Հայկական վաշտը: Ես վիրաւորել եմ այդ պատերազմում: Հայոց դրօշակը եւ շատ հայ կրօնքեր զարդարել են քաջութեան խաչերով:

3. Անցեալ համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին՝ ներման արժանանալով ցարական կառաւարութեան կողմից՝ վերադարձել եմ Կովկաս՝ Թուրքիայի դէմ մղուելիք պատերազմին մասնակցելու պայմանով: Կռիւների առաջին շրջանում վարել եմ Հայ-կական կամաւորական II գումարտակի փոխարմատաւարութիւնը, վերջին շրջանում՝ ղեկաւարել հայ-եզիդական մի առանձին զօրամաս:

4. 1917-ին, սակաւաթիւ ուժերով օգնութեան եմ փութացել պաշարաւաճ Կողբին եւ փրկել այդ շրջանի հայութեանը: Այդ միեւնոյն օրերին անցել եմ Աբբաս Գիոլ, կապել եզիդների հետ, հետո առնելով վերջինների առաջնորդ Իւո բեգին, վերադարձել եմ Տփլիսի եւ նրան կապի մեջ դրել Հայոց Ազգ. Խորհրդի հետ:

5. Հայաստանի անկախութեան նախօրեակին վարել եմ Ալաջայի կռիւները, որոնցով կարելիութիւն ընձեռել էրզրում-Մարիդամիշ-Ղարսէն նահանջող հայկական զօրամասերին՝ անկորուստ անցնելու Ալեքսանդրապոլ, եւ Արփաշայը կտրել անցել եմ միայն այն ժամանակ, երբ վերջին նահանջող հայ զինուորի հետ իմ մարդկանց յաջողեց փոխադրել Անիէն պրոֆ. Մառ-ի պետումների արդիւնքը հանդիսացող արժեքաւոր հնութիւնները:

6. 1918 մայիսի վերջերին վարել եմ Ղարաքիլիսէի ճակատամարտը: Վիրաւորել եմ: Ներկայացել ամենաբարձր քաջութեան շքանշանի:

Պիտի խոստովանել, որ առանց Ղարաքիլիսէի ճակատամարտի ոչ թէ օրայ Խ. Հայաստան այլ եւ այդ երկրամասի վրայ այսօր ապրող հայութիւն չէինք ունենայ: Ղարաքիլիսէի եռօրեայ հերոսականը փրկեց գլխովին ոչնչացումից Արարատեան հայութիւնը եւ հիմը դրեց Հայկական Պետութեան:

7. Հայաստանի անկախութեան օրով, 1919-ի աշնան փրկել եմ Դաւալուի եւ Վեդիի միջեւ պաշարաւաճ Հայկ. II գունդը:

8. 1919-ի երկրորդ կեսէն անցել եմ Սիւնիք՝ Էդիֆ բեյի զօրքերի կողմից պաշարաւաճ, սովի ու սուրի մատնուած Գողթանի օգնութիւն հասցնելու համար: Փրկուեցին թէ՛ այդ շրջանը, թէ՛ այդտեղի հայութիւնը:

9. Այնուհետեւ լծել եմ վտանգաւ Ղափանի եւ Արեւիքի հայութեան ֆիզիքական գոյութեան պաշտպանութեան գործին՝ ետ մղելով Մուսաֆաթական Ադրբեյջանի եւ Նուրի, Խալիլ թուրք փաշաների

պարբերական յարձակումները:

10. 1920-ի կեսերին՝ Դրօի գործարար կողմից Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը լքելուց յետոյ՝ ստանձնել են բովանդակ Սիւնիքի ինքնապաշտպանութեան գործը: Մեր այդ՝ աշխարհից բացարձակապէս կտրուած լեռնաշխարհում առանց բաւարար հացի եւ ռազմամթերքի, առանց սպայական կադրի եւ արտաքին որեւէ օգնութեան, քաղաքականապէս մենակ, շրջագծաձեւ ճակատի վրայ, աւելի քան մի տարի տեւող անհասարար ու յաղթական կռիւներով՝ Սիւնիքը-որը Հայաստանի կառուարութեան եւ Մոսկուայի ներկայա-ցուցիչ Լեզրանի միջեւ կնքուած պայմանագրով յանձնուած էր Ադրբեյջանին - պարտադրում է իր կամքը Խորհրդ. իշխանութեանը, Սիւնիքեանի օրով իր 1921, յունիս, դեկտեմբերից Սիւնիքը համարում է կցւած իր մայր երկրին-Հայաստանին: Սիւնիքի հերոսականի շնորհիւ փրկուած են նաեւ Հայաստանի մտաւորականութիւնը, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը, հայ յեղափոխական եւ մարտական տարրերը:

11. Իմ կեանքն ու գործնութիւնը կհաստատեն հետեւեալ իրողութիւնները՝

- Ես միշտ երեսն են եկել վտանգների ժամանակ: Խաղաղութեան օրով պաշտօններ չեմ փնտրել, քանզի չեմ սիրել: Վարել եմ միշտ էլ ժողովրդական ուժեր, մի տեսակ պաղութիւն զգալով դէպի այսպէս կոչուած "կանոնաւոր " գործասերը: Ղեկուար տարրե-րը քամել եմ ժողովրդից եւ վերջինները կաղապարել, եթէ այսպէս կարելի է ասել, ըստ իր պատկերի: Կռիւներում եղել եմ մարդ, աւելի քան մարդ, անգամ թուրք ու թաթարների դէմ- վկայ՝ գործասերիս ուղղուած իմ հրամանագրերն ու կանչերը: Սովետական իշխանութեան կողմից ինձ վերագրուածները հասարակ յերիրանքներ են՝ սահմանուած ամեն գնով հակառակորդը վարկաբեկելու ձգտող պրոպագանդի համար: Ես երբեք չեմ օգուտել արտաքին ուժերից, անգամ հարազատ Պետութեան միջոցներից: Առաջնորդել եմ Մամիկոնեանների ուխտով. եղել եմ խոր հաւատքի եւ էտիկայի մարդ, եւ այդ իսկ պատճառով յաճախ դառնութեան բաժակներ դատարկել: Հաւատքի եւ պաշտամունքի տաճարում միշտ էլ առաջին տեղերը յատկացուած են եղել Աստուծոյ եւ Հայրենիքիս: Հայաստանն է եղել երկրաւոր սրբազնագոյնն ինձ համար: Շնչել, ապրել եմ նրանով՝ միշտ պատրաստ տառապելու, զոհաբերելու եւ մեռնելու նրա համար: Դա է եղել իմ սրբազան ցար, կարօտը, ուրախութիւնը, իմ գոյութեան իմաստը, իմ ան-մահութիւնը, իմ գերագոյն իրաւունքն ու պարտականութիւնը, միաժամանակ երկրի ժողովուրդը ջերմօրէն կապելու ու կուրօրէն հետեւել է ինձ: Ինձ թշնամացել են սրբութեան զգացումից զուրկ կիսամտաւորականն ու թուրթ... կանոններով ղեկուարող միջակ զինուորականը: Ռօճիկ չեմ ստացել* ողջ կեանքում: Հրաժարել եմ անգամ օտար պետութեան սահմանած թոշակից: Ունեցել եմ հարուստ լինելու եւ ճոխ ապրելու ամեն կարելիութիւն, սակայն ապրել եմ իբրեւ ժողովրդի մարդ, համեստօրէն, աղքատ կոչւելու աստիճան: Նյութապաշտութիւնը յեղափոխականի, գորականի, հայրենասերի համար համարել եմ մէկը մեր աշխարհի ամենամեծ պղծութիւններէն:

Հայաստանից հեռանալիս հետս եմ առել Արաքսի Հայկական ափում զինուորներիս կողմից զարնուած վագրի մորթին - իմ միակ վարձատրութիւնը, Ջուալ փաշայի դաշոյնը - իմ միակ պատերազմական աւարը, պարտութիւն չտեսած Սիւնեաց Դրօշակը- թո՛ղ դա դրուի կրծքիս վրայ, գերեզմանիս մեջ, եւ մի հին Հայկազեան բառարան- իմ միակ մխիթարիչը տարագրանքի մեջ:

12. Հայը Հայաստանից դուրս ենթակայ է վատասերումի: Այդ չարիքի դէմ պայքարել հնարաւոր է միայն ցեղային արժեքների, առաքինութիւնների եւ սրբութիւնների խոր ճանաչումով ու վերապրումով,- մի բան, որ հիմնաւորեցի եւ անւանեցի Ցեղակրօնութիւն: Դրա նպատակն էր՝ անհայրենիք հայութեանը հոգեւոր ու քաղաքական անտուն-անտիրութիւնից փրկելով, դարձնել հայրենասեր: Դա Հայրենատիրական շարժում է, որի մեջ վերանորոգւելով միայն պիտի միանան հայութեան բոլոր հատուածները: Իմ այդ ազգահոգ քարոզչութեան համար հայութեան հատուածականացած, ապահայրենացած ու պարտուողական տարրերը դաւադրեցին ինձ:

Ներո՛ւմ եմ բոլորին, ներում կրկնակ պատճառներով- առաջին՝ իմ ազգային դաւանանքը թոյլ չի տալիս թշնամանք տածել դէպի որեւէ Հայ մարդ. երկրորդ՝ խորապէս հասկանում եմ այդ դժբախտներին, որոնք դեռ չեն յաղթահարած ստրուկն իրենց մեջ որով եւ մնացել են տկար եւ չար:

Այսօր, իբրեւ հայրենակարօտ տարագիր մի հատիկ ցանկութիւն ունեմ- Մեռնե՛լ Հայրենի լեռների վրա:

13. Բուլղարիայում տեղի ունեցաւ ռազմա-քաղաքական անցքերի հասունցրած պետական հարւածը: Սպասում է Կարմիր բանակը: Գիտեմ թէ ինչ է սպասում ինձ, բայց եւ այնպէս որոշել եմ մնալ, հակառակ որ կարելիութիւն ունեմ *par avion** ինձ նետելու *Wien*** : Չեմ հեռանում, որ հալածանքի չենթարկւեն մեր կազմակերպութիւնները: Մնալու աւելի լուրջ պատճառներ ունեմ՝ ծանօթ երկու ընկերներիս:

Եկաւ սովետական բանակը, եւ տեղի ունեցաւ այն, ինչոր սպասում էի: Օգուտելով ստեղծուած թոհուրոհից՝ իրենց ցեղի կաթով չմեծցած մի քանի վատասերած հայեր արդէն գործի են անցել: Նրանք - առաւելապէս կօշկակարներ, իբրեւ ոստիկանական լրտեսներ՝ հետները զինուած բուլղար միլիցիոններն առած, ընկած են տնետուն, ինձ են փնտրում:

Հալիտենօրէն զզուելի ստրուկնե՛ր, որոնք տկար իրենց չարութիւնը բաւարարելու - իրենց հայագգի "թշնամիները " ոչնչացնել տալու սեւ նպատակով - միշտ էլ օգուտել են օտար ուժերից:

Նուազ զգւելի չեն, սակայն, նաեւ միայն անուանապէս ազգայնական տարրերը: Իբրեւ շուկայի բարոյականի տէր էակներ՝ անասնանալու աստիճանի սննկանացած են սրանք: Ծանօթ, բարեկամ, ազգական - ոչ ոք իր դուռը կբանայ առջեւդ, եթէ անգամ Նազովրեցու խաչն ուսիդ եւ փշէ պսակը արնածոր ճակտիդ իր պաշտպանութիւնը փնտրես: Մոռացան, մոռացան բոլորը, որ իմ թափած աշխատանքի շնորհիւ միայն ամբողջ չորս տարի զերծ մնալով հրեաների ճակատագրից՝ հարստացան ու հարստացան: Նրանք, որոնք դեռ երէկ հայեացքդ ու բարեւոյ կ'որսային, այսօր փախչում են անունիցդ, ստուերիցդ անգամ:

Կարմիրները սպասում են ինձ. եօթնիցս ստոր է նա, ով գերադասում է կեանքը մահէն բոլոր պարագաների մէջ: Թո՛ղ կատարի անխուսափելին: Այսօր կեանքին եւ կապած եմ այն չափով միայն, ինչ չափով որ ինձ դեռ պարտական եմ զգում ծառայելու Հայաստանին:

Ո՛ր ես, ո՛ր ես դու Հայաստանի տիրասիրտ ու պաշտելի ժողովուրդ, որի ոգին գիտցաւ միշտ էլ վսեմանալ վտանգների ժամանակ:

Գաղո՛ւթ, դու մի անգամ եւս ինձ ապրեցրի՛ր ամօթանքի ողբերգութիւնը- ամօ՛թ քեզ:

ՆՃՌԵՉ

1944, սեպտեմբեր, Սօֆիա
ՀՀ Ազգային Անվտանգության
նախարարության արխիվ,
գործ թիվ 11278, հտ. 4

Գարեգին Նժդեհ

(Կենսագրական ակնարկ)

"Ապագայ պատմաբանը Դիոգենեսի պես լապտեր վերցրած պէտք է քրքրէ մեր ներկայ դարի պատմութիւնը, որ գտնէ այն գաղափարական գործիչներին, որոնց գործը նմանում է հին հեքիաթների դարու հերոսների գործունէութեանը: Հայ ներկայ իրականութեան մէջ ապագայ անաչառ պատմաբանը շատ քչերին կը գտնի, որոնց անունը արժանի կը լինի յաւերժացնելու... Անշուշտ ու անկասկած դրանց թուում կը լինի եւ Գարեգին Նժդեհի անունը..."

"Մինիք", Գորիս, 1920թ., թիւ 7

**Հայոց պատմութեան ալեծուփ օվկիանում
Առանց դրսի օժանդակութեան
1921թ.-ի յուլիսին
Կուսակցութիւնից հեռանալուց յետոյ
Պատերազմի հենց սկզբից
ինչպէս ամեն մի իրական հերոս**

Հայոց պատմութեան ալեծուփ օվկիանում, մեր նուիրական հերոսների շարքում, իբրեւ գաղափարական եւ կազմակերպական առաջնորդ, վեր է յառնում Գարեգին Նժդեհի կերպարը:

Նժդեհը մեր պատմութեան այն եզակի դէմքերից է, որի մեջ ներդաշնակօրէն միաձուլուել են գինուորականն ու մտածողը, ազգային բարոյախօսն ու քաղաքական գործիչը, եւ որն իր՝ յիշատի պատմաստեղծ կեանքով, հաստատաբար դասուում է հայոց առաջնագոյն մեծերի շարքը:

Նժդեհը (Գարեգին Տէր-Յարութիւնեան) ծնուել է 1886թ.-ի յունուարի 1-ին, Նախիջեան գաւառի Կզնուք գիւղում: Հայրը՝ Եղիշ Տէր-Յարութիւնեանը, գիւղի քահանան էր: Մանուկ հասակում կորցրել է հօրը եւ մնացել մօր՝ Տիրուհու խնամքին: Ընտանիքում եղել են չորս երեխայ. ինքը փոքրն էր:

Սկզբնական կրթութիւնը ստացել է Նախիջեան քաղաքի ռուսական դպրոցում, ապա՝ Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիայում, որտեղ սովորելու ընթացքում էլ, 17 տարեկան հասակին, միացել է հայ ազատագրական շարժմանը: Այնուհետեւ անցել է Պետեր-բուրգ եւ երկու տարի տեղի համալսարանի իրաւաբանական բաժնում սովորելով՝ լքել է համալսարանը ու ամբողջովին նուիրուել հայ յեղափոխութեան գործին՝ ցարիզմի ու սուլթանականութեան դէմ: 1906թ.-ին անցնում է Բուլղարիա, ուր Ռոստոմի աջակցութեամբ եւ մակեդոնական ազատագրական շարժման ղեկավարների միջնորդութեամբ ընդունում է Սոֆիայի սպայական դպրոցը եւ այն յաջողութեամբ ւաւարտելով՝ 1907թ.-ին վերադառնում է Կովկաս:

1907-1908թթ.-ին մտնում է Հ. Յ. Դ. շարքերը եւ իբրեւ կուսակցական նշանաւոր գործիչ Սամսոն Թադեւոսեանի օգնական, մասնակցութիւն բերում պարսկական յեղափոխական շարժմանը: Ձէնք եւ ռազմավարէրք տեղափոխելու համար, Նժդեհը 1909թ.-ին վե-րադառնում է Կովկաս եւ ձերբակալուում ցարական իշխանութիւնների կողմից: Բանտերում՝ Ջուլֆայից մինչեւ Պետերբուրգ, մնացել է արեւի քան երեք տարի, ապա՝ անցել Բուլղարիա:

Երբ 1912թ.-ին սկսուեց Բալկանեան առաջին պատերազմը, հայերը Թուրքիայի դէմ կռուելու համար (յանուն Մակեդոնիայի եւ Թրակիայի ազատագրութեան), բուլղարական բանակի կողքին ստեղծեցին կամաւորական վաշտ, որի ղեկավարներն եղան Նժդեհն ու Անդրանիկը: Այդ պատերազմում Նժդեհը վիրաւորուել է: Հայկական վաշտը աչքի ընկաւ մի շարք յաղթական կռիւներով եւ 1913թ.-ին զորացրուեց՝ հրաժարուելով մասնակցել բալկանեան ժողովուրդների ներքին կռիւներին (իմա՝ Բալկանեան երկրորդ թուրքանպաստ պատերազմին):

Բալկանեան պատերազմի տարիներին, իրաւասութիւնների հետ կապած՝ ցաւալի վեճ տեղի ունեցաւ հայկական վաշտի երկու ղեկավարների՝ միջեւ, որի արդիւնքում վաշտը բաժանուեց Նժդեհի ու Անդրանիկի կողմնակիցների: Բարեբախտաբար, վաշտի զորացումից շատ չանցած, Գ. Նժդեհը, 1913թ.-ի հոկտեմբերին, Հ. Յ. Դ. Բալկանեան Կենտրոնական Կոմիտէին ուղղեց մի գրութիւն, որով փակուած յայտարարեց իր եւ Անդրանիկի միջեւ ամիսներ տեւած անախորժ վեճը (Կարօ Գեորգեան, "Ամէնուն Տարեգիրքը", Բէյրութ, 1962թ., էջ 158, 162-163):

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին, "ներման" արժանանալով ցարական կառավարութեան կողմից,

Նժդեհը վերադառնում է Կովկաս՝ Թուրքիայի դեմ մղուելիք պատերազմին մասնակցելու պայմանով: Կոիւնների սկզբնական շրջանում եղել է հայկական կամաւորական երկրորդ գնդի փոխհրամանատարը, վերջին շրջանում՝ ղեկավարել հայեզդիական առանձին մի զորամաս:

1917թ.-ին սակաւաթիւ ոյժերով օգնութեան է հասել Կողբին եւ փրկել տեղի հայութեանը կոտորածից:

1918թ.-ի գարնանը վարել է Ալաջայի (բնակավայր Անիի շրջակայքում) կոիւնները, որոնցով կարելիութիւն է ընձեռնուել նահանջող հայկական զորամասերին՝ անկորուստ անցնելու Ալեքսանդրապոլ միաժամանակ, իր մարդկանցով ապահովել է Նիկողայոս Մատի պեղումների արդիւնքը հանդիսացող արժէքատուր հնութիւնների փոխադրումը Անիից:

Մօտենում էր 1918թ.-ի մայիսը, վճռում էր հայոց ճակատագիրը: Ալեքսանդրապոլում կռուի բռնուելով թուրքական զօրքերի դեմ, Նժդեհը, իր խմբով, նահանջում է դէպի Ղարաքիլիսա: Այստեղ էին նահանջել խուճապի մատնուած բազմահազար հայ փախստականներ: Տեղի ժողովուրդը նոյնպէս տագնապի մէջ էր: Ահա այս օրհասական պահին, երբ տիրում էր համատարած յուսալքում, լսում է Նժդեհի ռազմաշունչ, ամենափրկիչ ձայնը. եկեղեցու բակում նրա արտասանած ճառը հոգեփոխեց յուսալքուած, բայց ոգեշունչ խօսքի կարօտ հայերին եւ նրանց առաջնորդեց դէպի սրբազան ճակատամարտ: "Դէպի՛ ճակատ, այնտեղ է մեր փրկութիւնը, - կը հնչէր Նժդեհի հուժկու, վճռական եւ ինքնավստահ ձայնը " (Ա.Օ., "Նժդեհ", Բէրլին, 1968 թ., էջ 67): Ղարաքիլիսայի եռօրեայ հերոսականով հայութիւնը հաստատեց իր յարատեւելու կամքը, եւ այդ հաւաքական կամքի զօրացման գործում, անշուշտ, անուրանալի է Նժդեհի դերը: Ղարաքիլիսայում վարած կռիւների համար (որոնց ընթացքում վիրաւորուել է) Նժդեհը արժանացել է քաջութեան ամենաբարձր շքանշանի:

Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումից յետոյ, 1918թ.-ի վերջին, Նժդեհը Հ. Հ. կառավարութեան կողմից նշանակուել է Նախիջեւանի գաւառապետ, իսկ 1919թ.-ի օգոստոսից՝ Կապանի, Արեւիքի եւ Գողթանի (Կապարգողթ) ընդհանուր հրամանատար:

Այստեղ հարկ ենք համարում, թէւ ընդհանուր գծերով, բայց մի փոքր հանգամանակից, անդրադառնալ այն հերոսականին, որ վարեց Նժդեհը 1919-1921թթ.-ին, Ջանգեզուրի լեռներում, որը նրա կեանքի եւ հայոց նորագոյն պատմութեան ամենափառաւոր է-ջերից է:

Առանց դրսի օժանդակութեան, ապաւինած հայրենի լեռներին ու սեփական ոգու զօրութեանը, Սիւնիքի հայութիւնը, Նժդեհի ղեկավարութեամբ, վարեց իր յաղթական դիւցազնամարտը: Լեռնահայութեան դիմումներին՝ որեւէ կերպ օգնելու, Հ. Հ. կառավարութիւնը, բացի մէկումէջ արուող քաջալերանքի կամ համակրանքի խօսքերից, ոչ մի կերպ չարձագանգեց:

Իսկ Նժդեհը երբեմն ստիպուած էր լինում չհնազանդուելու վերին իշխանութեան հրամաններին: Մասնաւորապէս, երբ Խատիսեանի կառավարութեան կողմից նրան հրամայուած էր զաղթեցնել պաշարուած Գողթանի հայութիւնը, Նժդեհը մերժեց այն, եւ փոխարէնը՝ սրբեց ու տեղահանեց գաւառի թուրքական բնակավայրերը (Գ. Նժդեհ, "Իմ պատասխանը", Մոֆիա, 1937թ., էջ 31): Աւելին, 1920 թուականի օգոստոսին, Հ. Հ. զինուորական նախարար Ռուբէն Տէր-Մինասեանը, համաձայն բոլշեւիկների հետ կնքուած զինադադարի (իմա՛ 1920թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում Լեզրանի ու Ջամալեանի միջեւ կնքուած համաձայնագիրը, որով Հ. Հ.-ն համաձայնութիւն էր տալիս Կարմիր բանակի մուտքին Ջանգեզուր, Ղարաբաղ եւ Նախիջեւան), Դրոյի միջոցով հեռագրում էր Նժդեհին՝ թողնել Կապանն ու Գենուազը եւ անցնել Երեւան (Վ. Գեղորգեան, "Լեռնահայաստանի հերոսամարտը", Բուխարեստ, 1923թ., էջ 51): Բայց Նժդեհը, չընդունելով Հ. Հ. զինուորական նախարարի՝ Ջանգեզուրը թողնելու հրամանը եւ մերժելով Դրոյի առաջարկը՝ անցնել Երեւան ապաքինուելու (Գորիսի ձորում վիրաւորուել էր), նախընտրեց մնալ Սիւնիքում եւ մենակ չթողնել լեռնահայութեանը:

Այդ ծանր օրերին էր, որ Նժդեհը յղացաւ եւ գործի դրեց Դաւիթբեգեան Ուխտերը: 1920թ. օգոստոսի 25-ին, Կապանի Կաւարտ գյուղի եկեղեցում, Նժդեհի զինուորները ուխտեցին Դաւիթբեգի անունով՝ "հաւատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատութեան, իրենց հրամանատար Նժդեհին եւ կռուել մինչեւ վերջին շունչը " ("Արնոտ գիրք", Գորիս, 1921թ., էջ 33-34): Այսպէս ծնունդ առան Դաւիթբեգեան Ուխտերը, որոնց նշանաբանն էր. "Յանուն հայրենիքի՛ Դաւիթբեգաբար": Դաւիթբեգեան Ուխտերի օրինակով էր, որ Նժդեհը յետագայում հիմնադրեց Տեղակրօն Ուխտերը:

Բացայայտած թուրք-բոլշեւիկեան միացեալ դաւադրութիւնը ու չընդունելով Հ. Հ. կառավարութեան կրաւորական կեցուածքը, որը Մոսկուայի ներկայացուցիչ Լեզրանի հետ կնքած վերոյիջեալ համաձայնագրով փաստօրէն Ջանգեզուրը Ադրբեյջանին յանձնելու նախաքայլ էր անում (Գ. Նժդեհ, "Ինքնակենսագրութիւն", Հ. Հ. Ազգային Անվտանգութեան Նախարարութեան արխիւ, Կարճուած գործերի ֆոնդ, գործ 11278, հատոր 4), Սիւնիքը շարունակեց կռիւր եւ Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, 1920թ.-ի ղեկտեմբերին, իրեն հռչակեց ինքնավար:

1921թ.-ի յունուարին, Դրոս Բաքուից մի հեռագիր յղեց Նժդեհին՝ առաջարկելով նրան թոյլ տալ Զանգեզուրի խորհրդայնացումը, հաւատացնելով եւ վստահեցնելով, որ այդպիսով Մոսկուայի առաջիկայ կոնֆերանսում, ուր լուծուելու էին նաեւ վիճելի հողային հարցեր, Խորհրդային Ռուսաստանը բարեացակամ կը լինի դէպի Հայաստանը եւ կը պաշտպանի հայ աշխատաւորութեան շահերը (Վ. Գեորգեան, "Լեռնահայաստանի հերոսամարտը", էջ 114-115): Այս անգամ եւս, Նժդեհը, իբրեւ հեռատես քաղաքագետ, չհեռացաւ Սիւնիքից եւ շարունակեց մաքառել:

1921թ.-ին, Գորիսում լույս տեսաւ Նժդեհի "Խուստուպեան կանչեր" փոքրածաւալ գրքոյկը, որը պարունակում է կոչեր՝ լեռնահայութեանը եւ պատուիրաններ՝ իր զինուորներին:

Իր զինուորական հմտութեամբ, կազմակերպչական տաղանդով եւ ոգեշունչ խօսքով, Նժդեհին յաջողուեց ստեղծել "ժողովրդական կուռ բանակ մը, որ պատրաստ էր իր հրամանատարի ձեռքի մէկ շարժումին անսպառ կրակի մէջն անգամ նետուելու" (Աւօ, "Նժդեհ", էջ 210): Նժդեհն էր, որ պարտութեան դառնութիւնը ճաշակել տուեց Դենիկիին, Կոլչակի ու Վրանգելի բանակները ջարդած եւ "անպարտելի" հոչակուած 11-րդ Կարմիր բանակի հեծելազօրի պետ Կուրոչկինին:

Նոյնիսկ Փետրուարեան ապստամբութեան պարտութիւնը եւ դրա հետեւանքով՝ 12 հազար գաղթականութեան (որից՝ 4 հազարը զօրք) նահանջը, որոնք զգալիորէն ազդեցին լեռնահայութեան բարոյսահոգեբանական վիճակի վրայ, չընկճեցին Սիւնիքին, եւ նա շարունակեց իր յաղթական կռիւները. ապրիլին հոչակուեց Լեռնահայաստանի Հանրապետութիւն՝ սպարապետ Նժդեհի վարչապետութեամբ:

Յունիսի 1-ին, Զանգեզուր անցած Հ. Հ. կառավարութեան նախաձեռնութեամբ, Լեռնահայաստանը յայտարարուեց Հայաստան՝ Սիւնի Կրացեանին նշանակելով վարչապետ (Նժդեհը մնում էր իբրեւ սպարապետ): Նոր կառավարութիւնը թոյլ տուեց մի շարք կո-պիտ սխալներ, որոնց մէջ ամենից ճակատագրականը եղաւ երեք թաթար-թուրքերի՝ իբրեւ քոչուր, իսկ իրականում որպէս ծպտեալ դաւադիրներ, Սիւնիան ազատ մուտքի արտօնումը: Իսկ Երեւանից նահանջած զօրքը կամաւոր անձնատուր եղաւ կար-միրներին:

Այս պայմաններում, մի կողմից՝ Վրաստանի ու Հայաստանի բոլշեւիկացումը, Արարատեան գաղթականութեան՝ դէպի Սիւնիք նահանջը (մասնաւորապէս, նահանջող մտաւորականութեան եւ երիտասարդութեան վաղաժամ անցնելը Պարսկաստան), որ բարոյալքիչ ու յոռի ազդեցութիւն ունեցան լեռնաշխարհի հայութեան վրայ, միւս կողմից՝ պարէնի ու հացահատիկի չգոյութիւնը, վարչական եւ զինուորական մարմինների միջեւ առաջ եկած անհամաձայնութիւնները, միաժամանակ խուսափելու համար անելորդ հալածանքներից, որին կարող էր ենթարկուել Խորհրդային Հայաստանի հայութիւնը եւ հաշտի առնելով, որ Հայաստանի բոլշեւիկեան ղեկավարութիւնը իր 1921թ.-ի յունիսի հոչակագրով Սիւնիքը համարում էր կցած Մայր երկրին, յուլիսին Լեռնահայաստանը տեղի տուեց խորհրդայնացման առաջ: Թողնելով Զանգեզուրը՝ Նժդեհը հրաժեշտից առաջ հաւաստեց լեռնահայութեանը, որ ինքը ընդմիշտ չի հեռանում եւ պիտի վերադառնայ, եթէ Երեւանի փոխարէն Բաքուն լինի Սիւնիքի տէրը: Իսկ Խորհրդային Հայաստանի Յեղկոմին ուղղած իր դիմումը յաղթական սպարապետն ակարատում էր սաստող տողերով. "Դուք գիտէք, որ ցանկութեան դէպքում ես միշտ էլ հնարաւորութիւն կ'ունենամ մի քանի տասնեակ զինուորներով վերագրաւել Լեռնահայաստանը: Որպէսզի այս երկրի աշխատաւոր զիւղացիութիւնը ստիպուած չլինի մէկ էլ ինձ օգնութեան կանչելու, աշխատէք բաւարարել հայ զիւղացիութեան եւ նրա մտաւորականութեան արդար պահանջը" (Վ. Գեորգեան, "Լեռնահայաստանի հերոսամարտը", էջ 160):

Երկու տարուայ կռիւների ընթացքում, թշնամու 15 հազար սպանուածի դիմաց Սիւնիքը տուեց ընդամենը մի քանի տասնեակ զոհ, իսկ մօտ 200 զիւղեր մաքրագործուեցին թուրքերից ու վերադարձուեցին հայերին:

Շնորհիւ Լեռնահայաստանի հերոսամարտի՝ հնարաւոր եղաւ

ա) փրկել լեռնահայութեանը կոտորածից, բ) Սիւնիքը կցել Մայր հայրենիքին՝ մահացու անդամահատումից զերծ պահելով Հայաստանը (1), գ) հոգեբանօրէն ու ռազմագիտօրէն հնարաւոր դարձնել փետրուարեան ապստամբութիւնը (2), դ) ապահովել հայ մտաւորականութեան եւ մարտական ոյժերի նահանջը ու անցումը Պարսկաստան: Եւ այս ամենը, հիմնականում, շնորհիւ Նժդեհի անհատականութեան:

Այսպիսով, 1921թ.-ի յուլիսին Նժդեհը թողնում է Զանգեզուրը եւ անցնում Թաւրիզ: Այստեղ լրջօրէն սրում են յարաբերութիւնները նրա եւ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի միջեւ, ինչը սկիզբ էր առել դեռեւս Սիւնիքի կռիւների շրջանում: Արաքսի պարսկական ափին գտնուելու ժամանակ, Հ. Յ. Դ. որոշ ղեկավար անդամներ (այդ թւում՝ պարենաւորման նախարար Յակոբ Տէր-Յակոբեանը) Նժդեհի ներկայութեամբ ծեծի ենթարկուեցին, գնդակահարուեց Ասլանեան ազգանունով դաշնակցական մի սպայ: Այս կապակցութեամբ (ու մի շարք այլ պատճառներով, որոնց թւում, ո՞վ զարմանք, Նժդեհին մեղադրում էին նաեւ Լեռնահայաստանի անկումը արագացնելու մէջ...), Թաւրիզում, Նժդեհը Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի կողմից, կուսակցութեան Գերագոյն Դատական Ատեանի մօտ պատասխանատուութեան կանչուեց [այս մասին հպանցիկօրէն յիշում է նաեւ յայտնի

դաշնակցական գործիչ Անդրե Ամուրեանը (Աւօ, "Նժդեհ", էջ 444-445)] (3): Թէեւ Նժդեհը դատարանին (նաեւ Հ. Հ. Նախարարական խորհրդին ու Հ. Յ. Դ. Ատրպատականի Կ. Կ.-ին) մանրամասն բացատրագիր ներկայացրեց Լեոնահայաստանի անկման պատճառների մասին (Հ. Յ. Դ. Կենտրոնական արխիւ (Ա. Մ. Ն., Բոստոն), գործ 1611-28, էջ 108-162, 213-230: Տե՛ս նաեւ՝ "Նորք" հանդէս, Երեւան, 1923 թ., թիւ 3, էջ 328-363), սակայն, 1921թ.-ի սեպտեմբերին կուսակցական դատարանը, Սիմոն Վրացեանի առաջարկով, վճռեց "հետացնել Գ. Նժդեհին Դաշնակցութեան շարքերից եւ ներկայացնել նրա գործը կուսակցութեան ապագայ 10-րդ Ընդհանուր ժողովին" (Հ. Յ. Դ. Կենտրոնական արխիւ, գործ թիւ 1611-28, էջ 375-378: Տե՛ս նաեւ՝ "Նոր Աշխարհ" ամսագիր, Թիֆլիս, 1922թ., թիւ 3, էջ 138-141):

1925թ.-ին, Հ. Յ. Դ. 10-րդ Ընդհանուր ժողովի կողմից Նժդեհը վերականգնուում է կուսակցութեան շարքերում (Հ. Հ. Ա. Ա. Ն. արխիւ, Կ. Գ. Ֆ., գ.11278, հտ. 3):

Թարիզում եղած ժամանակ, անգլիացիները Նժդեհին առաջարկում են վերադառնալ Հայաստան եւ այնտեղ ապստամբութիւն բարձրացնել (այդ ժամանակ Լենքորանում տեղի բնակչութիւնը ապստամբել էր խորհրդային իշխանութեան դէմ), որը Նժդեհի կողմից մերժուում է:

Թարիզում մօտ չորս ամիս գաղտնի ապրելուց յետոյ, Նժդեհը մեկնում է Բուլղարիա եւ հաստատուում Սոֆիայում: Այստեղ, հաւանաբար 1922թ.-ին, նա ամուսնանում է Էփիմէ անունով հայուհու հետ (ծնուած 1902թ.-ին) (4):

1922թ.-ին լինելով Բուխարեստում՝ այնտեղ գտնուող Վարդան Գեորգեանին առաջարկում է իր (իմա՝ Նժդեհի) տրամադրութեան տակ գտնուող նիւթերի հիման վրայ գրել "Լեոնահայաստանի հերոսամարտը", որը լոյս տեսաւ 1923թ.-ին:

1923թ.-ին կրկին լինելով Բուխարեստում (5), Նժդեհը, տեղի "Նոր Արշալոյս" թերթում հանդէս է գալիս "Իմ խօսքը - Թէ ինչո՞ւ զենք բարձրացրի խորհրդային զօրքերի դէմ" յօդուածաշարով ("Նոր Արշալոյս", Բուխարեստ, 1923թ., թիւ 10-11):

Այդ տարիներին Նժդեհը հանգամանակից անդրադառնում է Սիւնիքի կոիւնտերի պատմութեանը՝ 1923-1925թթ.-ին ընդարձակ յօդուածաշարով հանդէս գալով Բոստոնի "Հայրենիք" ամսագրում: 1924-1925թթ. նա հրապարակումներ է ունենում Պլովդիւում լոյս տեսնող "Հայաստան" դաշնակցական թերթում:

Մասնաւորապէս, 1924թ.-ին այստեղ տպագրուում են առանձին գրութիւններ նրա "Էջեր իմ օրագրէն"-ից, որը նոյն տարի լոյս է տեսնում առանձին գրքոյկով, Կահիրէում:

1926թ.-ին Նժդեհը սկսում է հանդէս գալ Սոֆիայում լոյս տեսնող "Արաքս" դաշնակցական թերթում, ուր տպագրուում է նրա "Բաց նամակներ հայ մտաւորականութեանը" շարքը (այն 1929թ.-ին Բէյրութում լոյս է տեսնում առանձին գրքոյկով):

1926թ.-ից Բուլղարիայի կուսակցական կազմակերպութիւնը (Նժդեհը տեղի Հ. Յ. Դ. Կ. Կ.-ի անդամ էր) բաժանուում է Նժդեհի եւ Բիւրոյի կողմնակիցների: Կուսակցութեան Բիւրօն գտնում էր, որ կարելի էր ցանկալի է ընդհանուր լեզու գտնել Թուրքիայի հետ: Այդ մտայնութեան հաստատմանը նպաստող մի շարք հրապարակումներ եղան, որոնց թւում է Բիւրոյի քարտուղար Ռուբէնի "Հայթօրքական կնճիղը" (1924թ.): Նժդեհը, որպէս պատասխան այդ գրքի, 1927թ.-ին Մալմիկում լոյս ընծայեց "Որդիների պայքարը հայրերի դէմ" գրքոյկը: Միաժամանակ, որոշ հրապարակումներ ունեցաւ Շահան Նաթալու կողմից Փարիզում 1928-1929թթ. խմբագրուող, ընդգծուած հակաթուրքական ուղղուածութեամբ "Ազատամարտ" շաբաթաթերթում, ինչպէս նաեւ Բուլղարիայի դաշնակցական "Նոր Արաքս" թերթում (6):

1932թ.-ին Սոֆիայում լոյս տեսաւ Նժդեհի հերթական գրքոյկը՝ "Ցեղի ոգու շարժը" վերնագրով, որում (ինչպէս նաեւ "Խռովք" ամսագրում նոյն թուին լոյս տեսած "Ցեղակրօնութիւնն իբրեւ յաղթանակի գօրոյթ" յօդուածում) նախանշուեց հայկական ցեղային շարժումը:

1933թ.-ին, Փարիզում կայացաւ Հ. Յ. Դ. 12-րդ Ընդհանուր ժողովը, որին Նժդեհը մասնակցում էր իբրեւ պատգամաւոր Բուլղարիայից: Վերջինս ժողովի առջեւ բարձրացրեց եւ անցկացնել տուեց երեք հիմնական հարցեր.

ա) ձգտել, որ գաղութահայութիւնը դառնայ զինական գործօն Հայաստանի ինքնապաշտպանութեան գործում,

բ) կազմակերպել հայ երիտասարդ սերունդը ապակուսակցական հողի վրայ, գ) բոլոր ոյժերը կենտրոնացնել հակաթուրքական ճակատում (Հ. Հ. Ա. Ա. Ն. արխիւ, Կ. Գ. Ֆ., գ.11278, հտ. 2): Բ կէտի հիման վրայ, 1933թ.

ամռանը Նժդեհը մեկնեց Ա. Մ. Ն.: Նժդեհի հետ, Ընդհանուր ժողովի որոշումով, Ա. Մ. Ն. անցաւ կուսակցական յայտնի գործիչ Կոպեռնիկ Թանտրճեանը, որին յանձնարարուած էր կազմակերպել Ա. Մ.

Ն.ում թուրքական դէսպան Մուխտար-բէյի սպանութիւնը (վերջինս մասնակից էր արեւմտահայերի ջարդերին եւ արտասահմանում հակահայկական քարոզչութեան ղեկավարներից էր): Նժդեհը պիտի աջակցէր Թանտրճեանին այդ գործում (նոյնը, հտ. 3): Մինչեւ Նժդեհի Ա. Մ. Ն. գալը, այնտեղ գործում էին մի շարք երիտասարդական միութիւններ՝ "Հայորդիք", "Որդիք Հայաստանեայց" եւ այլն: Իրարից անջատ գործող այս միութիւնները համախմբելու եւ մէկ յայտարարի բերելու դժուարին գործը ստանձնեց Նժդեհը՝

ստեղծելով Յեղակրոն Ուխտերը: Շարժման գաղափարախօսության վերաբերեալ, 1933թ.-ի վերջին, Բոստոնի "Հայրենիք" օրաթերթում, նա հանդէս է գալիս՝ ամերիկահայ նորահաս սերնդին ուղղուած "Յեղային արթնութիւն" խորագիրը կրող յօդաձաշարով ("Հայրենիք" օրաթերթ, Բոստոն, 1933թ., թիւ 6517, 6520, 6524, 6528, 6534, 6542, 6545, 6554, 6568, 6583):

Ժամանելով Ա. Մ. Ն., Նժդեհը՝ "օժտուած մարգարեական շունչով ու մոգական հմայքով, Ամերիկայի մէկ ծայրէն միւսը էլեկտրականացուց մթնոլորտը իր կոռ քանախօսութիւններով, անկէդ ու անվախ արտայայտութիւններով եւ անվիճելի փաստերով" ("Հայրենիք" օրաթերթ, Բոստոն, 1963թ., 13 սեպտեմբերի, էջ 2):

Շնորհիւ Նժդեհի կազմակերպական ու քարոզչական անգուգական տաղանդի, Յեղակրոն շարժումը միանգամից լայն թափ ստացաւ: Եւ ինչպէս խոստովանում է Ռուբէն Դարբինեանը, "առանց Նժդեհի ներշնչած ոգևորութեան, առանց անոր մոլիշ ոյժին, առանց անոր առինքնող անձին հմայիչ ազդեցութեան, դժուար թէ ամերիկահայ մեր նոր սերունդը կարողանար կազմակերպուիլ այնքա՞ն կարճ ժամանակի մէջ" (նոյնը, էջ 1): Այս շարժման շնորհիւ էր, որ նրանով խանդավառուած ամերիկահայ "բազմահազար երիտասարդ-երիտասարդուհիներ սկսան ո՛չ միայն ամօթ չզգալ իրենց հայութեան համար, այլ հպարտութիւն..." (Աւօ, "Նժդեհ", էջ Ժբ):

1934թ.-ի սկզբին, Նիւ Եորքի Սբ. Խաչ եկեղեցում, դաշնակցական խմբապետի ձեռքով դաշունահարուեց ամերիկահայոց հոգեւոր առաջնորդ Ղեւոնդ Արքեպ. Դուրեանը: Դուրեանի սպանութեան կազմակերպման պատասխանատուութիւնը տարբեր ոյժեր փորձեցին վերագրել Նժդեհին՝ Յեղակրոն շարժումը չէզոքացնելու դաւադիր մտայնութեամբ (7):

"Իմ այդ ազգահոգ քարոզչութեան համար հայութեան հատուածականացած, ապահայրենացած ու պարտողական տարրերը դաւադրեցին ինձ ", - գրում է Նժդեհն իր "Ինքնակենսագրութիւն" -ում:

Ամեն դէպքում, Յեղակրոն շարժումը զգալի յաջողութիւններ ունեցաւ Ա. Մ. Ն.-ում, իսկ Նժդեհը 1934թ.-ի աշնանը վերադարձաւ Սոֆիա: Այստեղ, 1935թ.-ին նա լոյս ընծայեց "Ամերիկահայութիւնը - Յեղը եւ իր տակնաքը" աշխատութիւնը, միաժամանակ նպատակ ունենալով ընդլայնել Յեղակրոն շարժումը եւ այն դարձնել համագաղութային: Սակայն նրա յարաբերութիւնները Հ. Յ. Դ. դեկավարութեան (յատկապէս՝ կուսակցութեան փաստացի բիրոյնայետ Ռուբէնի) հետ խիստ լարուեցին եւ այդ հողի վրայ, 1936թ.-ին Բուլղարիայի կուսկազմակերպութիւնը պառակտուեց: Հակասութիւնները Նժդեհի ու կուսբիրոյնի միջեւ այնքան էին սրուել, որ Բուլղարիայում մայիսի 28-ը Յեղակրոն Ուխտերն ու տեղի Դաշնակցութեան Կ. Կ.-ն նշում էին առանձին. ցեղակրօնները՝ Պլովդիւում, Վառնայում, Կ. Կ.-ն Սոֆիայում ու Բուրգասում (Ռ. Մարտիրոսեան, "Դաշնակցութեան հակաժողովրդական գործունէութիւնը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին", Երեւան, 1987 թ., էջ 48-49):

Այդ տարիներին, ռուսների վտարանդիական, հակաբոլշեւիկեան "ՌՕՎՍ" (Ռուսաստանեան համագորային միութիւն) կազմակերպութիւնը Բուլղարիայում դիմում է Նժդեհին՝ տալ 2-3 անաբեկիչներ՝ Ստալինին մահապատժելու համար: Առաջարկը մերժուում է:

1937թ.-ին Նժդեհը կանչուում է Կահիրէ՝ կուսակցութեան Բիւրօ, որտեղ նրան փորձում են հաշտեցնել Ռուբէնի հետ: Սակայն Բիւրոյի հետ հանդիպումը ոչինչ չի տալիս, եւ Նժդեհը վերադառնալով Սոֆիա՝ նոյն թուին յայտարարութիւն է անում Հ. Յ. Դ.-ից իր հեռանալու մասին: Բիւրօն եւս, առանց դանդաղելու, որոշում ընդունեց՝ "պառակտողական գործունէութեան" որակումով Նժդեհին կուսակցութիւնից հեռացնելու մասին: Իսկ 1938թ.-ին, Կահիրէում գումարուած Հ. Յ. Դ. 13-րդ Ընդհանուր ժողովը Նժդեհին կուսակցութեան շարքերից, այս անգամ արդէն, արտաքսելու վճիռ տուեց (8):

Կուսակցութիւնից հեռանալուց յետոյ, Նժդեհը շարունակում է Յեղակրոն կազմակերպութիւնների ընդլայնումը, իսկ 1937թ.-ին, նոյնպէս Հ. Յ. Դ.-ից հեռացած Հայկ Ասատրեանի հետ, Սոֆիայում սկսում են հրատարակել "Ռազմիկ" ազգայնական թերթը: 1937թ.-ին Սոֆիայում լոյս է տեսնում Նժդեհի "Իմ պատասխանը" ուսումնասիրութիւնը՝ նուիրուած Սիւնիքի հերոսականին (9): Յիշատակելի է նաեւ "Շերկ" ամսագրում (որը խմբագրում էր Կարապետ Պալճեանը՝ ապագայ Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը) Նժդեհի մէկ գրութիւնը ժամանակի հայ երիտասարդութեան եւ նրա անելիքների վերաբերեալ՝ իբրեւ պատասխան "Շերկ" -ի խմբագրութեան հարցումներին ("Շերկ", Բուխարեստ, 1938թ., թիւ 9, էջ 5-6):

Այդ տարիներին Նժդեհի համար վերստին կարեւորում եւ հրատապ է դառնում մօտեցող պատերազմին հայութեանը հոգեբանօրէն նախապատրաստելու եւ նոր բարոյականով սպառազինելու խնդիրը: Այդ նպատակով՝ 1937-38թթ.-ին, Հայկ Ասատրեանի, Ներսէս Աստուածատուրեանի եւ այլոց հետ նախաձեռնում է Տարօնական շարժումը (1938-1939թթ. հանդէս գալիս շարժման պաշտօնական օրգան "Տարօնի Արծիւ" -ում): Դրանով Նժդեհը հետապնդում էր գործնական խնդիրներ. մասնաւորապէս, սպասուող պատերազմի դէպքում Նժդեհը նախատեսում էր կազմակերպել կամաւորական ջոկատներ, որոնք բուլղարական բանակի կողքին պիտի կռուէին Թուրքիայի դէմ: Թերեւս, դա չէր սահմանափակուելու միայն Բուլղարիայով եւ տեղի

հայութեամբ. նպատակ կար ողջ զաղութահայութեանը օգտագործել հա-կաթուրքական ճակատում:

1938թ.-ին, Հ. Յ. Դ. 13-րդ Ընդհանուր ժողովից յետոյ, կուսբիրոյի լիազօրութեամբ, Սոֆիա է ժամանում դաշնակցական գործիչ Կարօ Սասունին, որը յայտնում է Նժդեհին, թէ Բիւրօն պատրաստ է ընդառաջել իր պահանջներին, միայն թէ ինքը չստեղծի նոր կազմակերպութիւն: Նժդեհը փաստարկելով, որ թուրքական թերթերը անընդհատ յարձակումներ են գործում ի՛ր վրայ, բայց ո՛չ Հ. Յ. Դ.-ի, որ կուսբիրոյի ամեն անդամ կարող է բնակուել Թուրքիային դաշնակից որեւէ երկրում, իսկ իրեն նոյնիսկ արգելում է տարանցիկ ճանապարհ այդ երկրներով, որ Հ. Յ. Դ. ղեկավարութիւնը թշնամանք է տածում Ցեղակրօնութեան եւ Տարօնականութեան նկատմամբ..., ինքը հիմք չունի հաւատալու, թէ Հ.Յ.Դ. նոր Բիւրօն քաղաքականապէս անելի իմաստուն կը գտնուի, քան նախորդը (Հ. Հ. Ա. Ա. Ն. արխիւ, Կ. Գ. Ֆ., գ. 11278, հտ. 2): Նմանօրինակ առաքելութեամբ, 1939թ.-ին Նժդեհի հետ տեսակցութիւն է ունենում Դրօն, յորդորելով նրան՝ խզել կապերը Բուլղարիայի ցեղակրօն կազմակերպութեան իր ընկերների հետ: Սակայն Նժդեհը մնում է անդդուելի (տե՛ս Դրոյի՝ 15 օգոստոս 1939թ., Բուխարեստ նշում-ներով նամակը Ս. Վրացեանին, որը պահուում է Հ. Յ. Դ. Բոստոնի կենտրոնական արխիւում):

Եւ Նժդեհը սկսում է գործնական աշխատանքներ տանել՝ հրաւիրելու Հ. Յ. Դ.-ից հեռացածների եւ Ցեղակրօն շարժմանը յարողների համագումար: Սակայն պայթեց երկրորդ աշխարհամարտը եւ ստեղծուած իրադրութիւնը թելադրեց այլ պայմաններ:

Պատերազմի հենց սկզբից Գերմանիայում հակահայկական պիչք բարձրացաւ. գերմանական շատ թերթեր արդարացնում էին 1915թ.-ի հայերի կոտորածը, նացիստական մարդաբանական գիտութիւնը հայերին դատում էր "առաջատրասիական" (ոչ արիական) ժողովուրդների շարքում եւ ուներ խիստ բացասական կարծիք հայերի մասին, Բեռլինում պաշտօնապէս յայտարարում էին, որ հայերն անցել են Գերմանիայի թշնամիների կողմը եւ այլն: Արձագանգելով դրան՝ երկրորդ աշխարհամարտի առաջին օրերին Բուլղարիայում, Ռումինիայում ու եւրոպական այլ երկրներում բարձրացան հակահայկական տրամադրութիւններ: Բուլղարիայում կային թերթեր եւ կազմակերպութիւններ, որոնք կոչ էին անում հայերին արտաքսել երկրից, նրանց հետ վարուել այնպէս, ինչպէս հրեաների: Ռումինիայում վարչապետ Անտոնեսկուն յանձնարարել էր հայերին տեղահանել հայաշատ քաղաքներից...

Այս իրավիճակում, Նժդեհը, "Մշակութային մերձեցման բուլղարա-հայկական կոմիտէի" (որի փոխնախագահն էր ինքը եւ, միաժամանակ, աշխատում էր Սոֆիայում լոյս տեսնող "Սվետլոզլագ" բուլղարական գրական թերթում) միջոցով կապուում է Սոֆիա-յի գերմանական դեսպանութեան հետ, իսկ 1942թ.-ին անցնում Բեռլին՝ հարցերը տեղում լուծելու համար: Բեռլին մեկնելու նիւթական հնարաւորութիւն ունենալու համար Նժդեհը վաճառեց պատուոյ թրի վրայի ոսկին. թուրը 1936թ.-ին նրան էր նուիրել հայ մայրերի 12 հազարանոց կազմակերպութիւնը՝ ի նշան երախտագիտութեան իր հակաթուրքական գործունէութեան:

Բեռլինում նա հանդիպում է նացիստական կուսակցութեան ներկայացուցչի հետ եւ իր անհանգստութիւնը յայտնում գերմանացիների կողմից տարուող հակահայկական քարոզչութեան համար: Առաջնորդուելով "գերմանական գայլին կուշտ պահելու եւ հայ գառնուկին փրկելու" քաղաքական սկզբունքով, Նժդեհը վերջինիս հետ պայմանաւորուում է Բուլղարիայում հաւաքագրել հայերի մի խումբ՝ Բեռլինում վարժուելու եւ Գերմանիայի՝ Թուրքիայի դէմ հնարաւոր պատերազմում օգտագործելու համար: Նա կապուում է Հ. Ասատրեանի հետ, որի միջոցով Բուլղարիայում հաւաքագրուում է Գերմանիա են մեկնում 30 արեւմտահայ երիտասարդ ցեղակրօններ: Այնտեղ որոշ ժամանակ վարժուելուց յետոյ, հակառակ Նժդեհի հետ պայմանաւորուածութեան, 1943թ.-ի աշնանը խումբը ուղարկուում է Ղրիմ՝ Կարմիր բանակի թիկունքում օգտագործուելու համար: Սակայն, գերմանական հրամանատարութեան հետ խօսելուց յետոյ, Նժդեհը կարողանում է հիմնաւորել իր մարտիկների՝ ո՛չ թէ Ղրիմում, այլ՝ Թրակիայում գտնուելու անհրաժեշտութիւնը (այդ ժամանակ խիստ սրուել էին գերմանա-թուրքական յարաբերութիւնները), եւ անձամբ ժամանում է Ղրիմ, ու խումբը վերադարձուում է Բուլղարիա:

Այսպիսով, Նժդեհի համագործակցութիւնը նացիստների հետ եղել է զաղթաշխարհի հայութեանը գերմանական սպառնալիքից փրկելու մտահոգութեամբ եւ հակաթուրքական հողի վրայ:

Նժդեհն իր մասնակցութիւնն է բերել 1942թ.-ի դեկտեմբերին Բեռլինում ստեղծուած եւ մինչև 1943թ.-ի վերջը գործող Հայ Ազգային խորհրդի աշխատանքներին (խորհրդի նախագահն էր Արտաշէս Աբեղեանը), որի օրգան "Ազատ Հայաստան"-ի փոխխմբագիրն էր (խմբագիր՝ Աբրահամ Գիւլխանդանեան):

Բեռլինում եղած ժամանակ, գերմանացիների միջնորդութեամբ, հանդիպել է Դրոյի հետ՝ նացիստների հետ համագործակցութեան ձեւի եւ համատեղ գործելու խնդիրների շուրջ առաջ եկած հակասութիւնները հարթելու համար: Սակայն, Նժդեհի եւ Դրոյի միջեւ հաշտեցում չկայացաւ (10):

1944թ.-ի սեպտեմբերին, խորհրդային զօրքերը մտան Բուլղարիա: "Գիտեմ թէ ինչ է սպասուում ինձ, բայց եւ

այնպես որոշել եմ մնալ, հակառակ որ կարելիություն ունեմ օդանավով ինձ նետելու Վիեննա: Չեմ հեռանում, որ հալածանքի չենթարկուեն մեր կազմակերպությունները (իմա՝ Բուլղարիայի Ցեղակրօս Ուխտերը,- Լ. Մ.): Մնալու աւելի լուրջ պատճառներ ունեմ... Այսօր կյանքին ես կապուած եմ այն չափով միայն, ինչ չափով որ ինձ դեռ պարտական եմ զգում ծառայելու Հայաստանին",- գրում էր Նժդեհը 1944թ.-ի սեպտեմբերին, ձերբակալությունից քիչ առաջ (Գ. Նժդեհ, "Ինքնակենսագրություն"):

1944թ.-ի հոկտեմբերի վերջերին խորհրդային "Սմերշ" (ռուսերեն հՎԿԲՑՖ ՔտՌՏՎՈՎ - "Մահ լրտեսներին" բառերի յապաւումն է) բանակային հակահետախուզութեան գլխաւոր վարչութեան աշխատակիցների կողմից Նժդեհը ձերբակալոււմ է: Նրան տեղափոխոււմ են Բուխարեստ, այնտեղից՝ ինքնաթիռով Մոսկուա եւ բանտարկոււմ Լիւբեանկայում:

Որո՞նք էին Նժդեհի՝ Բուլղարիայում մնալու լուրջ պատճառները:

Յանձնուելով կարմիրներին, Նժդեհը յոյս ունէր, թէ խորհրդային իշխանութիւնները իրեն, որպէս հայ ազգայնականի, կ'օգտագործեն Թուրքիայի դէմ: Դրա համար, անշուշտ, իրական հիմքեր կային: Նա ենթադրում էր, որ Թուրքիան կը դառնայ թիրախ Խորհրդային Միութեան համար (1945թ.-ին խորհրդային բանակը իրօք պատրաստոււմ էր մտնել Թուրքիա), եւ Կարմիր բանակի՝ Թուրքիային հարուածի դէպքում, հնարաւոր կը լինէր ազատագրել Արեւմտեան Հայաստանը ու այն կցել Խորհրդային Հայաստանին: Ճիշտ է եզրակացնում պատմաբան Ռուբէն Խորշուդեանը. "Նժդեհը համոզուած էր, որ սուիներէի վրայ կանգնած խորհրդային կայսրութիւնը վաղ թէ ուշ անպայման կը փլուի:

Նա ուզում էր, որ կայսրութեան բեկորների վրայ վերածնուէր ո՛չ թէ փոքր հայկական պետութիւն, այլ՝ մեծ, միացեալ Հայաստանը, որի իրականացման գաղափարին էր նուիրել նա իր ողջ կեանքը" (Գ. Նժդեհ, "Խորհրդածութիւններ", Երեւան, 1993թ., էջ 14-15):

Փաստօրէն, Արեւմտահայաստանի ազատագրման համար, Նժդեհը իր քառասնամեայ հակաթուրքական պայքարի փորձն էր առաջարկում խորհրդային իշխանութիւններին (այս խնդրի հետ կապուած՝ Մոսկուայում նա յատուկ խօսակցութիւն է ունենում գէներալ Աբակուովի հետ): Սակայն, միջազգային քաղաքական կեանքում իրադարձութիւնների յետագայ փոփոխութիւնները ի նպաստ Թուրքիայի, չարդարացրին Նժդեհի յոյսերը. խորհրդային բանակը չչարժուեց Թուրքիայի վրայ:

1946թ.-ի նոյեմբերին Նժդեհին Մոսկուայից ուղարկոււմ են Երեւան, ուր դատաքնութիւնը աւարտոււմ է 1948թ.-ին եւ Նժդեհը դատապարտոււմ է 25 տարուայ բանտարկութեան, ժամկէտը հաշուելով 1944թ.-ից (ի դէպ, դատավճիռը կայացուել է ապրիլի 24-ին): Նժդեհի ձերբակալութիւնից յետոյ, ընտանիքը (կինը եւ զավակը) Սոֆիայից քարտոււմ է Բուլղարիայի Պալիկենի քաղաքը (11):

1947թ.-ին Նժդեհը խորհրդային կառավարութեանն առաջարկում է յանդուգն մի ծրագիր. սփիւռքում ստեղծել համագաղութային ռազմաքաղաքական կազմակերպութիւն՝ "Հայկական իռեդենտա", որի նպատակը պէտք է լինի Արեւմտեան Հայաստանի ազա-տագրումը եւ նրա վերամիաւորումը Խորհրդային Հայաստանին: Առաջարկութեան մէջ Նժդեհը հանգամանալից անդրադառնում էր այդ կազմակերպութեան ստեղծման՝ պատմականօրէն թելադրուած անհրաժեշտութեանը, նրա ապագայ գործունէութեան ձեւերին, կառուցուածքին եւ այլն: Թէեւ Նժդեհի առաջարկութիւնը լքօրէն հետաքրքրեց խորհրդային ղեկավարներին եւ մի քանի տարի շարունակ ուսումնասիրոււմ էր ամենատարբեր ատեաններում, սակայն, ի վերջոյ, այն մերժուեց:

1948-52թթ.-ին Նժդեհը եղել է Վլադիմիրի, այնուհետեւ, մինչեւ 1953թ.-ի ամառը՝ Երեւանի բանտում: Նժդեհի երկրորդ անգամ Երեւան բերուելը, ինչպէս վկայում է նրա բանտակից Յովհաննէս Տեւճեանը (12) պայմանաւորուած էր նրանով, որ Նժդեհը դիմում էր գրել խորհրդային ղեկավարութեանը՝ "առաջարկելով իր միջնորդութիւնը Դաշնակցութեան եւ խորհրդային իշխանութեան միջեւ հասկացողութիւն մը եւ գործակցութիւն մը ստեղծելու համար" (Արմէն Մեւան, "Բանտարկեալի մը յուշերը", Բուէնոս Այրէս, 1970 թ., էջ 107): Այս խնդրի շուրջ երկար խօսակցութիւններ են տեղի ունենում Հայաստանի անվտանգութեան նախարարի հետ, որի արդիւնքում 1953թ.-ին Նժդեհը եւ Տեւճեանը Երեւանի բանտից, համատեղ, նամակ են գրում Ս. Վրացեանին (որն այդ ժամանակ Դաշնակցութեան հետախուզական դպրոցի տնօրէնն էր), յորդորելով նրան մերձենալ ռուսներին՝ հակաթուրքական հողի վրայ: Սակայն, Մոսկուայում նպատակայարմար չգտան նամակը ուղարկել եւ այն մնաց որպէս միայն փաստաթուղթ ("Հայրենիքի Չայն" շաբաթաթերթ, Երեւան, 1993թ., թիւ 34: "Երկիր" օրաթերթ, Երեւան, 1992թ., 31 դեկտեմբերի):

Այնուհետեւ, Նժդեհին նորից տեղափոխոււմ են Վլադիմիրի բանտ, ուր եւ մահացել է 1955թ.-ի դեկտեմբերի 21-ին (Տեւճեանը նշում է նոյեմբերի 21-ը, որը ճիշտ չէ):

Խորհրդային ղեկավարութիւնը Նժդեհին գրկեց ընդհանուր ներումից օգտուելու իրաւունքից. դա ա՛յն դէպքում, երբ դրան արժանացան զգալի թուով հակախորհրդային գործիչներ եւ գերմանական բանակի զօրավարներ:

Ստանալով բանտային վարչութեան հեռագիրը Նժդեհի մահուան մասին, եղբայրը՝ Լեւոն Տէր-Յարութիւնեանը, շտապ մեկնում է Վլադիմիր: Նրան յանձնում են եղբօր զգեստն ու ժամացոյցը, իսկ

ձեռագիրները՝ ոչ: Թոյլ չի տրուում նաեւ մարմինը տեղափոխել Հայաստան:

Նա կատարում է եղբոր թաղումը, գերեզմանը ցանկապատել տալիս, ու տախտակի վրայ, ռուսերէն, պատուիրում գրել՝ "Տէր-Յարութիւնեան Գարեգին Եղիշի (1886-1955)" (Արմէն Սեւան, "Բանտարկեալի մը յուշերը", էջ 133: 34-րդ էջում գետեղուած է Վլադիմիրում Նժդեհի գերեզմանի լուսանկարը):

Սակայն, ինչպէս ամեն մի իրական հերոս, Նժդեհը չմոռացուեց:

1963թ.-ի սեպտեմբերին, Բոստոնի "Հայրենիք" ակումբում բացուեց Նժդեհի կիսանդրին, որը պատրաստուել էր Բէյրութում, արձանագործ Ջաւեն Խոշեանի ձեռքով (Կ. Գեորգեան, "Ամէնուն Տարեգիրքը", 1964թ., էջ 577): Այս առթիւ տեղի ունեցաւ մեծ հանդիսութիւն, "Հայրենիք" օրաթերթը բացառիկ համար լոյս ընծայեց՝ գրեթէ ամբողջովին նուիրուած Նժդեհին (1963թ., 13 սեպտեմբերի). բացառիկ թիւ հրատարակեց նաեւ Հայ երիտասարդաց դաշնակցութեան պաշտօնաթերթը՝ "Հայրենիք" անգլերէն շաբաթաթերթը: Իսկ 1968թ.-ին, Բէյրութում, "Համազգային"-ը հրատարակեց "Յեղափոխական ալբոմ" պարբերականի խմբագիր-հրատարակիչ Աւոյի (Աւետիս Թումայեան) կազմած ու Նժդեհին նուիրուած ծաւալուն եւ շքեղ գիրքը (1989թ. այն վերատպուեց Լոս Անջելէսում՝ Ն. Յ. Դ. "Ռոստոմ" կոմիտէի կողմից, առանց կազմողի անունան յիշատակութեան): Այս ամենը վկայում են, որ անկուսակցական դարձած Նժդեհը Դաշնակցութեան կողմից վերաթելուրում էր:

1993թ.-ին, Երեւանում, Ն. Յ. Դ. "Դէպի Երկիր" մատենաշարով, պատմաբան Ռուբէն Խուրշուդեանի առաջաբանով, լոյս տեսաւ Նժդեհի "Խորհրդածութիւններ"ը, որն իրենից ներկայացնում է խորհրդային բանտախցերում գրուած նրա մտածումներն ու խոհերը, ինչի գոյութեան մասին (իբրեւ ձեռագիր) դեռեւս վկայել է Նժդեհի բանտակից Տեւէճեանը:

1983թ.-ին Նժդեհի աճիւնը Վլադիմիրից (գերեզմանի լուսանկարի օգնութեամբ եւ Նժդեհի հարազատներից մէկի միջոցով) տեղափոխուում է Երեւան: Նոյն տարի, աճիւնից մի նշխար ամփոփուում է Խուստուփ լեռան լանջին՝ Կոզնի կոչուած աղբիւրի մօտ, իսկ հիմնական աճիւնը, ցինկէ արկղի մէջ մի քանի տարի պահուելուց յետոյ, 1987թ.-ին հանգրուանում է Գլաձորի Մայիտակաւոր վանքի բակում (Վարազ Առաքելեան, "Նժդեհ", Երեւան, 1989թ., էջ 72. տե՛ս նաեւ՝ Արցախի Բունիաթեան, "Նժդեհի վերադարձը", Երեւան, 1999թ.):

Իր մահից տասնամեակներ անց միայն՝ 1992թ.-ին, վերանկայացած Հայաստանի Հանրապետութեան դատախազութեան կողմից Նժդեհին արդարացուեց, ինչի կարիքը երբեւէ չունէր:

1. Երբեմն կարճամտօրէն պնդուում է, թէ առանց Նժդեհի վարած կռիւների էլ Խորհրդային Ռուսաստանը Չանգեզուրը կը թողնէր Հայաստանին, քանզի, հակառակ դէպքում, Նժդեհի հեռանալուց յետոյ, այն կարող էր կցել Ադրբեջանին: Սակայն... Պետութիւնների միջեւ կնքուող պայմանագրերը հաստատում եւ արձանագրում են նրանց միջեւ տուեալ պահին առկայ սահմանները, եւ եթէ 1921թ.-ի մարտի ռուս-թուրքական պայմանագրի նախօրեակին Չանգեզուրում լինէին ո՛չ թէ Նժդեհի մի խումբ ուխտեալները, այլ՝ Կարաբեքիրի զօրքը (եւ այդ դէպքում ո՛չ միայն շատ զիւղեր թուրքաբնակ կը լինէին, այլ՝ մնացածներն էլ՝ հայաթափ), միանշանակ կարելի է պնդել, որ Ռուսաստանը Միւնիքի կ'արժանացնէր Նախիջեանի ու Ղարաբաղի ճակատագրին: Աւելի՛ն, Միւնիքը Ադրբեջանին թողնելուց յետոյ, արդե՞օք Խորհրդային Ռուսաստանը յետագայում կը հանդուրժէր Հայաստանի՝ իբրեւ առանձին խորհրդային հանրապետութեան գոյութիւնը, թե՞ այն կը տարբալուծէր Վրաստանի եւ Ադրբեջանի մէջ:

2. Ի դէպ, Նժդեհը եղել է Փետրուարեան ապստամբութեան նախաձեռնողներից եւ ինքն է տուել "Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ" անունումը (տե՛ս նաեւ՝ Մարտիրոս Աբրահամեան, "Իմ յիշելի յուշերը", Թեհրան, 1978թ., էջ 28-30):

3. Դատը յարուցուել է ՀՀ կառավարութեան վարչապետ Ս. Վրացեանի եւ մի շարք հասարակական գործիչների կողմից: Դատը սկսուել է 1921թ. յուլիսի 24-ին, եւ դատավճիռն արձակուել 1921թ. սեպտեմբերի 29-ին: Սոյն դատական գործը կազմում է 487 էջ եւ պահուում է Ն. Յ. Դ. Բոստոնի կենտրոնական արխիւում (թիւ 1611-28): Գործի պատճէնը մեզ է տրամադրել պատմաբան Համլէտ Գեորգեանը:

4. 1919թ.-ի դեկտեմբերին, Երեւանում, Նժդեհին աղջիկ է ծնուել՝ Գոհար Մելիք-Դադայեանից: Երեխայի ծննդի մասին Նժդեհն իմացել է Չանգեզուրում եղած ժամանակ եւ, հաւանաբար, նրան չի տեսել: Այդ են վկայում նաեւ երեխայի ոչ հայկական անունը եւ մօր ազգանունով գրուելը՝ Լիլիա Մելիք-Դադայեան:

5. Բուխարեստում, Յովհաննէս Քաջազունու հետ, կարճ ժամանակ բնակուել են Սարգիս Արարատեանի (Հ. Ն. օրոք՝ ֆինանսների նախարար, յետագայում հեռացաւ Ն. Յ. Դ.-ից) բնակարանում եւ երեքով բազմիցս քննարկել Քաջազունու "Ն. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս" յայտնի աշխատութիւնը՝ մինչեւ

հրատարակուելը: Մասնաւորապէս, Նժդէհը, ամենից առաջ, ճիշտ էր համարում դնել Ն. Յ. Դ. պատասխանատուութեան, այլ ո՛չ ինքնալուծարման հարցը, ինչպէս գտնում էր Քաջագունին (Ն. Ն. Ա. Ա. Ն. արխիւ, Կ. Գ. Ֆ., գ. 11278, հտ. 2):

6. Փարիզի "Ապագայ" թերթից (1930թ., թիւ 41) իմանում ենք, որ Նժդէհը, "Բաց նամակ Մայքլ Առլընին" յղուածաշարով հանդէս է եկել "Նոր Արաքս"-ի 1930թ.-ի 11-րդ, 15-րդ, 17-րդ եւ 18-րդ համարներում:

7. Նժդէհը թէւ խիստ բացասաբար էր վերաբերում Դուրեանի անձին, սակայն գտնում էր նաեւ, որ այդ սպանութիւնը հնարաւորութիւն տուեց Ա. Մ. Ն.-ում թուրքական դեսպան Մուխտարբէյի թաքնուել եւ փրկուել իրեն սպասուող հարածից: Ըստ Նժդէհի, Դուրեանի սպանութիւնը կազմակերպուած է եղել անմիջականօրէն Ռուբէն Տէր-Մինասեանի կողմից: Վերջինս, մի խումբ կուսակցական ղեկավարների հետ փորձում էր մտերիմ յարաբերութիւններ հաստատել Թուրքիայի հետ, եւ որպէսզի կանխուէր Մուխտար-բէյի սպանութիւնը (ինչը կը սրէր յարաբերութիւնները թուրքերի հետ), Ռուբէնի անմիջական հրահանգով իրականացուեց (մի գուցէ արագացուե՞ց, - Լ. Մ.) Դուրեանի սպանութիւնը: Սպանութեան շուրջ մեծ աղմուկ բարձրացաւ եւ դա ազդանշան հանդիսացաւ Մուխտար-բէյին՝ ամերիկեան կառավարութեան մօտ բարձրացնելու իր անվտանգութեան հարցը ու թաքնուել (Ն. Ն. Ա. Ա. Ն. արխիւ, Կ. Գ. Ֆ., գ. 11278, հտ. 3):

8. Տարածում է գտել այն կարծիքը, որ իբր Նժդէհի հեռացումը Ն. Յ. Դ.-ից կապուած է Տեղակրօնութեան հետ, ինչը, մեր կարծիքով, մասամբ է ճիշտ: Նժդէհը հասկանում էր, որ Տեղակրօն շարժումը կարող է յաջողութիւն ունենալ միայն ամուր եւ համահայկական կառոյցի միջոցով, իսկ Ն. Յ. Դ.-ն՝ իբրեւ այն ժամանակուայ սփիւռքահայ ամենաազդեցիկ կազմակերպութիւն, կարող էր լինել այդպիսին: Եւ Նժդէհը փորձեց գործը գլուխ բերել կուսակցութեան միջոցով, որի համար նախ անհրաժեշտ էր այն վերակառուցել՝ տալ նոր գաղափարախօսութիւն եւ ունենալ դրան համապատասխան ղեկավարութիւն: Իր կողմից, Ն. Յ. Դ. գործող Բիւրօն հանդուրժեց Նժդէհին քարոզել իր ուսմունքը Ա. Մ. Ն.-ում՝ այնտեղի կուսակցական կառոյցները վերակենդանացնելու համար: Սակայն, Նժդէհի անձնական հեղինակութեան բարձրացմանը զուգահեռ, խորացաւ հակա-մարտութիւնը Նժդէհի եւ բիւրոյապետ Ռուբէնի միջեւ, եւ արդիւնքն եղաւ Նժդէհի վտարումը կուսակցութիւնից: Պատահական չէ, որ դատական քննութեան ժամանակ նա յայտարարել է, որ կուսակցութիւնից հեռացել է Ռուբէնի հետ անձնական թշնամութեան հանգամանքի բերումով: Փաստօրէն, այդ հեռացումը պայմանաւորուած է Նժդէհ-Ռուբէն պայքարով. պայքար կուսակցութեան լինելիք քաղաքական գծի, գաղափարախօսութեան, որով եւ ղեկավարութեան համար: Իսկ դա Տեղակրօնութեան հետ կապուած է այնքանով, որքանով այդ ուսմունքի հեղինակը Նժդէհն էր:

9. Նժդէհը հեղինակ է նաեւ "Դաշնակցութեան պանթէօնը" վերնագրով փոքրիկ գրքոյկի, որը տպագրուել է 1917թ.-ին, Ալեքսանդրապոլում: Ինչպէս նաեւ՝ Շերամի հետ, իբրեւ նուէր հայ զինուորներին, պատրաստել է "Զինուորական մարզանք եւ կանոնադրութիւն", որը տպագրուել է 1918թ.-ին, Երեւանում:

10. Պէտք է ասել, որ Նժդէհի ու Դրոյի միջեւ տարաձայնութիւններ եղել են նաեւ մինչ այդ: Դեռ 1920թ.-ի Գորիսի պատմական ժողովում, ուր վճռում էր Կարմիր բանակի ներխուժման դէմն առնելու հարցը, եւ ժողովականները, հակառակ Նժդէհի կռուելու կոչերին, որոշեցին դիմադրութիւն ցույց չտալ, Դրօն խիստ քննադատուեց Նժդէհի կողմից՝ բռնած կրակոտական դիրքի համար (Ա.Ս., "Նժդէհ", էջ 490-491): Նրանց միջեւ տարաձայնութիւններ կային նաեւ 1920թ.-ի յունուարի Շուշուի արշաւանքի նպատակայարմարութեան շուրջ (յետագան ցոյց տուեց, որ տեղին էին Նժդէհի նախագրուած արշաւանքի նպատակայարմարութեան ունեցաւ Բուլղարիայի կուսակցական կառոյցում Նժդէհի դիրքերի թուլացման (մասնաւորապէս, կուսակցութիւնից Հայկ Ասատրեանի հեռացման) հարցում՝ այդ ժամանակ լինելով Բիւրոյի ներկայացուցիչը Բալկաններում: Նրանց միջեւ եղել են նաեւ անձնական բնոյթի ընդհարումներ (օրինակ՝ տե՛ս Եղիշէ Իշխանեան, "Լեռնային Ղարաբաղ. 1917-1920", Երեւան, 1999թ., էջ 681):

11. Կարօ Գեորգեանը հաղորդում է, որ Բուլղարիայի նրա զուակը եղել է որդեգիր (Կ. Գեորգեան, "Ամէնուն՝ Տարեգիրքը", Բէյրութ, 1958թ., էջ 160): Իր յուշերում, Յովհաննէս Տեւէճեանը բերում է Նժդէհի զուակի անունը՝ Սուքիաս-Վրէժ (Արմէն Սեւան, "Բանտարկեալի մը յուշերը", Բուէնոս Այրէս, 1970թ., էջ 72): Հաւանաբար, ծնունդի անունը Սուքիաս է, Նժդէհը կնքել է նաեւ Վրէժ: Նոյն Տեւէճեանը յիշում է, որ Նժդէհի՝ բանտում գրուած ձեռագիրներից մէկը, մի քանի տասնեակ էջ, նուիրուած էր իր զուակին եւ կրում էր "Իմ որդեգրութիւնս՝ զուակս" վերնագիրը (նոյնը, էջ 101): Նժդէհի կինը տառապեց սրտի հիւանդութեամբ եւ 1958թ.-ին մեռաւ հիւանդանոցում, անտէր: Իսկ Սուքիաս-Վրէժը (ծնուած 1936թ.-ին), որ նոյնպէս ծանր կեանք է ունեցել, մահացել է Բուլղարիայում, 1997թ.-ին:

12. Նժդեհի եւ Տեւճեանի յարաբերութիւնները, մինչեւ բանտում հանդիպելը, կազմակերպական ներքին տարակարծութիւնների հետեւանքով, լավ չէին: 1948թ.-ին, Վլադիմիրի բանտում հանդիպելով (թէեւ մինչ այդ Երեւանի բանտում եղել են հարեւան խցիկներում, բայց առիթ չեն ունեցել տեսնուելու), ընդհանուր տառապանքի թելադրումով, հաշտուել են: Մինչեւ 1954թ.-ի հոկտեմբերը եղել են միասին ու այլեւս չեն տեսնուել: 1955թ.-ին ընդհանուր ներումի հետեւանքով, Տեւճեանը բանտից ազատուել է, եւ 15 տարի յետոյ, Ար-մէն Սեւան գրական ծածկանունով, գրել իր յայտնի յուշերը Նժդեհի բանտային կեանքի մասին:

ՄՈՒՇԵՂ ԼԱԼԱՅԵԱՆ

Խոկում էր Արարիչը

*Մեր անմեռ Աշոտին **

Ի գուր սպասեց երկնքի դարպասների մօտ պահակող հրեշտակը՝ այդ օրը չերեւաց տիեզերքի Արարիչը:
Այդ օրը, ինչպես ամեն առաւօտ, Նա չմօտեցաւ երկնքի դռներին՝ նորագարթ երկրի աղօթքը լսելու:
Եւ առաջին անգամ օրը բացուեց առանց արշալոյսի, որովհետեւ այդ օրը Աստուած չժպտաց մեր երկրին:
Այդ ժամին իր գահի մօտ միայնակ խոկում էր տիեզերքի Արարիչը: Եւ տխուր էր Նա, ինչպես լռութիւնը
Արարիոյ աւագուտ անապատներին:

- "Նոր աշխարհների ծնունդն է երկնում մեր Տէրը"՝ երկիւղածութեամբ շնջում էին Արարչին շրջապատող
հրեշտակները:

Եւ տխուր էին նրանք, ինչպես Երկնից արտաքսուած իրենց երբեմնի ապստամբ ընկերը:

- "Եւ ինձ թում էր,- խորհրդաւոր լռութեան մէջ լսուեց Արարչի ձայնը,- թում էր որ դէպ
յաւիտենականութիւնը դիմող վայրկեանների ու հազարամեակների անվերջ քարաւանները միշտ էլ
բեռնաւորուած են եղել արարածներիս նրբահիղուս օրհներբներով... Որ եւ մարդ, եւ սողուն, եւ թուփ, եւ
թռչուն, որ ամեն արարած, ամեն ժամ գոհութիւն է շնչել եւ իմ անունը օրհնել... Նա, սակայն, անթաղ
մեռելներից, անմեղների արիւնից, արցունքից ու անէծքից - ստեղծածս երկրի անկատարելիութիւնից խօսեց
Նա "...

Լռեց Արարիչը:

Ու նորէն խորացան Նրա ճակտի ակօսները եւ տխրութիւնը թանձր ստուերի պէս ծածկեց Նրա դեմքը:

- "Չէ՛, գրեթէ բարկութեամբ բացականչեց Արարիչը, իմ ստեղծած աշխարհը չի կարող կատարեալ չլինել,
ինձ մօտ բերէք, ուզում եմ մեկ էլ լսել Նորան "...

Քիչ անց՝ հրեշտակների հետ Տիրոջ առաջ ծառացաւ մարդը, որը նոր էր թողել մեր յանցաւոր աշխարհը:

- "Ո՛վ մարդ, նորէն հնչեց Արարչի ձայնը, խօսելով ստեղծածս աշխարհի անկատարելիութիւնից,
չմեղանչեցի ը դու "...

Պատասխանի տեղ Երկնքի նոր հիւրը միայն ժպտաց դառնօրէն ու հեռացաւ...

Խոկում էր Արարիչը...

Եւ տխուր էր Նա, աւելի տխուր քան հազարամեակներ առաջ, երբ միայնակ ու անկայան շրջում էր ջրերի ու
քառսի վրայ...

"Հայաստան", Փլովտիւ, 1925թ., թիւ 7

Խուստուպեան Կանչեր*

Ճապոնացու արեւոտ սիրով սիրի՛ր հայրենիքդ եւ ամեն օր, որպէս աղօթք, կրկնի՛ր Ճապոնական կայսրի խօսքերը. - Եթէ խորապէս գիտակցենք, որ սերը դէպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը աւելի՛ բարձր է կանգնած Մեծ ու գեղեցիկ Արեւին, քան մեր հայրենիքի ամենաբարձր լեռները՝ այն ժամանակ մահը ամեն մէկիս համար թռչնի փետուրից էլ թէթէւ կը թուայ:

հրաման 1919, 23 հոկտ., Լիճք

հրաման 1919, 30 նոյեմբեր, Ղափանի հանքեր

հրաման 1920, 17 յունուար, Ղափանի հանքեր

հրաման 1920, 12 փետր. ժամը 7-ին, Ղափանի հանքեր

հրաման 1920, 13 յունիս, Ղափանի հանքեր

I Ղափանցիներ՝

II Ղափանցիներ՝

III Ղափանի ժողովուրդին

IV Ղափան!

Եօթը Պատուիրաններ Իմ Զինակիցներին

Հրամաններ

1919, 23 հոկտ., Լիճք

Հրաման

Ղափան-Գենուագ-Գողթանի ռազմական ոյժերին

Բուլղարական զօրքի մէջ կայ մի գեղեցիկ սովորութիւն, այն է՝ զինուորների անուանացուցակների ստուգման ժամանակ, նախ յիշատակել իրենց երկրի ազատագրութեան ճանապարհին ընկած հերոսների անունները: Երբ ստուգողը տալիս է այդ նւիրական անունները՝ "Ընկան ", պատասխանում է զօրաշարքի աջ թեւի առաջին զինուորը:

- "Փա՛ռք", - կրկնում է աջ թեւի երկրորդ զինուորը:

- "Յաւե՛րժ փառք", - աւելացնում է ամբողջ զօրաշարքը:

Ազգային նահատակների անունների ամենօրեայ յիշատակումը զինուորների մէջ ստեղծում է բարոյա-հայրենասիրական բարձր տրամադրութիւն՝ ընկած նահատակների հաւատարմութեամբ ու անձնուիրութեամբ ծառայելու ու քաջօրէն մեռնելու իրենց հայրենիքի համար:

Հրամայում եմ Ղափան-Գենուագ-Գողթանի զօրամասերի պետերին՝ որդեգրել այդ գեղեցիկ սովորութիւնը եւ ամենօրեայ ստուգումների ժամանակ յարգել մեր ցեղի ընտիր որդիների խնկելի անունները՝ Քեռի, Խէջօ...

Ղափան-Գենուագ-Գողթանի ռազմական
ոյժերի հրամանատար՝ ՆԺԴԵՀ

1919, 30 նոյեմբեր, Ղափանի հանքեր

Հրաման

Ղափան-Գենուագ-Տաթեւի զօրամասերին

Ձինուորներ՝, թշնամու ցանկութեամբ սկսում է մեր արշաւանքը, մեր խաչակրաց արշաւանքը Գեղուայ Ձորի դէմ:

Վաղը, երբ Ձեր խենթ գրոհներից եւ զարկերից թշնամին շշմած կը թողնի իր գիւղերը, Ձեզ կ'ողջունեն մեր հինաւորց, այսօր թշնամու կողմից պղծուած բերդերի եւ վանքերի աւերակները:

Վաղը, երբ այդ ձորում կը լսուի Ձեր ոտների ձայնը, Ձեր զենքերի շաչիւնը, հայ գերիները, Քէջֆաշէնիբեգերի

շնաբարոյ կրքերի առարկան դարձած հայ կանայք ծնկաչոք կ'աղօթեն Ձեր զէնքի յաջողութեան համար:

Վաղը, երբ քաջերդ Աջիբաջ հասաք, յիշէք Խալիլբեգեան սեւ օրերը, երբ այս գիւղի մօտ թշնամին բարբարոսաբար մորթոտեց երկու հազարի չափ, օսմանեան սրից ճողոպրած, հայ կին ու երեխաներ: Ասում են, այժմ այնտեղ մի ամբողջ ձոր լիքն է կմախքներով, գանգերով, ուր յաճախ հիւր են գալիս Գեղուայ Ձորի շներն ու գիշատիչները:

Յիշէ՛ք այդ եւ եղէք անխնայ՝ Ձեզ դիմադրողների նկատմամբ, ասպետ եւ մարդ եղէք կանանց, երեխաների եւ ծերերի նկատմամբ:

Ուրեմն, յառա՛ջ, մեզ հետ Աստուած է՛ւ Դաւիթ-բեգի վրիժակ հոգին:

Ղափան-Գենուագ-Գողթանի ռազմական
ոյժերի հրամանատար՝ ՆԺԴԵՆ

1920, 17 յունուար, Ղափանի հանքեր

Հրաման

Ղափան-Գենուագ-Գողթանի ռազմական ոյժերին

Զինուորնե՛ր, անհաշտ թշնամին նորից մեզ իր ձեռնոցն է նետել: Վերցնե՛նք առանց տատանումի: Օրեր առաջ իմ արեւմտեան ուժերի խենթ հարուածներից ընկաւ անառիկ Գեղուայ Ձորը: Օրեր անց՝ Ձեր նոյն Գեղուածորեան թափի եւ կրակի առաջ պիտ ընկնի Որոտանի աջ ափը: Այնտեղ, Գեղուայ բարձունքներում եւ ձորերում մեզ զօրավիզեց Դաւիթ-բեգի վրիժավառ ստուերը, այստեղ, Որոտանի ճակատում, մեզ կ'առաջնորդէ Թորոս-իշխանի հայրենանուէր հոգին: Եօթ բարձունք ունի այս ճակատը, հպարտ բարձունքներ, որոնց տիրելու մէջ, որոնց վրայ է մեր փրկութիւնը: Ով տիրեց այդ լեռներին՝ նա է տերը Չանգեզուրի: Ուրեմն յառա՛ջ, իմ եօթն անգամ սիրած եւ քաջ դափանցիներ, յառա՛ջ դէպ այդ բարձունքները՝ դէպ Քեափագ, Այինդաղ, դէպ Հարթիգ:

Մեզ հետ Աստուած եւ մեր պատերազմական բաղդը, յառա՛ջ,

Ղափան-Գենուագ-Գողթանի ռազմական
ոյժերի հրամանատար՝ ՆԺԴԵՆ

1920, 12 փետր. ժամը 7-ին, Ղափանի հանքեր

Հրաման

Ղափան-Գենուագ-Գողթանի ռազմական ոյժերին

Զինակիցնե՛ր, հասել է օրը, անօրինակ հերոսութեամբ աւելի քան երկու տարի ամենադժնդակ պայմաններում Չանգեզուրի նախադուռը պաշտպանող այն մի բուռն ժողովրդի փրկութեան օրը, այն քաջանուն ժողովրդի, որն ամիսներ առաջ խորապէս գիտակցելով իր շրջանի ռազմագիտական խոշոր նշանակութիւնը, բացճակատ յայտնեց մեզ իր որոշումը՝

"Գողթանը կը մեռնի՛, բայց չի՛ գաղթի ":

Հասել է ժամը, երբ երկու մեծ ու ընտիր Հայորդիների՝ Աստուածաշունչ Քրիստափորի եւ Ռոստոմի արիւնաներկ ու սրբապղծուած ծննդավայրերը՝ երբեմնի չքնաղ Ագուլիսները, պիտ վերագրաւուեն, պիտ վերականգնուեն իրենց շէնութեամբ ու բարոյական մեծութեամբ:

Լսե՛ք, հնչել է ժամը, զինակիցնե՛ր, երբ վախկոտ Էդիֆների տմարդ սրից զարնուած հազարաւոր անթաղ մեռելները ձեզնից արդար ու արիւնտո հատուցումն են պահանջում:

Լսե՛ք եւ հարիւրաւոր գերուած ու լլկուած հայ կանանց, որոնք ձեր գոռ արշալի եւ ուռաների սպասումով, ձեզ հերոսութեան են կանչում:

Լսե՛ք եւ ինձ, ձեր ղեկավարներին, որը ձեզնից ծուխ, թշնամու գիւղերի հրդեհն ու քաղցր ծուխն է պահանջում, այն փրկարար ծուխը, որն այնքան բարձր ու առատ բարձրացրիք է՛ւ պատմական Որոտանի ափերում, ե՛ւ Գեղուայ Ձորերում:

Լսե՛ք իմ քաջ ու հայրենանուէր զինակիցնե՛ր, լսե՛ք, լցուե՛ք բոցով ու վրէժով, առե՛ք զէնքներդ ու յառա՛ջ:

Յառա՛ջ, մեզ հետ Աստուած եւ մեծ Հայորդիների՝ Քրիստափորի եւ Ռոստոմի անհանգիստ հոգիները:

Յառա՛ջ:

Ղափան-Գենուագ-Գողթանի ռազմական
ոյժերի հրամանատար՝ ՆԺԴԵՆ

Հրաման

Ղափան-Գենուազի ռազմական ոյժերին

Ղափանցիներ ենք մենք, եւ դա նշանակում է՝ որ էն մեր խենթ հարուածներից ընկան Օխչու ու Գեղուայ անառիկ ձորերը, որ էն մեր գոռ ուռռան մաքրեց Որոտանի եւ Հաքարուի ավերը. որ էն մենք ենք, մենք, որ եօթն անգամ ուժեղ, մահից էլ ուժեղ գիտենք ատել մեր դարաւոր թշնամուն եւ եօթն անգամ չէ, կեանքից աւելի ուժեղ սիրել մեր հայրենի հողը...

Ղափանցիներ ենք մենք, եւ դա նշանակում է՝ որ էն մենք էինք, որ մահաշունչ ձմեռուայ կէսին, երբ քաղցած ու թափառ գայլն անգամ սարսափով էր մօտենում Ղափուջուղին՝ Ղափանի այդ փոքր Մասսին մենք մեր հոգու կրակով հալեցրինք ձիւները, մեղմացրինք բնութեան արհաւիրքը եւ Գողթան իջանք՝ յանուն Քրիստափորի սրտից զարնուած նիւթական ծննդավայրի՝ թշնամու գիւղերի սեւ ու թանձր ծուխը բարձրացնելու...

Ղափանցիներ ենք, եւ դա նշանակում է՝ որ մեր հպարտ ու փառքի մէջ կորած դրօշակի վրայ հարիւրից շատ աւելի աւերուած թշնամու գիւղերի անուններ կան, որ մեր կոնիները՝ կանոնաւոր թէ անկանոն ուժերի դէմ, մի՛ ձեւ, միայն մի՛ ձեւ է ունեցել՝

"Ուռա՛, յառա ջ, հրդէ՛ հ ":

Զօրավիգ ունենալով Աստծուն ու մեր ընտիր ռազմիկների՝ Դաւիթ-բեգի ու Թորոս-իշխանի հայրենանուէր ու վրիժակ հոգիները՝ Ղափանցիներ ենք մենք՝ միշտ յաղթող ու անպարտ:

Ղափան-Գենուազ-Գողթանի ռազմական
ոյժերի հրամանատար՝ ՆԺԴԵՀ

Կոչեր Ղափանցիներին

I

Ղափանցիներ

Քո մի մասի վախկոտութեան ու դաւաճանութեան շնորհիւ թշնամին մտաւ Ղափան եւ քո ռազմական ուժերի ամենաքաջանուն ու խիզախ մասը, կրակելով իր վերջին փամփուշտը, քաշուեց լեռները: Եօթն օր է, շատ կարճ ժամանակ, ինչ քեզ արժանի թշնամին իշխում է քո երկրում եւ լուրերը թեւ առած գալիս, հասնում են ինձ, որ դու շատ տեղ արդէն աղ ու հացդ ես պղծում՝ ինքդ գնում ու եկողի փեշը բռնած, գիւղդ ես քաշում:

Զգո՛ւ յ, Ղափա՛ն, մեռցնելով իմ հաւատը դէպ քո հաւատարմութիւնը, դու քեզ ես մեռցնում:

"Իջի՛ր, իջի՛ր լեռներից", - դաւադրաբար կանչում է թշնամին:

"Իջի՛ր" .- յիմարաբար կրկնում ես դու:

Եւ քո ապստամբ մարտիկներից շատերը թողնում են լեռները: Զգո՛ւ յ, էլի գգոյժ, թողնել լեռները՝ նշանակում է անարգ մահ գտնել ձոր ու ծմակներում:

Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, որոնք հեշտութեամբ քո գերեզմանը կարող են դառնալ:

Լսիր եւ մի՛ մոռանար՝ մնալ լեռներում, սարերի վրայ, Ղափանցիներ, նշանակում է լինել ապստամբ. չիջնել լեռներից՝ նշանակում է չճանաչել անկոչ եկողների իշխանութիւնը ու սանձահարուած պահել նրանց:

Ա՛հ, ո՛ւր էք, ո՞ւր, իմ երեկուայ ուխտուած զինուորնե՛ր, Գեղուածորեան հպարտ փառակիցնե՛ր: Ո՛ւր էք:

Ձորերո՞ւմ: Վա՛յ Ձեզ, իմ սիրտն արնոտում է Ձեզ համար, տեսնելով թէ ինչպէս թշնամին ձեր անփառունակ գերեզմանն է փորում:

Դո՛ւրս, դո՛ւրս արեք ձորերից: Դո՛ւրս ծմակներից, միանալու Դաւիթբեգեան հզօր ուխտին:

Դո՛ւրս դէպ ինձ, դէպ լեռները:

Ի՞նչ չը լինի թէ որոշել էք մեր Ձեզ հետ միասին ձեռք բերած ամբողջ փառքը թողնելու մենակ մեզ՝ լեռները քաշուած ապստամբներիս:

Այո՛, է՛հ թող այդպէս լինի:

Հրամանատար՝ ՆԺԴԵՀ
1920, 12 սեպտ., Խուստուպեան լեռներ

II Ղափանցիներ

Ես՝ Դալիթթեգեան ուխտին հաւատարիմ, շարունակում եմ մնալ քո լեռներում, ամպերի տակ, մենակ, վիրաւոր, ու աւելի հպարտ, քան էի:

Ա՛յժմ ես լիզում եմ քո եւ թշնամու ինձ հասցրած վերքերը եւ սպասում քեզնից խնդրածս վարպետին, որ գայ, շուտ գայ՝ կոպիտ գործիքներով հանելու իմ աչքերը, կուրացնելու ինձ, որ չտեսնեմ քո գլխին գալիք գուլումները, քո խայտառակութիւնը, քո բարոյական անկումը:

Դու արեցիր այն, ինչ ուզում էր թշնամին: Նա գոհ է քեզնից, անչափ գոհ, բայց գիտե՞ս, Ղափան, թէ որքան ուժեղ է նա ասում եւ արհամարհում քեզ: Դու քո վիրաւոր, սրտից զարնուած հրամանատարին ես դաւաճանել, մենակ թողել:

Գիտակցո՞ւմ ես, չափում կատարածդ տմարդութեան անչափելի մեծութիւնը:

Ա՛ռ, յետ առ ինձնից քո տուած անունները՝ "Երկրորդ Դալիթթեգ", "Աժդահայ-Փաշա", "Ամեն կուում Փաղիշահ": Այդ անուններով դու կաշառեցիր, խաբեցիր ինձ, որ այսօր ինձ մենակ թողնես: Ինչո՞ւ եմ ուշանում քո լրտեսները, քո ահաբեկիչները:

Աղբրեջանը յոգնեց իմ գլխին սպասելուց, փոքրիկ գումար չէ երեք միլիոնը: Ստացի՛ր եւ գործի անց:

Հրամանատար՝ ՆՇԴԵՀ

1920, 15 սեպտ., Խուստուպեան լեռներ

III Ղափանի ժողովուրդին

Ժողովո՛ւրդ, քեզ հետ խօսողը քո հրամանատարն է, քո վիրաւոր սրտից զարնուած հրամանատարը, որի սուրը վաղուց է ինչ յանուն քո ինքնապաշտպանութեան, չի հանգստացել պատեանում:

- Քո սեւ ու նեղ օրին, երբ հայակեր Գեղուայ եւ Օխչու ձորերը, երբ Բարգուշատն ու Հաքարուն սպառնում էին քո կին ու երախաների արիւնով քո երկիրը ներկելու - դու կանչեցիր ինձ եւ ես հասայ քո հաւարին: Ասա՛, ժողովո՛ւրդ, այն օրէն քո երկրում մնա՞ց մի բարձունք, մի սար, մի քար, որի վրայ դրած չլինէի իմ յոգնած գլուխը: Ասա՛, դու ինձ տեսե՞լ ես մի օր, մի ժամ անհոգ, հանգիստ: Դու ինձ տեսե՞լ ես փափուկ տեղաշորում, հարուստ սեղանների շուրջը: Դու լռում ես. քարերը, քարերը կ'աղաղակեն, կ'ասեն՝ ոչ: Ասա՛, մնա՞ց մի բան, որ խնայէի, չգոհարերէի քո ազատութեան, քո փրկութեան, քո փառքի գործին: Քո դաշտերում, քո հողի վրայ իմ արիւնն է թափել: Դեռ չեն փակուել թշնամու ինձ հասցրած վերքերը, իսկ քոնը, ժողովո՛ւրդ, քո հասցրածը միշտ թարմ պիտ մնայ ու հազար վերքերի ցաւով պիտ մորմոքայ:

Ժողովո՛ւրդ, այսօր, երբ աղբրեջանեան չէկերով կաշառուած "բոլշեւիկ" կոչուած արիկաները, քո գերեզմանափորերը, կեղծ ու պատիւ խոստումներով քո դուռն են բաղխում եւ քո ձեռքով պղծած աղ ու հացիդ սպասում՝ դու դաւաճանաբար լքում ես, մենակ թողնում քո վիրաւոր հրամանատարին: Այդ հերիք չէ, քո լրտեսներն ու ահաբեկիչները իմ գլուխն են փնտրում՝ երեք միլիոնով Աղբրեջանին ծախելու: Ապերա խտ ժողովուրդ: Քանի՛-քանի՛ անգամ քո կինն ու երեխան կոիւներից վերադառնալիս փաթաթուել են ձիանս վզով, համբուրել ձեռներս, "փաշա ջա՛ն" կանչել: Քանի՛-քանի՛ անգամ փրկել եմ քեզ վերահաս վտանգից, կոտորածից: Ի՛նչ, մոռացա՞ր պրինց Ղաջարին, որի զօրքերին պատերիդ տակից եմ քշել: Վա՛յ քեզ ժողովուրդ, ի՛նչ պատասխան պիտ տաս Աստծուդ, խղճիդ, պատմութեանը:

Ժողովո՛ւրդ, կ'անցնեն օրեր, թշնամին քեզ զինաթափելուց ու դէկավարներից զրկելուց յետոյ, երբ այլեւս չի լսուի "Աժդահա փաշա" անունը, կը սկսուի հազար ձեռով ու ճանապարհով բնաջնջել քեզ: Այն ատեն դու կը վերյիշես քո հրամանատարին, որի սուրը եօթն անգամ մեծացրել էր քո երկիրը եւ քեզ համար բացարձակ ապահովութիւն ստեղծել, այն ժամանակ հայեացքդ կը դարձնես Խուստուպին, նրա կատարին նստած սեւ ամպերին, կը նայես, կը կանչես, բայց հրամանատարիդ փոխարէն սարերիդ ու ձորերիդ թոյլ արձագանգը կը պատասխանի քեզ: Գուցէ մի օր էլ, թշնամուց հալածական, սարերն ընկնես ու թափառումներիդ ժամանակ յանկարծ մի թփի տակ, մի ժայռի վրայ իմ սառած դիակը գտնես, ծունկի գաս ու արիւն լացես:

Ժողովո՛ւրդ, ինձ լքելուց, ինձ դաւաճանելուց առաջ զլացար իմ խնդիրը կատարել: Դու չուղարկեցիր վարպետներիդ՝ բուրձ գործիքներով հանելու իմ աչքերը, կուրացնելու ինձ, որ չտեսնեմ քո գլխին գալիք գուլումը, քո բարոյական անկումը: Ներում եմ, թէ՛ւ պատմութիւնը չի ների քեզ, եւ խնդրում՝ երբ ինձ սպանուած գտնես, դիակս թաղիր Խուստուպի ամենաբարձր կատարին, որտեղից երեւայ ինձ եւ Ղափանը, ե՛ւ Գենուազը, ե՛ւ Գեղուաձորը, ե՛ւ Գողթանը:

Իսկ մինչ այդ, հայեացքդ մի՛ կտրիր Խուստուպից: Որքան յաճախ, որքան շատ նայես այս սեզ ու սեւ ամպերով ծածկուած սարին, այնքան շուտ կը գայ, կը հասնի փրկութիւնդ:

Աստուած եւ իմ սերը քեզ հետ, ապերա՛խտ ժողովուրդ:

**IV
Ղափան !**

Ղու ինձ լքեցիր, մենակ թողեցիր: Սակայն իմ պատերազմական բախտը, իմ Աստուածը մնաց ինձ հետ, եւ ես ամբողջ ամիս է, ինչ աննախընթաց յաջողութեամբ ջարդում եմ թշնամուն՝ հերոսական Գենուազի ռազմաճակատներում:

Չգիտեմ, Ղափան, դու հաշտուե՞լ ես քո դրութեան հետ թե՞ ոչ, բայց հայ ժողովուրդը ցաւում է, անտեսելիօրէն ցաւում է ւփստսում, որ դու միամտօրէն վիզը թշնամու ծանր լծի տակ պարզեցիր եւ ծով փառքդ, փառքի մէջ կորած անունդ աշխարհի չորս քամիներին տուիր: Այն օրէն, քո անկման այն սեւ օրէն, Ղափան, քուն ու դադար կորցրած, սար ու քար ընկած, մի քանի հարիւր ինձ հաւատարիմ մնացած գենուազցիներով կուրծք եմ տալիս թշնամու գերադաս ուժերին ու քո կորցրած փառքի փոխարէն նորն ստեղծում քո երկրի, քո անունի համար:

Ղափան, զոջո՞ւմ ես արարքիդ համար: Ի՞նչ եղաւ Ադրբեյջանին ծախուած հայ սրիկաների քեզ խոստացած արքայութիւնը:

Խեղճ ժողովուրդ, ասում են՝ արդէն զինաթափել, գլխատել, տնտեսապէս քայքայել են քեզ:

Ա՛հ, դես ի՞նչ ես տեսել: Սեւ օրերդ դեռ չեն հասել, բայց գալիս են եւ շուտով կը հասնեն, թաթար զօրքերի հետ:

Ոտքի՛, խաբուած ժողովուրդ, ոտքի՛ ել, փրկութիւնդ մօտ է:

Ոտքի՛, զէնքը ձեռքիդ, կազմ ու պատրաստ ինձ սպասիր Խուստուպից:

Հրամանատար՝ ՆԺԴԵՀ

1920, 5 հոկտ., Խուստուպեան լեռներ

ԵՕԹԸ ՊԱՏՈՒԻՐԱՆՆԵՐ ԻՄ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ

Քաջերին, միայն քաջերին է լսում եւ զօրավիգում պատերազմների քմահաճ Աստուածը:

Վախկոտներն ի գուր են կանչում նրան: Խուլ է նա նրանց համար:

Նա է միշտ յաղթում, որը արդէն յաղթել է իրեն, այսինքն՝ որն իր մէջ մեռցնելու չափ թուլացրել է մահուան երկիւղը:

Նրանք, որոնք ծառայում են բարձր հայրենասիրութիւնից, կամ փառասիրութիւնից դրդուած, միայն նրանք են աւելացնում իրենց զէնքի ու ցեղի փառքը:

Չենց այնպէս ծառայել, ծառայել, որովհետեւ պահանջում են, կամ ստիպուած ես մի գոյգ ուսադիրներ կրել մի կտոր հացի համար - նշանակում է դատապարտուած լինել կատարելու սովորական մահկանացուի յատուկ ամենաաննշան ու անփառունակ գործեր:

Վա՛յ քեզ բանակ, եթէ նմաններով հարուստ են շարքերդ:

Ունեցի՛ր բոլոր մարտական առաքինութիւնները, բայց մի՛ մոռանար, որ առաջինը, առանց որին պատերազմների քմահաճ Աստուածը քեզ քիչ անգամ կը ժպտայ՝ դա խիզախութիւնն է:

Քեզ վրայ նայիր որպէս դատապարտուածի, որը յանուն իր երկրի ու ժողովրդի պաշտպանութեան՝ պիտ միշտ պատրաստ լինի ընդունելու մահը:

Եղի՛ր խիզախ, խստաբարոյ ու չարքաշ: Յատկութիւնների այդ բարձր երրորդութիւնը քեզ կը մօտեցնէ կատարեալին:

Երկար ու լուրջ տնքութեամբ մեռցնելու աստիճան թուլացրո՛ւ քո մէջ մահուան վախը եւ դու չես մնայ առանց փառքի, պատմութիւնից դուրս:

Ճապոնացու արեւոտ սիրով սիրի՛ր հայրենիքիդ եւ ամեն օր, որպէս աղօթք, կրկնի՛ր ճապոնական կայսրի խօսքերը.

- Եթէ խորապէս գիտակցենք, որ սերը դէպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը աւելի՛ բարձր է կանգնած մեծ

ու գեղեցիկ Արեւին, քան մեր հայրենիքի ամենաբարձր լեռները՝ այն ժամանակ մահը ամեն մէկիս համար
թռչնի փետուրից էլ թեթեւ կը թուայ:

Հրամանատար՝ ՆԺԴԵՀ

Մեր Յեղափոխութեան Արարիչը

(Նժդեհի ճառը՝ արտասանուած 1924 թուականին, Սոֆիայի գերեզմանատան մէջ
Քրիստափոր Միքայէլեանի յուշարձանի բացման առթիւ)

Մեծ մարդը.- Դա սպասուելիք օգնութիւնն է, մխիթարութիւնը: Մեսիան, որ ժամանակների մայրը երբեմն-երբեմն աշխարհ կ'ուղարկէ այս կամ այն ժողովրդի եւ մարդկութեան համար:

Մեծ մարդը.- Պարզատես, վշտակիր, հերոս երեւալով հոգեկանօրէն կը փոխի իր միջավայրը: Նրանով կ'արժեքատրուի, կ'իմաստանայ, կը վեհանայ կեանքը: Նրա խօսքը կ'ազդէ որպէս հրաշէկ կայծ՝ բռնկեցնելով իրեն հետ առնչող սրտերն ու զգացումները: Նրա ներկայութիւնը կ'ազնուացնէ, կը թեւաւորէ, կը գօտեպնդէ հոգիները: Նրա շնորհիւ անկարելին կը դառնայ միայն դժուարին, դժուարինը՝ կարելի: Երազները կը դառնան նպատակ, նպատակները՝ իրականութիւն: Կը փոխէ ժողովուրդի հոգեբանութիւնը, ճակատագիրը, պատմութիւնը:

Մեծ մարդը.- Դա Աստուած է, միայն այն տարբերութեամբ, որ դա իրեն Աստուած կը զգայ միայն իր կեանքի որոշ վայրկեաններում եւ որպէս այդպիսին կը կերտէ իր յաւերժական, իր աստուածարժան գործերը:

Այդպիսին էր Քրիստափորը՝ Հայկական Պրոմիթէլը, մեր Յեղափոխութեան արարիչը, մեծ առաքեալը, մեծ վրիժակը:

Քրիստափորի հոգու եւ գործի մեծութիւնը պատկերացնել կարենալու համար, դառնանք, մի վայրկեան, վերադառնանք մեր Յեղափոխութեան նախօրեակը՝ տեսնենք թէ ի՞նչ էինք երէկ:

Աշխարհի ամենէն անիծապարտ բռնապետութեան արնոտ ձեռքով կը խաչուէր հայ ժողովուրդը:

Գողգոթայէն՝ Արեւմտահայաստանէն կը բարձրանար աղաղակը հաւաքավառ խաչեցեալի.- օգնութիւն, փրկութիւն ինձ:

Իսկ մարդկութիւնը՝ յանցաւոր ու անտարբեր, կը պատասխանէր.

- Ծարա՛ւ ես, արբ արցունքդ...

- Կոտորու՛մ ես, ջրի չա՛փ էլ արժէք չունի արիւնդ՝ դու ես մեղաւոր, որովհետեւ թոյլ ես...

- Կողոպտու՛մ ես, տեր չէ՛ս վաստակիդ՝ դու ես մեղաւոր, որովհետեւ թոյլ ես...

- Շղթաների մէ՛ջ կը ծնեն, կ'ապրեն, կը մեռնեն գաւակներդ՝ դու ես մեղաւոր, որովհետեւ թոյլ ես...

- Կա՛խ է գլուխդ, խոնա՛րի է ճակատդ, բռնութեան լծի տակ երկտակուած՝ է մէջքդ, պատուիդ տէրը չէ՛ս, ցեղիդ սրբազան լեզուէն օգտուելու իրաւունքն իսկ չունէ՛ս, վաղո՛ւց է ինչ էկեղեցիներիդ գանգերի քաղցր դօղանջը չէս լսում, առանց իտեպի եւ վեհութեան կը սողա՛ս միայն- ստոր՛ւկ ես՝ դու ես մեղաւոր, դու. ի՞նչը մղեց քեզ միամտօրէն հաւատալու ցնորապաշտ Նազովրեցու վսեմ, բայց վտանգաւոր խօսքին: Ո՛վ սասց, որ թոյլը մեղաւոր չէ, որ թոյլ է, եւ որ ուժեղը երախտիք չունի, որ ուժեղ է: Դու խաբուած ես ժողովուրդ, որ զոհն ես քրիստոնէական բարոյախօսութեան, որ շարունակում է մնալ որպէս ներկ եւ շպար, որպէս քօղ եւ դիմակ ուժեղների հոգու համար: Թուլութիւնը,- ասում է աշխարհը,- ծնուած է սնուցանելու ուժը: Ուժն է ծնում իրաւունքը: Ուժեղին է աշխարհը, հայրենիքը, ազատութիւնը եւ ամէն ինչ:

- Ուզո՛ւմ ես վերջ տալ գերմարդկային տառապանքիդ, որի Շէքսպիրը դեռ չէ յայտնուել: Ուզո՛ւմ ես վերջ տալ գողգոթայիդ, որի վրայ որպէս յոյսի ժողովուրդ, կը մեռնես ամէն օր եւ չես մեռնի: Ուզո՛ւմ ես փրկուիլ,- եղիր ուժեղ, քանզի թոյլերը բարեկամ չունեն աշխարհում: Իսկ ուժիդ ապացոյցը տալու համար, ցոյց տուր երկու բան.- առաջինը, որ գիտես մեռնել գիտակցօրէն, կռոււմ գործօն եւ իմաստալի մահով, երկրորդը՝ որ գիտես մեռնել: Ապացուցեցի՞ր այդ, ունեցա՞ր այդ երկու առաքինութիւնները, մասնաւորապէս առաջինը փրկուած ես:

Այս էր աշխարհը հայկական գողգոթայի հանդէպ: Այսպէս կը պատասխանէր մարդկութիւնը մահուան դատապարտուած այս ժողովուրդին, որը չէր ուզեր մեռնիլ, բայց չէր կարող եւ ապրել:

90-ական թուականներին ուժգնօրէն զգացուեց Քրիստափորի շունչը: Նրա դրօշի տակ հաւաքուած հասարակական բանակը- կուսակցութիւնը արդէն խռովել է մահուան լռութիւնը: Հոգեպէս կը լարուի ժողովուրդը: Նրա որդիները որպէս ապստամբ կը նետուին լեռները, արիաբար կը չափուին բանակների հետ՝ կ'անգիտանան վտանգը, կ'արհամարհեն մահը, ժպիտը երեսներին կը բարձրանան կախադանները, բաց ու բարձր ճակատով կ'երեւան արքայի ճանապարհներին, կը պայթին մի շարք ապստամբութիւններ՝ մէկը միւսէն հերոսական ու հիասքանչ, տեղի կ'ունենայ արշաւանքների մի ամբողջ շարք՝ մէկը միւսէն յանդունգն ու փառաւոր, օրեց օր կը խորանայ պայքարը, լեռների վրայ կը բազմանան յեղափոխական խմբերը, անհաւասար կռիւներում կը դարբնուի լեզենդար ֆեդային, ազատամարտը կը ծնի հերոսներ, կը հարստացնի մեր ցեղի հերոսական մարտիրոսութիւնը, նրա փառատաճարը: Ի՛ր լրումն այդ բոլորի մի օր բռնակալի որջում՝ Ստամբուլում կը պայթի, կը գոռայ դժոխային մեքենան- Սուլթանասպանութեան փորձը- ծնունդ

Քրիստափորի տիտանական մտքի եւ զգացումի, մի յանդուգն մահափորձ, որի մասին եւրոպական "Ֆրանսֆուրտեր Ցայտունգ"ը կ'արձանագրէր. "Հայկական ուժանակը դրոյեցրեց ոչ միայն Պոլիսը, այլեւ ամբողջ աշխարհը":

Հետեւա՞նքը:

Կրաւորական նահատակութեան փոխարէն - նշան մեր երէկուան թուլութեան - պատճառը օտարների դէպի մեզ ստացած սպանիչ արգահատանքի - մեր ժողովրդի վերջին տարիների հերոսականը՝ արժէքը անկախ հայրենիք ունենալու իրաւունքի:

Քրիստափորը վառելով մեր ժողովրդի հոգու մէջ ինքնայարգանքի զգացումը, կը դարձնէ նրան արժանի մարդկութեան յարգանքին:

Մարդկութեան պատմութիւնը այլ բան չէ, քան պատմութիւնը ազգերի արժանապատուութեան համար մղուած պայքարի: Ծնորհուած արժէքների եւ արժանապատուութեան փոխարէն, ինքնանուաճ ազգային արժանապատուութիւն ու ինքնաստեղծ արժէքներ: Այն ինչ որ այսօր ունինք, այն ինչ որ մեզ տուել է քաղաքական կշիռ, այն ինչ որ շատ բան է աւելացրել մեր ազատութեան արժանի համարուելու իրաւունքին, չէ մոռացուած, չէ շնորհուած՝ դա ձեռք է բերուած երկարատեւ եւ հերոսական պայքարով:

Քրիստափորի շնորհիւ քաղաքական մուրացիկը կը դառնայ մարտիկ:

Գաղթականութիւնները կամ կը կորչին, կամ կը յարմարուին օտար միջավայրին: Հայը բնաւեր՝ չի կորցնի իր ազգային դիմագիծը, նա չի ապագգայնանայ, որովհետեւ մեծ հայու շնորհիւ իր հոգու մէջ եւ իր շուրջը կը կրի հոգեւոր հայրենիքը, որովհետեւ օտար միջավայրերում հոգեպէս կ'ապրի իր հայրենիքում:

Մեր վերջին վեց տարուան պատմութիւնը- տխուր նկարագրութիւնը մեզ հետ կատարուածի, Քրիստափորի օրոք եւ նրանից յետոյ կը դառնայ պատմութիւնը այն բանի, ինչ որ մենք կը կատարենք մեր թշնամիների հետ: Քրիստափորը կը փրկէ հայ պատմութեան արժանապատուութիւնը:

Սեղմ ասած՝ շնորհիւ Քրիստափորի օտար լծերի տակ ստրկօրէն հոգեվարող հոգեւոր հօտի փոխարէն այսօր կայ անկախ եւ ստեղծագործ քաղաքական ժողովուրդը եւ յաւիտենական արժէքներից՝ Մայիս 28ը: Այսօր քսաներորդ դարաշեմքում կանգնած՝ հայութիւնը նախա-յեղափոխական շրջանի ստրուկների եւ առեւտրական միջնորդների արհամարհուած հօտը չէ, որին աշխարհը կը զլանար անկախութեան իրաւունքը, այլ մարդկութեան գնահատանքին արժանացած քաղաքական մի ժողովուրդ՝ վիրաւոր, բայց ազատ հայրենիքն ունենալու իրաւունքը ձեռքին: Մի ժողովուրդ, որ Քրիստափորի թողած անմեռ արժէքների գիտակցութեամբ եւ պաշտամունքով կը շարունակէ գոռալ մարդկութեան երեսին. "Ոչ ոքի ի վնաս, իմ եւ մարդկութեան երջանկութեան համար անկախ ապրիլ կ'ուզեմ":

Փառք հայ ժողովուրդի հոգեբանութիւնը, ճակատագիրը եւ պատմութիւնը վերաստեղծող մեծ Քրիստափորին:

Թող ապրին նրա թողած արժէքները:

"Հայաստան", Պլովդիւ, 1924թ., թիւ 29

Մեռնելու Կամք
(Մի զինուորի ճշմարտություններ)

Զինուորն իր ժողովրդին երկու բան կը պարտի-
նախ՝ ճշմարտություն, ապա՝ իր կեանքը:

**Մեր երկրագնդի վրայ սահմանաւոր մի գետին կայ
Մեր երկրագնդի վրայ, ուխտերից ամենասրբազանը մի՛ շտ էլ կնքուած է եղել
Հայրենիքն է շնորհում մարդուն
Զինուորական երեք դոքտրիններից
Մասաուա՝ - Աֆրիկայի ամենասանառիկ կետը
Մեծ են մեր ապրած օրերը**

Մեր երկրագնդի վրայ սահմանաւոր մի գետին կայ, մի կտոր հող, որից առնուած է մեր կենդանի կայը, որին միայն հարազատ ու բնիկ են մեր մարմինն ու ոգին - առաւելապէս ոգին: Մեր Հայրենիքն է այդ հողը: Դա՛ հայրենիքը մի հոգեւոր իրականութիւն է, դա՛ "մի բան է ոգուց եւ ոգու համար": Ոգին է իմաստ եւ սրբազնութիւն հաղորդում երկրին: Զրկէք երկիրն իր սրբազնութիւնից, իր հոգեւոր նշանակութիւնից, եւ դա կդադարէ հայրենիք լինելուց: Հայրենի ք - "Այստեղ է իմ հաւատը, այստեղ է իմ ցեղը, այստեղ են հետքերն իմ հայրենի" (Կիկերոն): "Պիտի պաշտպանեմ սրբարանները ու սրբութիւնները իմ հայրենիքի" (Պոլլակս): Այսպէս կբանաձեւեր իր երդումը Հռոմի զօրացանկերի մէջ իր անունը արձանագրող երիտասարդը: Քաղաքացի լինել, ըստ Դեմոսթենէսի, ասել էր "զոհաբերութեան մասնակցել": Հայրենիքներն էապէս ստեղծւեցին ա՛յն օրը, երբ նրանց որդիները, առաջին անգամ լինելով, զգացին սրբազնութիւնը իրե՛նց հայրենի հողի: Նաեւ ճշմարիտ հերոսականը տեղի ունեցաւ այն օրը, երբ մարդը սովորեց եւ սիրեց գիտակցօրէն գործել, տառապել ու մեռնել իր հայրենիքի համար: Այո՛, հայրենիքների գոյութիւնը միշտ էլ պայմանաւորւել է նրանց համար ամեն վայրկեան մեռնելու պատրաստ ուխտածների գոյութեամբ:

* * *

Մեր երկրագնդի վրայ, ուխտերից ամենասրբազանը մի՛ շտ էլ կնքուած է եղել Աստուծոյ եւ Հայրենիքի համար: Deo et Patria! Նմաններից էր Մամիկոնէից Ուխտը: Որպէսզի հայը իր կեանքը քաղցրօրէն պատարագէր իր Հայրենիքին, նա պիտի ձգտէր բարձրանալ սովորական մարդկայնութիւնից, իսկ դրանում յաջողւելու համար, նա պիտի զգար կարիքը՝ մի գերագոյն արժէքի, որպիսին է ցեղի յաւիտենականը: Մա-միկոնեանների յաջողւեց նաձեւել հայոյ յաւիտենականը, որովհետեւ նրանց համար իրենց ուխտը Հայրենիքի համար մեռնելու լոկ ցանկութիւն չէր, երդում չէր, այլ կամք: Մեռնելու կամք - դա ներքին ինքնաբոլիս այն զգացումն է, աւելի՛ ճիշդը ներքին մղումը, որ ուխտածին ոյժ, արիութիւն եւ ուրախութիւն է տալիս մեռնելու իր հայրենիքի եւ ցեղի համար: Կա՛յ այդ կամքը - ասել է՝ ենթական յաջողել է հաշտեցնել իր անձը իր ցեղի յաւիտենականի հետ. ասել է՝ նա այլեւս գտած է ինքն իրեն, այլեւս ինքնաճանաչ է, որով եւ՝ տէր իր ցեղի թաքուն ոյժերին: Ճշմարտութեան ու հերոսական բարոյականի մարդ՝ նա այլեւս ճշդած է իր վերաբերմունքը դէպի իր անձը, դէպի իր նմանները, դէպի ճշմարտութիւնը: Նմանների հայեացքը միշտ էլ ուղղուած է դէպի յաւիտենականը. այլեւս նմաններին չէ խռովում կեանքի մանրուքը: Իբրեւ ռազմիկ՝ անպարտելի են նմանները: Նմանների վարողը արտաքին իշխանութիւնը եւ օրէնքը չեն. սրանք չեն ուղարկում, այլ գնում են մեռնելու ո՛չ թէ նրա համար, որ դա պահանջում է ազգը, այլ որովհետեւ իրենք են մեռնել ուզում: Մրանք է՛ւ կամաւոր զոհ են, ե՛ւ զոհարար՝ իրենց ան-ձի:

Նմանների հայրենիքում զինուորը կարող է մեռնել, բայց ո՛չ եւ պարտուել:
Այսպէս էին Մամիկոնեանները:

Հայրենիքն է շնորհում մարդուն՝ հպարտանքներից ամենաարդարը, ցաւերից ամենախորը,
պաշտամունքներից ամենաանխառնը եւ մահերից ամենասուրբը:

Մեր հեթանոս դարերէն արձակած հերոսական ու ցաւախառն մի ճիշ, մի կա՛նչ դեռ արձագանգում է իմ
արեան մէջ. "Զօրակա՛նք հայոց, այլեւս հայրենիք չենք ունենայ, եթէ այս ալեաց մէջ չխեղդենք թշնամին "
(Պարիլի): Դա ասել է, ո՛վ նահանջում է վտանգի առջեւ՝ ընդունում է մահւան իշխանութիւնը կեանքի վրայ.
դա ասել է՝ ով փախչում է իր հայրենիքի շուրջը բորբոքող կռիւ ժամանակ, նա վատաբար լքում է այն ամենը,
որ սրբազան է մեր աշխարհում, նա հրաժարում է իր իդէալ սեփականութիւնից, որպիսին է հայրենիքը, եւ
մահանում բարոյապէս:

Հայ զօրավարը, ասում է Պարիլին՝ "չուզեց ապրել պարտուելէն յետոյ. նա ձիարձակ դիմեց թշնամու վրայ, եւ
մեռաւ դիւցազնաբար՝ իր սրի վերջին հարուածով ճեղքելով թշնամի զօրապետի սաղաւարտն ու գանկը: Իր
զինուորները կատաղած, ընկան թշնա-մու վրայ՝ պաշտպանելու իրենց զօրավարի մարմինը: Յուսահատական
էր կռիւը, եւ ամենքն ալ մի առ մի մեռան ": Այսպէս էր սիրում նախաքրիստոնէական հայն իր Հայրենիքը եւ
մեռնում նրա համար: Այդ օրերին, ասում է նոյն օտարագրի հեղինակը, Հայաստանի մէջ տարածուած խօսք
կար, թէ ծերունի զօրականը չի կարող ստել կամ անխորհուրդ բան ասել:

Ինչպիսի բարձր բարոյական: Ո՞րքան նման է հայ ռազմիկը իր "արի եւ իմաստուն " ասուածներին:

Հագարիցս ճիշդ է ասուած, թէ "զէնք վայել են քաջաց եւ ոչ խորամանկաց ":

Թէեւ արդիական զէնքերը մատեմատիքական զէնքեր են, բայց եւ այնպէս բանականների ճակատագիրը
որոշողը այսօր էլ, վաղն էլ եւ յաւիտենապէս կմնայ մարդկային ոգին:

Էապէս ոչինչ է անում այն ժողովուրդը, որն իր նիւթական զէնքերի հետ միաժամանակ, չի
կատարելագործում նաեւ իր զինուորը:

Դիպուածական կամ "գողացած " յաղթանակներից երբեք չեն շահել հայրենիքները:

Լաւ բան է անշո՛ւշտ, մի հատիկ զէնք աւելի ունենալ, բայց ոչինչ բան է հագարներով իսկ աւելի ունենալը,
եթէ ռազմիկին վարողը մահւան գաղափարի հետ հաշուած հերոսական ոգին չէ:

Հրամայելու եւ հրամայելու անդիմադրելի մղում, խանդ, դժուարութեանց կուրծք տալու ծարաւ, կռում
քրտինք կտրած ձիու վրայ մեռնելու տենչ, մեր օրերի լեզվով՝ "լեզունի՛զմ ", "միւրիդի՛զմ " պիտի ասէր կով-
կասեան լեռնցիին, մեր լեզուով՝ Տարօնականութիւն - ահա՛ թէ ի՞նչն է հատու եւ յաղթաբեր դարձնում զէնքը՝
զինուորի ձեռքում:

Ի՞նչը հայերիս դարձրեց յաղթական Մարդարաբադում եւ Ղարաքիլիսում - չգոյ թի՛ւր, սպառազինութի՛ւնը,
կռիւ հանճարեղ յատակագիծը - վճռապէս ո՛չ, ո՛չ մէկը եւ ո՛չ էլ միւսը, այլ՝ մեր ուխտը, մեր կամքը՝ մեռնել լ,
բայց թուրքը չտեսնել Էջմիած-նում, Երեւանում:

Այո՛, պատերազմական տեխնիքայի շարժիչը վաղն էլ եւ յաւիտենապէս կմնայ մարդը, մարդկային ոգին:

Այդ այդպէս լինելով հանդերձ, նւթապաշտիկ դեմոկրատիայի յատուկ նախանձը՝ ոգու փոխարէն քարիւղը
հոչակեց համաշխարհային պատերազմի ամենամեծ հերոսը:

Զինուորական երեք դոքտրիններից - նիւթապաշտական, իմացապաշտական եւ ոգեպաշտական - վերջի՛նը
պէտք է լինի մերը:

Առաջինի համար ամեն ինչ է թիւր, երկրորդի համար՝ կռիւր շախմատային խաղ է, երրորդի համար՝ դա
հոգեկան ակտ է:

Յաւիտենական է կոնֆլիկտը թիւ եւ որակի, ամբոյսի եւ ընտրանիի միջեւ: Նիւթապաշտականը ամբոյսների
դոքտրինն է: Միշտ էլ պարտուել են այն ազգերը, որոնք ունեցել են մի հատիկ յենարան - թիւր, քանակը:
Կռուդաշտը միշտ էլ պատկանել է որակին: Նրան են ե՛ւ վաղւայ յաղթանակները:

Ֆրանսայի Ազգային ժողովը իր պարտուած զօրավարներին կուղարկէր կառափնարան: Մեր օրերի յոյները
մեռնելու կամքից զուրկ զօրականներին ծովը թափեցին: Եւ արդար էր դա, քանզի ճակատամարտը ո՛չ
մեռեալ թերի բաղխում է, ո՛չ էլ շախմատախաղ է, այլ ամեն բանից առաջ՝ հոգեկան ակտ: Ասել է,
պարտութիւնը մարդկային ներելի սխալ չէ, այլ պատժելի յանցագործութիւն:

Թո՛ղ հեռու մնայ իր ժողովրդի դեկավարութիւնից նա, ով մեռնել չգիտէ իր հայրենիքի համար:

Ամեն դեկավար - տասնապէտ, զօրավար, նախարար - որ հրաժարուում է մեռնել իր հայրենիքի համար,
յանցագործ է:

Զինուորական բարոյականը չէ ասում՝ յաղթանակի՛ր բոլոր դէպքերում, դա ասում է՝ յաղթականօրէն մեռնել գիտցի՛ր բոլոր պայմաններում:

Զենք, դիրք, քաղաքական վայրկեան - այդ բոլորը կնպաստեն քո յաղթանակին՝ կը բաւէ, որ դու մեռնելու կամք ունենաս, այսինքն՝ անձէդ աւելի սիրես այն, որի համար կուի ես դուրս եկել:

Ամեն ճշմարիտ իշխանութիւն - տասնապետութիւն, նախարարութիւն - ենթադրում է աւելի բարձր բարոյական իշխանաւորի, քան իշխողի մօտ:

Հասկանա՛նք է՛ւ այդ:

Մասաուա՛ - Աֆրիկայի ամենաանառիկ կէտը, որ տարիներ առաջ Իտալիոյ ռազմական հմայքի գերեզմանը հանդիսացաւ - վերջերս երկիւղածօրէն ծունկ ծռեց միեւնոյն երկրի վերածնած զաւակների առջեւ: Ո՛ր է գաղտնիքը:

Ղարաքիլիսում եւ Սարդարաբադում քաջութեան հրաշքներ կատարած հայը չկուէց Ղարսում: Սակայն նոյն Ղարսի պարտեալը դիւցազնացաւ Սինիքում:

Ի՞նչ է նշանակում այդ: Դա նշանակում է, որ ոգին կայականութիւն չի ճանաչում, որ դա չի քարանում, չի մնում միեւնոյն կէտի վրայ: Դա երբեմն ծալում է իր թելերը, երբեմն էլ թռիչք է առնում դէպի նորանոր նւաճումներ:

Մէկից աւելի են ոգու անկման ու ակտիւացման պատճառները: Գլխաւորագոյնը, սակայն, կը մնայ առաջնորդի անձը:

"Առանց բանակի կարելի չէ պատերազմել, բայց բանակն էլ չի կարող պատերազմել առանց առաջնորդի":

Առաջնորդը - ահա՛ մեծ "ամեն ինչ" -ը:

Նախ պատասխանենք այն հարցին, թէ ո՞վ արժանի չէ եւ ատակ չէ առաջնորդ լինելու: - Նա՛, որի էութիւնը ճանաչում է "մարդկայինը միա՛յն" . ո՛վ չունի իր գերագոյն առարկան, չունի առարկայօրէն ու յաւիտենապէս արժէքաւորը ու սրբազանը կեանքում, որի առջեւ կանգնէր, ինչպէս հաւատացեալն իր Աստուծո՛ւ . ո՛վ ստեղծագործ խղճմանք չունի:

Ճշմարիտ առաջնորդ լինել չէ կարող եսապաշտը, ընչասէրը, հոգով փչացածը: Առաջնորդ լինելու համար բաւական չեն անգամ արտակարգ իմացականութիւնը: Քաջութիւնն էլ - որ բարձր յատկութիւն է զինուորի եւ քաղաքացու համար - բաւական չէ մէկին ճշմարիտ առաջնորդ դարձնելու: Քի՛չ էսասերներ, ընչաքաղցներ կան, որ քաջ են: Բայց ե՞րբ է տեսնել որ նման քաջերը մեռնել ուզէին այս կամ այն սրբութեան համար: Կարելի է քաջ կռող լինել, բայց կեանքը զոհելու յօժարութիւն չունենալ: Քաջեր շատ է տեսել աշխարհը, հերոսներ՝ սակաւ: Առաջնորդ կարող է լինել միա՛յն հերոսը: Իսկ հերոս լինել, ասել է՝ յաւիտենարժէք բաների առջեւ ոչինչ համարել իր կեանքը:

Հերոս է նա, որի համար կեանքն արդարացում ունի, երբ դա ապրո՛ւմ է ո՛չ թէ իբրեւ նպատակ, այլ իբրեւ մի սրբազան բանի ծառայեցնելու կամ զոհելու միջոց:

Հերոս է նա, որի հայեացքը ուղղւած է յաւիտենականին. նա՛, ով ժպտել գիտէ ճակատամարտի բոցերի մէջ. նա՛, որի հոգին վտանգի ժամանակ զգում է մի գերագոյն ուրախութիւն - ճակատամարտի եւ անձնփրումի ուրախութիւն. նա՛, ով գրոհից առաջ սիրում է խօսել յաւիտենական բաների մասին:

Հերոս է բիբլիական Գեդէոնը, որ երեք հազարից ընտրեց երեք հարիւրը միայն, եւ յաղթանակեց: Հերոս է Կլեմանտն: Գերմանները հասել են Վերդէնի պատերի տակ, եւ ֆրանսական կառավարութիւնը խուճապի մատնւած՝ տրամադիր է լքել Փարիզը, հեռանալ վտանգի գծէն:

Ահա՛ յայտնւում է "Վագր" -ը եւ մոնչում. "Ինձ թում է, որ մենք շատ հեռու ենք կրակի գծէն՝ պէտք է փոխադրուել Վերդէն":

Հերոս է Քեռին, որ իր վտանգւած զինուորները փրկելու համար իր կուրծքը դարձրեց կենդանի թիրախ թշնամու կրակին:

Հերոս էր Դանտոնը, որն իր գլխատումէն երկու օր առաջ իր բարեկամներին, որոնք իրան խորհուրդ էին տալիս ստոյգ մահէն խուսափելու համար, փախուստի դիմել, պատասխանեց. "Մի՛ թէ մարդ կարող է հայրենիքը իր կօշիկների տակը կրել":

Այսպէ՛ս են սիրում, գործում եւ մեռնում՝ հերոսատիպ առաջնորդները:

Ճակատագրի մարդ, վտանգների բարեկամ՝ նրանց համար իրենց անձն աւելի բան չէ, քան հայրենիքին ծառայելու միջոց:

Ժողովուրդները քաղաքական եւ հոգեւոր առնականութեան են հասնում նման առաջնորդների շնորհիւ միայն:

Ճշմարիտ առաջնորդ էր Պիլսուոդսկին, է՛ Մուսոլինին, Հիթլերը, ծովակալ Հորթին - օրւայ մարդկութեան հոգեւոր հսկաները, որոնց ոտքերի տակ մեռնում է իրենց ժողովուրդների հին ճակատագիրը: Մրանց համար

ազգութիւնը՝ անցեալ, ներկայ եւ գալոց սերունդները ընդգրկող մի ամբողջութիւն է, էաբանական մի հաւաքականութիւն - մի ճակատագիր, մի ոգի, մի առաքելութիւն, մի ցեղ, մի արիւն: Սրանք գիտցան իրենց ժողովրդին պարտադրել մի մեծ եւ տիրական մտածում - իրենց հայրենիքի ինքնապաշտպանութիւնը՝ ժողովրդի վերածնունդի ճամբով:

Վաղուց է ինչ սրանք իրենց ցեղահանճար մտքի մուրճով կռանում են իրենց ժողովրդի նկարագիրը, որով՝ ե՛ւ նրա նոր ճակատագիրը:

Մեծ են մեր ապրած օրերը, քանզի կեանքը հրապարակ է դրել մի քանի մեծ ճշմարտութիւններ:

Մեծագոյնը այդ ճշմարտութիւններից ասում է՝ որպէսզի ցեղդ ու հայրենիքդ ապրեն, նրանց համար մեռնելու կամք ունեցի՛ր: Մեր քարոզած Տարօնականութիւնը այլ բան չէ, եթէ ոչ մեռնելու կամք մեր վտանգած Հայրենիքի եւ Ցեղի համար:

Իբրեւ հայ մարդ անպէտք է նա, ո՛վ չունի այդ կամքը: Իսկ ով դեմ է այդ կամքի մշակման հայութեան մէջ՝ նա ներքին թշնամին է մեր Ցեղի եւ Հայրենիքի:

Մարդկային ցեղի մեծագոյն ուսուցիչները մի՛ շտ էլ հանդիսացել են նրանք, որոնք մարդկանց վեհօրէն մեռնել են սովորեցրել:

Այդ տեսակետով, Մամիկոնեանները եղան եւ կմնան հայութեան յալիտենօրէն սրբազան ուսուցիչները:

"Տարօնի Արծիւ ", Սոֆիա, 1939թ., թիւ 7

Նժդեհի Նամակը Ս. Վրացեանին *

Միրելի՛ Միւնն,

Գիտեմ, տեսնելով ձեռագիրս՝ պիտի խռովես հոգով: Նժդեհը կենդանի՞, հաւատա՞լ:

- Այո՛, ձայնս գալիս է ոչ թէ գերեզմանից, այլ՝ բանտից, ուր ինձ վիճակած է ապրել կեանքն ու մահը իրար խառնած, անտրտունջ, քանզի սեփական ձեռքով ես հարթեցի իմ գնդանի ճամբան՝ հաստատելով Արեւելքի հին խօսքը, թէ ամեն մարդ ինքն է կառու-ցում իր բանտը:

Լսի՛ր, թէ ինչո՞ւ եւ ինչպե՞ս:

1944-ի աշնան, երբ Կարմիր բանակը գտնուում էր Ռումինիայում, եւ հազարաւորները իրենց քաղաքականապէս վտանգւած համարելով հեռանում էին՝ եւ չհեռացայ Բուլղարիայից, թէեւ իդեալական կարելիութիւններ ունէի ուզածս վայրկեանին անցնելու ուզածս երկիրը: Ես մնացի, որովհետեւ պէտք էր մնալ: Մնացի, որովհետեւ շատերի պէս ես էլ կկարծէի, թէ Կարմիր բանակը պիտի շարժի Թուրքիոյ դէմ, որով իրականացած կլինէր մեր ազգային երազը: Կար ե՛ւ այն տանջող միտքը, թէ իմ հեռանալը կարող է պատճառ դառնալ շատերի ձերբակալման: Աւելացնեմ եւ այն, որ հաւատում էի, թէ իմ արած ասպետա-հայրենասիրական քայլը - իմ մնալը - բաւական կլինի խորհրդ. իշխանութեան մոռացնել տալու իմ հակառակակողմնական անցեալը: Ահա՛, մօտաւորապէս, այն դրդապատճառները, որոնք ստիպեցին ինձ մնալ, չհեռանալ: Դժբախտաբար խորհրդ. բանակը չշարժեց Թուրքիոյ դէմ, եւ հենց դրանով էլ պայմանաւորեց իմ ողբերգութիւնը: Մի օր, Կարմիր բանակի ժամանումից ամիս անց՝ ինձ հրաւիրեցին խորհրդ. լիզացիա, օդանաւով փոխադրեցին Մոսկուա եւ առաջնորդեցին... բանտ:

Գիտես, սիրելի՛ս, որ կեանքում իմ ուրախութիւնն ու վիշտը մի հատիկ անուն ունէին - Հայաստան: Երբ կեանքիս մայրամուտին ինձ չյաջողեց, իբրեւ զօրական, կուէլ ու մեռնել հայ հողի համար՝ վճռեցի մեռնել բանտում իբրեւ նահատակ: Այս ապրումներով, 1948-ի ամռան, փոխադրուեցի հեռաւոր հիւսիս: Ուժասպառ էի, բայց ոչ ոգեսպառ: Ապրում էի նահատակի կրքոտութեամբ եւ ուրախութեամբ: Ճիգ էի անում, ինչպէս եւ այժմ, մնալ ոտքի վրայ եւ մեռնել գիրքը ձեռքիս: Այս վիճակում էի, երբ անսպասելիօրէն, որպէս Deus ex machina, յայտնեց Յովի. Դէվէջեանը - նրան էլ բերին նոյն բանտը եւ նոյն խուցը, որում գտնուում էի ես:

Գիտես, որ տարիներով մենք խորթացած էինք իրարից: Խոր տառապանքը ենթակային ամեն բանից առաջ երես երեսի է բերում ճշմարտութեան հետ: Բաւական եղաւ, որ իրար աչքերում ուրախութեան արցունք տեսնենք, որպէսզի անխօս հաշտենք, եղբայրանանք:

Եւ, այնուհետեւ սկսեցին մեր անանձնական մտմտութիւնները: Ի լուր խմորող նոր համաշխարհային սպանդի - որ կարող է անդարմանելի անդարդարձում ունենալ մեր ժողովրդի ճակատագրի վրայ՝ մենք ե՛ւ խորհրդածում էինք, ե՛ւ տագնապում: Պատերազմ - անյայտութեան թագաւորութիւն է դա: Վաղը կարող են տեղի ունենալ այնպիսի քաղաքական անակնկալներ, որոնք մերօրեայ Մետերնիխների եւ Տալէրանների մտքով իսկ չեն անցնում: Ի՞նչ կլինի վաղը - չգիտե՛նք:

Սակայն, հաշի առնելով՝ մարդկութեան պատմութեան մէջ նախընթաց չունեցող թշնամատեցութեան պարոկսիզմի եւ նորահնար զենքերի իրողութեան փաստը՝ չենք կարող հայօրէն չանհանգստանալ, թէ վաղը մահացուօրէն կարող է աղէտել Հայաստանը:

Մեկնելով այն իրողութիւններից,

1) որ թրքութիւնը պատմականօրէն հաստատած է, թէ պատրաստ է ամենայն չարիք հասցնելու հայութեան.

2) որ առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին տեղի ունեցան հայկական կոտորածներ, եւ եղեռնագործ ազգը մնաց անպատիժ.

3) որ վերջին պատերազմին միլիոնաւոր հրեաների ջարդը արժանացաւ՝ մարդկութիւն եւ արդարութիւն ծաղրող դատական մի ֆարսի միայն.

4) որ ազգերի միութեան կողմից առնուած որոշումը "Գենոսիդ" ի մասին՝ թելադրած է այն մտահոգութեամբ, թէ ամբողջ ժողովուրդների ոչնչացումը անհաւանական չէ ե՛ւ վաղայ պատերազմի ժամանակ.

5) որ մեր երկիրը իր աշխարհագրութեան բերումով նախասահմանւած է վաղը դառնալու ռազմագիտական ակտիւ պլանցարմ կամ ինքնապաշտպանութեան բազա, որով - երկու դէպքում էլ - թշնամու առաջին հարւածը տրւելու է Հայաստանին, եւ որ հարւածողը լինելու է թուրքը՝ իբրեւ զինակից եւ հովանաւոր ունենալով մի շարք զօրաւոր պետութիւններ:

6) որ Թուրքիոյ վճռական մասնակցութիւնը գալիք պատերազմին, նրան վստահուած աւանգարդի դերը, եւ այն, որ նա երեսան է գալու ազգերի միութեան դրօշի տակ - այդ եւ այլ կարգի իրողութիւններ երկիւղի լուրջ

հիմքեր են տալիս ենթադրելու, որ շատ հեշտությամբ կարող է "գենոսիդ" տեղի ունենալ Հայաստանում - կարող է գլխովին ոչնչանալ մեր ժողովուրդը:

Թուրքը փորձեց՝ առաջին համաշխարհային պատերազմին, բայց չկարողացաւ սեփական ուժերով միանգամից թաղել հայութիւնը եւ իր դատը: Այժմ նա իր հայասպան ծրագիրը պիտի աշխատի իրագործել թէ իր եւ թէ այլոց ձեռքերով:

Ճիշտ է, մեծ են Հայաստանի պաշտպանողական միջոցները, եւ անսպառ՝ Խորհրդ. Միութեան պտտենցեալը: Այդ այդպէս լինելով հանդերձ՝ պանթուրանական երազներով ապրող Թուրքիոյ ներկայ վճռական կեցածքը, նրա մահացու թշնամանքը դէպի հայութիւնը, ինչպէս եւ այն պարագան, որ պատմութեան մէջ առաջին անգամ լինելով համընկնում են, համերաշխում քրիստոնէայ Արեւմուտքի եւ Թուրքիոյ շահերը՝ լուրջ հիմք են տալիս խորապէս մտահոգելու մեր ժողովրդի ճակատագրով:

Մի ափ երկիր, որի վրայ կենտրոնացած է հայութեան 2/3-ը - ասիա՝ օրւայ Հայաստանը: Նման վիճակում, պատերազմի ժամանակ, գլխովին չոչնչանալու համար պէտք է կենդանի Արարատ լինել:

Նկատի առ՝ թուրքերը հակախորհրդային օդային ուժերի համար պիտի կատարեն "սրբագրիչ" ի դեր՝ իրենց ուզած ուղղութիւնը եւ օբյեկտները տալով իրենց քրիստոնէայ զինակիցներին: Նրանք պրովոկատիւ հաշիւներով, հազար ու մի մեքենայութիւններով պիտի գրգռեն իրենց զինակիցներին Հայաստանի ու հայութեան դէմ: Օգուելով առիթից՝ նրանք կաշից դուրս պիտի գան՝ կործանելու Թուրանի ճամբան կտրող մեր երկիրը:

Նշեմ եւ՝ այն, որ վաղւայ պատերազմը, լոկ իր գոյութեան փաստով, եւ անկախ պատերազմող կողմերի կշռից ու պատերազմի այս կամ այն ելքից, կարող է անդամանել իօրէն աղետել մեր ժողովուրդը:

Զպիտի մոռանալ, որ աւելի քան հաւանական է ազգերի միութեան եւ որոշ քրիստոնէայ պետութիւնների անւան չարաշահումը թուրքերի կողմից՝ Հայաստանը կործանելու նպատակով:

1952-ի ամռան, Վանի մէջ տեղի է ունեցել մի հակահայ ցոյց՝ իբրեւ արձագանք Անգարայում եւ Պոլսում կատարւած հայադաւ ցրտութեանց: Այդ առթիւ՝ "Վան Սեսի" թերթը կոչ է ուղղել թրքութեան՝ "ոչնչացնել հայերին մինչեւ վերջին մարդը": Ըստ այդ թերթի՝ "թուրքերի պանթուրանական երազը կարող է իրականանալ միայն այն ժամանակ, երբ Թուրքիոյ բոլոր անկիւնները կմաքրուեն հայ ազգաբնակչութիւնից": Ինչպէս տեսնում են՝ հայերի նոր ջարդի խնդիրը թուրքերը ծեծում են հրապարակաւ - հոգեբանօրէն եւ քաղաքականապէս նախապատրաստում 1915-ի արիւնոտ ռեցիդիվը: Գիտցիր եւ այն, որ թուրքերի սպառնալիքն ուղղւած է ոչ միայն Թուրքիոյ մէջ ապրող հայերի, այլեւ՝ Խ. Հայաստանի դէմ: Վերոյիշեալ թերթը՝ թուրքերին համարելով ու-րարտացի, իսկ Խ. Հայաստանի տարածքը՝ բաղկացուցիչ մասը հին Ուրարտական թագաւորութեան՝ ժխտում է հայերիս պատմական իրաւունքը մեր հայրենիքի եւ նախահայրենիքի վրայ: Միսլ կլինէր Վանի թուրքերի հակահայ ելոյթը համարել իբրեւ սպորադիկ (եզակի, պատահական- խմբ.) ելոյթ - դա մատնում է թուրք կառավարութեան եւ զանգւածների ընդհանուր մտայնութիւնը: Ահա՛ թէ ինչու օր առաջ միջազգային հրապարակ պիտի դրուի մեր ժողովրդի բացառիկ վիճակի խնդիրը: Միայն այսպիսով կարելի է կանխել աղետը՝ նախապատրաստող:

Արտաքննապէս հակաթուրք Եւրոպա կար, բայց եւ այնպէս տեղի ունեցան հայկական ջարդերը: Այսօր, երբ այնքան թրքապաշտպան ուժեր կան, ի՞նչ երաշխիք, որ թուրքն իբրեւ պատմութեան ծանօթ ռեցիդիվիստ՝ չի՛ կրկնի իր եղեռնագործութիւնը: Ապա ուրեմն՝ ի՞նչ անել, որ պատերազմի դէպքում նկատի առնուի մեր ժողովրդի անօրինակ աղետածութեան փաստը (առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ) եւ օրւայ իր բացառիկ վիճակը ու հիւլեականով չոմբակոծուի Հայաստանը...

12 մարտ 1953 թ., Երեւանի բանտ

Նժդեհի Նամակ-Փաստաթուղթը*

Միրելին՝ րս,

Չնայած բժիշկները հաստատել են, որ ես, որպես վատառողջ, լիովին համապատասխանում եմ Ն. Գ. Ն. հրամանագրին եւ վաղաժամկետ ազատելու օրինական հիմք ունեմ, դեռեւս գտնուում եմ բանտում: Այս հանգամանքն ինձ համոզում է, որ յայտնի մարմինները դեռեւս տեղեակ չեն ճշմարտությանն այն դեպքերի վերաբերեալ, որոնք տեղի ունեցան Չանգեզուրում 35 տարի առաջ:

Այնինչ, այդ իրադարձություններն արժէ վերլուծել հետեւեալ փաստերի լոյսի տակ՝ համոզուելու համար, որ 11-րդ բանակի հրամանատարութեան եւ Չանգեզուրի միջեւ "պատմական թիրախագծումները" հրահրել էին հայ ժողովրդի թշնամիները՝ տրոցկիստները եւ պանթուրանիստները.

1) Հայաստանի Համայնավար կուսակցութեան Կենտրոնական կոմիտէի պաշտօնաթերթը, հաստատելով պատմական փաստը, գրում է. "Քեմալիստները Հայաստանի դէմ յարձակողական-զաւթողական պատերազմ էին վարում" (թիւ 128, 1952թ.):

Պաշտօնապէս չյայտարարուած, բայց հայկական մարզերի վրա պարբերական յարձակումների եւ բնակչութեան կոտորածների ձեռով իրականում տեղի ունեցած այդ իւրօրինակ պատերազմը կազմակերպել էին պանթուրանական գործիչները՝ Նուրի փաշան, Խալիլ բէյը, Էնվեր փաշան, Էդիֆ բէյը եւ ուրիշները: Այդ պատերազմի հետեւանքով հայի արիւնը հեղեց Նախիջեւանում, Ագուլիսներում, Շուշիում, Մինքենդում. այս բոլոր քաղաքներում Թուրքիայի դրոմամբ մուսավաթականները իրականացրին հայերի կոտորածներ:

2) 1918 թուականի վերջին մուսավաթական Ադրբեջանը յարձակուեց Չանգեզուրի վրայ, ինչը, բնականաբար, առաջ բերեց ինքնապաշտպանութիւն:

3) Այն ժամանակ, երբ Չանգեզուրը պարբերաբար վանում էր մուսավաթական դիվիզիաների յարձակումները, որոնց ղեկավարում էին թուրք փաշաները, Անդրկովկասում դեռեւս չկար խորհրդային իշխանութիւն:

4) Ողբերգական մենութեան պայմաններում՝ Չանգեզուրը օգնութիւն խնդրեց: Հայաստանի խորհրդարանը, ի վիճակի չլինելով գանգեզուրցիներին իրական օգնություն ցուցաբերել, որոշեց ինձ ուղարկել: Ես Չանգեզուր մեկնեցի 1918 թվականին, այսինքն՝ Ադրբեջանում Կարմիր բանակի երեւալուց մեկ տարի առաջ:

Ի հեճուկս այս անվիճելի փաստերի, ի հեճուկս ճշմարտության՝ տրոցկիստները, որպէսզի Մոսկվային մոլորության մեջ գցեն, Չանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը ներկայացրին որպէս քաղաքացիական պատերազմ: Այդ առասպելը նրանք հորինել էին գոյություն չունեցող "գաղափարախոսական բախման" պատասխանատվությունը Չանգեզուրի բնակչության ուսերին բարդելու նպատակով: Չափազանց անլուրջ կլինէր խոսել 1918-1920 թվականներին Չանգեզուրում գաղափարախոսական բախման մասին, երբ հայ բնակչության ֆիզիկական գոյությունը վտանգի մեջ էր:

"Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը Ռուսաստանն է առանց ցարի. ցարը չկա, բայց կա Ռուսաստանը, առանց որի օգնության հայերը չեն կարող հարեւանությամբ ապրել Թուրքիայի հետ", - ասեալ ինչպէս էր հասկանում մեր գյուղացիությունը Ռուսական հեղափոխությունը: Այս պարզ հայեցակարգում է Չանգեզուրի ողջ գաղափարախոսությունը: Բայց տրոցկիստներին առասպել էր պետք:

Օգտվելով այդ առասպելից՝ գրող Մ. Շահինյանը իր գրքերից մեկում ("Խորհրդային Անդրկովկաս") գրում է. "1921 թվականին Չանգեզուր է գալիս առասպելական Նժդեհը... Նրան հաջողվում է զինել բնակչությանը եւ ապստամբություն բարձրացնել խորհրդային իշխանության դէմ": 1921 թվականին Չանգեզուրում ապստամբություն լինել չէր կարող այն պարզ պատճառով, որ այն ժամանակ այնտեղ խորհրդային իշխանություն չկար: Գրողը գիտակցաբար կեղծում է Չանգեզուր իմ մեկնելու տարեթիվը. ես Չանգեզուր մեկնել եմ 1918 թվականին եւ ոչ 1921 թվականին, ինչպէս միտումնավոր ստում է Շահինյանը:

Այսպէս ստեղծվեց եւ պաշտպանվեց տրոցկիստների սարքած առասպելը: Նրանք, Հայաստանում խորհրդային իշխանության առաջին իսկ օրերից, Չանգեզուրի մասին ճշմարտությունը խեղաթուրելու միջոցով, ձգտում էին մեր ժողովրդի եւ խորհրդային իշխանության միջեւ ընդհարում սաղրել՝ ի հաճույս պանթուրանիստների:

Այն փաստը, որ ի վերջո Չանգեզուրը թողնվեց Խորհրդային Հայաստանին, խոսում է այն մասին, որ այս մարզը պատմականորեն եւ էթնիկապէս պատկանել է Հայաստանին: Բայց ո՞ւմ ուղեղում, եթէ ոչ թուրքամետորեն տրամադրված տրոցկիստների, կարող էր ծնվել հայկական Չանգեզուրը Ադրբեջանին զիջելու սաղրիչ միտքը:

Պանթուրանիստները ազդեցություն ունենին տրոցկիստների վրա, որոնց խրախուսում էին հակահայ

մեքենայություններում՝ ահա ինչով էր պայմանավորված Ջանգեզուրի հերոսական ողբերգությունը:

Կարո՞ղ էր արդյոք Մոսկվան արդարացնել Հայաստանի նկատմամբ աղաղակող անարդարությունը: Կարո՞ղ էր Մոսկվան մերժել հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության բնական իրավունքը՝ երբեք: Մոսկվային մոլորության մեջ գցելու համար տրոցկիստները Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը սադրիչ կերպով բացատրում էին զանգվածների վրա իմ ազդեցությամբ: Այս հերյուրանքը նրանց պետք էր իրենց իսկ արհեստականորեն առաջացրած շփոթը արդարացնելու համար մի երկրում (Լենինի կամքին հակառակ՝ "չկրկնել ռուսական փորձը Հայաստանում"), որի կառավարությունը իշխանությունը կամավոր հանձնել էր բոլշևիկներին:

Ջանգեզուրում ես չեմ ունեցել ոչ մի կանոնավոր զինվոր, ո՛չ տեխնիկական պաշարներ, ո՛չ նյութական միջոցներ. չկար այն ամենը, որով ինքնակալ անհատները ժողովրդական զանգվածներին են փաթաթում իրենց կամքը: Մեր ժամանակներում ոչ ոք չի կարող ժխտել ժողովրդական զանգվածների վճռորոշ դերը: Ես չեմ ժխտում նաև անհատի դերը, նրա ազդեցությունը պատմական իրադարձությունների ընթացքի եւ ելքի վրա: Բայց հաստատում եմ, որ Ջանգեզուրը կպաշտպաներ իր լեռները նաև առանց ինձ:

Ոչ մի անհատ, թեկուզ հանճարեղ, չի կարող ժողովրդին փաթաթել իր կամքը, եթե չի արտահայտում նրա կամքը: Ջանգեզուրի ուժը պետք է որոնել ոչ թե իմ ազդեցության, այլ գաղափարապատմական ժառանգորդության մեջ. դարերի ընթացքում լեռնահա-յությունը հաճախ է ստիպված եղել պաշտպանել իր լեռները՝ խորը գիտակցելով նրանց նշանակությունն իր ինքնապաշտպանության գործում:

17-րդ դարում, չնայած Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի միջև Հայաստանի բաժանման տխուր փաստին, Ջանգեզուրն իր լեռների շնորհիվ անկախ իշխանություն է եղել (որտեղ գործել է առասպելական Դավիթ-Բեկը): Պատմությունը չէր ների մեզ, եթե, խոստովանելով մեր անկարողությունը, փոքրգաբար հրաժարվեինք ինքնապաշտպանությունից: 1918-20 թվականներին նման արարքը հավասարագոր կլիներ ինքնասպանության: Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը մեծագույն բարոյական արիության գործ էր: Հայաստանից Ջանգեզուրի խլումը, երբ Կարս, Սարիղամիշ, Իգդիր, Արդահան ամրությունները գտնվում էին Թուրքիայի սահմաններում, հայության համար մեծագույն ողբերգություն կլիներ:

Ինձ մեղադրել նրա համար, որ Հայաստանի խորհրդարանի որոշմամբ ղեկավարել եմ Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը, կնշանակի մեղադրել լեռնահայությանը եւ արդարացնել հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության թշնամուն՝ թուրքերին, ո-րոնք 1918-1920 թվականներին, ինչպես վերեւում նշվեց, "Հայաստանի դեմ վարում էին հարձակողական-զավթողական պատերազմ":

Հանուն ճշմարտության՝ վերոհիշյալին պետք է ավելացնել նաև հե- տեւյալ փաստերը.

Ա) 1921 թվականին 11-րդ բանակի հրամանատարության կողմից Գեկկերը, ի միջի այլոց, ինձ գրել է. "Մենք մեզ չենք գովում այն բանի համար, որ Ջանգեզուր ենք ուղարկել թուրքական գումարտակներ: Բայց ո՞վ կարող էր մտածել, որ թուրքերը կարմիրբա-նակայինների անվան տակ զենք կբարձրացնեն Ջանգեզուրի գյուղացիության դեմ" *... Ինչպես տեսնում եք, 11-րդ բանակի հրամանատարությունը խոստովանում է, որ թուրքերը Ջանգեզուրում զենք են բարձրացրել գյուղացիության դեմ: Իմաստ ունի՞, արդյոք, հրամանատարության խոստովանությունը. այո, այն անվիճելիորեն ճշմարտության լույս է սփռում Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության պատմության վրա:

Բ) 1921 թվականին Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը պաշտոնական հոչակագրով, բոլոր ժողկոմների ստորագրություններով, Ջանգեզուրը հայտարարեց Հայաստանի անբաժան մասը. նույն հոչակագրով համաներում շնորհեց բոլոր նրանց, ովքեր մասնակցություն են ունեցել Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանությանը:

Եթե այս բոլոր անառարկելի փաստերը հայտնի են որոշ մարմինների, եւ ես դեռ գտնվում եմ բանտում՝ սա աղաղակող անարդարություն է:

Իսկ եթե բերված փաստերի խորապատկերի վրա իմ գործը վերանայողներին պարզ դառնա Ջանգեզուրի մասին ճշմարտությունը, նրանք պետք է ինձ անհապաղ ազատեն:

Միրելինե՛րս, այս անգամ ձեզ երկար եմ գրում. կարծում եմ, որ դուք պետք է հստակ պատկերացում ունենաք այն մասին, թե ինչպես եւ ինչու ստեղծվեց Ջանգեզուրի մասին առասպելը եւ ինչու եմ ես այսօր բանտում:

Համոզված եմ, որ արդեն ստացել եք իմ նախավերջին պատվիրված նամակը:

Քանի դեռ այստեղ եմ՝ հիվանդանոցում, օգտվեք տեսակցության թույլտվությունից. եթե ինձ Վլադիմիր տեղափոխեն, այնտեղ տեսակցություն չեն թույլատրի: Հեռագրով տեղեկացրեք ձեր գալստյան մասին:

Համբուրում եմ բոլորիդ, ձեր Գարեգին

30 մարտի 1955թ.

(ռուսերենից թարգմանեց
Արտակ Վարդանեանը)

* Այս փաստաթուղթը հրապարակուած է նոյն թուականին, Գործիսում: Այն կարելի է կարդալ Ջանգեզուրի կառավարութեան հրատարակած գրքում, որը գտնուում է Հայաստանի Ա. Ա. Ն.-ում. գիրքը կոչուում է "Արևոտ գիրք":

Ոյժի Պրոբլեմը

(Հատուած Գ. Նժդեհի վերանորոգչական ճամբէն)

Ազգերի առջեւ այսօր վճռապէս դրած է ոյժի պրոբլեմը: Կորչում է մի ժողովուրդ, երբ նա խուսափում է այդ պրոբլեմից կամ էլ դժարանում է լուծել դա:

Ոյժի պրոբլեմը դրուում է եւ լուծում ժողովուրդների հոգեվերանորոգութեան պրոբլեմի կապակցութեամբ: Ուժեղ, հաւատարմ եւ պայքարունակ դառնալու համար, անհատների նման, ժողովուրդները եւս պիտի վերանորոգուեն մշտապէս: Կորցնելով վերանորոգելու ընդունակութիւնը՝ ժողովուրդները կորցնում են իրանց ապրելու, ստեղծագործելու, պայքարելու հաւատը:

Ազգովին դժբախտ է հայը, որովհետեւ իր մտաւորականութեան մի մասը դեռ չի հասկանում, որ օրւայ ցեղախռով ազգերի կեանքում էականը քաղաքական վարչաձեւը չէ, այլ անհատի եւ զանգաճների վերածնունդը, հոգեփոխութիւնը: Այլեւս հոգեվերանորոգած են, կամ աւելի ճիշդը՝ հոգեվերանորոգչական ճիգեր են կատարում բոլոր ժողովուրդները եւ հենց այդ է պատճառը, որ օրւայ իտալացու, գերմանացու, հունգարացու ուղեղում տեղի է ունեցել մի խոր յեղափոխութիւն: Այդ է պատճառը նաեւ ա՛յն բանի, որ օրւայ մարդը աւելի ակտիւ է, արդիւնագործ, խանդավառ:

Անցէ՛ք երկրէ երկիր եւ պիտի տեսնէք, որ ապրելու, պայքարելու, գոհաբերելու անխառն ուրախութիւն, ինչպէս իրանց գոյութեան արտաքին եւ ներքին չարիքները յաղթահարելու համակարգւած աշխատանք կայ միայն ցեղավար ժողովուրդների մէջ: Այն ամենը, որ երէկ կը թւէր անորոշ, մթին ու անտրամաբանական, այժմ, վերանորոգածի համար դարձել է որոշ, պարզ, հասկանալի: Այլեւս արարածը գտել է իր արարիչը - իր ներքին յենարանը - եւ այդ իսկ պատճառով նա այսօր աւելի՛ յուսալի է ու անդորր: Այս է ընդհանրապէս օրւայ ազգերի հոգեվիճակը: Բացառութիւն է մեր ժողովուրդը միայն կամ նրա խոշոր մի մասը, որ շարունակում է մնալ հիւանդ կոչւելու աստիճան անգոր եւ անյոյս: Նրա կեանքում միահեծան կերպով իշխում են չարութիւնը, նախանձը, գոեհկութիւնը, որովհետեւ վերանորոգչական ճիգի, խանդի, ուրախութեան պակասը նրան դարձրել է գոհ հոգեւոր վաղաժամ ծերութեան (չարութի՛ւն), երկչոտութեան (նենգութի՛ւն), սկեպտիկութեան (ժխտամոլութի՛ւն): Անբուժե-լիօրէն յոռետես է օրւայ հայը: Չարիք, դժբախտութիւն, Ղարսի կորուստ - սրանք յաւիտենական բաներ են նրա համար: Մի խուլ պատ է չվերանորոգւած հայը, որին ուղղում է հայ խօսքը: Նա ատակ չէ զիջելու, հակառակորդին հասկանալու, համերաշխելու, որովհետեւ շարունակում է մնալ հին, քարացած Ադամը: Նրան պակասում է նո՛ր գիտակցութիւնը, նո՛ր աշխարհըմբռնումը: Ճի՛շդ է հայը յեղափոխութիւն տեսաւ իր երկրում, բայց իր տկարութիւնները յաղթահարելու վերանորոգչական ճի-գեր չարեց: Նա չհասկացաւ, որ յեղափոխութիւն ասել է հինէն՝ նորը, նոր մարդ ստեղծել, նոր գիտակցութիւն, նոր կենսազգացողութիւն: Միայն ակտիւ վերանորոգչականը կարող է յեղափոխական լինել: Վերանորոգում է ամեն մի ճշմարիտ յեղափոխութիւն: Հայրենիքին եւ իր ազգին օգտակար ծառայութիւն կարող է մատուցել միայն եւ միայն վերածնւած անհատը: Ամեն բանից առաջ հոգեվերանորոգւած հայ անհատը - ահա՛ օրւայ հրամայականը:

Վերանորոգչական լուրջ փորձ էր դաւադրուած Յեղակոծութիւնը: Միայն սրտով վատերն ու տգէտները չգիտեն, որ մի ժողովրդի վերանորոգումը հնարաւոր է միայն ու միայն իր նորահաս սերունդի կամ էլ իր նախնիքների միջոցով:

Վերանորոգչական է Տարօնականութիւնը. դա նմանւելու մի սկզբունք է. դա ասել է՝ նմանւի՛ր Մամիկոնեան հային, որ զօրաւոր էր դէպի հայրենի երկիրն ու ցեղը տաճած սրբազանութեան զգացումով եւ նրանց համար մեռնելու իր աննահանջ կամքով:

Վերանորոգում ասել է մեր ներքին մարդու կաղապարումը, ըստ մեր նախասիրած պատկերի: Տարօնականութի՛ւն - դա հայ մարդու կաղապարումն է՝ ըստ Մամիկոնեան հայու պատկերի:

Վերանորոգումի ընդունակ է իր նախահայրերի ոգու զօրութենականութեան ծանօթ եւ օրւայ իր տկարութիւններից ամաչող ժողովուրդը:

Որի՞ն, ինչի՞նք նիւնք մեր ամօթանքի եւ ցաւի մէջ այնքան ծանր ու պատասխանատու այս օրերին - թո՛ղ Հայաստանը ների մեզ մինչայժմեայ մեր տկարութիւններն ու տգիտութիւնը, թո՛ղ ներեն մեզ Մամիկոնեան նախահայրերը, որ այդ տկարութիւնները եւ տգիտութիւնը հայը դեռ շեղւած են պահում իրենց գծից:

Մեր ժողովուրդը, որ կորցրել է հայ եւ հայրենատէր մնալու իր հաւատը, որ աշխարհում այլեւս էլք, կեանքում հացից զատ այլ նպատակ չի տեսնում այսօր, փրկւել կարող է միայն ճշմարիտ վերանորոգումի ճամբով: Դա Մամիկոնեաններին նմանւելու ճամբան է, Տարօնականութիւնը:

"Տարօնի Արծիւ ", Սոֆիա, 1939թ., թիւ 11

Ռազմիկը Չէ՛ Մեռնում

Մարդը գիտեր իրերի կարգը, գիտեր, որ երբ կայ կեանքը՝ չկայ մահը, նա գիտեր այդ, եւ անխռով կվայելէր իրեն տրուած օրն ու արեւը:

Ի՛նձ, սակայն, ինձ էր ճակատագրուած կեանքն ու մահը ապրել միաժամանակ:

Վաղուց է, ինչ աշխարհն ինձ մեռած է կարծում, թէ եւ ես դեռ կոխում եմ երկրի երեսին, թող որ երկրագնդից, անծայր ու անձիր, ինձ թողնուած է մի տարածութիւն - կալանաւորի մի կոյր խցիկ, որը դժուար թէ կարողանար երկու մեռելների գերեզման տալ:

Ես մեռայ դեռ չմեռած: Աւելի սուեր քան ապրող էակ, ես ե՛ւ կամ, ե՛ւ չկամ: Թէ եւ կայ կեանքի անօթը՝ կեցութեան ձեւը, բայց չկայ կեանքը, կեանքի զգացումը չկայ:

Ես ապրում եմ՝ կեանքն ու մահն իրար խառնած: Ա՛հ, կարող է, մարդ կարող է փոխել բնութեան կարգը: Կեանքն առանց կեանքի ... Ո՞վ էր ապրել այդ:

Ես կամ եւ չկամ... Եւ, բարէ՛, այդ իսկ վիճակում կուզէի մեռնել մարտական մահով, եւ կանգնել Յաւերժութեան սեմին՝ դեռ չսպիացած վերքերով... Չէ՛, ռազմիկը չի՛ մեռնում: Մեռնե՛լ... Բայց մի թէ դեռ կամ, դեռ ապրում եմ ես...

Ես ասում եմ՝

- Ժամանա՛ կն է ամենաձանր բեռն աշխարհում, եւ՝ ամենաթեթեւը, միաժամանակ: Եթերի պէս անզգալի նրանց համար, որոնք երանօրէն ժպտում են երկնքի վճիտ ովկիանին, կամ դաշտերում բացուած ծաղկին, մի այլ հոգեվիճակում՝ դա տիեզերաշէնքի ծանրութեամբ է ճնշում մեր էութեան ամեն մի հիւլէի վրայ:

Կալանաւոր եմ, եւ ահա՛ լսում եմ սրտիս զարկը - մէ՛կ, ե՛րկու... Ո՛չ, ո՛չ, դա սիրտս չէ, այլ ժամանակի ծանր ձեռքը, որն իր երկաթէ մուրճն է իջեցնում գանգիս վրայ - մէ՛կ, ե՛րկու...

Ես կամ, - ասում է ժամանակ, - նրանց համար, որոնք պատճառ ունեն զգալու իմ առկայութիւնը, համրելու իմ օրերը, ժամերը, վայրկեանները՝ ես կամ...

Կայ Պրումեթէյը տառապող - կան նաեւ նրա ցաւերն ամոքող ովկիանիդները: Տրում է ցաւը մարդուն, նրա հետ՝ նաեւ այն մեղմելու կարելիութիւնը:

Յաղթահարել նիւթը - զրկել ժամանակն իր կապարից, ցան՝ իր սրութիւնից, լեարդ պատառատող անգղին՝ իր ճիրաններից - ահա՛ գերագոյնն արւեստներից՝ մայրը բոլոր արւեստների, որոնց ծնունդ է տւել մարդը: Ատարաքսիա՛ պիտի ասէր դասական դա-րերի յոյնը. ստեղծագործ խանդ՝ ասում է մերօրեայ արւեստագէտը. ներքին երկուացում, որի դէպքում զատում ես քեզ մտորակող ցաւից, եւ մտահայեցողաբար այն դիտում իբրեւ իմաստասիրական նիւթ՝ ասում եմ ես:

Յաղթահարել ժամանակը՝ այն անզգալի դարձնելու աստիճան - ասուածային այդ արւեստին հաւատարիմ՝ ամեն օր մտովի ես անցնում եմ այն ճամբաներով, որ կոխել են ասուածները հին, այցելում եմ Հելլադան՝ ճեմում ու վիճում Աթէնքի իմաստասերների հետ, յայտնում պատմութեան ծանօթ ռազմադաշտերում, թեւս երկարում գինաթափւելու պատրաստ մարտիկին, վիրաւորին եւ, վերջապէս, սրիս եւ Մասսին կոթնած - արթուն հսկում եմ Հայաստանի սահմանների վրայ...

P.S.

Չհասկանալ նրան, ով խօսում է Հայաստանի համար ստացած վերքերի լեզուով, նշանակում է ո՛չ հայ, ո՛չ էլ հայրենասէր լինել:

Ամենասրբազանը խաչերից, միաժամանակ եւ ամենածանրը - դա ճակատագիրն է հարազատ ժողովրդի:
Այն կրողին ե՛ւ վա յ, ե՛ւ պատի ՚ եօթնիցս:

Հերո՞ս ես, ապա ուրեմն, տուր ապացոյցը, որ աշխարհէն - կեանքէն ու մահէն էլ զօրաւոր ես դու:

1955, մայիս:

Ինչո՞ւ Տարօնականություն

Ինձ վերաբերող այդ տողերի մեջ կայ ոչ միայն ճշմարտության ու յարգանքի պակաս

"Նոր Օր"-ը գրում է

Մի ժողովուրդ ճանաչելու համար բառական է լսել նրա մեջ հնչող խօսքը

Եթէ Մամիկոնեաններից մեզ մնացած լինէր

Գիպւածով ձեռքս անցաւ "Նոր Օր" թերթի համար 4489-ը, ուր Տարօնականութեան առթիւ ասուած է. "...Այդ տողերը գրողը մինչեւ երէկ Տարօնականութիւն բառը արտասանած չէր, բայց եւ այնպէս Հայրենիքին համար քաջաբար կռուած էր":

Ինձ վերաբերող այդ տողերի մեջ կայ ոչ միայն ճշմարտութեան ու յարգանքի պակաս - յարգանք, որ թուում է թէ ամեն հայ մարդ պարտական է Հայաստանի համար քաջաբար կռուողներին - այլ եւ, կարծէք, յատկապէս այս օրերին, մոլորանք ստեղծելու միտում: Ի՞նչն է այդ թերթին հիմք եւ իրաւունք տուել ասելու "մինչեւ երէկ" - իմ անցեա՛լը, իմ այնքան ծանօթ աշխարհայեցողութի՛ւնը, թէ՛ վերջերս Տարօնականութեան մասին գրած մէկ-երկու յօդուածներս: Գիտակցական իմ ամբողջ կեանքում, ինչպէս եւ իմ վարած բոլոր ճակատամարտներում - Բալկաններում, Ղարաքիլիսում թէ Լեռնահայաստանում - ինձ վարել է այն ոգին, որը անւանում եմ Տարօնականութիւն: Ի՞նչ, նոր է բա՛ռը: Թէ՛ եւ - իմ փոխարէն պիտի ասէր Թորգոմ Պատրիարքը - "Թէ՛ եւ ընդհանրապէս բառը չունինք մեր շրթներուն վրայ կամ մեր գրչին տակ, բայց ունինք գաղափարը մեր խղճմանքին խորը": Այո՛, այն փաստը, որ "տարօնականութիւն" բառը նոր է գործածուում - դեռ ապացոյց չէ, որ նոր է ե՛ւ գաղափարը, ոգին մեր կեանքում: Հայրենիքի համար քաջաբար կռուելու եւ գիտակցօրէն մեռնելու տրամադիր ամեն հայ, Մամիկոնեաններէն մինչեւ մեր օրերը, եղած է տարօնական, թէկու՞զ այն պարզ պատճառով, որ Եղիշէի մատենանքը համարել է Հայոց ազատագրութեան ակտարան՝ մեր բոլոր սերունդների կողմից, որ տարօնաշունչ մեր պատմագիրն է բանաձեւել "մահ գիտակցեալ"-ը հայրենիքի համար, եւ սերունդները խանդավառել "Մամիկոնեան Ուխտ"-ի խորհրդով:

Թոյլատրելի՛՞ է շփոթել "բառն" ու բովանդակութիւնը: Տարօնականութիւնը բովանդակութիւն է եւ ոչ թէ բառ: Էաբանօրէն առնւած՝ դաշնակցականութիւնն ու Տարօնականութիւնը, ինչպէս եւ Տարօնականութիւնն ու Տեղակրօնութիւնը տարբեր բաներ չեն ու չեն կարող լինել հայ ցեղի ճակատագիրը խորքով ու իմաստասիրօրէն ապրող ամեն հայու համար: Սրանցից որեւէ մէկը առանց իր հոգեւոր նախընթացի անկարելի պիտի դառնար: Ժամանակների հոլովոյթի հետ, այդ բոլորին ծնունդ է տուել մի ոգի, որի գծերէն մէկը - Հայրենիքի համար քաջաբար կռուելու ու մեռնելու ուխտածութիւնը մենք անւանում ենք Տարօնականութիւն: Իմ լոյս ընծայած գրքերէն, իմ գրած յօդուածներէն, իմ արտասանած խօսքերէն որի՞ մեջ չէք տեսնի ցաւախառն մի ցաւ-տում այն մասին, թէ հայութիւնը պատմաճանաչ չէ. այո՛, իր պատմութեան իմաստասիրութիւնը դեռ չունի հայրը: Եւ հէնց այդ է պատճառը, որ ոմանց նորանշան ու անհասկանալի է թուում Տարօնականութիւնը: Պատմութիւնը մի շտ էլ եղած է հերոսօրէն ողբերգականի պատմութիւն: Ուզում եմ ասել՝ ազգերն առաւելապէս խորանում, իմաստասիրում են իրենց դժբախտութեան մեջ ու վտանգի օրերին: Կարծո՞ւմ էք, որ երբեւիցէ մեր ժողովրդին վիճակել է արելի մեծ ու անհարող որբերութիւն քան այն, որ նա ապրում է այսօր: Իզուր պիտի անցնէր մեր տարագրութեան զարհուրանքը, եթէ մեր ապրած տառապանքէն ու մեզ սպառնացող վտանգէն խարազանւած, մենք չխորանայինք մեր պատմութեան մեջ - մեր քաղաքական կազմակերպւած կամքը՝ դաշնակցականութիւնը արելի եւս շեշտելու եւ ակտիւացնելու նպատակով:

- Միտնը կար, բայց "սիոնականութիւն" բառը չկար: Նա հազարամեակների պատմութիւն ունի, սա՛՛ տանամեակների: Կարո՞ղ էք պնդել, որ անհայրենիք հրեւութեան դարաւոր կեանքը վարողը սիոնականութիւնը չէ եղել: Արդեօ՞ք, քաղաքական սիոնիզմը հրեւութեան դարերի հոգեւոր սիոնականութեան արդիւնքը չէ: Ինչո՞ւ հրեան իր պաշտամունքը Միտնի հանդէպ անւանեց սիոնիզմ, իսկ իրեն՝ սիոնիստ: Եւ, կարծո՞ւմ էք, որ այդ "բառը" զգալապէս չ'ակտիւացրեց օրւայ հրեան: Միտնականութիւնից առաջ կարելի՞ էր երեւակայել, որ մեր օրերում Պաղեստինը պաշտպանելու համար աշխարհ գայ հին հերոսական Մակաբէյներին յիշեցնող մի նոր սերունդ: Չխաղա՛նք բառերի հետ, - էականը բառը չէ՛, անունը չէ՛, տեսութիւնը չէ՛, այլ Հայրենիքի համար "քաջաբար կռուելը":

Ո՞վ խուսափում է ոգուց եւ կառչում բառերին, ցոյց է տալիս, որ թշնամի է խորքին, իմաստին բովանդակութեան:

Ո՞վ կարող է իրեն հայ մտաւորական անւանել եւ իր մտքի բարոյական մահավճիռը չտալ, եթէ դա չի հասկանում Տարօնականութիւնը, այսինքն՝ ոչինչ գիտէ Հայոց Պատմութեան եւ այդ վերջինի

ինաստասիրության մասին: Դաշնակցականությունը կար, բայց, արդե՞ք, մինչև վերջին տարիները մեկը կարող է մեզ ցոյց տալ մեր կուսակցական գրականության մեջ "դաշնակցականություն" բառը: Դա, սակայն, բնա՞ւ չի նշանակում, որ դաշնակցականություն չկար Դաշնակցության եւ դաշնակցականի մեջ: Էականը բառը չէ, բայց հասարակագիտորեն ճիշդ է եւ այն, որ "բառ"-ի, անունի ստեղծումից յետոյ ներքին ապրումը դառնում է աւելի բովանդակալից, աւելի կոնկրետ եւ աւելի գիտակցական: Ի՞նչ էր անունը այն ոյժի, այն ոգու, այն դաւանանքի, որ մինչև Դաշնակցության աշխարհ գալը Արաբոներին հանել էր լեռները: Մեռնողները չգիտեին այդ անունը, բայց մի օր իրենց շարժումը պիտի մկրտուէր "Դաշնակցություն" անունով:

Խոստովանինք, որ ո՛չ բառն է նոր, ո՛չ էլ բովանդակությունը - դրանք առնած են Հայոց Պատմության գանձարանէն: "Ուխտ Մամիկոնէից" - նո՛ր է դա. եթէ տարօնականություն բառի փոխարէն սրանով անւանէր հոգեւոր այդ շարժումը, արդե՞ք, տարբէ՞ր վերաբերմունք պիտի գտնէր նրանց կողմից, որոնք աղետալիօրէն սխալ հասկացողություն ունեն կուսակցականության մասին:

Այսօր, երբ ամեն հայ վտանգւած է համարում մեր Ցեղի եւ Հայրենիքի ապագան, Տարօնականությունը - "քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր" -ը - Մամիկոնեան ոգու այս վերակոչումը, մասնաւորապէս դաշնակցականներին համար, պիտի համարուէր ողջունելի: Տարօնականությունը ես անւանել եմ "ցեղի առաջին հոգեւոր զէնքը", քանզի ծանօթ եմ այն դժնդակ պայմաններին, որոնց մեջ մեր ժողովուրդը վարեց իր անհաւասար գոյամարտը եւ հարկադրաբար պիտի վարէ եւ՛ւ վաղը: Իսկ վտանգի ժամանակ - լա՛ւ հասկնանք այդ - "սուրը վարձու չեն առնում": Այդ ասել է, որ մենք պայքարի մեր հոգեւոր զէնքերն ու մտքի մեր դեկավար սկզբունքները պիտի առնենք ոչ թէ մեր ցեղի էութեան անհարազատ օտարոտի վարդապետություններէն, այլ մեր պատ-մութեան յաւիտենական շարժը վարող ոգուց: Այդ ոգին - անխօս զգացուի թէ խօսքի վերածուի - Տարօնականությունն է մեզ համար: Ի՞նչ էր իմ օրերի Սիւնիքի "Դաւիթբեգեան ուխտ" -երի ոգին, եթէ ոչ միեւնոյն Տարօնականությունը՝ տարբեր անւան տակ: Հոգեւոր աղէտ է հայու անտարբերությունը - դաւաճանութի՛ւն: Իսկ սէրը - չկայ աւելի անարժէք բան, քան նրա սէրը, նրա սովորական հայրենասիրությունը: Հրաշագործ է, սակայն, հայ մարդու պաշտամունքը, նրա ուխտաւածությունը:

Մեր ժողովրդի բոլոր մեծությունները արդիւնք են իր որոշ գաւակների ուխտաւածութեան: Վաղը քաջաբար կուելու պատրաստ զինուորներ կունենայ միայն նա, ով այսօր ուխտ ունի: Այս հասկացողութեամբ ժամանակին ես ծնունդ տուի "Դաւիթբեգեան ուխտ" -երին, որոնք լիովի արդարացին իրենց անունը վտանգի ու պարտականութեան ճակատի վրայ: Միեւնոյն հոգեբանական հաշիւներով "ուխտ" անուանեցի նաեւ Ամերիկայի մեր ցեղակրօն միաւորները: Տարբեր բան է խումբը, տարբեր՝ ուխտը: Հայրենիքի համար քաջաբար մեռնելու ուխտաւածություն է Տարօնականությունը: Չկայ աւելի անպիտան իմացական էակ, քան ուխտագուրկ հայ մարդը: Փորձառաբար գիտեմ ոչի՞նչ արժէ հայկական քանակը, թիւը, եթէ դա ոգեզուրկ է: Անուխտ հայ, ասել է անոգի, իսկ անոգի հայ, ասել է՝ աննուէր, անարի, անգօր: Ասացի՝ "ոչինչ արժէ", եւ այդ ոչ թէ այն իմաստով, որ մերօրեայ հայութեան տրուած չէ թւապէս չափուելու իր ար-տաքին թշնամիների հետ, այլ որովհետեւ ոգեզուրկ հայ հաւաքականությունը եղած է ու կը մնայ ամենա- վտանգաւոր ամբողջը: Նման մի ամբոյն մի օր քեմալական չետաներին յանձնեց մեր Ղարսը՝ ասպետական անձնասպանութիւն պարտադրելով իր տղամարդ դեկավարներէն գնդապետ Մազմանեանին: Տարօնականությունը ուխտաւածութեան բարոյական է, առանց որի հայությունը, մասնաւորապէս, այսօր եւ վաղը, ճշմարիտ զինուոր ու դեկավար չի ունենայ, ինքնապաշտպանունակ չի դառնայ:

"Նոր Օր" -ը գրում է. "Տարօնական ոգիի առաջնորդները կը պահանջեն, որ ամբողջական Հայաստանի ոգիին փոխարինէ անոր մէկ գաւառին անունը":

Այստեղ այլեւս անկորեկտ բառագործածություն կայ, կայ մեղանշում մտածողութեան պարկեշտութեան դէմ: "Տարօնի Արծիւ" -ի ընդհանրապէս, եւ, ի մասնաւորի իմ յօդուածների ո՞ր տողից եզրակացրիք, որ մենք ուզում ենք Հայաստանի ոգին փոխարինել անոր "մէկ գաւառի անունով": Ինչի՞ վերագրել այդ կոպիտ ու աղաղակող շփոթը - անգիտութեա՞ն, թէ՞ մոլորանք ստեղծելու միտումի: Մի խմբագրի համար դժուա՞ր է գանազանել "Տարօն" անունը Տարօնականությունից: Տարօնականությունը "գաւառի անո՞ւն" է, թէ հոգեւոր բովանդակություն: Իմ յօդուածի առաջին տողերը բաւական չէի՞ն ցանկութեան դէպքում հասկանալու, որ Տարօնականությունը ես համարել եմ մեր ցեղի ոգու (դուք ասէք - "Հայաստանի ոգու") գոյգ գծերը - յաւիտենական արժէքներ ստեղծելու խանդ, եւ այդ արժէքների համար քաջաբար մեռնելու ուխտաւածություն: Ինչո՞ւ ուխտաւածություն կը քարոզեմ - այդ մասին հարցրէք այն բոլորին - զինուոր թէ մտաւորական - որոնք գէթ մի հատիկ օր Հայաստանի սահմանների վրայ ճակատ ճակատի են եկած թշնամու հետ: Ազգերի տարբերքը - նրանց առաքինություններն ու հոգեւոր թերիները կարելի է ճանաչել միայն մեծ վտանգների ժամանակ, երբ վերջինները նետում են իրենց դիմակը: Ձինուոր մարդ եմ, եւ արնոտ փորձերով եմ ճանաչում մեր ժողովուրդը:

Չկայ հայ մարդ, որ անսխալ կերպով չթւէ իր ժողովրդի տկարությունները, բայց սակաւաթիւ են նրանք, որոնք գիտեն, թէ ո՞ր է թաքնուած հայու հզօրութեան հոգեւոր աղբիւրը: Ի՞նչն է եղել մեր ժողովրդի կենդանի խղճմտանքը հանդիսացող լաւագոյն մատենագիրների ներշնչումի աղբիւրը, նրանց սիրտն ու գրիչը վարող ոյժը: Ո՞ր հայ գրողը, ո՞ր ճշմարիտ հայրենասէրը, եւ մասնաւորապէս, ո՞ր ռազմիկը Հայաստանին սպառնացող վտանգի վայրկեաններին չէ ոգեկոչել Հայրենիքի համար մեռնել ուխտած Մամիկոնեանների օրինակը:

Ե՞րբ է հայ սուրը գործել առանց Վարդանի, եւ գրիչը շարժել առանց Մեսրոպի անունը տալու: Դեռ երկէ չէ՞ր, որ հայ գրողներէն ամենացեղաշունչը - Ահարոնեանը "Հայրենիք" ամսագրի մէջ Ղարաքիլիսը անուանեց "Նոր Աւարայր": Եւ ի՞նչ է Աւարայրը ընդհանրապէս, իբրեւ պատմական դէպք, նշանաբան, խորհուրդ, եթէ ոչ տարօնական ոգու մէկ գործը: Եւ տ է անցել այն օրից, երբ Հայաստանի կառավարութիւնը իր անդրանիկ գրահապատն ու շքանշանը անուանեց "Վարդան Չօրավար": Վարդանի շքա-նշանով վարձատրել հայ զինուորը, կը նշանակէ վարձատրել տարօնական ոգին, դա կնշանակէ այդ ոգին համաժողովրդականացնելու նպատակ հետապնդել: Եւ հէնց դա է ճշմարիտ դաստիարակութիւնը - Հայաստանի համար մեռնելու ուխտի համազգայնացումը: Մեր եկեղեցին ամենայն երկիրաւորութեամբ ու պաշտամունքով, դարեր ու դարեր տօնում է Տարօնականութեան երկու մեծափառ գործերը - Գրեթի Գիւտը եւ Աւարայրը: Արդեօք, այս բոլորը, համայն հայութեան կողմից, կատարւած է - ինչպէս թոյլ էր տուել ձեզ ասելու - "պարգապէս գրգռելու" մեր տարօնցի հայրենակիցների տեղական հայրենասիրութիւնը":

Ի՞նչ է նշանակում, երբ Հայ Եկեղեցին սրբացնում է Մամիկոնեան ոգին, այդ ոգու կրողներին - արդեօ՞ք, դա միայն երախտագիտութեան տո՞ւրք է, թէ՛ նաեւ՝ խորագոյն մտահոգութիւն Հայրենիքի ապագայի հանդէպ: Սրբացնելով ու յաւերժացնելով Մամիկոնեանների ուխտը՝ եկեղեցին մեր ժողովրդի տուած է ինքնապաշտպանութեան գէնքերից ամենահատուն ու յաղթականը - "մահ գիտեցեալ"-ը: Հէնց ա՛յդ է Տարօնականութիւնը: Հայ Եկեղեցու իմաստուն ակտը, որը 15 դար յետոյ պիտի որդեգրէր մեր կառավարութիւնը՝ տարօնական ուխտ չէ՞ր: Տօնել չի՞ նշանակում ասել՝ նմանեցէ՛ք տօնելիներին: "Նայի՛ր դասական մի յոյն տղամարդու, լինի՛ դա հերոս, թէ՛ իմաստասէր, եւ ամօթով դիտիր քեզ". ասել է Հերդերը:

Ես ասում եմ. "Հայ մարդ, կարո՞ղ ես առանց խոր ամօթանքի քեզ բաղդատել մի Մամիկոնեանի հետ - նմա՞ն ես նրան":

Չգիտե՞նք, որ եկեղեցի, դպրոց, ընտրանի - այդ բոլորը միշտ էլ մեր ժողովրդի փրկութիւնը տեսած են Վարդանատիկ քաջեր ու հայրենապաշտներ հասցնելու մէջ: Եւ դարերի ընթացքում ու "մինչեւ երկէ" ո՞ր անմիտ հայն է յանդգնէլ Տարօնական ոգու այդ համահայկական պաշտամունքը համարել "Հայաստանի մի գաւառի անուն" կամ "տեղական հայրենասիրութիւն": Մտածումի այդ ի՞նչ անկում է: Այսօր, երբ ակելի քան երբէք վտանգուած են Հայրենիքն ու հայութիւնը - ինչո՞ւ անհասկանալի պիտի մնար Տարօնական ոգու քարոզչութիւնը, որ ասել է՝ արծարծումն ու շեշտումն այն բանի, ինչ որ դարերով կատարել է հայութիւնը: Չընդունէ՞, որ այսօր էլ այս ոգով կարելի է ոչ միայն հայը՝ հայ պահել տարագրութեան մէջ, այլ եւ՝ հայը մարտիկ դարձնել եօթնիցս վտանգուած Հայաստանի համար: Չէ՞ ք լսում յուսահատ ճիչերը, թէ դժուար է օտարութեան մէջ հայը հայ պահել: Արդեօք, նա, որ այսօր դժարանում է հայ մնալ, վաղը պիտի ուզենա՞յ հայրենիք պաշտպանել: Կուզէի՞ք, որ եկող մեծ օրերը իրենց առջեւ գտնէին ցեղորէն ու մարդկօրէն մի անարին, անգոյն, անգօր - մի պզտիկ սերունդ: "Նոր Օր"-ը պիտի չուզէ՞ր, որ իրենց կեանքի սրբութիւններին ու արժէքներին, իրենց ցեղին ու հայրենիքին, իրենց Աստուծուն, իրենց պարտականութեանց "այո", իսկ իրենց "Ես"-ին եւ հաճոյքներին, կենցաղային նյութապաշտութեան եւ աշխարհի այլ կարգի գոեկկութիւններին վճռաբար "ոչ" ասողների մի սերունդ ունենայինք:

Մամիկոնեանները իրենց գոհաբերութիւնը կը կատարէին իրենց խօսքի, իրենց ուխտի կշռով: Եթէ "տարօնականութիւն" բառով չընդունէնք՝ ամեն ինչ հայրենիքի գոհաբերելու ուխտաւածութիւնը, ոգին, բարոյականը, հապա ինչո՞վ: Անգիտանա՞նք պատմութիւնը: Այն հանգամանքը, որ հայոց բոլոր տօների շարքում - ազգային, յեղափոխական, եկեղեցական - տարօնական ոգու տօնը՝ Վարդանանցը, տօնում է համահայկականօրէն, խորքով ու ապրումով, ապացոյց չէ՞, որ այդ ոգին եւ իր պաշտամունքը կայ մեր ժողովրդի մէջ՝ թէ՛ տկարացած: Այն, ինչ որ համարում ենք ձուլումի ու այլասերումի վտանգ եւ յուսահատ կանչ արձակում, միթէ՞ հետեւանք չէ հէնց այդ ոգու տկարացումին: Տարօնական ոգու քարոզչութիւնը գալիս է նորոգելու եւ միաժամանակ, մեկնաբանելու այն խորհուրդը, թէ ինչո՞ւ հայութիւնը իր սրտի սնունդը, բազկի ոյժը եւ հաւատի ջերմութիւնը յաւիտենապէս պիտի ստանայ Մամիկոնեանների ոգիէն եւ ուխտէն: Եթէ հոգեկան այդ գիծը բնագոյաբար ապրած ու զար-գացրած չլինէին հայկական սերունդները, եթէ դա չհամարէին գոյամարտի անհրաժարելի զենք - ինչո՞ւ Մամիկոնեանների անճիտումից յետոյ Բագրատունիները, Ռուբինեանները եւ Միւնեաց աշխարհը յաւերժացրին ու համազգայնացրին Վարդան-ների պաշտամունքը: Այդ բոլորը ճշմարտութիւն համարելով՝ ես ասել եմ. "Ճի՛շդ է, սուրբ է հայրենի երկրի ամեն մի բուռ հողը, սակայն ճի՛շդ է եւ այն, որ հայրենիքներն ունեն իրենց պատմա - ռազմագիտական տեսակէտից ամենակարեւոր ու ամենանիքական երկրամասը,-այն երկրամասը, ուր ցեղը ամենէն շա՛տ է

արին թափել, մշակութային գանձեր դիզել, հերոսական ու պատմություն ստեղծել, այն երկրամասը, առանց որի հայրենիքը ոչ թե գորաուր ու անկախ լինել, այլ եւ իր գոյությունը պահել, ինքնապաշտպանել չէ կարող: Ճակատագրորեն մեծ է Տարօնի նշանակությունը մեր Յեղի եւ Հայրենիքի պաշտպանութեան համար": Ահա՛ այսքանը Տարօնի մասին:

"Տարօնականությունն է մեր ցեղային նկարագրի յաղթական գիծը: Տարօնականությունն ասել է՝ Մամիկոնեանների ճամբով, դա ասել է՝ ցեղի եւ Հայրենիքի համար Մամիկոնեանների պէս մեռնել ուզել ու մեռնել գիտենալ": Այս էլ տուած է Տարօնակա-նութեան մասին:

Արդե՛օք, իմ այս տողերից կարելի՞ էր այն եզրակացությունը հանել, որին յանգել է "Նոր Օր"-ը: Ո՞վ է ե՛րբ է փորձել (ոչ ոք կը փորձէր այդ անմտությունը)՝ "ամբողջական Հայաստանի ոգիին" "հակադրել" անոր մէկ գաւառին անունը": Ի՛նչ է դա - մտքի մոլորա՛նք, թե՛ մոլորանք ստեղծելու տկարություն:

Մի ժողովուրդ ճանաչելու համար բաւական է լսել նրա մէջ հնչող խօսքը: Ոգու տրամաբանությունն է վարում լեզուն, խօսքը: Երբ մէկը լեզուական տարազները գործածում է առանց որոշ բովանդակություն դնելու նրանց մէջ, մատնում է, որ իրեն պակասում է անսխալ հասկացողությունը այն բանի մասին, որից նա խօսում է: Եւ միշտ էլ անբարոյացուցիչ է խօսքը, երբ դա ներքին հոգեւոր իրականութեան արտայայտիչն ու արտայայտությունը չէ:

Հաւասար չափով պէտք է գարհուրել ինչպէս բառերի անիմաստ, այնպէս էլ նրանց անպարկեշտ գործածությունից: Օրւայ հայ մտաւորականութեան որոշ մասի խօսքը իսպառ կորցրել է իր յստակությունն ու որոշականությունը, ինչպէս եւ իր խորհրդանշային ոյժը: Դա ախտանշան է մտաւոր քառսի եւ տեսական խղճմտանքի պակասի: Մնամէջ խօսքը վտանգաւոր է անքննադատ ընթերցողի համար: Աւելի մեծ չարիք է դա նորահաս սերունդի համար: Պէտք է խոստովանել, որ մեր ժողովրդի անմիաբանութեան պատճառ-ներէն մէկն էլ հէնց նման խօսքն է: Մեր կեանքում ամեն կեղծիք՝ մի գերեզման է ճշմարտութեան համար: Եւ բաւական չէ, որ կեղծողը յաջողում է ժամանակաւորապէս գերեզմանել ճշմարտությունը, այլ եւ ծպտումի հոգեբանութեան օրէնքով նա երեսն է գալիս հէնց իր թաղած ճշմարտութեան պատկերով: Այստեղ ոչ միայն ճշմարտությունը սպանելու փորձ կայ, այլ եւ հանրութեան առջեւ ինքնապաշտպանելու, նամանաւա՛նդ իբրեւ ծպտած յաղթական փառաւորելու ճիգ:

Մեր իրականութեան մէջ լեզուն են ճշմարտութեան թշնամիները - երբեմն նոյնիսկ օրէնքը, կանոնը, կարգապահությունը, ձեւական իշխանությունը եւ այլն: Բայց ճշմարտութեան մեծագոյն թշնամին մնում են նրանք, որոնց ներքին կեանքում ճշմարտությունը անհրաժեշտություն չէ, որոնք յարմարել գիտեն աշխարհի բարոյական բոլոր մթնոլորտներին: Ճշմարտութեան թշնամիներն են նախեւառաջ ոգու թշնամիները, որովհետեւ ճշմարտությունը գործում է եւ ազդում միայն ոգու միջոցաւ: Նրա առաջին կարգի թշնամիներից են նաեւ՝ "նիւթապաշտութեան կոյր խլուրդները", նրանք, որ "անցել" են, անառաքինի, երկչոտ, տկար:

Ճշմարտությունը միայն ստութեան հակաթեզիսը չէ, այլ եւ բարին, սրա կերպարանը, գիտակցությունը եւ յօժարությունը: Իմ խօսքը բարոյական ճշմարտութեան մասին է: Այդ ճշմարտութեամբ է սնում ժողովուրդների ոգին: Առանց դրան մարդը մնում է անստեղծագործ, պատեհապաշտ, խղճմտանքը՝ մեռեալ: Դա խորապէս ապրւած սեփական ճշմարտությունն է: Դա է միակ հոգեփոխիչ եւ ազատագրիչ ոյժը, նաեւ՝ միակ դաշնակիչը, համերաշխիչը հանրային կեանքում: Դա է կերտում մարդու հոգեւոր նկարագիրը, որով միայն արդարացում է գտնում ամեն կարգի ճշմարիտ դեկավարություն, իշխանություն:

Հայութեան մէջ, իր ժամանակին, այդ ճշմարտությունն ապրեցին Մամիկոնեան սերունդները - եւ հէնց սրանում էր հայրենիքի եւ ազգի համար "սրտի հրճուանքով" ու գիտակցաբար մեռնելու իրենց հերոսութեան գաղտնիքը: Այդ ճշմարտությունն է ահա՛, որ այսօր պակասում է մեր մտաւորականութեան մի մասին: Ճշմարտություն չէր լինի, եթէ ասէի. "Հայաստանի ապագան կարելի պիտի լինէր ապահով համարել, եթէ մեզ տրուած լինէին այն կարելիությունները, որ ունի երոպական այս կամ այն պետությունը - օրինակ՝ տեխնիկա, ճարտարարեստ, նիւթական հարստություն, դրական գիտություններ, կարգապահություն, մաժիսօեան գծեր եւ այլն": Սակայն, մի բարոյական ճշմարտություն ասած կը լինեմ, եթէ յայտարարեմ. "Հայրենիք ապրեցնելու եւ պաշտպանելու համար, ամեն բանից առաջ, պէտք են նրա համար մեռնել ուխտած մարդիկ, որպիսիք էին Մամիկոնեանները":

Այդ ճշմարտութեան պակասի պատճառով մեր մտաւորականութեան մի մասը շարունակում է մնալ հոգեբանօրէն ցրւած, եւ առատ տուրք է տալիս մարդկային մանր տկարություններին: Այդ տկարություններից մէկը, եւ ամենազգուշիւն, խեղաթիւրելու հակումն է:

Բարոյական մի ճշմարտութեամբ ապրեց ու գործում է ամերիկահայությունը: Նա ժամանակին գիտակցեց, որ ով աշխատում է իր նորահաս սերունդի համար, նա աշխատում է իր ազգի ու սրա ապագայի համար: Այդ փրկարար գիտակցութեամբ նա աննախընթաց խանդավառութեամբ ողջունեց Յեղակրօնությունը՝ մեր

ուխտերին յանձնելով իր գաւակները: Եւ ահա՛ մեր շարժման հէնց առաջին տարին, խեղաթիրելու տկարութեամբ տառապող մէկը խճրճեց. "Չայ ժողովրդի ներկայ կացութեան մէջ ցեղակրօն անունը գիտական չէ": Ո՛վ կարող է ասել, թէ ի՛նչ իմաստ է դրուած այդ ցնդաբանութեան մէջ: Ի՞նչ է նշանակում "ներկայ կացութեան մէջ գիտական չէ" - մտքի յայտնութիւն չէ՞ դա: Արդեօք, գիտութիւնը յարաբերական հասկացողութիւն է՝ կապուած այս կամ այն կացութեան հետ: Այդ անհեթեթութեան հեղինակը գիտէ, անշուշտ, որ "երկու անգամ երկուսը հաւասար է չորսի" ոչ միայն իր պարած երկրում, այլև Չինաստանում, ամենուրեք: Նա գիտէ այդ, բայց եւ այնպէս, մոլորանք ստեղծելու տկարութիւնը - խեղաբարոյութիւնը նրան մղել է յիմարաբանութեան: Մի ուրիշը՝ ցեղի եւ Յեղակրօնութեան դէմ քար նետեց՝ բանագողութեան դիմելու գնով - գողանալով մի եւրոպացու քառորդ դար առաջ գրած յօդուածը: Ահա՛ թէ մինչեւ ուր է տանում ճշմարտութեան զգացումի պակասը: Եւ զգելին նրանում է, որ մոլորեցուցիչները ձեր ամբողջ գրածքից մի բառ, մի նախադասութիւն առնելով, չարամտօրէն նրանից հանում են իրենց ուզած եզրակացութիւնը ընթերցող հասարակութիւնը մոլորանքի մատնելու համար: Այսպէ՛ս է գործում անցեղահոգ հայ միտքը մեր կեանքում: Խեղաթիրումի հոգեբանութիւնը արդիւնք է չարութեան եւ իմաստակութեան: Խեղաթիրողի նպատակը՝ առարկայական ճշմարտութիւնը ժխտելէն աւելի, ճշմարտութեան քարոզչի գործը դժարացնելն է: Որ խեղաթիրումը, ընդհանրապէս, հետեւանք է հոգեւոր քանդածութեան ու անստեղծագործութեան, այդ պարզ երեւում է նրանից, որ խեղաթիրողը միայն կտցահարում է, սեւացնում, ժխտում, բայց սեփական ոչինչ է տալիս: Նա ընդունակ չէ ասելու՝ "այսպէ՛ս պէտք է լինի": Նա իր հասկացածի եւ չհասկացածի մասին միայն թութակում է՝ "այդպէս պիտի չլինէր": Նա կոյր չէ, տեսնում է, որ պետութիւն, եկեղեցի, մանկավարժութիւն, ցեղային առողջագիտութիւն, սպորտ - այդ բոլորն այսօր հետապնդում են մի նոր նպատակ - հասցնել նոր մարդը, որ միշտ էլ աշխարհ է գալիս պատմութեան անկիւնադարձերի ժամանակ: Իրենց ժամանակի համար նոր էին՝ վերածնութեան մարդը, լուսաւորութեան դարու մարդը, ֆրանսիական յեղափոխութեան մարդը: Իր նոր մարդն է փնտռում նաեւ յետպատերազմեան շրջանի պատմութիւնը: Նա գիտէ այդ, գիտէ ճշմարտութիւնը, սակայն զայն խոստովանելու եւ կիրարկելու արիութիւն չունի: "Չին մարդը, որ անցնում է, երկուացած էր՝ տեսութեանց մէջ իդէալիստ, իսկ իրական կեանքում նիւթապաշտ. դեմոկրատիզմից եւ այլասիրութիւնից խօտող, բայց էսապաշտ. կրօնը անհատական խղճի գործ համարող, բայց սրբութեան զգացումից զուրկ. հայրենասիրութիւն կեղծող ու վտանգի ժամանակ դասալքող. ազատութիւնից ու ազատականութիւնից ճառող, բայց իշխանութեան տիրանալիս՝ շնականօրէն բռնաւոր, ընկերավարութիւն դաւանող, բայց իր հացի համար ընկերոջ դիակը կոխտող: Այսպէս հոգով պատակուած ու ցեղօրէն անդէմ էր հինը: Նա մեռ-նում է այսօր եւ իր տեղը տալիս նորին - ցեղօրէն դիմորոշուած, երկուութիւնից, կեղծիքից, ստորութիւնից զերծ, բարոյապէս առողջ ու ամբողջական մարդուն": Ասացի՛ այդ նոր մարդու համար է աշխատում մերօրեայ պատմութիւնը:

Կարելի՛ է առանց բարոյական զարհուրանքի պատկերել մեր ժողովրդի օրւայ հոգեվիճակը: "Նոր Օր"-ի խմբագրականը ողբալով հայ իրականութիւնը, ասում է. "Այսօր հազար կտորի վերածուած ենք, ֆիզիքապէս եւ նիւթապէս սպառած ենք. ոտքին տակի հողը կորսնցուցած ենք ու կը գտնուինք կորսուելու եւ օտարանալու վտանգին առջեւ": Լա՛ւ է լուսանկարել. հէնց այդ է մեր վիճակը - զերեզմանից միայն մի քայլ ենք հեռու: "Այսօր գոհողութեան ոգին կը պակսի մեզի" - ճիշդ է նոյն թերթի նա՛եւ այդ հաստատագրումը: Եւրոպացու առողջ ինդիվիդուալիզմը հայ մարդու մէջ վերածել է զգելի անձնապաշտութեան: Այդ այդպէս լինելով հանդերձ՝ վերոյիշեալ թերթը կտցահարում է նրանց, որոնք Տարօնականութիւն են քարոզում, այսինքն՝ Մամիկոնեաններին յատուկ գոհողութիւն Ազգի եւ Հայրենիքի համար: "Նոր Օր"-ի խմբագրի գրչին է պատկանում նա՛եւ հետեւեալը՝ "Մասնաւորապէս հայ երիտասարդին համար ցեղապաշտութեան իդէալը պէտք է ըլլայ սրբազան դաւանանք մը, մոլեռանդ հաւատք մը": Ի՞նչպէս հաշտեցնել "Նոր Օր"-ի ցեղապաշտութիւնը Տարօնականութեան հանդէպ սնուցած իր չկամութեան հետ: Չէ՛ որ Տարօնականութիւնը այլ բան չէ, եթէ ոչ մեր ցեղի ոգու դրականը, նրա դրական գծերը: Հասկա՛ ի՞նչը - եթէ ոչ Տարօնականութիւնը - կուտայ մեզ ժամանակի պահանջած ամբողջական հայ մարդը, որով եւ՝ հոգեբանօրէն ու նպատակագիտօրէն ամբողջացած հայութիւնը: Երեւի ասուի - Դաշնակցութի՛ւնը: Այո՛, Դաշնակցութիւնը: Մենք այդպէս ենք մտածում եւ հէնց դրա համար էլ գտնում ենք, որ Դաշնակցութեան քաղաքական աշխատանքներին զուգահեռ առաջ պիտի տարւի նա՛եւ մեր ժողովրդի ոգեվերանորոգումի գործը, այլապէս անհնար է ստեղծագործել զտնել մեզ համար՝ ներկայ աննախընթացօրէն ծանր կացութիւնից: Դաշնակցութեան նպատակը կուսակցութիւն մնալ ու կազմակերպութիւն պահելը չէ, այլ ազգ դառնալը, իսկ ազգն ստեղծում է ազգային ոգու ստեղծումով - մի բան, որ հնարաւոր է միայն եւ միմիայն Մամիկոնեան ոգու արծարծումով:

Մի ժողովուրդ, որն անօրինակ աղէտից յետոյ իսկ խորապէս չի ցնցում եւ չէ մղում վերաքննելու ամեն բանից առաջ իր բարոյականը՝ կենսաբանօրէն բարոյագութիւն ժողովուրդ է:

Աշխարհահռչակ Կրպակոսիկներ՝ Փարիզի կոմունարների ձախողանքից յետոյ, պիտի քաշէր մենութեան մէջ մշակելու նոր բարոյականութիւն՝ գալիք յեղափոխական պայքարների համար:

Դանիացի ժողովուրդը իր անցեալ դարու 70-ական թւականներին կրած ազգային մեծ աղէտէն յետոյ, պիտի

ծնունդ տար վերանորոգչական մի յորդ շարժումի, մկրտելով այն իր աստուածաշունչ որդիներէն Գրունդվիզի անունով - Գրունդվիզեանի՝ զմ, որին յաջողեց նախ հաշտեցնել մտաւորականութիւնն ու պարզ ժողովուրդը որով եւ՝ մարդկայնութեան բարձր սկզբունքն ու ազգային ոգին, մարդկային հոգեւորն ու ազգայինը, որոնց միջեւ դարերով բացւած կմնար մի մեծ վիհ: Այդ շարժման շնորհիւ դանիական մտաւորականութիւնը խորացաւ իր հոգեւոր ու ազգային էութեան մէջ, դիմեց պատմութեան դաստիարակչական ազդեցութեան, կոեց իր նոր աշխարհայեցողութիւնը, եւ վերանորոգելով՝ վերանորոգեց, ոգեփոխեց իր ժողովուրդը, որի բարգաւաճութեան այսօր նախանձում են աշխարհի մեծ ու փոքր ազգերը:

Գրունդվիզի ստեղծագործ գաղափարաբանութիւնը հող գտաւ եւրոպական բոլոր երկրներում: Գրունդվիզեանիզմը վերաստեղծեց հիւսիսային բոլոր ժողովուրդները: Սրա շնորհիւ երբեմնի խոպան Ֆինլանդիան դարձաւ "ճերմակ շուշանների երկիր": Նրա քարոզչութեան գործին Գերմանիոյ մէջ այսօր լծւած են պրոֆ. Ռայնը եւ ուրիշներ:

"Ռուսիոյ թշնամիները, - ասում է մի ռուս գրող, - կոչւած են կարծեք, հոգեւորապէս արթնացնելու մեզ":

Չասե՞մ - ամօ թ մեզ, եւ վա՛յ մեր ժողովրդին, որ թուրքն իսկ չյաջողեց ցեղօրէն արթնացնել հայ մտաւորականութիւնը՝ իր ամբողջութեան մէջ:

Եթէ Մամիկոնեաններից մեզ մնացած լինէր միայն Վարդան Զօրավարի ճառը՝ ուղղւած հայ բանակին, Աւարայրի ճակատամարտից առաջ, եւ դարձեալ կմնայի տարօնական ոգու երկրպագուն, պաշտողը: Մէկուկէտ հազարամեակ առաջ հայ զինուորը տւած է հայրենապաշտութեան ու անձնլիրութեան գերագոյն չափը, որով եւ՝ մի անգամ ընդմիշտ լուծած է յաղթանակելու գաղտնիքը - "սրտի հրճուանքով ընդունենք մահը":

Ասպէ՛տ էր Մամիկոնեանը, քանզի ճշմարիտ հերոս էր - "մեր խիզախ քաջութեան վատութիւն չխառնենք":

Յեղօրէն ինքնաճանաչ՝ հպարտ մտածումի մարդ էր նա - "աւելի շատ յաղթական եղած ենք, քան թէ պարտւած":

Խորապէս իմաստուն էր նա - "երկիւղը թերահաստութեան նշան է": Եւ ազնւօրէն փառասէր - "ո՛վ արիաբար առաջ անցնէր, ազգէն քաջ անուն կը ժառանգէր", ասում է Հայոց Սպարապետը: Զինուոր եմ, եւ ծանօթ ազգերի վարած պատերազմների պատմութեան: Ոչ թէ հինգերորդ դարում, այլև մեր ժամանակներում շատ քիչ ազգերի մէջ զինուորութիւնը յաջողած է մշակել այն բարձր բարոյականը, որով ապրեցին ու գործեցին մեր Մամիկոնեանները - մի հերոսական, որին դժուար թէ դարերը կարողանան նոր բան աւելացնել:

Ի՞նչ, հերոսականութեան, հայրենապաշտութեան, ցեղային հպարտանքի, մարտական խանդի, ասպետականութեան - ի մի բան՝ Մամիկոնեանի բարոյականի կարիք չէ՞ զգում օրւայ հայութիւնը:

Այլեւս "արիաբար առաջ անցնող"-ներ պէտք չէ՞ն:

Հապա վտանգւած Հայաստա՛նը: Զարմանալի՞ է, որ հայ զինուորը վտանգի այս օրերին Մամիկոնեանների ոգուց ու բարոյականից - Տարօնականութիւնից է խօսում: Այդ ո՞ր օրւանից հերոսականութեան ու հերոսապաշտութեան քարոզչութիւնը մեր կուսակցութեան մէջ վտանգաւոր հերետիկոսութիւն համարւեց: "Նոր Օր"-ի խմբագիրը շա՛տ վատ է ներկայացնում Դաշնակցութիւնը, որի համար էականը եղել է եւ պիտի մնայ՝ ամեն բանից առաջ հայ հայրենիքի համար քաջաբար կռողներ եւ մեռնողներ հասցնելը: Իսկ դա հնարաւոր է միայն եւ միայն այն ոգու միջոցաւ, որի քարոզչութեան լծւած ենք մենք:

Միեւնոյն թերթի կողմից Տարօնականութիւնը համարւում է "խարխափումներ"-ի արդիւնք: Խարխափո՞ւմ - դա յատուկ է քաղաքական սիրողներին եւ ոչ թէ զինուորին, որ գիտէ իր գործը՝ խաղաղութեան մէջ ուխտաւճութիւն քարոզել, իսկ վտանգի ժամանակ "քաջաբար կռւել": Դա յատուկ է նրանց միայն, որոնք շարունակում են աղմկել դեմոկրատիայի, լիբերալիզմի, անհատապաշտութեան եւ նման չհասկացւած եւ մասնաւորապէս, սխալ հասկացւած փոխառիկ յիմարութիւնների մասին - բաներ, որ չգիտենք թէ այս օրերին ինչ առնչութիւն ունեն մեր տարագիր ժողովրդի ճակատագրի հետ:

Մի վայրկեան ճշդե՞նք հայ ճակատագիրը շօշափող խնդիրների կարեւորութեան չափը: Ո՞րն է, աւելի ճիշդ՝ ո՞րը պիտի համարել խնդիրների խնդիրը օրւայ հայութեան համար.

- Հայութեան ու հայ հայրենիքի ինքնապաշտպանութիւնը:

Ի՞նչն է եղած դարերով այդ ինքնապաշտպանութեան մշտապաղթ զենքը.

- Մամիկոնեանների ուխտաւճութիւնը, բարոյականը, ոգին:

Իսկ ի՞նչն է եղած եւ պիտի լինի Դաշնակցութեան դերը:

- Իր ժողովրդի համար ապահովել այդ զենքը, որ անւանում ենք Տարօնականութիւն:

"Մօտաւորապէս երեք քառորդ դար տեւեց մեր ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Յաջողեցա՞նք մեր նպատակին մէջ", հարցնում է "Նոր Օր"-ը, առանց պատասխանելու իր դրած հարցին: Ահա՛ թէ ո՛ր է

խարխափումը: Այո՛, խարխափում կայ. խարխափում են նրանք, որոնք թուրքիոյ քաղաքական բարեկամությունն են երագում, կանխաւ հայուն հոգեւոր զինաթափութիւն քարոզելով, հեռացնելով մեր ժողովրդի ուշադրութիւնը իր ինքնապաշտպանութեան խնդրէն, որոնք չխրատուած երէկւայ մեր պատմութենէն, իրենց մանր անձնականութիւնը բաւարարելու նպատակով չեն քաշուում մոլորանք ստեղծել անգամ հայ հայրենիքի համար "քաջաբար կռուողներ"-ի շուրջը:

Ձինտորը - այդ էլ լաւ հասկանանք, - չէ խարխափում երբեք. նա կամ քաջաբար կռուում է կամ էլ դասալքում: Ձինտորի համար ճշմարիտ է միայն այն դաւանանքը, որը նրան բարոյական ոյժ է արիութիւն է տալիս կռուելու եւ կարիքի դէպքում մեռնելու հայրենի երկրի համար:

Ձինտոր մարդ էմ. իմ անցեալի ու վաղւայ անելիքի չափ պարզ, յստակ եւ որոշ է իմ այսօրւայ դաւանանքը - մի դաւանանք, որի խարխախը ձգւած կմնայ մեր ցեղի ոգու մէջ. դաւանանք, որն իր մէջ կրում է իր հոգեւոր, պատմական եւ իմաստասիրական ար-դարացումը:

Ա՛յս է եղել, է ու կմնայ Դաշնակցականի իմ դաւանանքը:

Սրանից տարբեր պիտի չլինի ընդհանրապէս Դաշնակցականի դաւանանքը:

"Պատմական Հայաստանի մէջ Տարօնը անկասկած իր տեղն ունի ուրիշ շրջաններու կարգին", - ասում է "Նոր Օր"-ը, թոյլ տալով սխալներէն ու մեղանշումներէն ամենաաններելին:

"Ուրիշ շրջաններու կարգին" դասել Տարօնը, ասել է՝ ծանօթ չլինել Հայոց պատմութեան:

Իր միեւնոյն խմբագրականի մէջ աւելացնում է նա. "Տարակոյսէ վեր է, որ Պատմական Հայաստանի որոշ վայրերը իրենց փառքով եւ ոգիով մեզի կպարտադրեն բացառիկ յարգանք եւ պաշտամունք": Ճիշդն այդ է, եւ դա ժխտումն է իր առաջին ասածների: Այո՛, հէնց Հայաստանի այդ "որոշ վայրեր"-էն մէկի - Տարօնի՝ յաւիտենապէս "բացառիկ յարգանք ու պաշտամունք" պարտադրող "փառքն եւ ոգին" է մեր քարոզած Տարօնականութիւնը: Պարզ չէ՛, որ եթէ այդ բացառիկ յարգանք ու պաշտամունք պարտադրող ոգիէն զրկենք մեզ՝ մեր մէջ ոչինչ կմնայ դաշնակցականութիւնից: Դատարկ անօթի վերածած չէ՛նք լինի Հայաստանի ոգին, եթէ նրանից դուրս թողնենք այդ ոգին: Խմբագիրը չի ուզում, որ հայն իր գոյութիւնը կապի անցեալի յիշատակներին եւ թելադրում է, որ նա իր "գոյութիւնը հաշտեցնի ներկայի պայմաններուն": Բայց եւ այնպէս, խօսում է "Հայաստանի ոգու" մասին, առանց անդրադառնալու, որ ոգին սնուում է անցեալի հիւթերով միայն, որ ոգի ասել է՝ առաւելապէս անցեալ, որ դա գրեթէ ամբողջապէս անցեալ սերունդների ապրումների, ոգորումների, ողբերգութեանց, յաղթանակների, դիզած բարոյական հարստութեան, ոյժի, պաշտամունքի եւ գոհողութեանց արդիւնքն է:

Ոգին է կռում ազգերի ճակատագիրը: Փոխուց մէկը՝ փոխում է եւ միւսը:

"Մի՛ մարեք ոգին", - ասած է երկու հազարամեակներ առաջ ոգու մի հսկայի կողմից, որի առջեւ պիտի ծունկ ծռեր անգամ աշխարհակալ Հռոմը: Ուր մարած է ոգին՝ այնտեղ մեռեալ է կեանքը: Ոգի հասկացողութիւնը - կուլտուրական հասկացողութիւն է:

Արժէքներ, սրբութիւններ, մարդկայնութիւն, գաղափարներ, իդէալներ, հոգեկան ոյժ, լեզու, արուեստներ, իմաստութիւն, իմաստասիրութիւն, առաջնորդութիւն, հերոսական, փառք - ոգին է այդ բոլորի ստեղծիչը:

Այլ բան չէ մարդկային բովանդակ պատմութիւնը, եթէ ոչ՝ ոգու զարգացման առաջընթաց եւ արդիւնք, միաժամանակ:

Էականը մի ժողովրդի համար իր վարած այս կամ այն քաղաքականութիւնը չէ, այլ այն ոգին, որով դեկավարում է նա, ժողովուրդը: Քաղաքականութիւնը գրեթէ միշտ էլ լինում է միայն այնքան արդիւնատու, որքան զօրեղ եւ ակտիւ է գայն վարողի ոգին:

Ոգին է մի ժողովրդի ոյժերի մեծագոյն բազմապատկիչը:

Կամք, ստեղծագործութիւն, արիութիւն մի՛ փնտռեք ոգեսպառ եղած ժողովրդի մէջ:

Չարիք է տկարոգի մարդու դեկավարութիւնը, անէծք՝ նրա իշխանութիւնը:

Ոգին է վարում, ստեղծագործում, յաղթանակում, "մահւամբ մահը կոխում", մարտիրոսութեան մղում, առաքինացնում, անմահութիւնը նւաճում:

Ոգեզուրկ ժողովրդի հերոսները, լուսակիրներն ու սուրբերը մնում են իբրեւ մեռեալ իրականութիւն: Նրանց յիշատակը - դա իրենց ոգին է, որ փոխանցում է սերունդէ սերունդ, եւ հէնց այդ ապրող ու ստեղծագործող ոգու կեանքի մէջ է իրական ան-մահութիւնը:

Վարդանների անմահութիւնը - դա հայրենապաշտութեամբ, քաջութեամբ եւ ցեղային բարոյականով զօրատուր հայ սերունդներն են:

Հայրենիքն է ոգու ամենասրբազան թանձրացեալ ստեղծագործութիւնը:

Դեռ չէ տեսնուած որ ոգեսպառ մի ժողովուրդ տեսապէս հայրենիքի տէր մնայ: Սովորեցրեք հայ մարդուն Մամիկոնեանների անսահման նւիրումով ծառայել հայրենիքին եւ մեռնել նրա համար, եւ դուք կապահովեք նրա հայրենիքի գոյութիւնն ու անկախութիւնը: Թշնամին - անգամ ամենէն նախնականը - գիտէ թէ ինչն է նաեւ պէտք է հարւածել իր ախոյեանի ոգիին: Եւ ինչէ՛ր, այսօր ինչէ՛ր չեն անում թշնամի համարած ժողովրդի ոգին տկարացնելու համար:

Հայ ոգու կրողներն էին Մամիկոնեանները: Հայաստանի բազմապիսի թշնամիներ փորձով գիտեին այդ, եւ հէնց այդ էր պատճառը, որ նրանց կողմից այնքա՛ն հետեւողականութեամբ եւ բարբարոսութեամբ հետապնդուեց հրաշունչ Վարդաններ, Մուշեղներ եւ Վահաններ ծնող ազգատոհմի անճիտումը:

Ոգին է վարել Պլուտարքոսի, քրիստոնէութեան, հայրենիքների, գիտութեան, յեղափոխութեանց բոլոր հերոսներին ու մարտիրոսներին:

Ոգեգուրկ ժողովրդին վարում են դիպուածները: Երբ մի ժողովուրդ վերելքի ու յաղթանակների փոխարէն անվերջ խօսում է վտանգի մասին - հասկացեք, որ նա ոգեթափ է եղած:

Նմանի վարած ամենախրատես եւ չափաւոր քաղաքականութիւնն իսկ բանի պիտի չծառայի: Ոգու պակասի արդիւնք է մեր ժողովրդի օրւայ հոգեւոր անշարժութիւնը, նրա քաղաքական յռետեսութիւնը, նրա կեանքի գոեհկութիւնը, անհամերաշխութիւնը:

"Թուրքիա եւ Յունաստան բարեկամութեան դաշինք մը ստորագրեցին, - այն Յունաստանը, որը "Մեղալի Իտէլի" -ն համար, միլիոնէ աւելի զոհ տուաւ ". ասում է "Նոր Օր" -ը եւ այդ քաղաքականութիւնը համարում է "իրատես ": Քաղաքական ինչպիսի՛ պարզամտութիւն: Յոյնը հրաժարուեց Մեծ Յունաստանի գաղափարէն ոչ թէ նրա համար, որ իմաստուն ու շահաւէտ համարեց իր արդի քաղաքականութիւնը, այլ որովհետեւ, նրա ոգու ոյժերը ընդունակ էին պաշտպանելու միայն եւ միայն իր հայրենիքի օր-ւայ նեղ սահմանները, եւ ո՛չ աւելին:

Մամիկոնեանները - որոնց բարոյականը այնքա՛ն պահանջկոտ էր մարտնչող հայ անհատի հանդէպ, որոնց համար աշխարհը շուկա չէր, այլ քաջագործութիւնների ասպարէզ, որոնք գիտէին կեանքին արժէք չտալ - գիտցան համադրել քրիստոնէութիւնն ու ազգութիւնը: Սրանով պէտք է բացատրել սրբազանի այն խոր զգացումը, որ դարերով իրենց անգերազանցելի հերոսութեան մայրը հաղիսացաւ: "Առանց Վարդանի եւ Մամիկոնեանց՝ կարելի չէր երբէք, որ Հայաստան փրկուի ", - ասում է Հայոց պատմութիւնը՝ մի ճշմարտութիւն, որ ամենայն վճռականութեամբ կարելի է կրկնել եւ ա՛յսօր:

"Ղեկավարելու արժանի լինելու համար պէտք է միշտ էլ արժանի լինել, որ հետեւեն քեզ ": Եւ մարդը - անհատ թէ հաւաքականութիւն - նւիրումով ու տեսապէս հետեւում է միայն զօրաւոր ոգու տէր ղեկավարներին:

Այդպիսին էին Մամիկոնեանները - հետեւե՛նք նրանց, քանզի չկայ ցեղային աւելի մեծ առաքինութիւն, քան ընթանալ ցեղի հոգեւոր առաջնորդների ճամբով, եւ քաջաբար մեռնել "ի վերայ աշխարհիս մեր եւ ի վերայ ազգիս մեր " - ահա՛ թէ ի՛նչ ենք հասկանում Տարօնականութիւն ասելով:

"Տարօնի Արծիւ ", Սոֆիա, 1938թ.,

թիւ 5-6

Որդիների Պայքարը Հայրերի Դեմ*

* Տպագրուել է Սալոնիկում, 1927 թուականին:

**Երկու Խօսք
Անդունդի Եզերքին
Կեղծիքի Գերութիինը
Կեղծիքը Չինաթափած Ժողովուրդը
Նախ Մարդ
Ինքնաճանաչութիին**

Երկու Խօսք

Կուզեի որ իմ խօսքը՝ ուղղած քեզ, հայ՝ երիտասարդութիւն, կուզեի որ դա առաջին հաղորդութեան ազդեցութիւնն ունենար:

Կուզեի որ քեզ համար գրած խորհրդածութեանց այս էջերն ընդունէիր, ինչպէս ծարաւ դաշտը ցօղն է ընդունում:

Հոգեփոխել քե՛զ կուզեի ճշմարտութեան ոյժով. փրկել քեզ եւ քո միջոցաւ գաղութահայութիւնը կեղծիքի գերութիւնից:

Եթէ դու չես - թող խոստովանիմ՝ գաղութներում միայն քեզ եմ հաւատում - եթէ չես կամ պիտի չդառնաս ճանապարհ փրկութեան մեր ժողովրդի համար, նրա համար կը մնայ մի հատիկ ճամբայ... դէպի գերեզմանատուն:

Եթէ դու էլ պիտ նմանիս այն սերունդներին, որոնցից "մի բուռ հող" իսկ չի մնացել - օտարի լուծը եւ տառապանքը պիտ մնան քո ժողովրդի բաժինը: Որք, գաղթական, հայ անունները պիտ շարունակեն մնալ որպէս նոյնանիշ բառեր: Եւ պիտ երկարի խաչելութեան հոգեվարքը եւ ուշանայ յարութիւնը ցեղիդ:

Չէ՛, չէ՛, ես հաւատում եմ քեզ, քո ներքին մարդուն եւ Հային: Հաւատում եմ, որ դու հրամայողաբար պիտ դառնաս ուխտած եւ վրիժակ սերունդ- դիւցազնխառն սերունդը մեր, որի ջանքերով Հայաստան երկիրը պիտ դառնայ Նոր Սպարտա՝ Արեւելքի սրտի մեջ: Ես հաւատում եմ քեզ եւ ահա՛ թէ ինչո՞ւ եմ քեզ ուղղում իմ առաջին "Bon quart"ը: Դա քառորդապահի իմ աղաղակն է, ուղղած քեզ - աղաղակը, կանչը նաւաստիների, որ գիշերներն իրար կուղղեն ամէն քառորդ ժամ:

Bon quart ! Խռովայոյզ է ծովը. խաւարն անթափանց. վտա՛նգ, վտա՛նգ կայ նաւի համար:

Սակայն, նաւազներն արթուն են, պատրաստ եւ սթափ: Նաւը՝ ալեկոծ, բայց անսոյզ, պիտ հասնի նաւահանգիստ:

Այս խռով, խաւար եւ նենգ ժամանակներում, երբ այնքան մեծ եւ իրական է վտանգը մեր ցեղի համար, քե՛զ, հայ երիտասարդութիւն, ես քե՛զ իմ անհանգստացուցիչ աղաղակն եմ ուղղում:

Bon quart !

1. Անդունդի Եզերքին

Ազգերի կեանքը ժամանակաշրջաններ ունի, երբ որդիները հարկադրաբար իրենց հայրերի դաստիարակիչը կը հանդիսանան:

Նման մի ժամանակաշրջան է ապրում օրւայ հայութիւնը, աւելի ճիշտ՝ գաղութահայութիւնը: Երբեք, հայ՝ երիտասարդութիւն, մեր ազգն ու ազգայնութիւնը այնքան լրջօրէն վտանգուած չեն եղել, որքան այսօր: Ինչպէս եւ երբեք մեր ժողովուրդը այն աստիճան պառակտուած ու տկարացած չի եղել, ինչպէս այժմ: Քո ժողովուրդը բաց աչքերով աշխատում է իր մահացու թշնամիների համար. կատարում ամէն ինչ, որ գալիք աղէտը- թրքական վտանգը, որ դամոկլեան սրի նման կախուած է իր գլխին - որ վաղուայ աղէտը լինի անչափելիօրէն մեծ, անդիմագրաւելի եւ անդարմանելի, որ դա լինի "իններորդ ալիք"ը մեզ համար:

Մենք պառակտուած ենք: Իսկ նման ժողովուրդը նազ է ուշադրութիւն դարձնում արտաքին իրական թէ հաւանական վտանգի վրայ: Հայութեան հայեացքն ուղղւած չէ արտաքին թշնամուն, որ հարկադրուած լինի չափաւորելու կամ ի սպառ արգիլելու ներքին տա-րակարծութիւնները: Երբ ազգերը այսօր կ'եռան հոգով, գիտութեան նորագոյն զէնքերով իրենց միտքն ու բազուկը կը զինեն՝ ցեղամիջեան անողոք պայքարում յաղթանակելու կամ յաջողութեամբ դիմագրաւ լինելու համար, հայութիւնը կը շարունակէ կորովաթափ լինել

ներքին անփառունակ ճակատների վրայ. նա կը պատրաստի վաղայ մահաբեր պարտութեան համար:

Մի ժողովուրդ, որի որոշ տարրերը, կարծեք արդէն հաշուել են իրենց ցեղի գլխովին կորչելու մտքի հետ եւ կը ցուցադրեն մահուան դատապարտածի հոգեբանութիւն: Սրանք արեւելյան ճակատագրապաշտութեամբ ամէն ինչ թողել են բախտի կամքին եւ անհանգստանալու պատճառ չունին: Կան եւ այնպիսիները, որոնք կ'ուզեն եւ անկախ հայրենիք ունենայ, եւ վաղը պարտուած տեսնել արտաքին թշնամուն, բայց նախապատրաստելու փոխարէն, կը խօսեն ու կը գրեն միայն: Եւ գրեթէ բոլորն էլ կը շարունակեն զարմանալ միամտօրէն, թէ ինչո՞ւ աշխարհն անտարբեր կը մնայ մեր Գողգոթայի հանդէպ. թէ ինչո՞ւ մենք սպեղանի կը սպասենք, բայց նորանոր վերքեր կը ստանանք:

Դժար է, ընթերցո՞ղ, անկարելիութեան աստիճան դժար է ընդհանուր գծերով բնութագրել հոգեբանական այն հեղձուցիչ մթնոլորտը, որի մէջ շնչում է գաղութահայութիւնը:

Սպանի՛չ իրականութիւն, ուր գոյութիւն չունի մի հատիկ օրէնք, կանոն իսկ, պարտադիր բոլորի, բոլորի համար. ուր որոշ տարրեր յանցապարտօրէն ժխտում են եւ ազգային սրբութիւններ, եւ բարոյական արժէքներ. ուր կայ առատօրէն թոյն, մաղձ, գոեհկութիւն, կայ դիմաճոռութիւն, ծաղրանք, չարարւեստ խճբճանք, ուր մարդիկ դառել են դառնախօս, նեղսիրտ, եսական, ուր տիրող հոգեւոր մրափողութեան պատճառով նոր հեղինակութիւններ չեն ստեղծուում եւ հիները չեն յարգուում. ուր մտաբարոյական ընդհանուր աղաւաղութեան մէջ մարդիկ, կարծեք դադարել են իրար հասկանալուց եւ ուր հնարաւոր չէ գլուխ հանել որեւէ ազգաշէն գործ. ուր կեղծիքն է կազմում որոշ քաղաքական հոսանքների բարոյական դրամագլուխը, ուր ամբողջ կազմակերպութիւններ ապրում են կեղծիքի եւ մտաւոր կուրտութեան մէջ՝ շրջելով անդունդի եզերքին:

Եւ այդ, եւ այդ ամէնը այն ժամանակ, երբ թրքութիւնը տապարն է դրել մեր ցեղի գոյութեան ծառի արմատին: Աննպատակ եւ ուղեկորոյս ժողովուրդ, որ կորցնելով իր ազգային իդէալը՝ վերածուել է "անհատների փոշու": Գողգոթաների տէ՛ր ժողովուրդ, որ չի սարսափում իր ողբերգանքի մէջ տկար եւ ծիծաղելի լինելուց:

Մի ժողովուրդ, որի որոշ տարրերի համար ազգային դատ չկայ, արտաքին պայքար գոյութիւն չունի, տարրեր, որոնք այլեւս ոչինչ չեն ուզում աշխարհից, բացի ժամանակաւոր կերն ու հանգիստը. յանցաւոր տարրեր, որոնք մեր դերն այլեւս վերջացած են համարում մարդկութեան պատմութեան մէջ եւ անվրդով թեքում՝ դէպ այլասերում եւ դանդաղ անհետացում:

Ահա՛ մօտաւորապէս այն սպանիչ մթնոլորտը, ստեղծուած քո հայրերի կողմից - անուղղայ հայրեր, որոնք շարունակում են իրենց հին մեղքերն ու սխալները սնուցանել նորերով, ազգ եւ ազգայնութիւն վտանգի մատնած հայրեր, որոնց վերադաստիարակիչը, դո՛ւ, հարկադրաբար դո՛ւ պիտ լինես, հա՛յ երիտասարդութիւն:

Դժբախտութիւն է, սակայն, երբ դաստիարակչին ինքը եւս կարիք ունի դաստիարակութեան: Որպէս հարազատ ծնունդը մեր տխուր միջավայրի՝ դու էլ, հա՛յ երիտասարդութիւն, հոգեբանօրէն դո՛ւ էլ գերծ չես սուերային կողմերից:

Վերադաստիարակչի վսեմ առաքելութիւնը յաջողութեամբ պսակելու համար, քեզ պէտք է նախ ամօթով երես դարձնել այն անիմաստ կեանքին, գոր քարշ կու տան կեղծապաշտ հայրերդ, անասնացուցիչ կեանք, որ մարդը կը դարձնէ այն, որին՝ աշխարհածանօթ Թօլսթոյի զգանքը՝ "յիմար միս" անունն է տուել:

Քե՛զ, նախ քե՛զ պէտք է հոգեփոխել, իսկ այդ անելու համար, դու, օրւայ հայրերիդ երեսին պիտ շարտես քո վճռական ոչը եւ ապա հոչակես քո նոր ուխտը, թէ հայրերիդ դատապարտելի ընթացքի պատճառով վտանգուած մեր ցեղի ապագան փրկելու սրբազան մտահոգութեամբ, վճռած ես յետ այսու ապրիլ միայն երկու բանի - Հայրենիքիդ եւ իր Անկախութեան համար: Այո՛, դու պիտի լինես ուխտաւճանների սերունդ եւ որպէս այդպիսին, պիտ վերադաստիարակես քեզ եւ ապա դառնաս դաստիարակիչը հայրերիդ: Այլ կերպ, հայրութիւնը կը մնայ մէկն այն դժբախտ ժողովուրդներից, որոնք գոյութիւն ունին, բայց չեն ապրում, որոնք "աշխարհում են, բայց աշխարհից չեն": Այլապէս, քո ժողովուրդը իր տեղն արեւի տակ աստիճանաբար պիտ զիջի իրեն շրջապատող այն գայլ ցեղերին, որոնց համար կեանքը լոկ առետուր կամ լումայափոխութիւն չէ:

Քեզ պէտք է հոգեփոխել, իսկ դա նշանակում է, թէ դու պիտ դառնաս հակապատկերը հայրերիդ: Նրանցից շատերը դեռ այն են, որոնց կը խարազանէր Նազովրեցու խօսքը, - "ծոյլ եւ նենգ ստրուկներ": Շատերը նրանցից չուզեցին զիտենալ, թէ ինչպէ՛ս մեր ժողովրդի մի մասը պայքարեց յանուն ազատ եւ անկախ Հայրենիքի: Մեր անհաւասար Ազատամարտի օրերին, երբ հայրութիւնը աստիճանաբար կը բարձրանար դարերի ստրկութեան ճահճից, եւ երբ մարդկութեան լաւագոյն ներկայացուցիչները հոգեպէս կը զինակցեին մեզ, նրանցից շատերը, անընտել՝ յանդգնելու եւ զոհաբերելու աստուածային արւեստին, խուսափեցին ազգային դատի խաչակիր զինուորը լինելու պատուից: Հեռուներից խօսեցին Հայաստանի մասին, առանց այդ եօթնիցս սուրբ եւ հերոսական երկիրը ճանաչած լինելու: Հայիոյցեցին յաճախ յեղափոխութեանը եւ խճբճեցին

նրա Աստուածաշունչ Նահատակներին, առանց հասկանալու թէ "Աստուածութիւնը հայեցուած չի՝ լինիր":

Հանրապետութեան օրով չվերադարձան երկիր, որովհետեւ մեր նորագատ Հայրենիքում դեռ բաւարար քանակութեամբ նոյնիսկ չոր հաց չկար: Կար, սակայն, արտաքին վտանգը, սեւ ամպի պէս կախաւած հանրապետութեան գլխին: Շատերը դուրս մնացին Հայաստան երկրից, մնացին անտարբեր ու անկարեկիր, բայց մեծապէս օգուեցին մեր ժողովրդի վարած գոռ ազատամարտի շնորհիւ մարդկութեան մէջ դէպ հայութիւնը առաջացած համակրանքից:

Բարոյապէս չարաշահեցին ե՛ւ անօրինակ մարտիրոսագրութիւնը, ե՛ւ նորագոյն հերոսականը մեր ժողովրդի: Ամենուրեք եւ մի՛շտ էլ, այդ տարրերը հայրենասիրութեան սրբազան կրակից օգուեցին "իրենց ծխափողը վառելով կամ ապուրը տաքաց-նելով": Այդպէս էին երէկ, այդպէս են եւ այսօր:

Ջուրկ աստուածութեան զգացումից՝ սրբութիւն չճանաչեցին նրանք եւ մնացին անհասանելիօրէն հեռու՝ ճշմարիտ Հայ եւ մարդ կոչուելու իրաւունքից: Կեանք վատնեցին առանց հոգեպէս վառուելու եւ մի հատիկ կայծ վառելու իրենց շրջապատի մէջ: Իմաստասիրութիւն եւ բարոյականութիւն ունեցան - որո՞ճող կենդանու, կեղծիքներ՝ որոնցով կը շարունակեն դեռ իրենց տկարութիւններն ու կեղտերը արդարացնել:

Օտար ազգութեանց մէջ, նիւթական դիրքի տէր այդ տարրերը, զոհաբերութեան իրենց լիաբաւումն բաժին են բերած եւ կը բերեն ընդհանուր գործին, մնալով հիացող ու խնկարկող իրենց ցեղի հերոսականի: Այդ տարրը, մեզանում, անընդունակ՝ յափշտակուելու վսեմ գաղափարներով՝ սովոր է եւ մեծութիւնները դիտել անտարբերութեամբ:

Ա՛հ, քո հայրերը ... նրանցից շատերը հոգով նպարավաճառ են մնում եւ ա՛յն դէպքում, երբ ապրում են աշխարհի մեծագոյն եւ մեծածախք ոստաններում: Եւրոպական խօսքեր, ասիական արարքներ! Եղել է այդ տարրը եւ շարունակում է մնալ տկարը, անփա-ռունակն ու ամօթալին մեր պատմութեան մէջ, - այն ամէնը, որ յաճախ հեշտացրել է օտար տիրապետութիւնը Հայաստանում:

- Մեզ պէտք չէ՛ Անկախ Հայաստան, - դեռ այսօր էլ աղմկում են քո հայրերէն ոմանք:
- Անկախ Հայրենիքը անհրաժեշտ է հենց նրա համար, որ ձեզ՝ հոգով թզուկներին դարձնի կատարեալ մարդ եւ Հայ, արժանի Անկախութեան, - պատասխանում է Մայիս Քսանութի շէնքը իր ուսերին կրող ժողովուրդ - հսկան:

- Պէտք չէ՛, - յամառում են մտքի մանկաբարոյութեամբ բռնածները, առանց հասկանալու, թէ անկախութիւնից զուրկ ժողովուրդները դատապարտուած են մահուան, ծառայելով գերիշխան ազգերի համար որպէս պարարտացուցիչ աղբ, ապաւառ:

- Պէ՛տք է, կարճ կտրում է ժողովուրդը:

Այսպէս, բորբոքում է ներքին կոհիւր եւ մեր ցեղի տկար տարրերը դժարանում են հասկանալ, թէ "պէտք չէ" - ասել է՝ պէտք չէ որ ապրի հայութիւնը:

Նրանք չեն ուզում հասկանալ, որ իրենց յաղթանակը պիտի լինի արտաքին թշնամու յաղթանակը:

Պէ՛տք է՝ ասա դու, հա՛յ երիտասարդութիւն, ապա հասկացրու հայրերիդ, թէ իրենց վերջնական պարտութեան մէջ է մեր ցեղի քաղաքական իղէալի յաղթանակը, թէ իրենց պարտութիւնը պիտ դառնայ պարտութիւնը այն բոլոր տարրերի - յաւիտենապէս ստրկահոգի, տկար, զէնընկէց - պարտողանութեան այն ցաւագար ոգու, որի նիւթած վատութեանց պատճառով դարբերով օտարի լուծն ու ամօթն է եղել մեր ժողովրդի բաժինը:

Այո՛, պէտք է: Կրկնի՛ր, մէկ է՛լ, հազար անգամ, - պէ՛տք է, որովհետեւ Անկախ Հայրենիք ունենալը իրաւունք լինելուց զատ եւ պարտականութիւն է: Որովհետեւ ցեղերի ուրոյն հանճարը անկաշկանդօրէն աճում է եւ ստեղծագործում միայն բացարձակ Անկախութեան մէջ: Որովհետեւ միայն գերիշխանութեամբ են ժողովուրդներն արդարացնում իրենց գոյութեան իրաւունքը:

2. Կեղծիքի Գերութիւնը

Տարիներից ի վեր հրապարակի վրայ մի կեղծիք կայ, մի հրեշային կեղծիք, որին կը շարունակի խունկ ծխել հայրերիդ մի մասը, հա՛յ երիտասարդութիւն: Կեղծ դառնութեամբ սրանք դեռ սգում են յեղափոխութեան զոհերի վրայ: Փարսեցիօրէն կուրծք են ծեծում, իմաստութիւն ծախում, երբեմն էլ արամազդեան կեցւածք ընդունելով, այդ դասալիքները երեւան են գալիս դատաւորի դերում եւ անիծում Անկախութեան գաղափարը:

Ա՛խ, տխմար յեղափոխականներ, - միամիտների ականջին փսփսում են սրանք, - ի՞նչպէս կարելի էր զոհեր տալ ի՞նչպէս կարելի էր չզիտենալ, թէ ազատութիւնը տարույ եղանակների նման գալիս է ինքնին, առանց պայքարի եւ արեան. պտուղի պէս, - պնդում է ծպտուած ստրուկը, - պտուղի պէս բան է ազատութիւնը, ընկնում է հենց որ հասունացաւ ...

Այս եւ այսպէս են թշուառաբանում հայրերէդ ոմանք, որոնք կեղծում են, թէ չգիտեն որ ազգերը երկաթով ու արիւնով են հարթել իրենց պատմական ճամբան, որ ազգերի բարօրութիւնը ձեռք է բերում արիւնով ու արցունքով, որ ազգերի անցած ճամբաները շարունակում են ծածկւած մնալ մարդկային գանգերով:

"Յաղթութիւնը չի պտղաբերի, մինչեւ որ դաշտերը չտոռգվին արեամբ ":

Արեան հեղեղներով են ներկւած բոլոր հայրենիքները: Անհաշիւ է զոհերի թիւը, անչափելի՝ ժողովուրդների թափած արիւնը յանուն անկախութեան: Այդ գիտեն մեր ցեղի տկար տարրերը, գիտեն, բայց կեղծիք կոչւած հրէշի դէմ չմեղանչելու համար, դեռ կը պնդեն, թէ Հայոց աշխարհը կարող էր բացառութիւն կազմել ծանօթ երկաթէ օրէնքից - արեան տուրքից:

Եւ զայրացած են սրանք - երկրորդ կեղծիքը - զայրացած են, որ մեզ չի յաջողել զինաթափելու այն մեծ ու փոքր ազգերը, որոնք սուր մերկացրին աշխարհի խաղաղութեան դէմ !?!

Սրանք կ'ուզէին որ չպայթէր համաշխարհային պատերազմը. կ'ուզէին որ ազգերի իրար անցնելուց յետոյ հայութիւնը մնար չէզոք. եւ կը հաւատան, թէ թրքութիւնը, - դարերի գազանն ու խուժը - պատերազմի օրերին կարող էր դառնալ մարդ եւ հայասեր !?... Չէզոքութիւն... Համաշխարհային պատերազմի օրերին չէզոքութիւն պահանջելը հայ ժողովրդից, կը նշանակէր մահացիօրէն սոգտու եւ վատ լինել, կը նշանակէր տարրական հասկացողութիւն չունենալ ստրկութեան մէջ հոգեվարող ժողովուրդների հոգեբանութեան մասին: Չէխը, Լեհը, Մակեդոնացին, Սերբը, Սիրիացին - քաղաքականապէս անիրաւուած բոլոր ժողովուրդները կողմ դառան, դարերի իրենց երազը իրականացած տեսնելու համար:

Հոգեբանօրէն աւելի քան հասկանալի շարժումներ էին՝ կամաւորականը՝ ռուսահայ իրականութեան, լեզգեաներականը՝ գաղութահայութեան մէջ:

- Արդեօք մեր բացարձակ չէզոքութեան դէպքում, եթէ դա նոյնիսկ հոգեբանօրէն հնարաւոր լինէր, թուրք կառավարութիւնը պիտի չտեղահանէ՞ր հայութիւնը:

- Նա պիտ վարւէր մեզ հետ ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ վարւեց:

- Ինչո՞ւ:

- Որովհետեւ Թուրքն աւելի դրական կարծիք ունէր եւ ունի հայ ցեղի մասին, քան մեր հայանուն ստրկամիտները, որոնք ազնութեան վկայական տալով թրքութեան, վատութիւնն ունին կարծելու, թէ հայութեան մէջ այլեւս մեռած է մարդն ու Հայը, թէ հայութիւնը կարող էր եւ յուզուել, չուրախանալ, թէ անհա՛ կ'երեւան եւրոպական գայլերը եւ իսլամ շունը կը թողնի, կը հեռանայ հայկական նահանգներէն, թէ անհա կը յատնւին քրիստոնէայ զօրքերը եւ հայութիւնը կը թօթափի դարերի ստրկութեան լուծը:

Վատերը միայն վատ կարծիք ունին մեր ժողովրդի մասին: Սրանց համար այնքան զուլումներից զարնւած հայութիւնը, փայտէ ժողովուրդ է, անընդունակ նոյնիսկ զգալու եւ երազելու լաւ օրերի մասին:

Եօթնիցս սոգտու եւ զգուցի՞ կարծիք...

Մեր բարեացակամ չէզոքութեան դէպքում իսկ - եթէ դա, կրկնում եմ, նոյնիսկ հնարաւոր լինէր - թրքութիւնը պիտ վարւէր մեզ հետ ճիշտ այն ձեւով, ինչպէս որ վարւեց: Նա չէր կարող հաւատալ մեր բարեկամութեան, քանզի կար մօտիկ անցեալի խրատական պատմութիւնը: Յունաստան, Ռումանիա, Սերբիա, Բուլղարիա, Սեւ Լեռ, Բոսնիա, Հերցեգ - այդ բոլոր ժողովուրդները իրար յետեւից, զարշանքով էին թօթափել թրքական լուծը: Հայը չէր կարող սեւ բացառութիւն կազմել: Որպէսզի Թուրքը վստահէր մեզ՝ յիշատակաւս ազգերը ժամանակին պէտք չէ ծառայած լինէին թրքութեան դէմ: Կարո՞ղ էինք այնպէս անել, որ մեր "սեւ աչքերի" համար այդ ժողովուրդները շարունակէին մնալ ստրուկ: Ո՞չ: Կարո՞ղ էինք այնպէս անել, որ թրքութիւնը մոռանար մօտիկ անցեալի խրատական պատմութիւնը եւ հաւատար մեզ: Ո՞չ: Ուրեմն, տեղի պիտ ունենար այն, ինչ որ տեղի ունեցաւ:

Կայ երրորդ կեղծիքը, որին "պաշտօն եւ ժամերգութիւն " է կատարում քո անդարձ, անապաշխարհ հայրերի որոշ մասը: Դա մեծ կեղծիքն է Կարսի մասին:

Չի եղել, հա՛յ երիտասարդ, ու չկայ մի ժողովուրդ, որի պատմութիւնը միայն եւ միայն փայլուն յաղթանակներ արձանագրած լինէր: Ժամանակաւոր պարտութեան դառն բաժակը դատարկել են բոլոր ժողովուրդները, ինչպէս եւ աշխարհակալ Հռոմը: Երէկ-ւայ գոռ ու գոռոզ յաղթականը պարտում է այսօր, առանց, սակայն, կորցնելու վաղուայ յաղթանակի յոյսը: Հարւածներ է, որ կը փոխանակեն ժողովուրդները, եւ վա՛յ նրան, որ միայն ստանում է առանց վերադարձնելու, առանց հակահարւածելու: Այդպիսին իր տեղն արեւի տակ ընդմիջտ կ'ազատէր նրանց համար, որոնք կէտնքն ու պատերազմը նոյնանիշ երեւոյթներ են համարում, որոնք խօսում են խաղաղութեան մասին, բայց չեն դադարում պատրաստուելու հարւած տալու կամ իրենց տրւելիք հարւածը յետ մղելու համար:

Եւ սովորութիւն կայ, գրչի ու գիրքի տէր բոլոր ժողովուրդների մօտ իմաստուն սովորութիւն կայ, պատերազմից յետոյ հաշիւ նստել, պարզել իրենց յաջողութեանց եւ պարտութեանց պատճառները: Յաղթականը կ'ուսումնասիրէ իր յաղթանակի պատճառները՝ վաղը եւս յաղթանակելու համար, պարտւածը կ'անդրադառնայ իր պարտութեան պատճառներին՝ վաղը նրանցից խուսափելու նպատակով:

Համաշխարհային պատերազմին մասնակցություն բերած կողմերը վաղուց են պարզել ճշմարտությունն իրենց գեներալ յաջողության ու ձախողանքի մասին, եւ զինւած այդ ճշմարտութեամբ, լռիկ ու մնջիկ պատրաստուած են վաղւայ համար:

Մի տխուր բացառություն է կազմում աստուածապահ մեր ժողովուրդը միայն: Տարիներ են անցել Կարսի անկման օրէն, տարիներ, եւ ... այդ բերդի շուրջը տեղի ունեցած ողբերգութեան մասին հրապարակում կայ ամէն ինչ, միայն ոչ ճշմարտություն: Մի նշանախեց անգամ: Շատ բան գրուեց, ակելի շատ խօսուեց, եւ դէռ գրում են, խօսում Կարսի անկման պատճառների մասին, բայց ոչ ճշմարտութիւնը երեւան հանելու

մտահոգութեամբ: Կարծիք յայտնեց մտաւորականը, սրճեփը, դիւանագիտական մարզանքներով զբաղուողը, նպարավաճառը, սափրիչը. չմնաց արիեստ եւ արւեստ, որի ներկայացուցիչը լեզու չթօշեր Կարսի պատերի տակ հայ գէնքի կրած անյաջողութեան պատճառների մասին: Բայց ոչ որ ձեռնահասութիւն եւ արիւթիւն ունեցաւ մազաչափ անգամ մօ-տենալու ճշմարտութեան, ոչ որ ուզեց եւ կարողացաւ տեսնել ճշմարտութիւնը:

- Հայաստանի կառավարութեան անհեռատեսութեան կը պարտինք Կարսի անկումը. պատերազմը դիւանագիտօրէն կազմակերպուած չէր, - ասացին եւ ասում են ոմանք:

- Զինւորական նախարարի ապիկարութեան երեսից ընկաւ Կարսը, որովհետեւ զօրք չկար, որովհետեւ եղածը զօրք չէր:

- Կարսը թշնամուն յանձնեց բարձր հրամանատարութեան անճարակութիւնը. զօրք կար, բայց կուեցնող չկար:

Մրանցով չէ սպառուած մեղադրականը: Շա՛տ են նրա կէտերը եւ բազմապիսի:

Եւ ամէն մէկը՝ երեւակայական այս կամ այն պատճառներին վերագրելով հայկական բերդի անփառունակ անկումը, հազար դատաւորի պատմուճանը եւ գոեհկօրէն հայհոյեց, զրպարտեց, բամբասեց նրանց, որոնց ձեւականօրէն յանձնուած էր Հայաստանի ծանօթ ամրութեան պաշտպանութիւնը: Եւ ամէն մէկը, որ տգիտութիւն եւ վատութիւն ունեցաւ իրենից դուրս փնտրելու աղէտի պատճառները՝ կրկնեց յիմարտութիւններ միայն:

Նետեա՛նքը: Փողոցում եւ հոգիների մէջ ամէն ինչ - տգիտութիւն, միամտութիւն, կեղծիք, իսկ ճշմարտութիւն՝ բնա՛ւ:

Նետեւէ՛ք, ընթերցո՛ղ, կատարուող "քննադատութիւններին" եւ փութա՛վ ճիշտ դատաստաններին եւ պիտ մղուէք համոզւելու, թէ հայրերիդ շարքերում կան ամէն գնով ծիծաղելի դառնալու մարմաջով բռնուած մտաւորականներ:

Ինչի՞, սակայն, վերագրել այդ տխուր երեւոյթը. արդեօք, միայն տգիտութեա՞ն: Ճի՛շտ է, հասկանալի պատճառներով մեր ժողովրդի մի որոշ մասը - որ անհայրենասիրութիւնն ունեցաւ հեռու մնալու ազգային պայքարից - ամենադոյզն չափով իսկ հասկացողութիւն չունի պատերազմ կոչուած բարդ երեւոյթի մասին: Բայց եւ այնպէս օրւայ դատապարտելի վարքագիծը չի կարելի բացատրել իր տգիտութեամբ միայն:

Այդ տարրերի մէջ տգիտութեան հետ զինակցած է վատութիւնը: Երեք գլխաւոր պատճառներ ունին սրանք - գիտակցօրէն խուսափելու ճշմարտութիւնից:

Մրանց կուսակցական շահը պահանջում է տեսականացնել Կարսի անկման առաջին օրերին Հ.Հ. կառավարութեան դէմ ստեղծուած հասկանալի դժգոհութիւնը: Այդ դժգոհութիւնը մի գէնք է, որից՝ ազգային իշխանութեան հակառակորդները չեն ուզում զրկուել:

Այստեղ, ինչպէս տեսնում էք, կայ մտքի անազնութիւն:

- Ընդունել ճշմարտութիւնը հանրապետական բանակի անյաջողութեանց մասին, պարզել Կարսի անկման իսկական պատճառները - կը նշանակի պատասխանատուութեան բաժին ընդունել: Ճշմարտութիւնն ընդունողը առաքինութիւն պիտ ունենար զբաղւելու ինքնաուղղումով, վաղը իր աղիտաբեր սխալներն ու պակասութիւնները չկրկնելու համար: Իսկ ինքնաուղղումը պահանջում է մտքի եւ հոգու ճիգեր, մի բան որ այնքան էլ հաճելի չէ հոգեպէս ծոյլերի եւ նիւթականացածների համար:

Այստեղ էլ տեսնում ենք բարոյականի պակասը:

- Ճշմարտութիւնից երես դարձնելու երրորդ պատճառը - դա իրենց դասալքութիւնն արդարացնելու յանցաւոր միտումն է: Հեռատես պիտ համարւէին, եթէ կարողանային լռել: Չկարողացան եւ մատնեցին իրենց: Իմաստութիւնը չէր, որ նրանց հեռու էր պահել ազատագրական պայքարից, այլ՝ փոքրագութիւնը:

Հին ծանօթ դասալիքներն են դրանք, որ միշտ էլ փորձել են փիլիսոփայել ու արդարացնել իրենց փախուստը ազգային պարտականութիւններից:

- Հառաչող ազգերը, ստրուկ, անիրաւուած, իրենց տառապանքին վերջ տալու յոյսով մի՛շտ էլ դիմած են յեղափոխութեան, որպէս ծայրայեղ եւ հերոսական միջոցի, մասնաւորապէս Արեւելքում: Այդ նոյն միջոցին պիտ դիմէր եւ հայ ժողովուրդը:

Փա՛ որ իր խոյանքին, իր գոհերին եւ մայիսեան պատմական շարժումներին:

- Համաշխարհային պատերազմի բերումով հայ տարրի տեղահանութիւնը օսմանեան սպայակոյտի համար

ռազմագիտական անհրաժեշտություն լինելուց զատ, աշխարհի հզորներից ծեծւած ու թքւած թուրք ցեղի գրգռած բարբարոսութեան յագուրդ տալու հոգեբանական մի միջոց էր, որին անվարան կերպով դիմեց թուրք կառավարութիւնը:

- Կարսի ամօթը Հ.Հանրապետական կառավարութեանը չէ միայն, այլ ողջ հայ ժողովրդին: Չափում են, բաղխում բանակները, բայց յաղթում կամ պարտում են ազգերը, ցեղերը: Կարսի պատերի տակ պարտողը հայ զինուորն ու զորավարը չէին միայն, այլ բովանդակ հայութիւնը, հայ ժողովրդի իր ամբողջութեան մէջ անմարտունակ, անարի, անմշակ հոգին:

Ահա՛ ճշմարտութիւնը, հա՛յ երիտասարդ - սպանիչը կեղծիքի, ճշմարտութիւնը, որով զինւած, դու աննահանջ կռիւ պիտ դուրս գաս տգիտութեան ու վատութեան դէմ: Դու պիտ սպանես կեղծիք հրէշը, որ սպանում է մեր ազգի նիւթական եւ բարոյական գոյութեան: Վաղուց է ինչ այդ եռագլխանի հրէշը, յենւած մեր հասարակական կեանքի գռեհկութեան, չասուածաբար պաշտում է եւ իշխում մեր ժողովրդի որոշ տարրերի հոգու եւ մտքի վրայ: Նա մեհեաններ ունի ցցւած ամեն տեղ, ուր կը սողայ տկար, անարի, անանձ հայր: Նա անսուրբ բազիններ ունի, որոնք դո՛ւ, Աւարայրի հերոս Երեցի սրբազան կատաղութեամբ պիտ խորտակես: Վե՛րջ կեղծիքի թագաւորութեանը մեր կեանքում, որ բազմիցս փորել է հիմերը մեր ազգային գերիշխանութեան եւ կործանել զայն: Թագաւորող կեղծիքի երեսից, հալածական է ճշմարտութիւնը մեր իրականութիւնից: Չկա՛յ, ճշմարտութիւն չկա՛յ մեր կեանքում եւ դրա համար էլ այնքան անլոյս ու անլոյս է մեր կեանքը, դրա համար էլ այնքան տգեղ են մեր բարքերը, այնքան խոպան մեր հոգիները: Չկա՛յ ճշմարտութիւն, դրա համար էլ ներքին համերաշխութիւնը շարունակում է մնալ որպէս սնամէջ խօսք, դրա համար էլ մտքի, զգացումի, ոգու աղքատութիւնն այնքա՛ն աղաղակող է մեր ազգային կեանքում: Չկա՛յ ճշմարտութիւն, եւ դրա համար էլ մեր ժողովրդի մի մասը Մետերլինգեան կոյրերի նման մոլորւած է "տգիտութեան անտառում":

Կայ փիլիսոփայող եսականութիւն, ատելութիւն, նախանձ, փոքրոգութիւն, քաղաքական շաղակրատանք: Կայ այն ամէնը, որ դժոխքն իսկապէս դժոխք է դարձնում: Կայ այդ ամէնը, որովհետեւ ճշմարտութիւն չկայ: Կայ կեղծիքը եւ - յուրախութիւն թուր-քերի - շարունակում է ներքին իրարակերութիւնը: Կայ կեղծիքը, - եւ հայութիւնը կը շարունակի գրավաստակ լինելը, - մի մասը շինարարելով, միւսը՝ քանդելով:

Կեղծիքի մէջ կը շնչեն, կ'ապրեն շատերը - եւ ահա՛, հայութիւնն իր ամբողջութեան մէջ շարունակում է մնալ հոգեպէս տկար, ասել է եւ անկարող ու անարժան անկախ հայրենիք ունենալու: Ճշմարտութեան թագաւորութիւնը մեր կեանքում, իրական եւ անսասան պիտ դարձնի մեր ժողովրդի յաղթանակը իր արտաքին թշնամիների հանդէպ:

- Ճշմարտութիւնը - ա՛հ, երիտասարդ հայութիւն - դա ասուածային այն լոյսն ու ջերմութիւնն է, որով կը սնւի ու կը հզորանայ հոգին՝ անհատի եւ ժողովրդի:

Կեղծիքը կը ստրկացնի, ճշմարտութիւնը՝ կը փրկի:

Վերջինն ոյժ է, առաջինը՝ տկարութիւն:

Վախկոտն ու ստորը - ահա՛ կեղծիքի աշակերտները:

Ճշմարտութիւնը կը դաստիարակէ արին ու ազնիւր:

Պարտութիւն, ստրկութիւն, տառապանք - ահա՛ կեղծիքին հարկատու ժողովուրդների ճակատագիրը:

Ճշմարտութիւնն, ընդհակառակը, կը հզորացնէ ու կը փրկի, դարձնելով ազգերին յաղթական:

Առաջինը տխուր ախտանիշն է հոգիների խանգարման:

Երկրորդը, կրկնէք իմաստունի հետ՝ ամենամեծ Աստուծութիւնն է, որ բնութիւնը յայտնաբերել է մարդկութեան համար եւ օժտել զայն ամենամեծ ոյժով:

Ճշմարտութեան մէջ ապրող անհատի եւ հաւաքականութեան հիմքը դրւած է լինում ժայռի, կեղծիքի մէջ խարխափողինը՝ աւազի վրայ:

Չե՞ս զգում, երիտասարդ ընթերցող, թէ ինչպէ՛ս մահաշունչ կեղծիքից խորշակահար է լինում այն ամէնը, ինչ որ գեղեցիկ, վսեմ, հերոսական է մեր կեանքում: Չե՞ս տեսնում, թէ ինչպէ՛ս մանրացել ու գռեհկացել են մեր ժողովրդի որո՞շ տարրերը: Թէ որքան մեծ է ստորութեան ոյժը մեր կեանքում: Չե՞ս զգում, արդեօք, թէ խեղդում ես շրջապատիդ մահաշունչ կեղծիքի մէջ: Կեղծիք՝ մահ ասել է, դանդաղ մահացում, իսկ մեզ պէտք է ապրել որպէս ժողովուրդ:

Տե՛ս, հայրերդ իրար աւելի են ասում, քան արտաքին թշնամուն: Եւ արդէն շատերի մէջ սկսել է խօսիլ ներումը դէպ թրքութիւնը: Նշան՝ ազգային նւաստութեան:

Տե՛ս, թէ ի՞նչպէս ծաղրելի կերպով ինքնաբաւ են շատերը, քչով բաւականացող, փառապիրութեամբ ծոյլ եւ սակաւապէտ:

Որքա՛ն անխոռվ են, մտահոգութեան սուտեր իսկ չի նկատում սրանց մէջ՝ իրենց ժողովրդի ապագայի մասին: Կարծէք Թովմաս Մուրի իդէալական կղզում ապրելիս լինէր հայութիւնը եւ ոչ թէ մեր տխուր Արեւելքում, շրջապատւած բարբարոս եւ քրիստոնէաւեր իսլամութեամբ:

Կեղծաւորնէ՛րը ... Յովտ գրի մասին աւելի են աղմկում, քան հայ ժողովրդի վտանգած ապագայի:
Երբեք ջրի եւ հովի հոսանքին հակառակ չնաւել յաւետ սպասել յաջող հովի ու մակընթացութեան - այս է այն "զգաստ քաղաքականութիւնը", որով կ'առաջնորդուեն եւ կ'ուզեն առաջնորդել հայութիւնը:
Տե՛ս, թէ ինչպիսի մոլեռանդութեամբ նրանք ազգային գործիչների մեծագործութիւնները սառոյցի, իսկ սխալները մարմարիոնի վրայ են քանդակում: Իսկ նրանց կեցւածքը, ծառայական օտարի, ամբարտաւան հայ մարդու հանդէպ: Իսկ իրենց հոգեւոր ծուլութիւնն ու չքաւորութիւնը սքողելու զաւելշտական ճիգէ՛րը: Իսկ սրանց նկրակը վարդապետութիւնը, որ մարդկային կեանքը համարելով մի օրւայ ճամփորդութիւն յորդորում է, - կէ՛ր, խմի՛ր, խնդա՛, աշխարհի եւ ազգիդ ցաւերը թողնելով ուրիշներին: Հետեւա՛նքը: - Մի յոռենշան վիճակ, մտաբարոյական ընդհանուր քառս, որի մէջ վաղուց է սկսւել եղծումն ու խաթարումը մեր ազգային հաւաքական հոգու: Իսկ գիտենք, որ "մի ժողովրդի ոյժը աւելի նւազ չափով է գտնուում իր բանակներին՝ քան իր զգացումների ընդհանրութեան, քան ազգային հոգու մէջ: Ազգային հոգին Հռուբեցիներին դարձրեց աշխարհի տէրը. կորցնելով այդ հոգին՝ կորաւ Հռումը":
Հետեւա՛նքը. - մի դրութիւն, որ սպառնում է մեզ մահւամբ:

Ի՞նչ, հայ երիտասարդութիւն, մեռելի ականջի՞ն է հնչում իմ խօսքը: Ո՛չ, ես հաւատում եմ քո ներքին վերանորոգիչ ոյժին, ինչպէս եւ քո ջահիլ թեւերի թափին:
Ես զգում եմ, թէ ինչպէ՛ս, զայրոյթն ու ամօթը, միացած՝ սրբազան ինքնադժգոհութեան՝ այրում են քեզ: Ես տեսնում եմ, թէ ինչպէ՛ս սեղմում է քո բռունցքը կեղծիք կոչւած հրէշի դէմ: Դու դողում ես կատաղութիւնից եւ արդէն նախաճաշակում քաղցրութիւնը պայքարի, որի մէջ պիտ սպանւի կեղծիք հսկան:
Ահա՛, դու զայրոյթով յետ ես մղում անզիջ հայրերիդ հոգեւոր խնամակալութիւնը եւ նրան պարտադրում քոնը:
Սկսում է պայքարը որդիների եւ հայրերի միջեւ: Ճշմարտութեան եւ կեղծիքի միջեւ: Կոխը Դաւիթի եւ Գողիաթի միջեւ !...
- "Ինձ թէթեւ գործ մի տաք, ես ուզում եմ բարձրացնել այն հսկայ լեռը եւ նետել ծովը":
Ա՛հ, այդ ձայնն է քո ազնիւ փառասիրութեան, հա՛յ երիտասարդութիւն, որի համար անկարելին հայկական բառ չէ:
- Պիտ պարտուի, պիտ մեռնի կեղծիքը մեր կեանքում, որ ապրի մեր ժողովուրդը:
- Ջա՛ն, այդ՝ քո ձայնն է, իդէալի ընդունակ երիտասարդութիւն, որ սիրում եմ լսել:

3. Կեղծիքը Զինաթափած Ժողովուրդը

Ժողովուրդներն աւելի ուժեղ են քան ժամանակաւոր դժբախտութիւնը, կարիքը, բռնութիւնը: Քո սկսած պայքարի մէջ, ուղղւած՝ հայրերիդ դէմ, կը զարնւի կեղծիքը: Ճշմարտութիւնը կը տօնէ իր յաղթանակը՝ վերագրաւելով իր գահը մեր հասարակական եւ անհատական կեանքում: Նրա արեւը կը լուսաւորէ մեր հոգեւոր կեանքը, փրկելով մեզ մտաւոր կուրտութիւնից: Կը բացւին աչքերը, եւ նրանք, որոնք բաց աչքերով կ'ապրէին աշխարհում, բայց չէին տեսնի, - իրերը եւ երեւոյթները տեսնել ու հասկանալ կը սկսին իրենց ճշմարիտ լոյսի մէջ: Շարժիլ կը սկսին ճշմարտութեամբ օծուն գրիչներ: Ստեղծագործ ոգեւորութեան մի հեղեղ կ'անցնի հայ աշխարհի վրայով, աճեցնելով հոգիներն ու կամքերը: Հայ մարդը, ծանօթ ինքնաճանաչութեան օրէնքներին, կը զարգացնի իր ներքին թաքուն ոյժերը, իր ներքին մարդը, որի բաղդատմամբ ինքն այժմ թզուկ է միայն: Կը հրապարակախօսեն վսեմ ու խանդավառ շրթունքներ, եւ երէկի, հակասութիւններով այնքան հարուստ մեր կեանքը կ'իմաստնանայ բարոյական ճշմարտութիւններով: Խօսելուց առաջ ամէն ոք ոսկէ կշռով նախ կը կշռի իր խօսքը:

Մայրերը զգաստութեան եւ ուղղութեան կը հրաւիրեն ազգայնօրէն տկարացածներին, դաստիարակելով իրենց զաւակները, նախ հայրենիքի՝ համար:

Դպրոցը կը դառնայ ազգային ոգու եւ ուխտի դպրոց:

Մամուլը՝ լոյս եւ ջերմութիւն սփռող:

Կիներ՝ ընկերն ու օգնականը եւ ոչ աղախինը տղամարդի:

Ուսուցիչն ու աշակերտը կ'ունենան իրենց ընդհանուր ուսուցիչը - լուսաւոր ժողովրդասիրութիւնը, այսինքն, որ բաւարարէր անհատի իմացականութիւնը, ջերմացնէր սիրտը, զօրացնէր յոյսը: Վսեմ ժողովրդասիրութիւն, որից հայութիւնը կարողանար ստեղծել մի հրաշագործ ոյժ:

Հայը կ'ունենայ աւելի բարձր ըմբռնում կեանքի մասին:

Պարտականութեան գիտակցութիւնը կը հետեւի մարդկանց՝ որպէս խստապահանջ Աստուծութիւն:

Գոյութիւն կ'ունենայ մրցումի մի հատիկ ձեւ միայն - բարոյական մրցում: Մարդիկ կը պերճախօսեն գործով միայն, հայրենասիրական եւ առաքինի:

Քննադատության լուսագոյն ու արդար ձեւը կը համարւի քննադատելիից աւելի բարձր ու օգտակար լինելը: Բարեկեցիկ տարրերը եւս, գիտակցած, թէ պէտք է նախ մարդ եւ Հայ լինել եւ ոչ թէ հարուստ՝ կը ձգտեն իրենց երջանկութիւնը ապահովել իրենց ժողովրդի երջանկութեան հոգը տանելով: Ազնիւ փառասիրութիւնից մղուած՝ Հայը կը ճգնի գերազանցել իր հարեանին արիւթեամբ, հայրենապաշտութեամբ ու անձնփութեամբ:

Կուսակցականի նշանաբանը կը դառնայ, - կուսակցութեանս հետ, բայց ազգիս համար:

Նւիրո՞ւմ, աւելի՞ նւիրում,- կը լինի մեռնողի վերջին խօսքը:

Երկիւղածօրէն կը պաշտօնի աճիւնը հայրենապաշտ մեռելների, նւիրական աճիւն, որ Հայրենիք կը ստեղծի:

Եւ որպէս հետեւանք ստեղծած այդ բարոյաշունչ մթնոլորտի, հայ մարտիկն իր կրծքի տակ կը կրի գիտակցական մահը, ասել է եւ յաղթանակը արտաքին թշնամու հանդէպ, ապահովելով գոյութիւնը զօրեղ, յարգուած եւ երջանիկ Հայրենիքի:

Թօթափած կեղծիքի լուծը, հայութիւնն այժմ իր ամբողջութեան մէջ խորապէս գիտակցած է մեր դարի եւ օրերի հրամայականը՝ հզօրացի՞ր կամ մեռի՞ր: Այժմ նա չի թաքցնում, թէ ինքը պարտեց ու պատժեց խստիւ, քանզի չկարողացաւ օգտուել իր ցեղի ոգու անսպառ ոյժերից: Պատմութեան դառնադառն դասերից խրատուած՝ նա գիտի այժմ, որ անիրաւուած ժողովուրդների արիւնն ու արցունքը պիտի չդադարի մինչեւ որ նրանք ինքնօգնութեամբ ոտքի չկանգնեն, մինչեւ չհզօրանան հոգւով:

Նա չի հաշուել անիրաւուածի իր դրութեան հետ. հակառակը կը նշանակէր գիտակցօրէն ստորագրել իր մահուան դատաւճիռը: Նա գիտի, որ ժողովուրդներն աւելի ուժեղ են, քան ժամանակաւոր կարիքը, դժբախտութիւնը, բռնութիւնը: Եւ, անհա՛ գործի է դրել իր ցեղային ճիգեր է կատարում յաղթահարելու իր տառապանքը եւ օրէ ցօր լցում է ներքին ուրախութեամբ եւ ոյժով:

Նա գիտի, որ դէռ ազգերն ապրում են իրենց կազմակերպուած եսականութեան շրջանը, որոնց "մարդասիրութեան" ապաւինելը միամտութիւն լինելուց զատ եւ վտանգաւոր է: Գիտակցած այդ ճշմարտութիւնը՝ հայութիւնը վճռած է այլեւս չմնալ որպէս նւիրական եւ բարոյական խաղալիք աշխարհի հզօրների ձեռքին, եւ, անհա՛ գործի է դրել իր ցեղային հանձարը, որի ոյժերը եւ կարողութիւնները յարմար առիթ կը սպասելին՝ զարթնելու եւ ծառայելու իրեն:

Նա խաղաղ է այժմ, բայց ուժեղ: Նա սիրում է խաղաղութիւնը, բայց պատրաստուած է կռուի, որովհետեւ գիտի որ ամէն ժամ, այս կամ այն պետութիւնը կարող է "բաց թողնել պատերազմի շները": Նրա ճակտին այժմ, որպէս արդար դատի տէր եւ մարտնչող ժողովուրդի, կայ եւ կը փայլի կատարուած պարտականութիւնների կնիքը: Կատարելով իր պարտականութիւնները իր հաւաքական անձի նկատմամբ, նա աստիճանաբար ցրում է իր շրջապատի խաւարն ու հոգեկան անհանգստութիւնը: Նա այլեւս կեղծիքի մէջ ապրող դժբախտ ժողովուրդը չէ, որ իր ուժերի կէսից աւելին կը սպառէր վախի եւ անյուսութեան մէջ: Զինաթափ արած կեղծիքը՝ նա գիտի այժմ թէ ի՞նչ է ուզում աշխարհից, եւ թէ դէպի ո՞ր է ուղղուած իր հերոսական ջուն:

Ճշմարտութիւնը բուժիչ ջրի նման սրբել, մաքրել է նրա աչքերը, պայծառացրել նրա հոգեւոր տեսողութիւնը:

Այժմ նա տէր է ճշմարտութիւնների, որ սփռվել, հզօրացնել եւ փրկել գիտեն:

Այժմ նա գտնուում է փրկութեան իսկական ճամբին:

Այլեւս ոչինչ կարող է խախտել իր ժողովրդի գրանիտե հաւատը: Այժմ ոչինչ կարող է յուսալքել նրան, քանզի խորապէս գիտակցած է, թէ մի ժողովուրդի հայրենի հողը չի կարող ուրիշի մնայուն Հայրենիքը դառնալ: Նա գիտէ որ Մնայուն Արդարութեան Օրէնքի ոյժով բռնագրաւուած երկրամասերը միշտ էլ, վաղ թէ ուշ, անցնում են իրենց պատմական տէրերի ձեռքը՝ պայմանաւ որ այդ վերջինի մէջ ժամանակը տկարացրած չլինի սերը, կարօտն ու պաշտամունքը դէպ Հայրենի Երկիրը:

Կա՛յ, հա՛յ երիտասարդութիւն, կա՛յ Մեծ Հայրենիքը, որ քոնը պիտ լինի վաղը:

Բայց ասա՛, օրւայ քո հոգեկան կառուցւածքով պիտ կարողանա՞ս նրան տէր դառնալ ու մնալ: Խոստովանի՞ր, արժանի՞ ես նրան:

- Այո՛, եթէ հոգեփոխւեցիր եւ հոգեփոխւեցիր ժողովուրդը:

4. Նախ Մարդ

Կեանքի խորհուրդը կայանում է հոգեւոր եւ ոչ թէ նիւթական շինարարութեան մէջ: Չի կարելի միաժամանակ վատ մարդ, բայց եւ այնպէս լաւ Հայ լինել: Անկարելի է անհատի համար, առանց կեղծիքի, անձնական կեանքում նիւթակրօն, իսկ ազգային գործերում գաղափարապաշտ լինել: Նա, որ իրեն զգում է որպէս "ժամանակաւոր շունչ եւ կենդանութիւն առած մեքենայ" չի կարող հասարակական ասպարէզում երեւան գալ որպէս կենդանի հոգեկանութիւն: Նա, որ որպէս մարդ, իդէալականացնում է նիւթն ու նրանից բխող բաւականութիւնները, որ կեանքի նպատակը համարում է կրաւորական հաճոյքները - որպէս Հայ չի կարող լինել անձնէր, արի, հայրենապաշտ: Միեւնոյն մարդու մէջ չեն ապրի միաժամանակ ստրկամիտն ու ազատատենչը: Նա կա՛մ մէկն է, կա՛մ միւսը: Մեղմ ասած՝ չի կարելի որպէս մարդ, կեանքում դաւանել անձնական երջանկութեան վարդապետութիւնը, իսկ որպէս գործիչ, առանց կեղծիքի, ընդունել Տոսթոևսքուն, թէ մարդկութիւնն ապրում է ոչ թէ երջանկութեան, այլ անսահման կատարելագործման համար: Այո՛, չի կարելի անկատար մարդ, բայց կատարեալ Հայ լինել: Միայն մարդ կոչուելու արժանին կարող է արժանաբար Հայ կոչուել: Դա այբուբենական մի ճշմարտութիւն է, որ երկար իմաստասիրութիւն չի վերցնում:

Նախ մա՛րդ: Դա նշանակում է զգալ իր հոգու մէջ ներկայութիւնը որեւէ բարձր բարոյական իդէալի: Դա նշանակում է իր էութեան մէջ զգալ անվերջ բոցավառումն այդ իդէալի սրբազան կրակի: Իդէալ է աննւաղ ձգտում դէպ այդ վերջինը, - ահա՛ թէ ի՛նչն է մեզ իրաւունք տալիս մարդ կոչուելու: Կենդանի արե՛ւ, որ այրում է ներքուստ եւ լուսաւորում ու ջերմացնում իր հոգեւոր շրջապատը: Այդ դէպքում միայն մարդս դադարում է մնալ այն տխուր արարածը, որի ճակտին ծանօթ բարոյագետի գայրոյթը "կենդանի դիակ" անունն է դրոշմել:

Նագովրեցին կ՛ուսուցանէր, թէ մարդու մէջ ապրող հոգին աւելի արժի քան ողջ աշխարհը: Նոյնը - գեղեցկագոյն բանն այս աշխարհում նկարագիրն է, վսեմ ու ազնւական: Իդէալ, իդէալապաշտութիւն - դա միակ միջոցն է, որի շնորհիւ տգեղ ու տկար հոգիներն ու նկարագրերը կը գեղեցկանան, կը բարձրանան, կը փարթամանան: Անիմաստ ու դատապարտելի է մարդկային կեանքը, եթէ դա ծառայութիւնը չէ իդէալի, կատարումը բարոյական պարտականութեանց: "Երկու բան է լցնում իմ հոգին միշտ նոր հիացումով ու յարգանքով - աստղալից երկինքը՝ գլխիս վերեւ, բարոյական օրէնքը՝ սրտիս մէջ", - ասել է մեծ իմաստասէրը: Նոյնը - "վարիք այնպէս, որ կարողանաս ասել ամէն մէկին՝ վարիք ի՛նձ պէս": Եղի՛ր իդէալիստ, երիտասա՛րդ ընթերցող, քանզի նիւթապաշտը դառնում է մարդ - մեքենայ, կոկորդ ու ստամոքս միայն. իսկ նմանը ե՛ւ ապրում է, ե՛ւ չի ապրում. իսկ նմանը աւելի անասուն է քան մարդ: Եղի՛ր իդէալի ընդունակ, եւ բաւական մի՛ համա-րիք իմացականութեամբ զարգացումը, որ առանց սրտի կրթութեան, աշխարհի չարիքները մեղմացնելու փոխարէն աճեցնում է յաճախ: Եղի՛ր ընդունակ ինքնանորոգումի ճամբով սատար հանդիսանալ հասարակութեան բարոյական վերանորոգումին, խորապէս գիտակցելով, թէ միակ մարդը, որին կարող ես բարձրացնել - դա ի՛նքդ ես: Սկսի՛ր քեզնից: Եւ իմաստունի հարցին, թէ "ի՞նչ կ'ուզէիր լինել կեանքում, - յանուն ճշմարտութեան թոյնի բաժակը դատարկելու դատապարտած Սոկրատէ՛սը, թէ՛ ճշմարտութիւնից դուրս ապրող խոզաբարոյ մի էակ", դու պատասխանիր - առաջի՛նը:

Ճշմարիտ է այն կարծիքը, թէ մարդկութիւնը դառնացնող տառապանքների մեծագոյն մասը հետեւանք է իրերի եւ երեւոյթների սխալ գնահատումի: Չե՛ս յիշում, ընթերցող դ, այն ծանօթ պատկերը, որ երջանկութիւնը կը խորհրդանշէ: Կախարդական զօրութեամբ օժտուած կանացի մի թեւաւոր էակ, մի բան ձեռքում, փախչում է՝ իրեն հետ վազեցնելով մարդկային ցեղը: Փախչում է մտացածին ըղձանոյշը եւ հազարներն ու հազարները խելայեղօրէն վազում են իր յետեւից: Հետում են, հառաչում եւ աղմկում - ի՛նձ է՛լ, ի՛նձ է՛լ... իսկ թեւաւոր էակը ժպտում է ու փախչում, թողնելով իր ետեւը դժբախտների, յուսախար-ների, ձախողածների անթիւ ու անհամար բանակը: Եւ ահա՛, երեւակայական ըղձանոյշի ժպիտներին ու շնորհին չարժանացածների մի մասը, իր "դժբախտութեան" վերջ տալու համար դիմեց գնդակին, թոկին, դաշոյնին, թոյնին՝ անձնասպանութեան: Մի մասը իրեն յանձնեց արբեցողութեան եւ նման այլասերիչ մոլութիւնների: Մի այլ մասը գազազած, դառաւ թունաւորիչը եւ անէծքը հասարակական կեանքի:

Տղամարդը, որ կարող էր իր մեծագործութիւններով անմահանալ, յաւերժացաւ իր չարագործութիւններով: Կինը, որ կարող էր առաքինութեան օրինակ ծառայել աշխարհին, դառաւ փողոցի սեփականութիւնը: Հետեւա՛նքը: - Լիքն են բանտերը, յիմարանոցները, հիւանդանոցները: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ այդպէս: Ինչո՞ւ կը տառապի մարդկային ցեղը: - Որովհետեւ միամիտ մարդը, իրենից, իր հոգուց դուրս փնտռեց եւ կը փնտռի

երջանկությունը: Որովհետև նիթականացած մարդը չճանաչեց ճշմարիտ երջանկությունը եւ իր կեանքը վերածեց դժոխքի:

Մշտատեւ անհանգստութիւն - ահա՛ այն սպանիչ տրամադրութիւնը, որ տիրում է արդի հասարակութեան եւ անհատի հոգում:

Մի բան պակասում է բոլորին, բոլորի՛ն:

Անորոշ ճանճրոյթ, ջղայնութիւն, ինքնապատճառ թախիծ, - ահա՛ անհատի հանապազօրեայ կեանքը:

Հարուստն իրեն աղքատ է զգում իր հարստութեան մէջ, նիթապէս երջանիկը՝ բարոյապէս դժբախտ:

Կա՛յ, կա՛յ մի բան, որ թունաւորում է մեր կարճատեւ ուրախութեան վայրկեանները, սպանում՝ ժպիտը մեր շրթունքների վրայ, խլում՝ մեր քունը, մեր հոգեկան անդորրութիւնը եւ սարսափեցնում՝ անարեւ ծերութեան ու մահուան ուրականներով:

Կա՛յ մի խորհրդաւոր ձեռք, որ աներեւութաբար թոյն եւ արտօսը է կաթեցնում մեր շրթունքներին մօտեցող գինու եւ հաճոյքի բաժակի մէջ:

Կա՛յ մի պատուհասող ոյժ, մի ձեռք, որ դատում է մեզ, պատժում ամէն օր, ժամ, վայրկեան:

Ի՞նչ է նշանակում սա: Ո՞վ է, ի՞նչ է այդ խորհրդաւոր ոյժը:

- Դա մեր խիղճն է, ընթերցող, մեր գիտակցութիւնը, թէ բարի չենք, առաքինի չենք, հայրենասէր չենք. թէ՛ կատարեալ Հայ եւ մարդ չենք:

Արտաքին երջանկութիւնը, գոր խելագարօրէն կը փնտռեն այն բոլորը, որոնց կեանքի նպատակը հաճոյքներն են եւ ոչ բարոյական պարտականութիւնների կատարումը - խաբուսիկ եւ խոզաբարոյ երջանկութիւն է, որ պէտք չէ լինի առարկան քո ձգտումների: Դու պիտ չճանաչես երջանիկ լինելու մի այլ միջոց, քան ցեղիդ եւ նմաններիդ համար աշխատելն ու տառապելը:

Քո երջանկութիւնը - ծնունդ իմաստութեան - պիտ լինի յանուն ցեղային իղէալի զոհաբերողների գերագոյն երջանկութիւնը, քանզի մարդս տէրն է միայն իր զոհաբերածի, եւ դա՛ է միայն նրա արժէքը, եւ ոչ թէ այն կարողութիւնները, որոնցից ի-րենից գատ ոչ ոք է օգտւում:

Քեզինց դուրս չկայ եւ պիտի չփնտռես երջանկութիւն:

Փնտռածդ երջանկատու ըղձանոյշը ապրում է մի խորհրդաւոր դղեակում, որ քո սիրտն է, բաժանելով հարեւանութիւնը մաքուր խիղճ կոչւած աստուածութեան:

Քո երջանկութիւնը պիտ լինի՝ ծառայել ժողովրդիդ երջանկութեան: Իսկ դա նշանակում է, թէ քո սերունդը զգանքով երես պիտ դարձնի իր օրւայ կեանքից, որ նա պիտ թողնի փողոցն իր բազմապիսի հրապոյրներով: Նա պիտ յետ մղի այն բոլոր նիթակրօն եւ անասնացուցիչ վարդապետութիւնները, որոնք տկարացնում են մեզ, որպէս Հայ եւ մարդ:

Իսկ դա նշանակում է, որ դու պիտ չնմանես այն սերունդներին, որոնք կորչել են առանց ազգային օգտակարութեան, ինչպէս խոռոչներում ընկած արեւի ճառագայթը: Որոնք գոյութիւն են ունեցել, բայց չեն ապրել: Որոնք չեն թողել մի բան, որ ապրէր իրենցից յետոյ:

Դու բարոյապէս ազատ չես դառնալու սերունդը անասնօրէն երջանիկ դատարկապորտների, որովհետև եւ ոչ մի ժամանակ քո ժողովրդի գոյութիւնն այնքան լուրջ կերպով վտանգւած չի եղել, որքան այսօր: Ինչպէս եւ երբեք քո ժողովուրդը այնքան հրամայողաբար չի զգացել կարիքը մի ուխտուած եւ հերոսական սերունդի:

Եղել են սերունդներ, որոնք իրենց կեանքը վատնել են խաբեական "կրկներեւոյթներ" ի կամ "թիթեռնիկներ" ի յետեւից վազելով: Դու, սակայն, պիտ լինես անձնական երջանկութիւնը չճանաչող սերունդ: Ահա թէ ինչո՞ւ եմ ասում քեզ,- վերցրո՛ւ խաչդ եւ հետեւի՛ր ինձ: Այո՛, քո սերունդը պիտ լինի խաչակիր: Նա պիտ քաւի մեղքերն իր հայրերի՝ հանդիսանալով նրանց վերադաստիարակիչը: Իսկ այդպիսին դառնալու համար, պէտք է որ քո ամէն մի օրը լինի "ճերմակ քարով նշանակելի օր". պէտք է որ քո կեանքը լինի բարոյական լրջութիւն, գրաւչութիւն եւ առողջութիւն: Իսկ այդպիսին լինելու համար՝ ապրի՛ր չմեռնելու, մեռի՛ր ապրելու համար: Կեանքդ նիթի՛ր բաների, որ չեն մեռնում:

Եղել են սերունդներ, որոնք աւելի ժամանակ են վատնել իրենց արտաքինը յարդարելու, քան իրենց մտքի եւ սրտի մշակոյթի համար: Դու պիտ ապրես ժողովրդիդ համար, այլապէս պիտ երկարի նրա հոգեվարքը եւ շատ պիտ ուշանայ նրա քաղաքական յարութիւնը:

Հոգեպէս ծոյլերն են ստեղծել դժարին ու անկարելի խօսքերը: Քոյր ու եղբայր են չկամենալն ու չկարողանալը: Հազարամղոն ճամփորդութիւնն սկսւում է մի հատիկ քայլով: Չկա՛յ անկարելին, երբ կայ զօրեղ ու վճռական կամքը: Գիտցի՛ր, եղել են կամքի հսկաներ, որոնք առաջարկել են Ալեքսանդր Մակեդոնացուն՝ իր արձանը կերտել Աթօս լեռը տաշելով:

"Թագաւորը նա՛ է, ով կարող է":

Ես ուզում եմ, որ դու լինես թագաւոր սերունդ:
Քանի դեռ գետափին ես - տկար ես: Անցա՛ր - կեսար ես:
Անցի՛ր, հա՛յ երիտասարդութիւն, անցի՛ր Ռուբիկոնը, որի հանդիպակաց ափին քեզ յաղթութեան դափնին է սպասում:

"Յաղթութեան ու պարտութեան միջեւ ամբողջ պետութիւններ կան",- ասել է Բոնապարտը:
Քո վաղուայ յաղթանակի եւ պարտութեան միջեւ հայ ժողովրդի լինել-չլինելու հարցը կայ, հա՛յ երիտասարդութիւն:

Ահա՛ թէ ինչու քեզ պետք է յաղթականի լուսապսակ ստեղծել քո ժողովրդի անւան ու ճակտի շուրջը:
Իսկ դրա համար քեզ պետք է լինել՝ աւելի քան Հայ եւ մարդ:

5. Ինքնաճանաչութիւն

Սահման չի տրւած ինքնաճանաչ անհատի հոգեկան ոյժերին: Կուզէի, որ դո՛ւ, հա՛յ երիտասարդ, որ դու իւրացնէիր ինքնաճանաչութիւնը՝ որպէս ոյժի, յաղթանակի եւ բարձր երջանկութեան ամենակարճ եւ ամենաստոյգ ճամբան:

Ծանի՛ր զքեզ:

Գիտցի՛ր - ասում է դելփեան այդ պատգամը, գիտցի՛ր, որ մարդս գաճաճ է իր ներքին հսկայի բաղդատմամբ:

Ծանի՛ր զքեզ:

Կ՛ուզէի, որ իմաստասիրական այդ հրամայականը քանդակւած լինէր մեր դպրոցական շէնքերի ճակտին, ապա եւ մեր աշակերտութեան ուղեղի մեջ:

Այն ողորմելիօրէն տկար էակը չէ մարդը, որպիսին ճգնում է զայն ներկայացնել նիւթապաշտական կարճատես գիտութիւնը: Նա գրեթէ ամենակարող է, երբ գիտակցում է, թէ իր մէջ թաքուն ոյժերի մի ամբողջ ծով կայ, որից ազատօրէն օգտւում է ինքնաճանաչ անհատը:

Դու աւելի ուժեղ ես, քան կարող ես երեսակայել եւ զգալ քեզ:

Դու օժտւած ես անսպառ հոգեկան ոյժով, որոնց մեծագոյն մասը անինքնաճանաչութեան պատճառով շարունակում է մնալ քնած վիճակի մէջ եւ անօգտագործելի:

Քեզ տրւած ներքին ոյժերի բերումով դու գրեթէ ամենակարող ես, հրաշագործ, եթէ վստահելով քո ներքին մարդուն, նրա ոյժերից օգուես միայն բարձր նպատակների համար:

"Ձեր մէջ ապրում է մի աստուածութիւն, որի միակ փափաքն է ծառայել ձեզ, որ սրտատուչ համբերութեամբ սպասում է որ կանչէք իրեն": Հոգեբանական բացարձակ ճշմարտութեամբ կը շնչեն այդ ոսկէ խօսքերը:

Սահման չի տրւած ինքնաճանաչ անհատի հոգեկան ոյժերին: Գիտենալ եւ կամենալ - նշանակում է կարողանալ:

Ինքնաճանաչ լինել - ասել է՝ կարող լինել ցանկացած վայրկեանի գործի դնել այն բոլոր ոյժերը, որոնց տերն ես - իմաստութիւն, սէր, աշխատունակութիւն եւ այլն:

Ինքնաճանաչութեամբ կարելի է դառնալ մագնիսական մի ամպ, որ չի խորտակւում եւ ո՛չ մի ոյժից:

Անյուսօրէն տգէտները միայն չգիտեն այսօր, որ չօգտագործող ոյժերի մի հսկայական պահեստ է մարդս, որից դժբախտաբար կարողանում են օգտւել քիչերը միայն:

Մեր ոյժերի մեծագոյն մասը շարունակում է մնալ թմրած վիճակի մէջ, երբ նրանց մասին գաղափար չունենք:

Բայց երբ ձգտել սկսեցինք որեւէ բարձր նպատակի եւ նոր ոյժերի կարիքն զգացինք - մեր մէջ անմիջապէս զգում ենք ներկայութիւնը մեր թաքուն ոյժերի:

Ո՞վ չի զգացել երբեմն իր մէջ կորովի յանկարծական ծովացում: Ո՞վ չի ունեցել երբեմն հանճարեղ ներշնչումներ, յայտնութիւն, պարզատեսութիւն:

Ո՞ւմ յաճախ չի թացել, որ ինքը որոշ արտասովոր վայրկեաններում ընդունակ է զարգացնելու իր մէջ շատ աւելի մեծ ոյժ, քան այն, որ զգում է իր մէջ սովորական վիճակում:

Մարդս այն է, ինչ որ կամ ինչպէս որ մտածում է իր մասին: Անինքնաճանաչը, որ իրեն կենդանի մեքենայ է համարում, եւ ոչ աւելին - դատապարտւած է ապրելու եւ գործելու իր տկար "եւ"ի աղքատիկ միջոցներով:

Նմանի համար չեն աշխարհ զարմացնող մեծագործությունները: Նմանը, անինքնաձանաչ եւ անընդունակ վերանորոգումի, կուրօրէն մասնակցում է իր ամենօրեայ թաղման: Աստիճանական անձնասպանութիւն է նմանի կեանքը:

Իսկ նա որ զերագոյն երջանկութեան հասնելու համար ձգտում է տիպար կատարելութեան, նա որ զիտի թէ բոլոր մարդիկ կատարելութեան կարելիութիւններ են - նա կ'ասի ձեզ ընդունեցի՛ր մի բանի անհրաժեշտութիւնը, նշանակում է որ այդ բանը ոչ միայն կարելի է, այլ եւ կիտով չափ արդէն կատարւած:

Ուրեմն, եղի՛ր ինքնաձանաչ, երիտասարդ բարեկամ, հաւատա՛ թաքուն ոյժերիդ, օգնութեան կանչի՛ր քո ներքին մարդուն որ աւելի Աստուած է քան տկար արարած, որպէսզի աշխարհը չկարողանայ սահման դնել քո հոգու աւիւնի թափին, թռիչքին:

Եղի՛ր անկախ՝ հոգեպէս:

Եւ ո՛չ մի տուրք այնպիսիների ազդեցութեան, որոնք աւելի բարի չեն, արի չեն, անձուեր չեն քեզից:

Հեռո՛ւ բանուկ ուղիներից:

Նրանցից՝ որոնք անընդունակ են խանդավառութեան: Աշխարհն առաջ հրող լծակն է խանդավառութիւնը: Եւ նրանցից՝ որոնք յաճախ են գործածում դժար եւ անկարելի բառերը:

Աշխարհը եւ երեւոյթները մի՛ դիտեր ուրիշի աչքերով: Յիմարութիւն է թութակօրէն կրկնել ուրիշի խօսքերը: Աւելի մեծ յիմարութիւն՝ կուրօրէն բաժանել այլոց կարծիքը:

Մի՛ լինիր ուրիշի սուերը, արձագանքը, եթէ այդ ուրիշը անգամ աշխարհածանօթ համբաւ լինի:

Ստեղծագործո՞ղ եւ ո՛չ ընդօրինակող:

Անձնասպանութիւն է նմանելը:

Ունեցիր քո՛նր - խօսք, խօսելու եղանակ: Եւ երբեք քեզ կատարեալ մի՛ համարիր, որ չդանդաղի վերելքը: Կատարելութեան չես ձգտում, եթէ մտահոգեպէս նոյնն ես այսօր, ինչ որ էիր երէկ:

Միրի՛ր վեհը, գեղեցիկը եւ հերոսականը նոյնիսկ թշնամիներիդ մէջ: Մի՛ նախանձիր, քանզի աշխարհը ոչինչ ունի, որ չունենար քո հոգին: Թուլութիւն է չարութիւնը: Մեզանում քիչերն են ուժեղ: Դրա համար էլ չար են շատերը, չար, պարսաւասէր, աններող: Մի՛ գարշիր հասարակութիւնից, բայց յաճախ գերադասիր իմաստուն մենութիւնը: Ասւած է՝ "արծիւը թռչում է մենակ, ագռաւները՝ խմբով": Գոռոգութիւնը ոյժ չէ, այլ՝ տկարութիւն: Մարդկանց մի՛ նայիր վերեւից - դա հեղինակութիւն չէ՛: Տկարն է ձգտում հաճոյանալ ամբողջի, արժանանալ փողոցի ուշադրութեան: Ասպետ եղիր նա՛խ անձիդ նկատմամբ: Դժարանո՞ւմ ես յարգել քեզ - բարոյապէս կորած ես արդէն: Զո՞ւրկ ես ինքնայարգանքի եւ ինքնատիրապետումի զօրեղ զգացումներից - աշխարհն էլ ոչինչ ունի քեզ ուժեղ դարձնելու: Հեռո՛ւ ու-նայնա-մտութիւնից, գոեհկութիւնից եւ ունակութիւնից՝ երբեակ թշնամին բարձր նկարագրի: Մեռելութիւն է ունակութիւնը: Դու խոկմամբ եւ փորձով հարազատի՛ր ճշմարտութիւնները:

Հեռո՛ւ եւ հոգով ծոյլերից, որոնք ճշմարտութիւնները, սկզբունքները եւ սրբութիւնները սրբապղծօրէն կ'իջեցնեն մինչեւ իրենց տափակ հասկացողութեանց աստիճանը: Դու բարձրաձի՛ր, ձգտի՛ր հասնելու նրանց բարձրութեան, այլապէս գուրկ պիտ մնաս հոգեկան մշակոյթից:

Ինքնաձանաչութեամբ մարդ դառնում է ներքնապէս խաղաղ, ինքնավստահ եւ աներկիւղ:

Նրա կեանքի նաւը, որ առաջ խաղալիք էր գոյութեան ալիքների ձեռքին, ստանում է հաստատ եւ անշեղ ընթացք:

Ծանի՛ր զքեզ, հա՛յ երիտասարդ:

Քո մէջ մի գանձարկղ կայ, անբաւ ու անհաշիւ հարստութեամբ, բայց դու չես օգտում նրանից, որովհետեւ քեզ պակասում է այդ արկղի ոսկէ բանալին - ինքնաձանաչութիւնը:

Ծանի՛ր զքեզ ... Նոյնացիր քո ներքին մարդու հետ, եւ դու պիտ զգաս քո մէջ ծովացումը հոգեկան նորանոր ոյժերի. դու պիտ դառնաս աւելի քան զօրեղ եւ ապա պիտ կարողանաս կապել բախտի անիւր եւ քաշ տալ ցանկացած ուղղութեամբ:

Եղի՛ր պարզակեաց:

Բազում կարիքների տեր անհատներն ու ժողովուրդները կլանւած են լինում ներկայով եւ մոռանում իրենց անցեալն ու ապագան: Ունայնամտանում եւ տկարանում են նմանները:

Դո՛ւ, հա՛յ երիտասարդութիւն, ուխտիդ բերումով, դու պիտ լինես ուժեղ՝ ամենակարողութեան աստիճան:

Իսկ ուժեղ եւ կարող դառնալու իմաստուն միջոցներից մէկն էլ պարզակեացութիւնն է:

Եղի՛ր պարզ, պարզակեաց, որպէս Մպարտացի, քանզի որքան նւագ կարիքներ ունենաս, այնքան աւելի օգտակար կը լինես ժողովրդիդ:

Կարիքներ կան, որոնց բաւարարումը ստրկացնում է մեզ, դարձնելով մեզ գերի՝ մեր կրքերի եւ ցանկութեանց: Իսկ չկայ աւելի աղիտալի բան, քան կրքերի եւ անիմաստ կարիքների լուծը: Կան աւելորդ կարիքներ, զորս ապրեցնում, սնուցում ենք որպէս մակաբոյծներ, որոնց բաւարարումը սպանում է մարդու հոգեւոր ազատութիւնն ու կարողութիւնները: Հազար յիմարութիւններ փնտռող միշտ էլ կ'ունենայ հազարումէկ կարիք: Իսկ նմանը չի կարող զգալ իրեն դժբախտ ու տկար:

Նա, որի ամենօրեայ մտահոգութեան առարկան իր հագուստի եւ կաշւի մեռեալ գեղեցկութիւնն է եւ ոչ թէ սրտի եւ մտքի մշակումը - նա կը մնայ աղքատ հոգով, ասել է՝ եւ տկար: Նա, որ սովոր է ականջ տալ ունայնամիտ հասարակութեան եւ ոչ իր ներքին բարոյական օրէնքի ձայնին, - դժբախտ է երիցս եւ տկար:

Նա, որ իր ժամանակն ու միջոցները վատնում է գեղեցկացնելու իր էութեան շրջանակը եւ ոչ պատկերը, արտաքին երեւոյթը եւ ոչ բովանդակութիւնը, նա, որ շարունակելով մնալ յիմարական արձագանքը սնտիասէր ամբոխի, դժարանում է իր հա-նապագօրեայ հացին չաւելացնել եւ "կրկէս"ը - նման բարոյապէս թէթեւամիտը դառնում է մեռեալ թիւ եւ ոչ ստեղծագործ անհատ իր ժողովրդի համար:

Վայելչասերների շրջանը - ահա՛ անբարոյականը ու անբարոյացուցիչը, թշնամին մաքրութեան ու պարզակեացութեան: Հեռո՛ւ այդ շրջանից, որ նեխութիւն կը հոտի: Գիտես, Դիոգենէսն իրեն աւելի երջանիկ կը զգար՝ քան իրեն այցի եկած աշխարհակալը:

Զգո՛յ՛ իրապարիչ երեւոյթներից: Դաւարների տակ յաճախ մահաթոյն օձ է թաքնուած լինում: Թող քո հաճոյքները լինեն մաքուր, ողջապահիկ, բարոյական: Կրքերն ու կարիքները ծառաներ պիտ լինեն եւ ոչ թէ տէր ու բռնակալ: Եղի՛ր Սպարտացի, եւ բնաւորութեամբ անձնաղիւր ու մեղկ երիտասարդներին համարիք անգոյ, նետուած՝ Էվրոտ գետը, ուր Սպարտան կը թափեր իր հեղզ եւ երկչոտ գաւակները:

"Երբ երիտասարդները, սանձարձակ կեանքից յոգնած՝ քնջօրէն կը քնանան փափուկ բարձերի վրայ՝ հաւատո՞ւմ էք, որ եթէ երթանք արթնացնելու որ ելնեն ու քշեն թշնամուն, հաւատո՞ւմ էք, թէ նրանք վեր կը թռչեն տեղերից եւ իրենց մէջ կը զգան ոյժն ու կորովը այն դասական Աթենացիների, որոնք սովոր էին պառկել իրենց զենքերի կողքին, մերկ գետնի վրայ, եւ գիտէին արհամարհել զգայական հաճոյքները":

Եթէ վաղը, վերստին, արտաքին վտանգը պայթեց հայ ժողովրդի գլխին - դու վստա՞հ ես, որ հազարաւորները քո շարքերից իրենց վահանն ու դրօշակը չեն խոնարհի թշնամու ոտների առջեւ:

Ես ազատ եմ խոստովանելու, թէ հայ երիտասարդութիւնը եթէ չհոգեփոխուեց, մեր Եռագոյնի առջեւ ծունկի չի բերի թրքութեանը:

Պարզակեացութեամբ եւ մշտատեւ ջանասիրութեամբ էին հզօր եւ անպարտ Հին Հելլադան, Սպարտան եւ Հռոմը: Զինուոր թէ զօրավար, իսաղաղութեան օրերին կը մշակէին դաշտերը եւ առաջին ահակոչը լսելու պէս, կը թողնէին արօրը ու կը կապէին սուրը: Տինցինատին գտան դաշտում, արօրելիս, երբ կը փնտռէին իրեն որպէս զօրագլուխ հռոմէական լեզեռնների: Բայց, երբ մի օր Յոյնի եւ Հռոմէացու մէջ տկարացաւ պարզակեացութեան ոգին, երբ այդ առնական եւ խրոխտ ժողովուրդները մեղկացան ճոխութեան եւ քնքշանքի մէջ՝ ընկան, կորան բարբարոսների կրունկի տակ:

Ահա թէ ինչո՛ւ քո սերունդը, հա՛յ երիտասարդ, պիտ լինի պարզակեաց, ազատ՝ կարիքների ու կրքերի լծից - ուժեղ լինելու համար:

[Շարունակություն](#)